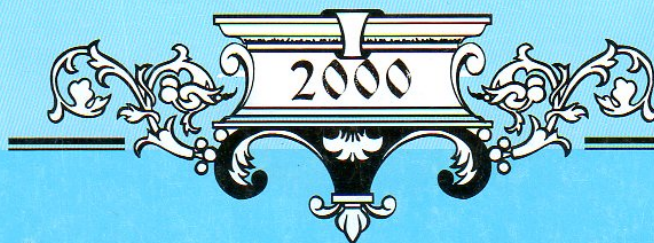

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск II

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК II

ВІННИЦЯ

2000

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія. Збірник наукових
праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука./ – Вінниця, 2000. – 284 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного
педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 26 квітня 2000 р.
(протокол № 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор
(відповідальний редактор);
А.Т. Давидюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, доцент;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, доцент;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний секретар);

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.К. Борисенко – доктор історичних наук, професор;

ISBN 966-621-026-6

© Автори статей 2000

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Гусев С.О.</i> Про розвиток колеса в трипільській культурі.....	6
<i>Восколуп В.П., Хавлюк П.І.</i> Черняхівський могильник Скитка. (За матеріалами розкопок П.І.Хавлюка)	10
<i>Заєць І.І.</i> Виробнича діяльність ранньотрипільського населення Поділля.....	17
<i>Восколуп В.П.</i> Археологічні дослідження черняхівського поселення біля с.Гармаки Барського району Вінницької області.....	25
<i>Хавлюк П. І.</i> Коли і як виникло українське козацтво?	31
<i>Лиса Л.С., Лисий А.К.</i> Шаргородський костюл в перші століття свого існування.....	35
<i>Струкевич О.К.</i> Ідея шляхетської республіки як спосіб реалізації української державності за постмазепинської доби.....	38
<i>Лихогляд М.Ф.</i> Особливості торгівлі між Лівобережною Україною та Молдовою в другій половині XVIII ст.....	42
<i>Мельничук О.Ф.</i> Волосний суд як орган селянського самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст.	44
<i>Мазурик В.С.</i> Секретні комітети і селянське питання в Україні (II чверть XIXст.).....	47
<i>Тучинський В.А.</i> Молдаване Півдня України в другій половині XIX – початку XX ст., їх чисельність та розселення.....	51
<i>Вороліс М.Г.</i> Особливості розвитку середньої освіти на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.	55
<i>Воловик В. П.</i> Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.....	56
<i>Богатчук С.С.</i> Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні подільського краю в XIX - на початку XXст.....	70
<i>Перкун В.П.</i> Печатки парафіяльних костюлів Ямпільського та Літинського деканатів (1902 – 1908 рр.)	73
<i>Лойко О. Г.</i> Радгоспне будівництво на Поділлі в 1917-1920 рр.....	76
<i>Толокнов І.В.</i> Залізниці України в часи Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	79
<i>Григорчук П.С., Яременко О.І.</i> Хліборобський рух в Україні у 1917-1918 рр. і його роль у встановленні влади Павла Скоропадського	84
<i>Яременко О.І.</i> Становлення інституту державної служби в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського.....	88
<i>Журбелюк Г.В.</i> Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії.....	91
<i>Кулібачук В.В.</i> До питання про мобілізацію та участь сибіряків у визволенні української землі від польських військ (1920 р.).....	99

<i>Сергійчук С.Л.</i> З історії революційних трибуналів в Україні	106
<i>Кузьмінець Н.П.</i> Селянські товариства взаємодопомоги на Поділлі	113
<i>Мельничук О.А.</i> Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі у 1920-1925 рр.	115
<i>Криворучко О. І.</i> Культурно-просвітницькі заклади в УСРР на початку 1920-х рр.	123
<i>Лойко О.О.</i> Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу	127
<i>Степанчук Ю.С.</i> Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах нової економічної політики	130
<i>Тростогон А.М.</i> Деякі аспекти розвитку взаємовідносин українського міста і села в 20-і роки ХХ ст.	135
<i>Коляструг О.А.</i> Парадокси та уроки українізації 20-30-х років ХХ ст.	139
<i>Зубко О.Є.</i> Український Високий Педагогічний Інститут ім. М.Драгоманова в Празі. 1923-1933 рр. (Короткий екскурс десятилітньої діяльності.)	150
<i>Кравченко П.М.</i> Окремі проблеми індустріального будівництва в Україні (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.)	158
<i>Давидюк А.Т.</i> Слідча справа Бриліанта Г.Д.	162
<i>Ніколаєць Ю.О.</i> Становище на українських землях у 1941-1942 рр. за оцінками німецьких військовослужбовців	168
<i>Мельничук І.П., Мельничук Л.С.</i> Німецько-фашистський окупаційний режим у Вінниці	174
<i>Кононенко В.В.</i> Оцінка голоду 1946-1947 рр. населенням Поділля	178
<i>Романюк І.М.</i> М.С.Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х років	182
<i>Гуменюк Н. В.</i> Українська культура ХХ ст. в суспільно-історичному контексті	186
<i>Дроботенко Н.А.</i> Становлення зовнішньополітичної діяльності незалежної України	190
<i>Пашиніна Т.С.</i> Проблеми становлення сучасного молодіжного руху України	195
<i>Мельничук Л.С.</i> Традиції, вірування та звичаї подільських гончарів (на матеріалах бубнівського гончарного осередку)	199

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Поп Ю.І.</i> Національні проблеми Австро-Угорщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. в російській публіцистиці	205
<i>Шкробтак О.П.</i> Зовнішня політика франкістської Іспанії у 1946-1959 рр.	212
<i>Пилипенко Т.І.</i> “Органічний закон держави” 1967 р. та його роль у консолідації іспанського суспільства	217

<i>Мельников Д. О.</i> Молодь у сфері управління будівельним виробництвом /на прикладах студентських будівельних загонів та МЖК 80-х рр./	221
<i>Неприцький О.А.</i> Великобританія: шлях до сепаратизму регіонів чи побудова "європейського дому"?	226

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Стопчак М.В.</i> Творчий спадок перших істориків української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. – важливе джерело вивчення державотворчої діяльності Директорії.	233
<i>Зінько О.В.</i> Молодіжні просвіти доби українізації в літературі 20-х рр. XX ст.	242
<i>Дровозюк С. І.</i> Морально-психологічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в українській історіографії.....	245
<i>Зінько Ю.А.</i> Християнська пізньопротестантська церква України в радянську добу. Історіографічний нарис.	249
<i>Іваницька О.П.</i> Авторитаризм: історіографічний та компаративний аналіз.....	254
<i>Годлевська В.Ю.</i> Іспанія: перехід від авторитаризму до парламентської демократії (1975-1982 рр.). Історіографія.	259
<i>Левчук К.І.</i> Громадські організації в сучасній Україні (історіографія проблеми)	262

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

<i>Пірус Т.П.</i> Українська держава П.Скоропадського: методологія та методика вивчення в шкільному курсі історії України.....	269
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Воловик В.П., Григорчук П.С.</i> Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К.: Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 508 с.	274
<i>Калитко С.Л.</i> Остання адреса: до 60-річчя Соловецької трагедії. В трьох томах. - К.: Сфера, 1997-1999.	278
<i>Зінько О.В., Зінько Ю.А.</i> Політичні репресії на Поділлі (20-ті – 30-ті рр.) /Авт. колектив: В.Ю.Васильєв, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, Логос, 1999. – 247с./	281
<i>Кравець М.М.</i> Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження /К.: Родовід, 1997./	283

ПРО РОЗВИТОК КОЛЕСА В ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Рівень розвитку транспортних засобів, особливо колісних, значною мірою визначає соціально-економічний потенціал стародавніх суспільств. Більшість досліджень з цього питання присвячено колісному транспорту кочівників епохи бронзи і раннього залізного віку (S. Piggott, W. Tregue, П.М. Кожин, Е.В. Ізбіцер, М.М. Череди́ченко, О.Е. Кузьміна та ін.). Набагато менше вивчені матеріали ранньоземлеробських культур, хоч саме ранні орні землероби, як вважають деякі фахівці, винайшли колісний транспорт.

Обсяг джерел з колісного транспорту ранніх землеробів поступається кількості відомостей, що стосуються кочових народів, які залишили по собі поховання з колісницями та возами, графічні зображення, виразні моделі. Єдина інформація про наявність колеса і колісного транспорту в ранньоземлеробського населення Євразії, напевно, обмежується глиняними моделями. Це моделі колішат, зооморфні фігурки на колесах та моделі візків.

В комплексах нео- й енеолітичних культур найчастіше зустрічаються мініатюрні теракотові колішата. Частина з них нерідко помилково класифікують як пряслиця, глиняні намистини тощо. Більш рідкісними знахідками є фігурки тварин на колішатах. Найдавніші з них походять з Месопотамії¹ та Єгипту² і датуються XXVIII - XXV ст. до н.е. Пізніше колісні фігурки відзначені в епоху Бронзи в Середній Азії (Алтин-Депе, Намазга III-IV)³, у ранній залізній час (Трундхольм)⁴, в античній Греції (Ольвія)⁵. Своєрідна колекція фігурок звірів зібрана під час досліджень ранньоземлеробських цивілізацій стародавньої Мексики⁶. Зовсім рідко трапляються моделі глиняних возиків на чотирьох колесах, які більш-менш достовірно зображують вози-прототипи. Найбільш ранні з них стилізовані під посудини (Сигетсентмартон⁷, Будакалас⁸), хоч відзначені і досить реалістичні (Хараппа⁹, Оттомань¹⁰).

Час зародження колісного транспорту (IV-III тис. до н.е.) припадає на період розквіту трипільської культури. Чи були знайомі з колесом трипільці? Гадаємо, так.

Вперше на мініатюрні глиняні колішата з пізньотрипільського поселення Варварівка XV звернув увагу В.І. Маркевич у 60-х рр. XX ст.¹¹ Через десятиріччя дослідник виявив аналогічні вироби вже на декількох трипільських поселеннях Північної Молдови (Варварівка VIII, Костешти IV, Бринзени III). Виходячи з їх наявності В.І. Маркевич зробив висновок, що трипільці знали колесо, особливо завдяки зв'язкам з енеолітичним населенням Кавказу¹².

Більш детально спробувала з'ясувати питання про зародження колеса в Трипіллі Т.Г. Мовша. Дослідниця також визнавала наявність колеса у носіїв трипільської культури, підкреслюючи можливість не тільки запозичень від сусідів, в тому числі й західних (баденська культура), а й справедливо вказуючи на внутрішні передумови появи колісного транспорту в трипільців. Це і загальний високий рівень ранньоземлеробської економіки, і зростання частки скотарства у господарстві, і поява коня, і потреба постійного розселення трипільських общин, особливо в середньому – на початку пізнього етапу культури¹³.

З середини 80-х рр. XX ст. дослідники трипільської культури все частіше стали відзначати присутність колішат в археологічних комплексах. В.І. Маркевич, Т.Г. Мовша, В.О. Дергачов, В.Я. Сорокін та ін. вважали, що такі колішата могли належати ритуальним возикам, яких не було знайдено. Вивчаючи цю проблему, ми дійшли до висновку, що не тільки возики обладнувалися колішатами, а й зооморфні фігурки. Невелика кількість таких фігурок знайдена на поселеннях Ворошилівка, Кароліна, Піщана, Колишівці. Це -

мініатюрного розміру стилізовані фігурки бичків, що мали спарені ніжки і міцний тулуб. В нижній частині ніжок зроблені поперечні отвори для колісних осей (рис. 1,3).

Трипільські скульптурки схожі на найдавніші колісні зооморфні статуетки з Єгипту, Передньої і Середньої Азії за ступенем стилізації бика (основного тягла ранніх землеробів), за наявністю отворів-втулок у спарених ніжках тощо. Разом з тим є й відмінності. Насамперед, відзначимо, що трипільські фігурки мали більш видовжені ніжки, отвори-втулки знаходилися не під тулубом, як у східних аналогів, а на кінцях ніжок. “Низькопосаджені” зооморфні зображення, на нашу думку, демонструють тенденцію до переважання рис власне возу. Не випадково деякі месопотамські екземпляри М.В. Горелік називав моделями чотириколісних возів із сідлом¹⁴. “Високі” трипільські фігурки зображують швидше тварину, але обладнану коліщатами для рухливості.

Таким чином, справедливо стверджувати, що носії трипільської культури були знайомі з колесом і використовували його в ритуальних зооморфних фігурках. Однак це ще не є доказом наявності у трипільців колісного транспорту. Відомі історичні приклади, коли ранньоземлеробські суспільства досить добре знали колесо і активно використовували його у культових церемоніях, але, з відомих причин (відсутність тяглових тварин, гірське бездоріжжя) не створили колісного транспорту (Мезоамерика). Трипільці знаходилися в інших умовах. Вони мали тяглові тварини (бик), володіли великими рівнинними просторами, які постійно освоювали, мали добру практику волочного транспортування і, напевно, займалися орним землеробством. Свідченням становлення колісного транспорту в трипільському середовищі можуть виступити зооморфні мисочки-візки. На сьогодні їх відомо три екземпляри. Вони походять із середньотрипільських поселень басейну Південного Бугу – Кароліна, Немирів, Володимирівка. Можливо, до їх числа слід віднести зооморфну миску на ніжках з Раковця¹ (Подністров’я), але через фрагментованість знахідки впевнено трактувати її як візок важко. Зауважимо однак, що вищезгадані поселення генетично пов’язані з раковецькою локально-хронологічною групою етапу ВП трипільської культури.

Досить легко відтворити вигляд візків з Кароліни і Володимирівки (рис. 1,1,5). Дві ніжки з втулками-отворами кріпилися до дна округлої мисочки з рогатою голівкою і хвостом на вінцях. У голівці, насамперед, були отвори, вочевидь, для пронизування мотузочки, за допомогою якої модель приводилася в рух. Знахідка з Немирова (рис. 1,2) дещо своєрідна. Приплюснуті ніжки з отворами-втулками кріпилися не на мисочці, а на кінцях прямокутної платформи з відбитими бортиками, що більше нагадує саме візок.

Описані возики демонструють одну важливу рису, характерну для пластики найдавніших суспільств, – зооморфізм. У цьому випадку спостерігаємо поєднання тулуба тварини з транспортним засобом. У Трипіллі подібне єднання виразно простежується на моделях санчат¹⁵. В енеолітичних-ранньобронзових культурах Середньої Азії на кузовах возиків часто зображувалися не тільки бик, а й верблюд-бактріан¹⁶ (рис. 1,4). Ми вже відзначали, що подібна практика моделювання транспортних засобів, не зупиняючись на культовому аспекті, пов’язана, певно, з живучими традиціями найстародавнішого способу транспортування – в’ючного, при якому вантаж був розміщений на тулубі тварини¹⁷. Сани та вози уявлялися ніби продовженням тварини і не зображались окремо від тягла, а становили єдине ціле. Саме тому важливі деталі упряжі на моделях транспортних засобів, як правило, відсутні.

У становленні колісного транспорту суттєву роль відігравала конструкція не стільки кузова, скільки ходової частини, особливо колеса. Зважаючи на те, що трипільські моделі коліщат у переважній більшості випадків не мали яскраво вираженої маточини, можна припустити, що трипільцям було відоме найпростіше, т.зв. “важке” (S. Piggott) колесо. Його поява пов’язана з практикою підкладання під дощаті помости-волокуші круглої деревини. Наступним кроком стало закріплення стояками двох кругляків з

¹ Розкопки Т.О. Попової. Фонди Державного Ермітажу Росії.

подальшим витіснюванням середини. Утворювалися своєрідні колісні пари на рухомій осі. За допомогою крем'яних сокир і коротких тесел, які трипільці мали у достатній кількості, виготовити суцільне колесо і міцно закріпити його на рухомій відносно рамі осі особливих труднощів не викликало. Для колеса, що рухається разом з віссю, зовсім не обов'язково ладнати маточину, таку необхідну при нерухомій осі. Досить закріпити вісь у прямокутний отвір колеса клинцями, і колесо обертатиметься практично в одній площині. Гадаємо, фрагмент моделі саме такого коліщати з прямокутним отвором знайдено на пізньотрипільському поселенні Чечельник.

Отже, попереднє спеціальне вивчення питання про розвиток колісного транспорту в трипільській культурі дозволяє зробити висновок, що в енеолітичний час давнє землеробське населення України знало колесо і, мабуть, почало практикувати колісний транспорт. Подальші дослідження дозволять більш глибоко проаналізувати шляхи становлення та масовість використання колісного транспортування, а також відповісти на ряд суттєвих питань індоєвропейської проблематики, вирішити деякі інші важливі питання стародавньої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горелик М.В. Боевые колесницы Переднего Востока III-II тыс. до н.э. // Древняя Анатолия. - М., 1985. - С.195. - Табл.1. - Рис.5; 2. Чизхолм Д., Миллард Э. Ранние цивилизации // Иллюстрированная мировая история. - М., 1995. - С.39; 3. Кузьмина Е.Е. Этапы развития колёсного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы // ВДИ. - 1980. - №4. - С.11-35; 4. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. - М., 1990. - Рис.84; 5. Штерн Э. фон. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Чёрного моря // Сборник археологических статей, поднесённых графу А.А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской Археолог. Комис. - С.-П., 1911. - С.26. - Рис. 33; 6. Diehl R.A., Mandeville M.D. Tula and Wheeled animal effigies in Mesoamerica // Antiquity. - 1987. - V.61. - №232. - P.239-246; 7. Калиц Н. Новая находка модели энеолита из окрестностей Будапешта // СА. - 1976. - №2. - С.106-117; 8. Makkay J. What was the Copper Age Clay Waggon Model of Budakalasz? // Alba Regia. - 1965. - 4/5. - P.11-15; 9. Массон В.М. Первые цивилизации. - Л., 1989. - С.189. - рис. 48; 10. Балагури Э.А. Культура Оттомань // Археология Украинской ССР. - К., 1985. - Т.1. - С.424. - Рис. 113, 20; 11. Маркевич В.И. Итоги полевых работ, проведённых в 1969 году Молдавской неолитической экспедицией // АИМ 1968-1969 гг. - Кишинёв, 1972. - С.52; 12. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинёв, 1981. - С.128; 13. Мовша Т.Г. К вопросу о колёсном транспорте в трипольской культуре // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл. - Ереван, 1982. - С.104-106; 14. Горелик М.В. Вказана праця, С.185; 15. Рижов С.М. Моделі саней з пізньотрипільських пам'яток Бугодніпровського межиріччя // Поста Вінницька обласна істор.-краєзн. конф.: Тези доп. - Вінниця, 1988. - С.4-5; 16. Кузьмина Е.Е. Вказана праця; 17. Гусев С.А. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // РА. - 1998. - №1. - С.15-28.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИМ – Археологические исследования в Молдавии.

ВДИ – Вестник древней истории.

РА – Российская археология.

СА – Советская археология.

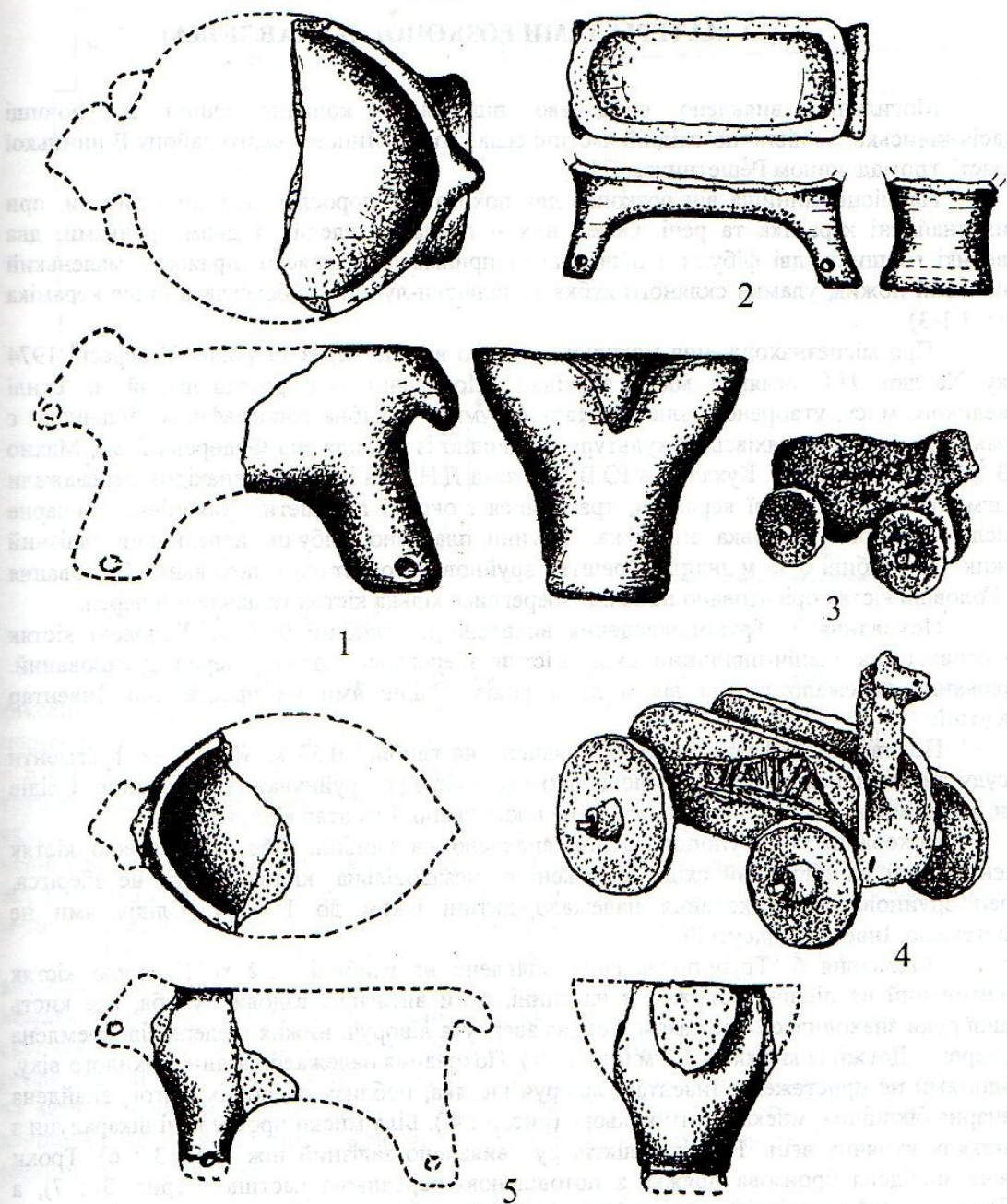

Рис.1. Моделі візків та зооморфних статуєток на колесах. 1-Кароліна, 2-Немирів, 3-Ворошилівка, 4-Алтин-Депе, 5-Володимирівка.

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК СКИТКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК П.І.ХАВЛЮКА)

Могильник виявлено випадково під час копання глини в урочищі "Пасічничисько" в північно-східній частині села Скитка Липовецького району Вінницької області громадянином Решетником Г.В.

На місці глинища він розкопав два поховання: дорослої людини і дитини, при яких знайдені кераміка та речі. Серед них – гончарні: глечик з двома ручками, два невеликі горщики, дві фібули з підв'язними приймачами, прясло, пряжка, маленький бронзовий ніжик, уламки скляного кубка та підвіски-лунниці. Збереглась лише кераміка (рис. 3:1-3).

Про місцезнаходження могильника стало відомо через 11 років. У вересні 1974 року Хавлюк П.І. оглянув місце знахідки. Могильник був розташований на схилі невеликого мису, утвореного злиттям двох струмків. Подібна топографія могильників є характерною для черняхівської культури. Це видно із досліджень Федорова Г.Б.¹, Махно Е.В.², Кравченко Н.М.³, Кухаренка Ю.В.⁴, Козака Д.Н.⁵ та ін. Серед знахідок переважали фрагменти черняхівської кераміки, траплялися і окремі предмети: біконічне гончарне прясло, бронзова риховка від ножа, частини плавленої фібули, невеличкий залізний ніжик. На глибині 0.55 м знайдені рештки зруйнованого дитячого поховання (поховання 2). Головою кістяк орієнтовано на захід. Збереглися кілька кісток та давлений череп.

Поховання 3. Трупопокладення виявлено на глибині 0.55 м. Головою кістяк орієнтовано на північ-північний схід. Кістки збереглися погано, череп зруйнований. Поховання належало дитині віком до 3 років. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 4. Трупоспалення виявлено на глибині 0.55 м. Кістки та фрагменти посуду знаходились на значній площі, що свідчило про зруйнування поховання. Слідів ями, як і компактного скупчення кісток, не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 5. Трупопокладення виявлено на глибині 0.55 м. Головою кістяк орієнтований на північний схід. Збереженість незадовільна: кістяк майже не зберігся, череп зруйнований. Поховання належало дитині віком до 1 року. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 6. Трупопокладення виявлено на глибині 1.2 м. Головою кістяк орієнтований на північ. Положення на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, але кисть правої руки знаходилась під тазом. Голова звернута ліворуч, нижня щелепа відокремлена від черепа. Довжина кістяка – 1.7 м (рис. 2 : 1). Поховання належало людині похилого віку. Слідів ями не простежено. Інвентар: ліворуч кістяка, поблизу плечових кісток, знайдена гончарна біконічна миска сірого кольору (рис. 3 : 4). Біля миски простежені шкаралупи з декількох курячих яєць. На рівні ліктів рук виявлено залізний ніж (рис. 3 : 6). Трохи нижче знайдена бронзова пряжка з потовщеною передньою частиною (рис. 3 : 7), а поблизу – сірий гончарний горщик (рис. 3 : 5). Ліворуч, над кістками таза, знайдено два уламки кременю і зруйновані корозією залишки невідомого предмета.

Дослідження могильника були продовжені у 1975 році. Загальна площа розкопок сягає 561 м² (рис. 1). В процесі дослідження було з'ясовано, що могильник був зруйнований – в шарі ґрунту на його території траплялись окремі речі з поховань, уламки кераміки, кістки похованих як з трупопокладень, так і з трупоспалень. В окремих випадках простежувались сліди древніх ям з розкиданими в них залишками поховань.

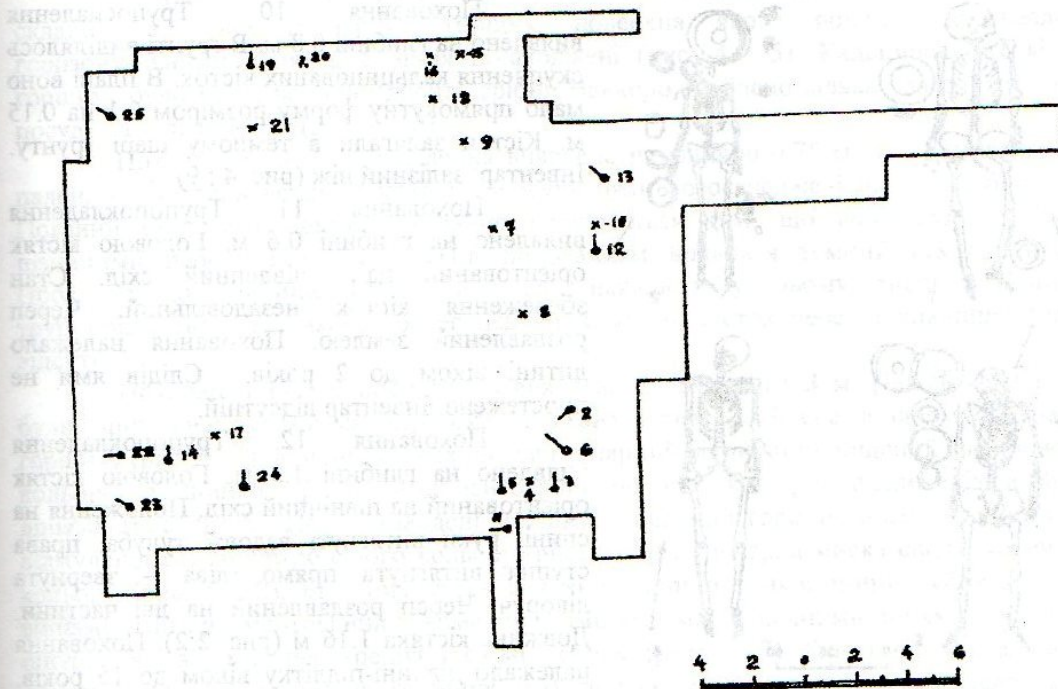

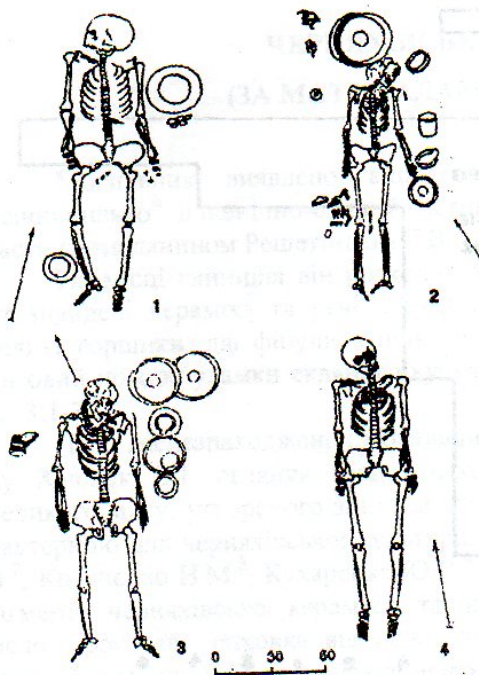
Рис. 1 Загальний план могильника.

Всього знайдено 25 поховань різної збереженості, але таких, що піддаються фіксації. З них виявлено 14 трупопокладень (56%) та 11 трупоспалень (44%). Для порівняння співвідношення трупопокладень і трупоспалень у межиріччі Дніпра і Дністра – в середньому 60 на 40 %⁶, а в цілому по черняхівській культурі – 70 на 30 %⁷. 3 трупопокладення орієнтовані на північ, ще 3 – на північ – північний схід, 4 – на північний схід, 1 – на південний схід, і 1 – на захід. Північна орієнтація поховань загалом на черняхівських могильниках становить понад 80 %⁸. Глибина трупопокладень коливається від 1.15 до 1.6 м, трупоспалень від 0.25 до 0.8 м. Всі трупоспалення здійснені в іншому місці і лише після кремації залишки поховані в могильнику.

Поховання 7. Трупоспалення виявлено на глибині 0.6 м. Кістки складені купкою висотою 0.25 м. Можливо, вони пересипались землею, бо бронзова лита пряжка без язичка лежала на самому дні ямки в оточенні декількох кісток (рис. 3 : 8). У верхній частині скупчення кістки лежали компактною масою і в анатомічній послідовності: кістки ніг, ребра, кістки черепа. Серед них знайдена стінка сірої гончарної миски і уламок глечика чи вази. В навколишньому ґрунті на відстані до 0.5 м від основного скупчення виявлено декілька розсіяних кісточок. Це свідчить про те, що поховання було зруйноване. Належало людині середнього віку.

Поховання 8. Трупоспалення виявлено на глибині 0.45 м. Скупчення кісток зверху було прикрито уламками гончарних миски та горщика, які вдалося реставрувати (рис. 4: 1,2). Кістки складені овальною купкою а анатомічній послідовності. Слідів ями не простежено. Крім уламків кераміки ніяких речей не знайдено.

Поховання 9. Трупоспалення виявлено на глибині 0.5 м. Кальциновані кістки залягали скупченням діаметром 0.15 м і висотою 0.14 м. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 10. Трупоспалення виявлено на глибині 0.8 м. В ґрунті виділялось скупчення кальцинованих кісток. В плані воно мало прямокутну форму розміром 0.1 на 0.15 м. Кістки залягали в темному шарі ґрунту. Інвентар: залізний ніж (рис. 4 : 9).

Поховання 11. Трупопокладення виявлено на глибині 0.6 м. Головою кістяк орієнтований на південний схід. Стан збереження кісток незадовільний. Череп роздавлений землею. Поховання належало дитині віком до 2 років. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 12. Трупопокладення виявлено на глибині 1.3 м. Головою кістяк орієнтований на північний схід. Положення на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, права ступня витягнута прямо, ліва – звернута ліворуч. Череп роздавлений на дві частини. Довжина кістяка 1.16 м (рис. 2:2). Поховання належало дівчині-підлітку віком до 15 років.

На місці знаходження бронзових предметів кістки окисдовані окислами бронзи. Траплялись кусочки дерева. Можливо, могильна яма, яка не простежувалась, зверху була закладена дерев'яними колодками. Інвентар: біля голови стояла біконічна гончарна широкогорла ваза з трьома ручками-виступами, орнаментована лінійною сіткою під вінцями і потрійними лініями по обидва боки ручок-виступів (рис. 5 : 1). Ліворуч голови знаходилась біконічна гончарна миска, нижче від неї – ще дві миски. (рис. 5 : 2,4,5). Вище черепа, поруч з вазою, окремою купкою були складені кістки курки і кози чи вівці (ритуальна їжа)*. У вазі, після зачистки землі, виявлено скляний кубок світло-зеленого кольору (рис. 5 : 3), під вазою – шкаралупи курячих яєць. Поблизу кісток передпліччя лівої руки стояв кубок, виготовлений на гончарному колі (рис. 5 : 6). Праворуч кістяка, на рівні колін, на кістках виявлені рештки ритуальної їжі, поруч лежав трьохпластинчатий кістяний гребінь, скріплений бронзовими гвіздками (рис. 5 : 7). На рівні правого плеча лежало біконічне гончарне прясло (рис. 5 : 9). Між витягнутими ногами, на рівні колін, знайдено кістяну трубочку-голочник. Ще один голочник виявлено біля лівого плеча (рис. 5 : 8). Вище таза, на хребцях, лежала бронзова пряжка з бляшаною обоймою, між пластинками якої збереглися залишки шкіряного паска (рис. 5 : 11). На правому плечі лежала двочленна бронзова фібула з підв'язним приймачем, а під нижньою щелепою – друга, однотипна з першою (рис. 5 : 12,13). Між колінами знайдено підвіску з раковини морського молюска, а на кістках грудної клітки та під шиєю – 18 пастових намистин і 2 пошкоджені янтарні (рис. 5 : 10).

Поховання 13. Трупопокладення виявлено на глибині 1.3 м. Головою кістяк орієнтований на північний схід. Положення на спині. Череп відсутній. На місці збереглися кілька хребців і плечова кістка правої руки. Поховання зруйноване – вище кісток і на них знайдені окремі фрагменти кераміки, ґрунт з поверхні до дна ями мав темний колір, що свідчить про засипку ями верхнім перемішаним шаром ґрунту.

Поховання 14. Трупоспалення виявлено на глибині 0.25 м. Кістки були пересипані ґрунтом, а потім перекладені уламками посуду. Пошкоджені сірий гончарний горщик і гончарну миску темно-коричневого кольору, які знаходились на кальцинованих кістках, вдалося реставрувати (рис. 4 : 3,4). Між кістками знайдено бронзова дротяна сережка (рис. 4 : 8).

* Визначення В.І.Свистуна. Тут було знайдено 19 кісток курки і 21 кістка кози чи вівці.

Поховання 15. Трупоспалення виявлено на глибині 0.45 м. Палені кістки були складені в сірий гончарний горщик, поверхня якого покрита прокресленими горизонтальними лініями, а вінця пошкоджені (рис. 4 : 5). Кальцинованих кісток у горщику було мало, всі вони досить дрібні. Навколо знайдено кілька уламків гончарного посуду та залізний ніж (рис. 4 : 10).

Поховання 16. Трупоспалення виявлено на глибині 0.75 м. Збереженість погана, палені кістки та невеликі фрагменти посуду були розосереджені на площі біля 0.4 м². Поганий стан збереження поховання пояснюється тим, що воно було зруйноване пізнішими перекопами ґрунту. Під похованням виявився темний гумусовий ґрунт. Прокопка до глибини 1.9 м показала наявність у цьому місці зруйнованого трупопокладення, від якого збереглися лише кілька кісток ребер і ключиця. Інвентар відсутній.

Поховання 17. Трупоспалення виявлено на глибині 0.3 м. Палені кістки зверху були прикладені уламками кераміки. Частина кісток знайдена в сірому гончарному горщику (рис. 6 : 1), в ньому ж знаходився гончарний біконічний лощений глечик чорного кольору без шийки і ручки, орнаментований по поверхні пролощеними перехресними лініями (рис. 6 : 6). Поруч знайдені менший гончарний горщик, виготовлений з добре відмудленої глини світло-сірого кольору (рис. 6 : 5) і гончарна миска світло-коричневого кольору (рис. 6 : 2). Біля них стояв глиняний ліпний тонкостінний кубок з прямими вінцями. Він орнаментований трьома круглими ямками, з'єднаними лініями – відбитками шнурка, які взаємно перехрещуються між собою (рис. 6 : 7). Якість виготовлення кубка досить висока. У великому горщику знаходилось маленьке гончарне прясло. Ще два гончарних прясла: велике і мале, лежали поруч з посудинами серед палених кісток (рис. 6 : 8-10), а також 6 скляних та 4 сердолікових намистини і підвіска-намистина з морської черепашки (рис. 6 : 11). Тут же знайдені уламки дна горщика чи миски типу *terra sigillata* та ще 27 фрагментів різних гончарних посудин. З них дві гончарні миски вдалося реставрувати (рис. 6 : 3,4). Посуд виготовлений одним майстром і зрізаний по дну дротом з однаковим малюнком. Поблизу поховання знайдена пошкоджена двочленна бронзова фібула (рис. 6 : 12). Слідів ями не простежено.

Поховання 18. Трупоспалення виявлено на глибині 0.7 м. Незначна кількість кісток містилась на самому дні урни – сірого гончарного горщика (рис. 4 : 6). Зверху, як і завжди, знаходилось кілька кісток черепа. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 19. Трупопокладення виявлено на глибині 1 м. Головою кістяк орієнтований на північний схід. Збереженість погана, фаланги ніг і рук відсутні. Поховання належало дитині. Інвентар відсутній.

Поховання 20. Трупопокладення виявлено на глибині 1.6 м. Орієнтація не встановлена. Збереглись у перевідкладеному стані дві плечові кістки, два ребра і кілька кісток стопи. Поховальна яма досить добре простежувалась у світлому суглинку. Поховання зруйноване. Поблизу знайдені обидва від пряжки та пошкоджена вогнем сердолікова намистина, можливо, вони належали цьому похованню. В заповнюючому ґрунті знайдені уламки сірого гончарного глечика.

Поховання 21. Трупоспалення виявлено на глибині 0.4 м. Кальциновані кістки були прикриті тонкостінною гончарною мискою (рис. 4 : 7), лежали щільною купкою, складені в анатомічній послідовності. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

Поховання 22. Трупопокладення виявлено на глибині 1.15 м. Головою кістяк орієнтований на північ з невеликим відхиленням на північний схід. Збереглися кістки таза і частини хребта. Навколо решток кістяка знайдені нижня щелепа з трьома зубами, плечова кістка, три ребра і кістки правої ноги. Поховання належало дорослій людині, пограбоване чи зруйноване. Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

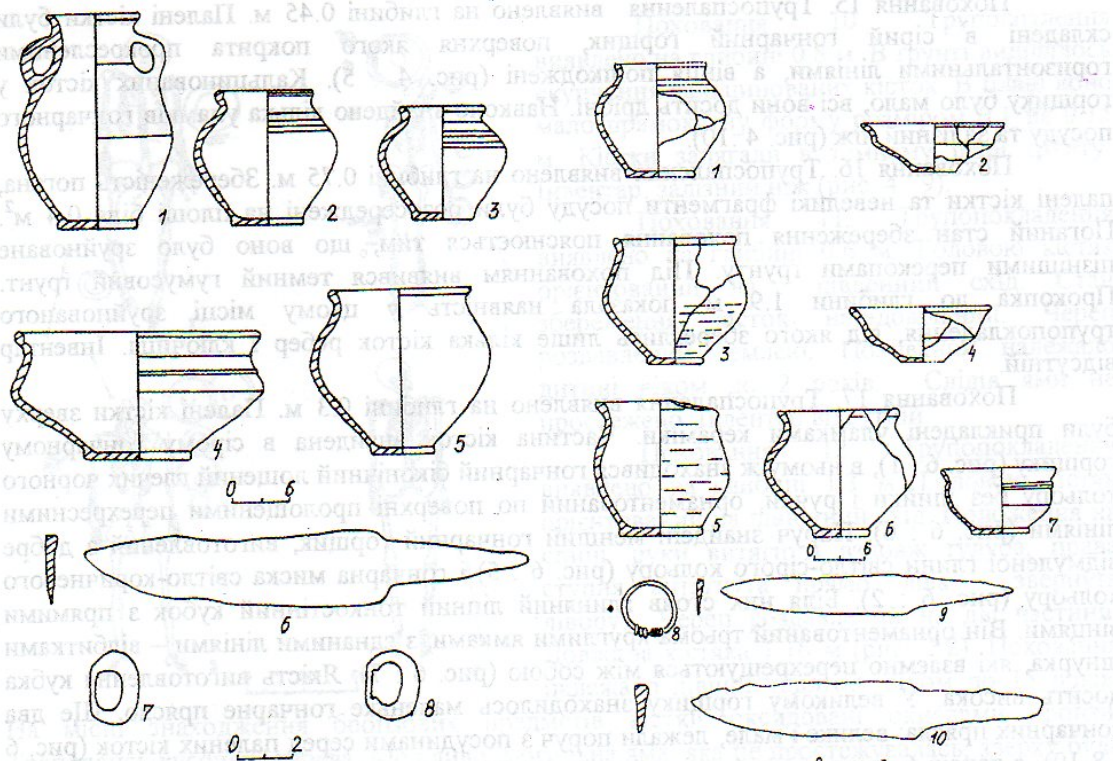

Рис.3. Инвентар могильника.

1-3 – поховання 1; 4-7 – поховання 6;
8 – поховання 7.

Рис.4. Инвентар могильника.

1,2 – поховання 8; 9 – поховання 10;
3,4,8 – поховання 14; 5,10 – поховання 15
6 – поховання 18; 7 – поховання 21

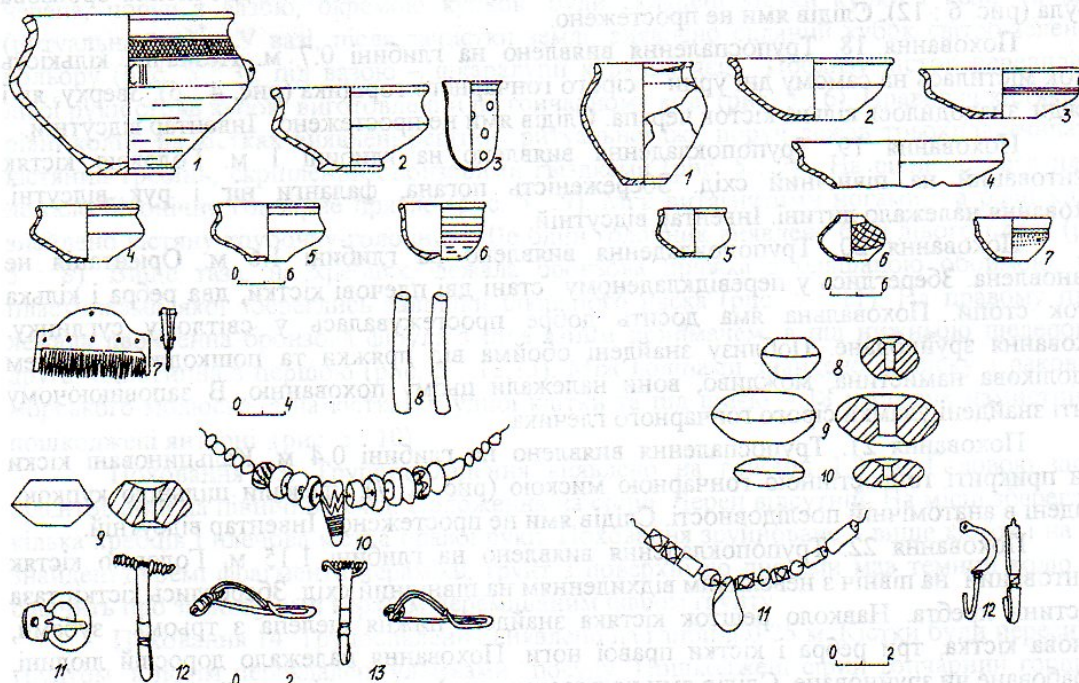

Рис. 5. Инвентар могильника.

1-13 – поховання 12.

Рис. 6. Инвентар могильника.

1-12 – поховання 17.

Поховання 23. Трупопокладення було виявлено на глибині 1.15 м. Орієнтація не встановлена. В перекопаному ґрунті виявлені перевідкладені кістки таза (одна на одній), кістки рук і ніг, частина хребта і ребер. Всі кістки масивні. В заповненні ями знайдені уламки гончарного посуду. Поховання зруйноване. Інвентар відсутній.

Поховання 24. Трупопокладення виявлено на глибині 1.2 м. Головою кістяк орієнтований на північ з невеликим відхиленням на північний схід. Положення на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги - прямо. Ступні ніг відхилені в різні боки. Череп звернутий ліворуч, шийні хребці витягнуті півдугую. Довжина кістяка 1.6 м (рис. 2 : 3). Збереженість задовільна. Під кістками таза і до пояса помічалась підсипка гранітного щебеню, який розклався і простежувався у вигляді окремих кусочків дресви. Поховання належало старій жінці*, яка була горбатою (про це свідчить деформація шийних хребців). Інвентар: на плечах кістяка, поблизу ключиць, ліворуч і праворуч, лежали дві бронзові ромбоподібні фібули із сильно зігнутою спинкою, доброї збереженості. Обидві однакові як за формою, так і за розміром. Тетива пружин маленька. Приймач становить єдине ціле із щитком і дужкою (рис. 7 : 8,9). Ліворуч кістяка, на рівні черепа, знаходились дві гончарні сіро-чорні миски (рис. 7 : 2,3). Нижче стояв опуклобокий з масивними, злегка відігнутими вінцями гончарний горщик (рис. 7 : 1). Ще нижче, проти ліктя лівої руки, знайдена червоноглиняна гончарна миска типу *terra sigillata*, в якій знаходився глиняний тонкостінний кубок, виготовлений на гончарному колі (рис. 7 : 4). Поруч стояла ще одна мисочка, як і попередня, вона збереглась погано і під час розчистки від землі розпалась. Реставрувати їх не вдалося. Праворуч плечової кістки, на віддалі 0.1 м, лежав трьохпластинчатий кістяний гребінь з овальною спинкою, скріплений бронзовими цвяхами (рис. 7 : 7). Поряд з ним лежав темноглиняний ліпний кубок конічної форми з прокресленим рисунком (рис. 7 : 5). Очевидно, рисунок на кубкові і сам кубок мали символічне значення. Зверху були зображені смуги дощу, нижче - хвилі води, ще нижче - посіви. Можна зробити висновок, що кубок належав горбатій жінці - ворожці, яка користувалась ним під час магічних обрядів, пов'язаних з викликом дощу, грози.

Поховання 25. Трупопокладення виявлено на глибині 0.85 м. Головою кістяк орієнтований на північ. Положення на спині, череп повернутий злегка праворуч, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги - прямо. Довжина кістяка 1.5 м (рис. 2 : 4). Слідів ями не простежено. Інвентар відсутній.

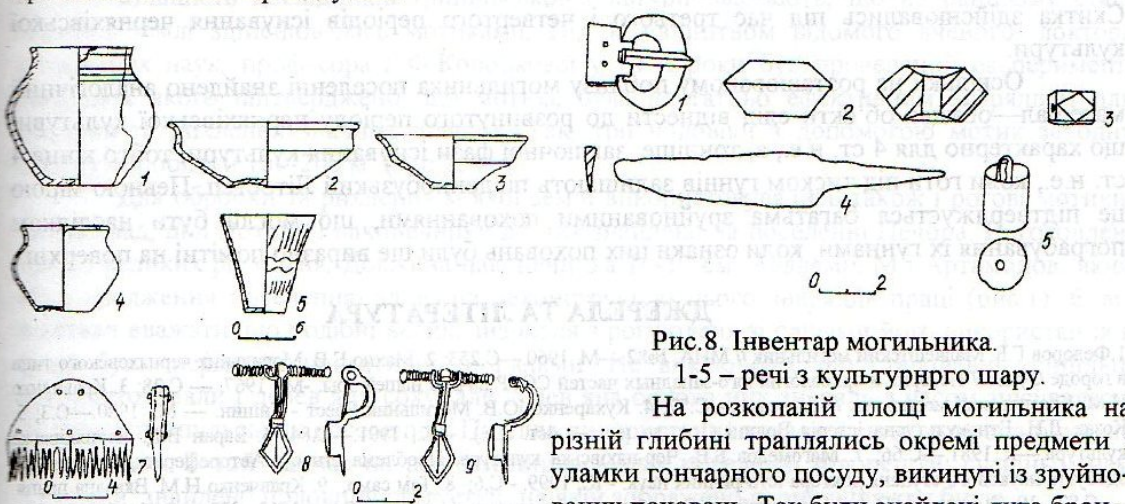

Рис. 7. Інвентар могильника
1-9 - поховання 24.

Рис. 8. Інвентар могильника.

1-5 - речі з культурного шару.

На розкопаній площі могильника на різних глибинах траплялись окремі предмети і уламки гончарного посуду, викинуті із зруйнованих поховань. Так були знайдені литі бронзова пряжка з обіймою і язичком. Пряжка

* Визначення М.С. Великанової. Вік жінки - 50-60 років.

збереглась добре, має овальний переріз в передньому потовщенні (рис. 8 : 1). Вона ідентична формою аналогічним пряжкам, знайденим на могильнику. На території розкопу могильника виявлені також глиняне гончарне прясло, сердолікова намистина, залізний ніж, відерцеподібна підвіска (рис. 8 : 2-5), окремий череп без нижньої щелепи.

Всі поховання, в основному, збереглися по краях могильника. Центральна частина виявилась повністю зруйнованою (рис. 1). Тут знаходились лише окремі предмети і зруйновані кістки трупопокладень, а також розсіяні кістки трупоспалень. Очевидно, поховання в древності мали якісь наземні ознаки⁹, бо грабіжники знаходили ями безпомилково. Цілими залишилися лише поховання, прикидані під час грабіжницьких розкопок центральних могил. Знищення центральних поховань на могильнику не могло мати ритуального характеру, хоча існують інші інтерпретації¹⁰. Грабіжниками, напевно, були кочові племена гуннів, стійбища яких, можливо, знаходились поблизу у степовій частині басейну річки Соб. У крайньому випадку, на площі могильника непомітні залишки господарських споруд пізнішого часу, при зведенні яких могли бути пошкоджені окремі поховання.

Селище, синхронне могильнику, розташоване поруч через річку на схід від могильника. Воно займає схил низької тераси. В окремих місцях тут знайдені залишки жител (глиняна обмазка з відбитками жердин, фрагменти кераміки, уламки туфових жорен). Довжина селища близько 1 км, ширина—300 м.

Аналогічні селища відомі в цьому районі і так само в степовій смузі в Рососі, Нападівці, Богданівці, Зозові, а в Іллінецькому районі—в Тягуні, Володимирівці, Скибинцях*. В басейні Південного Бугу таких селищ нараховується більше 320**.

Якщо говорити про хронологію могильника, більшість знахідок припадає на третій і четвертий періоди існування черняхівської культури (4 ст. н.е.)¹¹. Правда, трапляються поодинокі речі, датування яких розширює вказаний час. У похованні 12 знайдені дві аналогічні прогнуті підв'язні фібули, які, очевидно, як і ліпний кубок (поховання 24), слід віднести до першого періоду¹²; кістяний гребінь з овальною спинкою (поховання 24) і янтарні та сердолікові намистини (поховання 12, 17) розкоп могильника—до другого¹³.

З огляду на те, що деякі речі могли переходити у спадок (той же гребінь, чи ліпний кубок для ритуальних дій), можна зробити висновок—поховання на могильнику Скитка здійснювались під час третього і четвертого періодів існування черняхівської культури.

Оскільки на розташованому поблизу могильника поселенні знайдено аналогічний матеріал—обидва об'єкти слід віднести до розвинутого періоду черняхівської культури, що характерно для 4 ст. н.е., а, точніше, заключної фази існування культури, тобто кінця 4 ст. н.е., коли готи під тиском гуннів залишають південнобузький Літостеп. Певною мірою це підтверджується багатьма зруйнованими похованнями, що могли бути наслідком пограбування їх гуннами, коли ознаки цих поховань були ще виразно помітні на поверхні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров Г.Б. Малаештський могильник // МИА, №82.—М., 1960.—С.253; 2. Махно Е.В. Могильник черняховского типа в городе Сумы // История и археология юго-западных частей СССР начала нашей эры.—М., 1967.—С.28; 3. Кравченко Н.М. Косановский могильник // Там само.—С.77; 4. Кухаренко Ю.В. Могильник Брест - Тишин.—М., 1980.—С.3; 5. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (1ст. до н.е. — 4ст. н.е.).—К., 1991.—С.84; 6. Баран В.Д. Черняхівська культура.—К., 1981.—С.66; 7. Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.—К., 1999.—С.6; 8. Там само; 9. Кравченко Н.М. Вказана праця.—С.82; 10. Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА.—1963.—№1.—С.49—60; 11. Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи "готских походов" (на территории Восточной Европы и Кавказа).—М., 1997.—С.43, 44, 140—142. 12. Там само.—С.42, 138; 13. Там само.—С.43, 139.

* Визначено за паспортами поселень, які зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї.

** За підрахунками П. І. Хавлюка.

ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Час існування трипільських поселень (кінець V – перша половина III тис. до н.е.) збігається з атлантичним (океанічним) періодом голоцену (5100-2800 рр. до н.е.), коли наступило значне потепління, це був період так званого кліматичного оптимуму.

Для території Поділля епохи Трипільля характерний помірно-континентальний клімат з нестійкою і малосніжною зимою. Середньорічна температура становила 7-10°C, опади коливались від 400 до 700 мм.

Утворились глибокі гумусові чорноземи. В умовах теплого і вологого клімату значну роль відігравали широколистяні ліси з дуба, граба, липи, клена.

Природні умови та корисні копалини, клімат, рельєф, рослинний та тваринний світ, річки та озера Поділля були сприятливою основою для ведення сільського господарства.

а) Перші землероби Поділля

Археологічні дослідження свідчать про те, що на ранньому етапі трипільське населення вирощувало певні культурні рослини, зокрема пшеницю та ячмінь. Їх залишки, а точніше відбитки на різноманітних глиняних виробках, в тому числі і на обмазці, зафіксовані в Бернашівці, Луці-Врублевецькій. За висновками спеціалістів-палеоботаніків З.В.Янушевич та Г.А.Пашкевич ранньотрипільські землероби чисельних поселень вирощували: пленчату пшеницю трьох видів, голозерну пшеницю, голозерний ячмінь, просо, горох, чин (1, с.228-229). Виявлено також і горіхи. Просо зафіксоване на поселенні Бернашівка, горох – в Луці-Врублевецькій та Бернашівці. Таким чином, основними видами польових рослин були пшениця і ячмінь, вирощували також бобові (горох, віка). Інші злакові – карликова пшениця, пленчатий ячмінь, просо і овес були додатковими до основних видів. Найбільш розповсюдженою культурою, придатною для їжі, була пшениця – двозернянка. Її залишки зафіксовані майже на всіх поселеннях. Вона була основним продуктом для виготовлення їжі (2, с.233).

Більшість дослідників трипільської культури вважають, що на ранньому етапі обробка землі здійснювалась мотиками. Під керівництвом відомого вченого, доктора історичних наук, професора Г.Ф.Коробкової у 70-ті роки був проведений експеримент, внаслідок якого підтверджено, що мотика була достатньо ефективним знаряддям для копання та рихлення значних ділянок. Так, три чоловіки з допомогою мотик за одну годину обробляли 150-200 м² (3, с.234).

Для обробки та рихлення м'якої землі використовувались також і рогові мотики. Наприклад, цілі мотики і наконечники до них знайдено на поселенні Печора. Виготовлені вони з великих рог оленя. Довжина наконечника 16-19 см. Академік М.І.Артамонов, який вів дослідження поселення, здійснив реконструкцію цього знаряддя праці (рис.1). Є всі підстави вважати, що подібні великі знаряддя з рогу оленя зі слідами його використання в землі були першими примітивними ралами. Не виключено, що стародавні трипільці використовували і дерев'яну соху, але дерев'яна основа цих знарядь з часом зіпсувалась. На ранньотрипільських поселеннях Поділля використання тяглової сили, зокрема бика, не зафіксовано. В той же час на ранньотрипільському поселенні Флорешти, сусідньої нам Молдови, знайдено половину статуетки, на якій зображено парну упряжку биків.

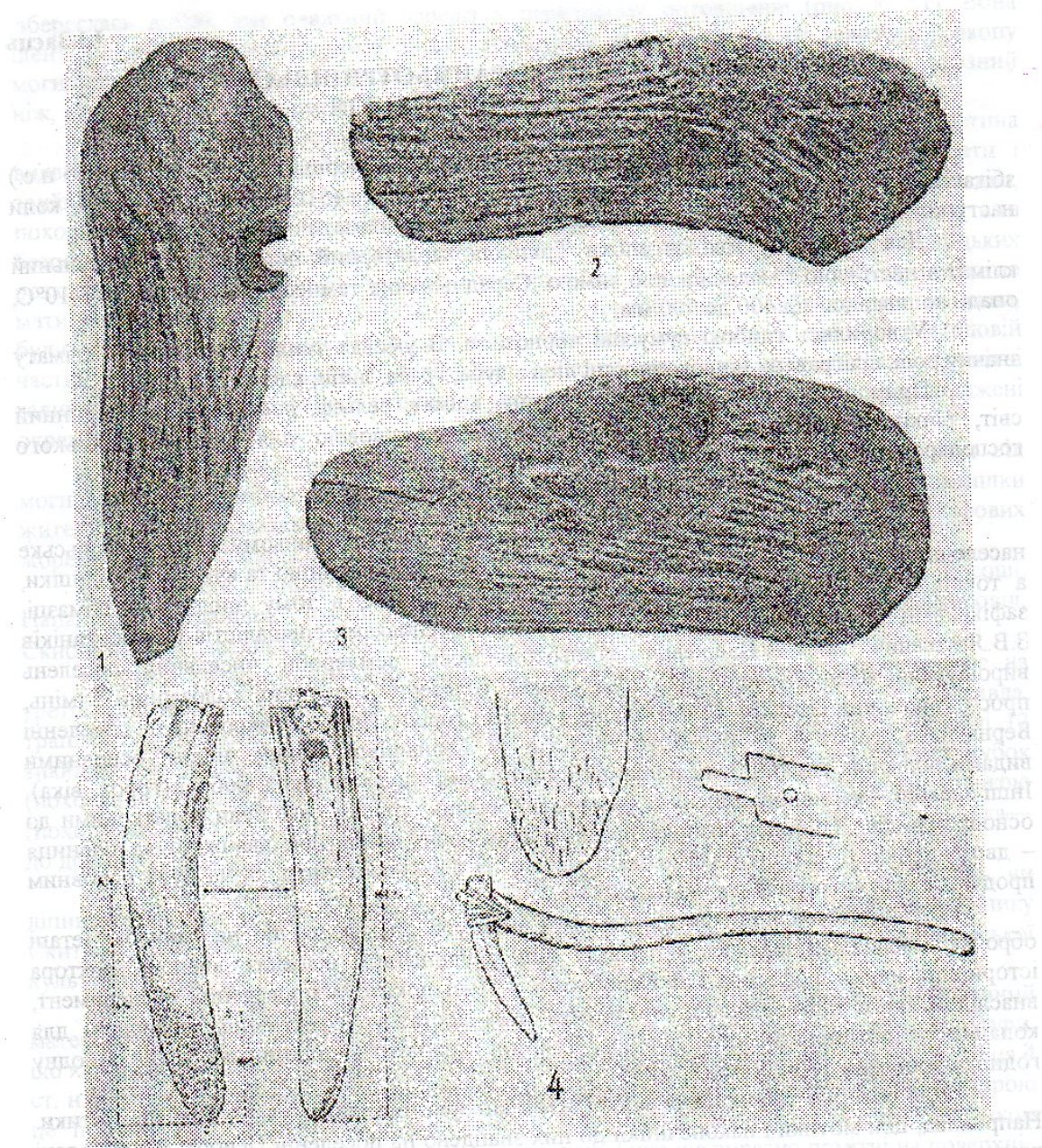

Рис.1. Раннє Трипілля. Печора.

1-3 – мотики з рогу оленя;

4 – мотика з дерев'яним держаком.

Реконструкція М.І.Артамонова.

Про рівень ранньотрипільського землеробства свідчать і жнивні знаряддя. Від 800 до 1000 їх зібрано на поселеннях Лука-Врублевецька, Бернашівка, Ленківці. На інших поселеннях їх також було чимало (Тростянець, Ладизин, Печора, Степанівка та ін.). Це відомі вкладиші серпів. С.М.Бібіков на матеріалах Луки-Врублевецької реконструював ранньотрипільський серп, який складається з семи вкладишів, вставлених під кутом у зігнуту рогову або дерев'яну оправу, що утворює зубчастий робочий край (4, с.5-6 (рис.2).

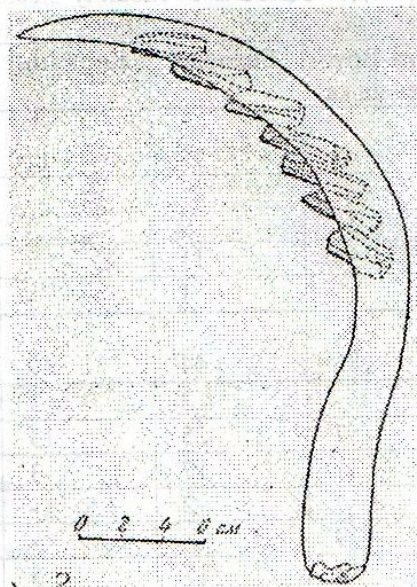

Рис.2. Ранньотрипільський серп з вкладишами з Луки-Врублевецької.
Реконструкція С.М.Бібікова.

Експериментом доведено, що при використанні серпа такого типу, його виробнича ефективність лише в два рази менша, ніж при жатві злакових сучасним залізним серпом (5, с.48-49).

Природні умови Подільських земель відповідають підсічно-огневій перелоговій системі землеробства. Перш за, все йшла вирубка лісу для плодородних ділянок поблизу поселень, після чого їх обробляли вищезгаданими знаряддями.

б) Тваринництво і полювання

Вперше фундаментальні дослідження застосування домашніх та диких тварин, які є підосною для характеристики тваринницької діяльності трипільців на Поділлі, започатковано С.М.Бібіковим у 1951-1953рр. широкими польовими розкопками ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька на Дністрі поблизу Кам'яця-Подільського (6, с.5).

На Західному Поділлі також були проведені дослідження поселень Берново, Лука, Ленківці, Поливанов-Яр, Кормань, де знайдено велику кількість археологічного матеріалу (7, с.99).

Цінні матеріали отримано при дослідженні трипільського поселення Бернашівка поблизу Могилів-Подільського на Дністрі, які провів В.Г.Збенювич у 1972-1975 роках. З числа всіх відомих ранньотрипільських поселень тут зафіксовано найбільшу кількість кісток від домашніх (328 особин) та диких тварин (476 особин) (8, с.142).

Таким чином, багаторічні дослідження фауністичного матеріалу на Поділлі свідчать, що свійські тварини у ранньотрипільський час були представлені всіма основними видами. Серед домашніх тварин на першому місці була велика рогата худоба, друге місце належить свині, потім йде дрібна рогата худоба. Кістки коня поодинокі. Часто трапляються кістки собаки.

Серед диких тварин найчастіше зустрічаються копитні: олень, косуля, кабан; рідше – лось і тур. Різними видами представлені хижакі: відмідь, борсук, лисиця; рідше – росомаха, видра, куниця, тхір, вовк, лісовий кіт, рись. Є також залишки гризунів: бобра,

зайця, білки. Знайдено також і залишки диких птахів, черепах та риб (короп, сазан, морена, щука, судак, сом) (9, с.161). Наводимо дані фауни за кількістю особин на ранньотрипільських поселеннях Поділля (по В.Г.Збеновичу – 10, с.150).

Вид	Бернашівка	Лука-Вруб- левецька	Берново	Кормань	Ленківці	Разом
Крупні рогаті тварини	240	42	23	11	30	346
Дрібні рогаті тварини	37	38	9	3	10	97
Свиня (дом.)	46	93	11	5	19	174
Собака	5	12	1	-	2	20
Всього домашніх тварин	328	185	44	19	61	637
Тур	6	-	2	3	1	12
Олень	220	57	25	13	25	340
Косуля	62	31	17	3	9	122
Кінь	3	4	2	-	5	14
Лось	4	9	-	-	-	13
Свиня дика	137	33	17	5	9	201
Ведмідь	8	8	1	-	1	18
Вовк	3	4	-	-	-	7
Лисиця	1	14	-	-	-	15
Борсук	10	7	6	-	-	23
Куниця	3	8	1	-	-	12
Росомаха	-	2	-	-	-	2
Тхір	-	1	-	-	-	1
Кішка лісова	1	4	-	-	-	5
Рись	-	1	-	-	-	1
Видра	1	1	-	-	1	3
Байбак	1	-	-	-	2	3
Заєць	1	9	1	-	2	13
Бобер	15	6	2	1	2	26
Білка	-	9	-	-	-	9
Їжак	-	4	-	-	-	4
Всього диких тварин	476	212	74	25	58	845
Всього домашніх тварин і диких тварин	804	397	118	44	119	1452

В цілому масовий фауністичний матеріал ранньотрипільських предкукутенських поселень нараховує більше 45 тис. кісток – залишки 3 тис. особин, яких лише на п'ять ранньотрипільських поселень з Поділля припадає 1750, тобто більше ніж 50%, що є надійною базою для об'єктивної характеристики тваринництва і полювання ранніх трипільців.

Серед домашніх тварин переважає велика рогата худоба. Вона домінує на поселенні Бернашівка (74,3%) від загальної кількості, на поселенні Берново (51,9%), а якщо враховувати одночасно велику рогату худобу і дрібну рогату худобу, то майже на всіх поселеннях їх кількість складає від 50% до 70%. Велику рогату худобу могли використовувати як тяглову силу, так і для приготування їжі.

н,
на

Дрібні тварини, перш за все вівці і кози, розводились для отримання вовни, молока та м'яса.

Друге місце займає свиня. Найбільше їх зафіксовано на поселенні Лука-Врублевецька (93 особини) та Бернашівці (46 особин). На поселенні Лука-Врублевецька культ цієї тварини поруч з іншими тваринами навіть фіксувався шляхом виготовлення статуеток (рис.3, а,б).

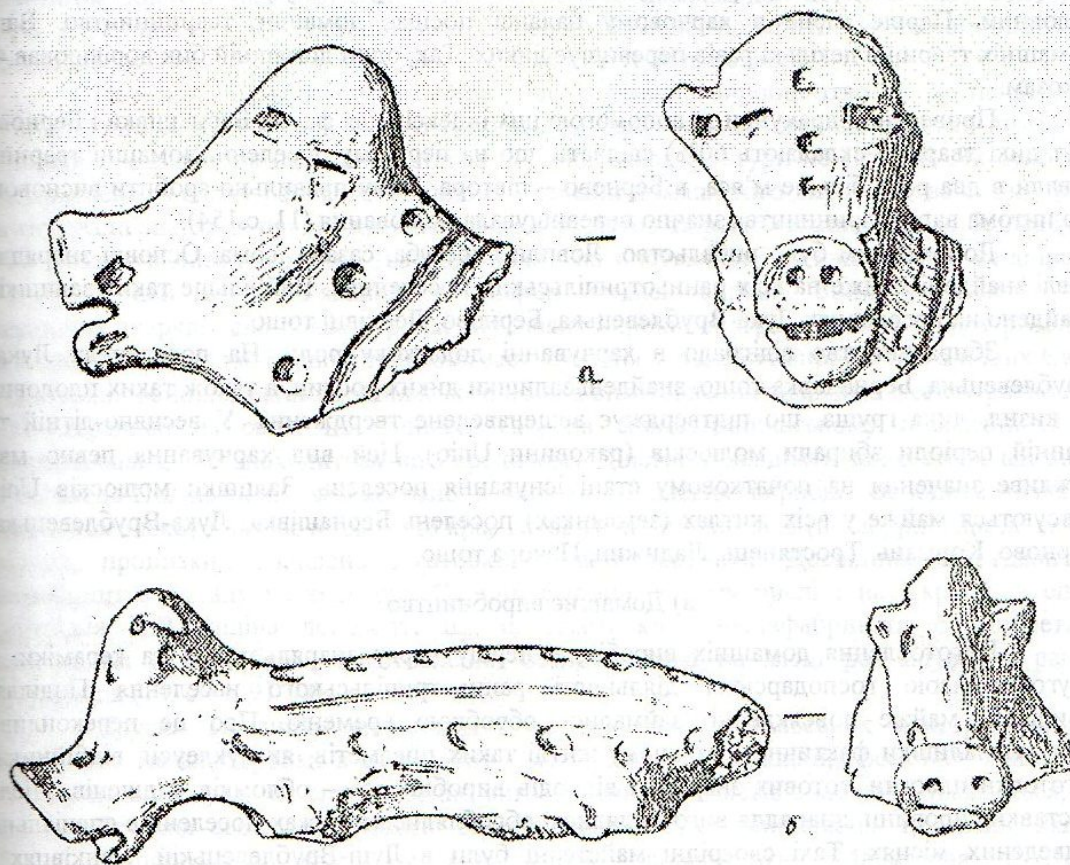

Рис.3. Зооморфна скульптура. Зображення свині.

За даними С.М.Бібікова та В.І.Цалкіна на цьому етапі Трипільської культури використовувались і коні. Інші спеціалісти (О.Некрасова, М.Штрибу) коней відносять до диких тварин. Найбільш вірогідно, що це був початковий період приручення диких коней, який розпочався ще раніше, тому співіснування диких і домашніх коней є закономірним.

Дикий тваринний світ, як безпосередній об'єкт полювання, відігравав немалу роль у житті трипільського населення Поділля. Про це свідчить археологічний матеріал з поселень Лука-Врублевецька (53,4% від всієї кількості кісток), Кормань (53,4%), Бернашівка (59,2%), Берново (59,3%). Основною твариною для полювання був благородний олень. Його вага була більшою від сучасного. М'ясо від нього використовувалось для приготування їжі, шкіра – для виготовлення одягу, а роги – для знарядь праці.

Другим об'єктом полювання був дикий кабан. Більше 10% належить косулі, залишки якої є на всіх ранньотрипільських поселеннях.

З великих тварин був тур, хоча на більшості поселень його залишків не зафіксовано. У Бернашівці їх знайдено шість. Рідкими є знахідки зубра. Майже випадковим було полювання на коня і лося.

Шкіри диких тварин використовувались для виготовлення одягу, а м'ясо – для їжі. Найбільше значення мало полювання на бобра, залишки якого є на всіх поселеннях.

Ранні трипільці, як всього регіону так і Поділля, полювали на ведмедя, який давав не тільки шкіру, а й м'ясо, борсука, лисицю, зайця, куницю, вовка, а також білку, видру, лісову кішку, росомаху тощо. Залишки кісток від птахів (гусак, тетерев, перепелиця, яструб) свідчать про полювання на них. Таким чином, полювання у ранніх трипільців відіграло важливу роль (сприяло збільшенню м'яса в харчовому раціоні), хоча й не було головним. Перше місце в харчовому балансі посідає домашнє тваринництво. Вага домашніх тварин в декількі разів перевищує диких. Так, один домашній бик дорівнював 4-5 козам.

Проведені підрахунки за допомогою цих індексів для фауни Бернашівки і Берново (тут дикі тварини складають 60%) свідчать, що на першому поселенні домашні тварини давали в два рази більше м'яса, в Берново – півтора. Тому правильно зробити висновок, що питома вага тваринництва значно перевищувала полювання (11, с.154).

Допоміжним було рибальство. Ловили вирезуба, сазана, сома. Основні знаряддя ловлі знайдені майже на всіх ранньотрипільських поселеннях. Найбільше таких залишків знайдено на поселеннях Лука-Врублевецька, Берново, Ленківці тощо.

Збиральництво відіграло в харчуванні додаткову роль. На поселеннях Лука-Врублевецька, Бернашівка тощо. знайдені залишки диких рослин, а також таких плодових як кизил, дика груша, що підтверджує вщенаведене твердження. У весняно-літній та осінній періоди збирали молюсків (раковини *Unio*). Цей вид харчування певно мав важливе значення на початковому етапі існування поселень. Залишки молюсків *Unio* фіксуються майже у всіх житлах (землянках) поселень Бернашівка, Лука-Врублевецька, Берново, Кормань, Тростянець, Ладижин, Печора тощо.

в) Домашнє виробництво

Виготовлення домашніх виробів, в першу чергу знарядь праці та кераміки, є другою рисою господарської діяльності ранньотрипільського населення Поділля. Трипільці майже повсякденно займались обробкою кременю. Про це переконливо свідчать залишки фактично в кожному житлі таких предметів, як нуклеуси, відбійники, заготовки пластин, готових знарядь і відходів виробництва – обломків, відщепів. Після доставки сировини знаряддя виготовлялись, оброблялись в межах поселень в спеціально відведених місцях. Такі своєрідні майстерні були в Луці-Врублевецькій, Ленківцях і Бернашівці. У Бернашівці, наприклад, біля житла №4 і поблизу нього знайдено 1150 виробів з кременю, приблизно теж зафіксовано і в житлі №5 (12, с.158-159).

Подібна картина була на інших трипільських поселеннях (Тростянець, Ладижин тощо). Дослідники ранньотрипільських поселень (С.М.Бібіков, В.Г.Збенович, К.К.Черниш та ін.) вважають, що на ранньотрипільських поселеннях обробка кремнію і виготовлення з нього знарядь праці відбувалось в кожному житлі, що свідчить про децентралізований характер виробництва.

Таким же було і виготовлення знарядь праці і прикрас з каменю, дерева, кісток, рогу і шкір.

Виробництво керамічного посуду, а також антропоморфної та зооморфної пластики мало свої особливості. Полягало воно в тому, що на поселеннях існували окремі житла, в яких знайдено окремі печі (горни) для обпалювання посуду. Таким чином, виробництво кераміки на ранньотрипільських поселеннях було зосереджене в руках окремих осіб або цілої родини, які постійно спеціалізувались в цій галузі діяльності. Це твердження ґрунтується на самому характері процесу керамічного виробництва. Він включає в себе цілий ряд послідовних складних операцій: підготовка гончарної глини, орнаментация і сушка посуду, дотримання високої температури для обпалювання та інші технологічні прийоми. Все це вимагає великого професіоналізму, спеціальних навичок і практичного досвіду. На поселенні Лука-Врублевецька такий горн був розташований в

окремій напівземлянці. Він мав підковоподібну форму (довжина 2,4 м, ширина до 1,6 м). Широкі, але невисокі щелепи, плоске купольне склепіння, виготовлене на каркасі з лози і обмазане глиною. В центрі – паливне відділення, посередині – стовп (целік), який підтримував велику глиняну плиту, що використовувалась як основа для верхнього ярусу опалювальної камери. Стінки плитки були товщиною 6-7см, з отворами діаметром 3-4см для доступу гарячого повітря. Стінки сильно випалені, що свідчить про їх використання протягом довгого часу (13, с.21, с.127). Особливо цікавим для цього житла і гончарної печі є те, що поруч з останньою в неглибокій ямці, прикритій глиняною плиткою, знайдено два черепи собок, що трактується як культове поховання.

Наведене переконливо засвідчує, що керамічне виробництво вже в початковий період Трипільської культури ґрунтувалось на технічній основі, яке досягло виключно високого розвитку на наступних етапах Трипільської культури на Поділлі. Як було вже підкреслено, в епоху раннього Трипілля у веденні домашнього виробництва значну роль відігравали знаряддя праці з кременю, каменю, кісток та рогів тварин. Також, безперечно, використовувались і дерев'яні знаряддя праці, які зіпсувались і до нашого часу не дійшли.

У цей же час з'являються і перші металеві вироби. Вони не замінили вже існуючих знарядь, але поява перших металевих виробів відіграла велику роль у розвитку металообробки. Хоча перший поштовх застосування металевих виробів був з інших Євро-Азіатських районів, ранньотрипільські племена виготовлення знарядь з металу розпочали безпосередньо на своїх поселеннях. Так, на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублевецька, що знаходиться на Середньому Дністрі у двадцяти кілометрах від міста Кам'янець-Подільський, зафіксовано комплекс металевих виробів. Особливе значення цього комплексу полягає в тому, що крім готових мідних виробів (шило, рибальські гачки, кільця, пронизки), знайдено заготовки і напівфабрикати. Дослідник стародавнього виробництва металу на території Східної Європи, в тому числі і на Україні, в епоху Трипілля Н.В.Риндіна доводить, що ці заготовки і напівфабрикати є конкретним свідченням їх обробки і виготовлення безпосередньо на місці розташування ранніх трипільців (14, с.49, 91-92).

Другим важливим висновком є те, що поява ковальських майстрів сприяла виділенню металообробки в самостійну галузь. З'явився коваль-професіонал, який свою діяльність спрямував на спеціалізацію виготовлення предметів з металу. Вважається, що одна майстерня своєю продукцією забезпечувала групу найближчих поселень, які не брали безпосередньої участі у ковальському виробництві. Майстерня з Луки-Врублевецької, наприклад, могла обслуговувати предметами з міді населення ранньотрипільських поселень: Ленківці, Берново, Лука (15, с.48).

Виникає лише одне питання: запозичення це чи наслідок місцевого винаходу обробки металу? Н.В.Риндіна доходить висновку, що рецепти і технологія обробки металу були принесені в трипільське середовище однією з племінних груп, яка сприяла формуванню Трипільської культури. Започаткування виготовлення виробів з металу в епоху Раннього Трипілля на Поділлі є однією з яскравих сторінок історії нашого краю. Таким чином, знайдені металеві предмети з міді відіграють важливу роль для характеристики цього виду виробництва, хоч в цілому вони не дають повного уявлення про їх застосування ранніми трипільцями в побуті та в господарській діяльності. На поселеннях, як правило, знайдено втрачені мідні вироби або залишені жителями при їх переміщенні на інші поселення.

Для повної об'єктивної картини, яка розкриває значення металевих мідних виробів, наведемо дані про знаменитий скарб з території сусідньої нам Молдови, який відкритий у 1961 році на околиці села Карбуна (16, с.135-151).

З 852 предметів 444 – мідні. Серед них – чотири спіральні браслети, один браслет з вісьмома окремими ланцюжками, дві дископодібні прикраси, 14 підвісок та нашивних бляшок, 377 циліндричних бус, 11 трубчатих пронизок, 24 пластинчатих підвісок формою

антропоморфних фігурок, масивна сокира з провусиною, клиноподібна сокира, дві продовгуваті заготовки із слідами ковки тощо.

Карбунський скарб, а також знахідки з Луки-Врублевецької та інших ранньотрипільських поселень, свідчать про те, що мідь найчастіше всього застосовували для виготовлення прикрас і дрібного виробничого інвентарю (шила, гачки), а пізніше сокир.

Сировиною для виготовлення мідних предметів були північні регіони Балкан та Прикарпаття (17, с.124).

Як бачимо, ранні трипільці володіли холодною ковкою міді, а з часом застосовували обробку металу при температурі 700-800°C. Ця технологія вимагала відповідної спеціалізації, зокрема, застосування дерево-вугільних засипок, щоб не допустити окислення металу. Стародавні майстри-металурги володіли такими видами ковальської ковки як витяжка, плющення, рубка, пробивання отворів в металі. Застосовували також ковальську зварку, термічну обробку, шліфування, полірування, хоча на ранньому етапі трипільці ще не були знайомі з методом лиття металу.

Високий рівень технології ковальської справи, згідно з висновками Н.В.Риндіної, засвідчує виділення металообробки в самостійну виробничу галузь і появу ковалів-професіоналів (18, с.98).

І все-таки, якщо головне заняття трипільців, спрямоване на отримання харчових продуктів, регламентувалось общиною, житлобудівництво, як правило, здійснювалось колективно, то виготовлення знарядь праці та інших виробів здійснювалось кожною родиною (сім'єю) окремо.

Виробництву знарядь праці з кременю, інструментів з каменю, кісток і рогу – традиційних домашніх промислів – сприяли легкодоступні великі поклади сировини як на Дністрі, так і на Південному Бузі. Але, з іншого боку, таке ведення домашнього господарства призводило до гальмування і в певній мірі застою, воно не стимулювало його розвитку. В той же час серед жителів трипільських поселень виділялись окремі майстри-спеціалісти, особливо в галузі гончарного, металургійного і металообробного виробництва. Ця категорія працівників була звільнена від сільськогосподарських робіт, але була тісно пов'язана з общиною, отримуючи свою долю громадського продукту.

В цілому, в період раннього трипільля, виробництво мало замкнутий характер. Кожне трипільське поселення самостійно забезпечувало себе всіма необхідними товарами. Обміну продукцією з іншими поселеннями ще не існувало.

Була певна економічна відокремленість кожного поселення, що, безперечно, свідчить про низький рівень спеціалізації общинного ремесла на всій території Раннього Трипільля і, зокрема, на Поділлі.

Але досвід нагромаджувався і процес удосконалення технології та застосування її на практиці сприяв виникненню нових, більш прогресивних, форм виробництва, які активно проявлялись і розвинулись в наступні періоди Трипільської культури, особливо з середини IV тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Янушевич З.В. Земледелие в раннем Триполье /по данным палеоботаники/ //Первобытная археология – поиски и находки. – К., 1980. – С.225-234; 2. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии //Энеолит СССР. – М., 1982. – 359 С.; 3. Черныш Е.К. Вказана праця; 4. Бибилов С.Н. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы //С.А. – 1962. – №3. – С.3-24; 5. Коробкова Г.Ф. Древнейшие жатвенные орудия и их производительность /в свете экспериментально-трассеологического изучения/ //С.А. – 1978. – №4. – С.36-52; 6. Бибилов С.Н. Поселение Лука-Врублевская //М.-Л., 1953. – №38. – С.458; 7. Пассек Т.С. Раннеземледельческие трипольские племена Поднестровья //М., – 1961. – 211 С.; 8. Збеневич В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре //Наукова думка. К., – 1980. – 177 С; 9. Бібіков С.М. Ранній етап трипільської культури //Археологія Української РСР. – К., – 1971. – Т.6. – С.150-156; 10. Збеневич В.Г. Ранній етап трипольской культуры на территории Украины //Наукова думка. – К. – 221 С; 11. Збеневич В.Г. Вказана праця; 12. Збеневич В.Г. Вказана праця; 13. Бибилов С.Н. Поселение Лука-Врублевская //М.-Л. - 1953. – №38. – С.458; 14. Риндина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной

Європи //М. – 1971. – 141 С.; 15. Рындина Н.В. Вказана праця; 16. Сергеев Г.П. Раннетрипольский клад у села Карбуно //С.А. – 1963. – №1. – С.135-151. 17. Бібіков С.М. Ранній етап трипільської культури //Археологія Української РСР. – К., – 1971. – Т.6. – С.150-156; 18. Рындина Н.В. Вказана праця.

В.П. Восколуп

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ГАРМАКИ БАРСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назване поселення було виявлено під час археологічної розвідки в басейні р. Рів ще у 1997 р. Воно входить у групу черняхівських пам'яток, що розташовані одна від одної на відстані 1-5 км¹.

Влітку 1998 р. на поселенні були проведені короточасні дослідження, які включили поверхневий збір кераміки та інших матеріалів, шурфування, початок розкопок житла №1. Виявлений матеріал був представлений на 72% ліпною керамікою типу Дитиничів, Лепесівки, а на Південному Побужжі – Демидівки².

Вивчення пам'ятки було продовжено у 1999р. На місці законсервованого житла №1 та нагромадження культурних залишків були закладені розкопи (рис.1), на площі яких виявлено ще два житла, одне з них – передскіфського часу. Культурний шар тут інтенсивний, але між житлами та на відстані між ними виявлено лише окремі знахідки

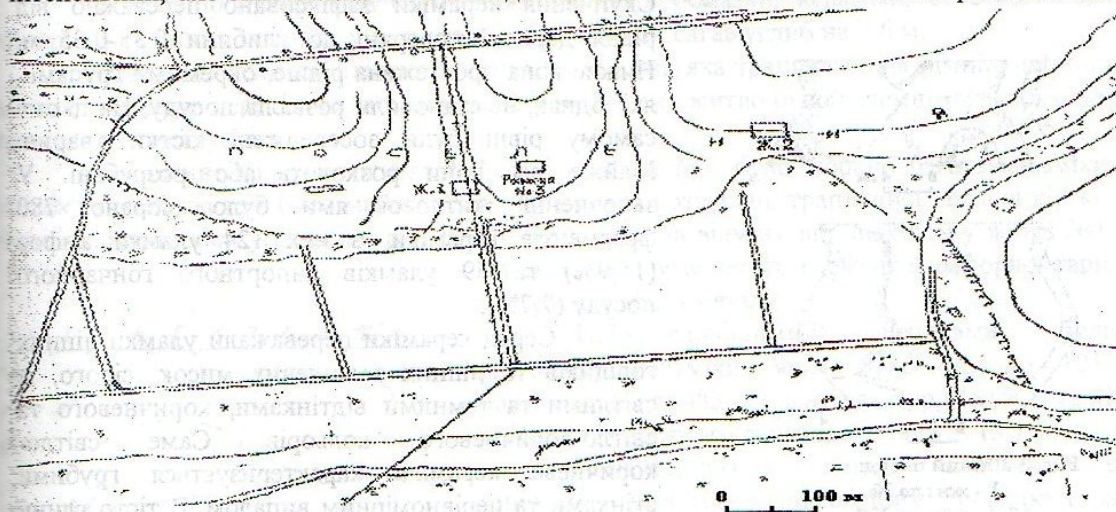

Рис. 1. План поселення.

кераміки та кістки тварин.

Під час дослідження на розкритій площі (472 м²) виявлено одну напівземлянку та одне наземне житло з дерев'яно-каркасними стінами. На місці житла передскіфського часу контури не простежувались, тому про його конструкцію судити важко.

На поселенні та прилеглих до нього територіях велися пошуки могильника. Було закладено близько 100 шурфів у вигляді траншей і ям, але натрапити на нього не вдалося.

Житло №1 мало напівкруглу форму довжиною 5 і шириною 4,5 м. Житлова яма була врізана в суглинок на глибину 0.7-0.95 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2). Підлога в житлі мала відносно рівну поверхню. На відстані одного метра від північної межі житла, у центрі, були розташовані залишки глинобитної печі, які являли собою овальну в плані діаметром 0,6 та 0,3 м у висоту купу перепаленої глини коричневого та чорного кольорів і деінде деревного вугілля та попелу.

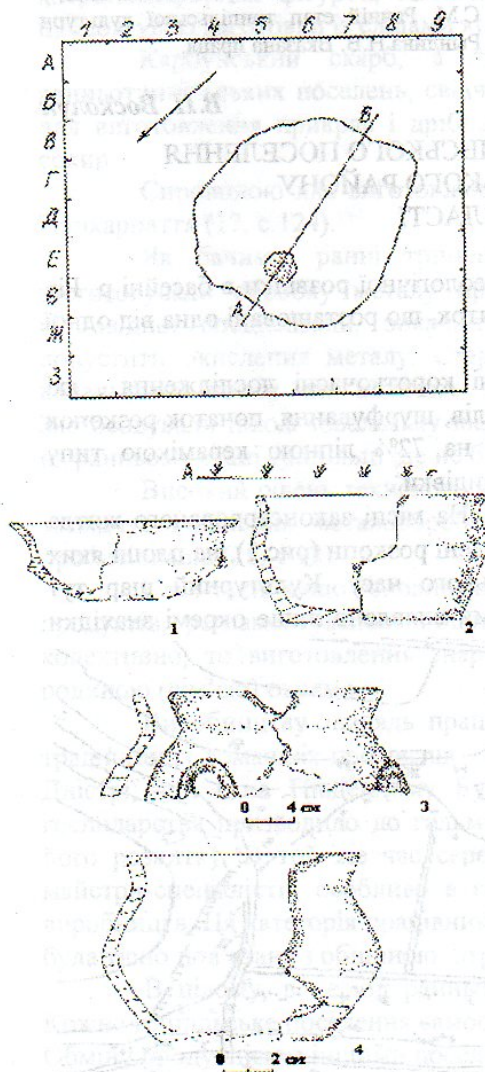

Рис. 3 Ліпний посуд:
1 - житло №1;
2-4 - житло №2.

темного кольору з наліпними псевдоручками вдалося частково реставрувати (рис.3:1). Трапляються уламки ліпних горщиків пшеворського типу із ошершавленою, але залощеною під вінцем поверхнею.

На ліпній кераміці зустрічаються такі види орнаменту: прокреслені паралельні, горизонтальні, безсистемні, хаотичні пунктирні лінії, нігтеві защепи, штрихова гострим предметом. Орнаментація розміщена, як правило, у верхній частині посудин.

Серед інших знахідок слід відзначити кілька елементів глиняних грузилець від ткацьких верстатів, які мали переважно квадратну або прямокутну форми. Знайдено керамічне ліпне біконічне прясло, а також половина іншого, такого ж, але круглого в перерізі (рис. 4 : 4, 5). Трапляються точильні бруски із каменю-пісковика білого та жовтуватого кольорів. Знайдено також кусок залізної руди.

Житло простежено за наявністю культурного шару: кераміки, обпаленої глини, кісток тварин, попелу, деревного вугілля. Через те що глиняної обмазки вглиб житла траплялося мало, визначено, що житло — напівземлянка або землянка.

Слід зазначити, що вздовж стін житла ям від стовпів житлового каркасу не виявлено. Проте серед заповнення тут траплялися великі куски глиняної обмазки з домішкою рослинних залишків, що свідчить про каркасно-плотову конструкцію стін, обмазаних глиною. Особливо значна концентрація обмазки виявлена в західній частині житла. В інших місцях її наявність епізодична. На багатьох уламках глиняної обмазки збереглися чіткі відбитки круглих жердин діаметром 2-4 см. Окремі куски із зовнішнього боку мають плоску поверхню, на них є сліди загладжування або побілки.

Споруда заповнена ґрунтом, змішаним з великою кількістю кераміки та кісток тварин. Скупчення кераміки зафіксовано переважно від рівня давньої поверхні до глибини 0.35-0.55 м. Нижче вона простежена рідше, окремими групами, які, однак, не становили розвалів посуду. На цьому самому рівні були зосереджені кістки тварин. Майже всі вони розколоті або розрубані. У заповненні житлової ями було зібрано 780 фрагментів кераміки, з них 124 уламки амфор (15,9%) та 59 уламків імпортного гончарного посуду (7,7%).

Серед кераміки переважали уламки ліпних горщиків та ліпних залощених мисок, сірого, із світлими та темними відтінками, коричневого та світло-коричневого кольорів. Саме світло-коричнева кераміка характеризується грубими стінками та нерівномірним випалом. В тісто глини домішували крупний пісок. Одну ліпну миску

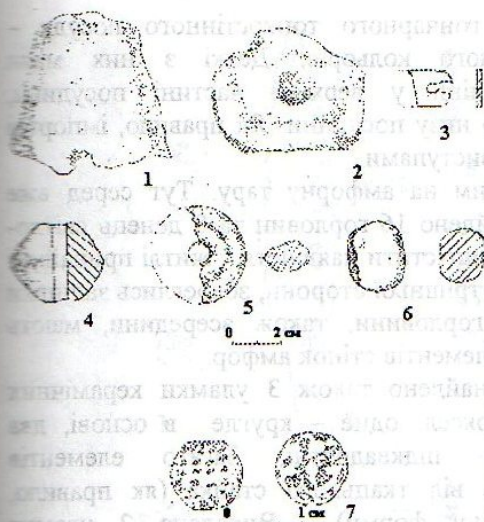

Рис. 4. Речі із жител:
1-3 - житло №2;
4-7 - житло №1.

Житло простежено за скупченням глиняної обмазки, кераміки, остеологічного матеріалу та інших знахідок у культурному шарі, який сягав углиб на 0.6 м.

Судячи із великої кількості глиняної обмазки, яка траплялась на різній глибині і містила відбитки дерев'яних жердин діаметром 2-5 см., житло було наземним із каркасно-плотовою конструкцією.

У заповненні камер житла №2, як і в житлі №1, було зібрано багато кераміки, кісток тварин, які теж були майже всі розколоті або розрубані, траплялись палені кістки. Було знайдено кістку фаланги пальця людини. Але, на відміну від знахідок у житлі №1, тут знайдено дуже багато елементів амфорної тари, а також виробів з металу.

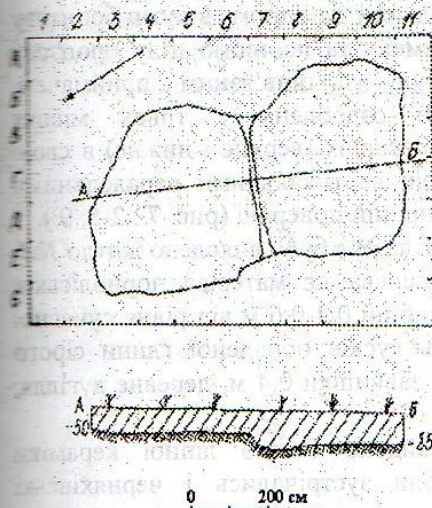

Рис. 5. План і розріз житла №2.

горщик мав ритуальне значення, а наліпи позначають пори року.

На ліпній кераміці, у верхній її частині, виявлено кілька видів орнаменту: прокреслені паралельні лінії або вільно нанесені пунктирні горизонтальні лінії.

Розкоп на місці розташування житла сягав 200 м². На його території знайдено круглу пастову намистину з орнаментом на поверхні (рис. 4 : 7).

Житло №2 було виявлено за 400 м у південно-східному напрямку від житла №1, мало в плані форму прямокутника і складалося із двох окремих камер з різним рівнем долівки (рис. 5). Перша частина житла сягала 4.1 в довжину та 4.5 м в ширину, долівка знаходилась на глибині 0.85 м від сучасної поверхні. Ця частина житла однією із стін з'єднувалась із ще однією частиною, близькою розмірами до першої: довжина – 4.35, ширина – 3.8, глибина залягання долівки від рівня сучасної поверхні – 0.5 м. У місці з'єднання споруда була дещо вужчою – приблизно 3.5 м. Тут помічено кілька ямок від стовпів діаметром приблизно 0.1 м. В інших частинах житла їх не знайдено. Підлога в обох камерах була відносно рівною.

Найчисельнішими знахідками були фрагменти кераміки, яких було зібрано 1053 елементи. З них 483 елементи амфор (45.9%) та 33 елементи імпортного гончарного посуду (3.1%).

Характеристика ліпної кераміки в основному збігається з аналогічними знахідками із житла №1. Інколи траплялися уламки ліпних мисок чорного кольору. Форму двох ліпних горщиків вдалося встановити точно. Перший з них – коричневого кольору, біконічний із добре відхиленими зовні вінцями (рис. 3 : 4), другий – світлокоричневого кольору, приземкуватий, конічний з ледь відхиленими зовні вінцями, мав дуже товсті стінки (рис. 3 : 2). Знайдено ручку від ліпної кружки.

Виявлено чисельні уламки ліпного горщика, який має наліпні візерунки у вигляді горизонтального овалу з чотирьох боків посередині посудини (рис. 3 : 3). Можна припустити, що

У житлі знайдено уламки імпортного гончарного тонкостінного посуду – переважно мисок світло-коричневого та чорного кольорів. Деякі з них мали орнаmentaцію: зигзагоподібні горизонтальні лінії у верхній частині посудини, вертикальний ялинкоподібний малюнок зверху до низу посудини. Як правило, імпортні посудини мають піддони, виділені декоративними виступами.

Житло №2 виявилось надзвичайно багатим на амфору тару. Тут серед вже згадуваної великої кількості елементів амфор, знайдено 16 горловин та 8 донець світло-жовтого та червонуватого кольорів, що дозволяє припустити наявність у житлі принаймні 16 посудин (рис. 6 : 1-4). На одній із горловин, з внутрішньої сторони, збереглися залишки напису чи позначки червоною фарбою. Деякі горловини, також зсередини, мають червонувате забарвлення. Зібрано багато ручок та елементів стінок амфор.

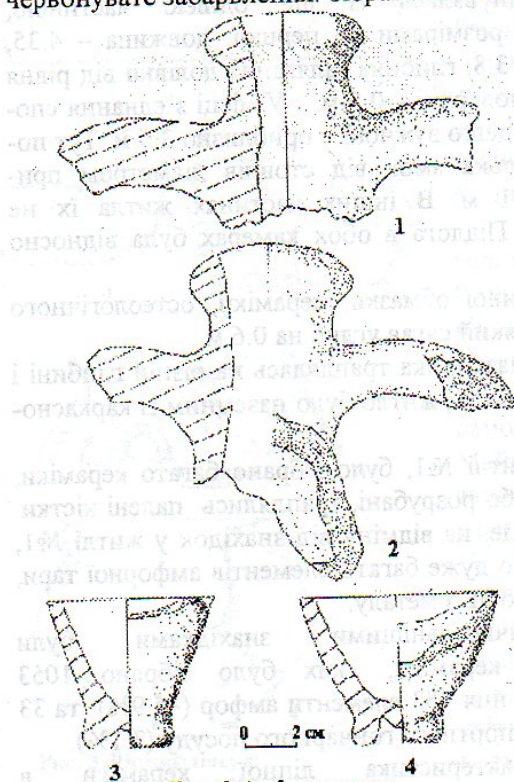

Рис. 6. Амфору тару:
1-4 - житло №2.

Знайдено також 3 уламки керамічних ліпних прясел: одне – кругле в основі, два інших – підквадратні; багато елементів грузилець від ткацького станка (як правило, прямокутної форми). Виявлено 2 уламки круглих кам'яних жорен, точильний брусок з червоного пісковика та уламок невідомого кістяного предмета (рис. 4 : 3), глиняний хлібець овальної форми, який мав культове призначення (рис. 4 : 6)³.

Чисельними є знахідки виробів з металу. Найбільший інтерес викликає залізний наконечник списа (рис. 7 : 1), що є дуже рідкісною знахідкою на черняхівських поселеннях, тим більше, що він не пошкоджений. Знайдено залізний ніж з горбатою спинкою з відсутнім кінчиком, уламок залізного шила, залізну овальну пряжку без язичка, пошкоджену на одному з кутів бронзову оббивку до ремня та повністю цілу бронзову прогнуту фібулу з підв'язним приймачем. Дужка шийки оздоблена у трьох місцях кільцями, два останніх (верхнє і нижнє) в свою чергу, оздоблені вертикальними паралельними лініями на зовнішній поверхні (рис. 7 : 2-5, 9).

За 50 метрів у південно-західному напрямку від житла №1 було виявлено житло №3. Під час його дослідження стало зрозуміло, що там переважає матеріал чорноліської культури. Контури житла простежити не вдалося. На глибині 0.4-0.6 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки вогнища (велика кількість кусків обпаленої глини сірого кольору, які залягали суцільною масою завдовжки 0.5 і заввишки 0.4 м, деревне вугілля, попіл).

На площі розкопу, яка становила 70 м², знайдено багато ліпної кераміки чорноліської культури, причому дуже ранньої, інколи зустрічались і черняхівські керамічні знахідки (всього зафіксовано 490 елементів посуду); зібрано дуже багатий остеологічний матеріал; зрідка траплялись уламки амфор (20 елементів) та імпортного гончарного посуду (11 елементів), інші речі.

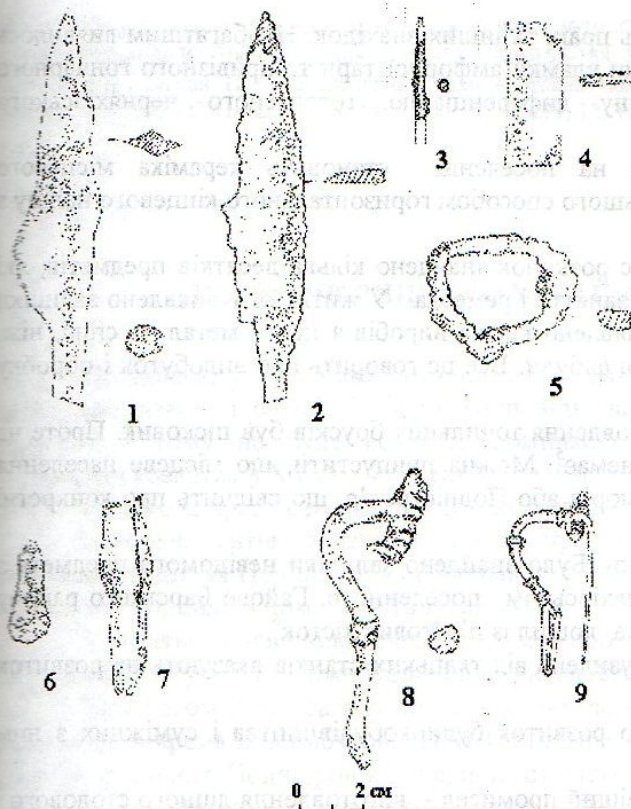

Рис. 7. Речі із жител:
1-5, 9 - житло № 2;
6-8 - житло № 3.

загнутими в середину вінцями (рис. 8 : 3). Всі посудини ліпні. Три перші – коричневого кольору, а чарка – червонуватого кольору (трипільська).

На ліпному посуді відзначено 5 видів орнаменту: нігтеві відбитки, відбитки малої

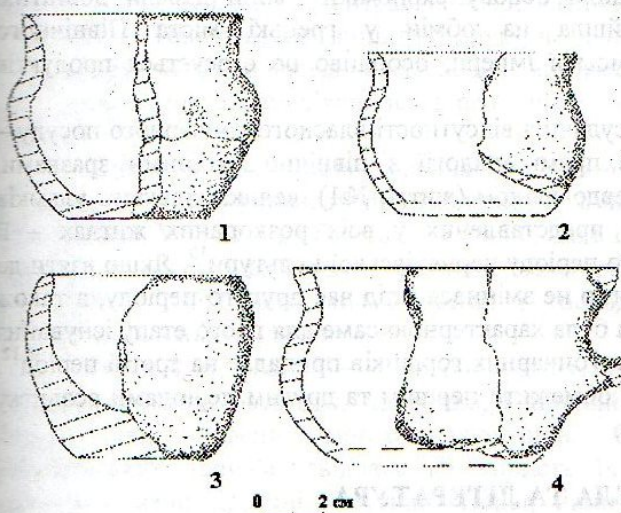

Рис. 8. Ліпний посуд:
1-4 - житло № 3.

Кераміка переважно світло-коричневого кольору, трапляється коричневого і чорного кольорів, нерівномірного випалу з домішками крупного піску у глині. За формою-це переважно опуклобокі масивні горщики. Зустрічаються уламки дуже великих посудин. Товщина стінок становить в середньому 1 см. Вінця посудин мають характерний наліпний валик (суцільний, інколи з перервами), який розміщений нижче верха вінець. Над самим валиком часто трапляються наскрізні отвори на відстані 2-3 см один від одного. Інколи є тільки отвори, а наліпний валик відсутній. За формою вінця злегка відігнуті назовні, трапляються майже прямі. Знайдено кілька уламків ліпної миски із загнутими в середину вінцями, уламки глиняного друшляка. За кількома уламками вдалося повністю встановити форму посудин. Це стосується невеликого товстостінного кубка чи горщечка (рис. 8 : 1), подібного йому, але трохи меншого за розмірами кубка (рис. 8 : 2), чашки з відбитою ручкою (рис. 8 : 4) та товстостінної чарки із загнутими в середину вінцями (рис. 8 : 3).

Всі посудини ліпні. Три перші – коричневого кольору, а чарка – червонуватого кольору (трипільська).

На ліпному посуді відзначено 5 видів орнаменту: нігтеві відбитки, відбитки малої трави, відбитки гілок дерев чи крупної трави, горизонтально прокреслені лінії, як паралельні, так і не паралельні.

В розкопі житла виявлено також масивну пошкоджену залізну фібулу (рис. 7 : 8), глиняний ритуальний хлібець, 5 точильних брусків з білого пісковика, 2 елементи грузильця від ткацького станка, кремінний наконечник стріли (рис. 7 : 6), уламок кремінного ножа та ще кілька уламків з нього матеріалу (цікаво, що кремій траплявся світло-сірого, сірого, майже чорного та бордового кольорів). Як і товстостінна чарка, всі кремінні знахідки належать до трипільської культури.

Таким чином, всі три житла відрізняються одне від одного за

кількістю та складом кераміки, знарядь праці та інших знахідок. Найбагатшим виявилось житло № 2, де 49% кераміки становили уламки амфорної тари та привізного гончарного посуду. Це свідчить про соціальну диференціацію тогочасного черняхівського суспільства.

Найчисельнішу групу знахідок на поселенні становить кераміка місцевого виробництва. Вона виготовлена здебільшого способом горизонтального кінцевого наліпу з валкої глини⁴.

На території поселення під час розкопок знайдено кілька десятків предметів, які дають можливість визначити домашні заняття і ремесла. У житлі № 1 виявлено залишки залізної руди, а у житлах № 2 та 3 виявлено кілька виробів з цього металу – спис, ніж, уламок шила, пряжка, залишки залізної фібули. Все це говорить про видобуток і обробку заліза.

Кращою сировиною для виготовлення точильних брусків був пісковик. Проте на території Південного Побужжя його немає⁵. Можна припустити, що місцеве населення завозило його з Північного Причорномор'я або Подністров'я, що свідчить про конкретні торговельні зв'язки.

Практикувалась обробка кістки. Було знайдено залишки невідомого предмета з цього матеріалу, а на сусідньому черняхівському поселенні (с. Гайове Барського району Вінницької області) рік раніше – кілька лоцил із п'ястових кісток⁶.

Знахідки прясел та уламків грузилець від ткацьких станків вказують на розвиток прядіння і ткацтва.

Різні типи жител свідчать про розвиток будинкобудівництва і суміжних з ним видів діяльності.

Не слід забувати про наймасовіший промисел - виготовлення ліпного столового і кухонного посуду та численних виробів з глини.

Очевидно, жителі поселення займались й іншими промислами та заняттями, хоча матеріальних доказів цього поки що не виявлено⁷.

Основним заняттям населення було землеробство і скотарство. Знайдено відбитки солом, зерен злакових культур в обмазці зі стін жител. Про скотарство свідчить багатий остеологічний матеріал. За час розкопок у житлах зібрано 731 елемент кісток тварин. Судячи з них, у стаді переважала велика рогата худоба, на другому місці була свиня, на третьому – дрібна рогата худоба (коза, вівця), на четвертому – кінь.

Землеробство і скотарство становили основу економіки⁸, вони давали достатню кількість продукції, частина якої йшла на обмін у грецькі міста Північного Причорномор'я, інші – на терени Римської імперії, особливо це стосується продуктів землеробства⁹.

Щодо хронології пам'ятки, то судячи з відсутності власного гончарного посуду – наявний виключно ліпний, який має прямі аналогії з північно-західними зразками, наприклад, біконічна ліпна миска з псевдовушком (житло №1), велика кількість уламків ліпних горщиків пшеворського типу, представлених у всіх розкопаних житлах – її виникнення можна віднести до першого періоду черняхівської культури¹⁰. Якщо взяти до уваги те, що керамічний комплекс істотно не змінився і під час другого періоду, а також те, що у житла №2 виявлено фібулу, яка була характерною саме для цього етапу існування культури¹¹, що масове розповсюдження гончарних горщиків припадає на третій період¹², - час існування даного поселення слід обмежити першим та другим періодами розвитку черняхівської культури, тобто III ст. н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Восколуп В.П., Хавлюк П.І. Археологічна розвідка в басейні ріки Рову//Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-красназавчої конференції.-Вінниця, 1998.-С.25; 2. Восколуп В.П., Вельбарські поселення у верхів'ях Південнобузького басейну// Наукові записки. Серія: Історія. Випуск 1.-Вінниця, 1999.- С.10-11; 3. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. - К., 1972.- С.119; 4. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. - К., 1964.- С.131-132; 5. Хавлюк П.І.

Пізньюсифське селище Сорока// Археологія.- 1979.- №29.-С.50; 6. Восколуп В.П. Вказана праця.-С.11; 7.Брайчевський М.Ю. Вказана праця.-С. 50-52,71-89,152-188; 8.Там само .- С.28,61; 9.Там само.- С.239-240; 10. Гей О.Д., Бажан І.А. Хронологія епохи «готських походів»(на території Восточної Європи и Кавказа).-М.,1997.- С.41-42,138; 11. Там само. - С.42,139; 12. Там само. -С. 42.

П. І. Хавлюк

КОЛИ І ЯК ВИНИКЛО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО?

Поставлені у заголовку питання про соціальний прошарок чи стан українського народу має давню і славу історію. Відповідь на них можлива з урахуванням даних археології і тому не буде великою помилкою твердження М. Грушевського про виникнення козацтва в XV ст., бо вчений не займався археологією і не міг глянути глибше XV ст.¹ У нього є, правда, думка про те, що козаками можна вважати й антив².

Стосовно антив зазначемо, що це був цілий народ, який заселив у V-VII і наступних століттях Подніпров'я і Подунав'я. З ним повинен був рахуватися ряд племен і народів, які сусідили з ними, навіть Візантія.

У багатьох дослідників склалася думка про те, ніби український степ у давнину і в часи Київської Русі був майже безлюдною місцевістю, особливо в післямонгольський час.

Тим часом існує багато праць відомих дореволюційних і нинішніх істориків та археологів, зокрема Б.О.Рибаківа, П.М.Третьякова, М.І.Артамонова та ін., які торкалися питання заселення Подніпров'я в перших століттях нової ери. Ми не будемо детально розглядати це питання, бо є відома стаття І.Ф.Корзуніної, в якій підведені підсумки заселення цього регіону до XII ст.³ Тут якраз є відомості про простори Середнього Подніпров'я, які не залишались пустим місцем з давніх-давен. В цій праці не враховані, правда, новітні археологічні дослідження, проведені в 60-70-х роках. Саме в них йдеться про ряд пам'яток, які мають пряме відношення до розглядуваної теми.

В цей час ми розвідали 90 і дослідили стаціонарно 5 антських пам'яток⁴. З'явилися дослідження окремих пунктів південних частин Подніпров'я, але про це далі. Як би то не було, склалася думка, що українські степи, Північне Причорномор'я, зокрема, ряд віків являло собою прохідний коридор для багатьох етносів з Азії в Європу, принаймні в Подунав'я і в Центрально-Європейську низовину. Про це ґрунтовно написано у праці П. П.Толочка⁵, яка вийшла з друку недавно. Виявляється, що в цьому коридорі, хоча й незручно, жило чисельне населення і відбувались важливі події.

Останнім часом з'явилися і ряд інших досліджень, які підтверджують цю думку.

Одним із них є повідомлення про заселення обох берегів Дніпра до XIII ст. включно, де вказані відомості про 123 пункти⁶. Більш південних районів стосуються наші дослідження. У 1972 р. на берегах р. Сороки, що в Іллінецькому районі, біля села Чорторії в зручному місці біля броду в урочищі "Ялесева гребля", досліджено могильник. Тут розкопано 37 поховань, кілька жител і господарських споруд, в тому числі дві слов'янських напівземлянки.

Серед 8 похованих – люди похилого віку з кочівницьким інвентарем. Біля них знайдено металеве дзеркало, портупею, глиняний посуд і прикраси. Це були, про що свідчать їхні черепи, монголо-європеїди. Обряд поховання, відхилення від християнських звичаїв, свідчать на користь їх кочівницького походження. Дитячі поховання мали дротяні хрестики. Перед нами небіжчики, відомі в давньоруських літописах під назвою "своїх поганих".

Могильник датується XIII ст. Відомості про існування населення в степах, переважно чорних клобуків, знаходимо в публікації А.О.Добровольського⁷.

Більш південних районів стосується ряд досліджень своєрідної змішаної культури, що підтверджує різноетнічність населення цього регіону в XII-XIII ст.

Воно пережило золотоординське нашествя. Ця маса людей не становила для монголо-татар небезпеки, особливо невеликі торгово-ремісничі хутори біля дніпрових порогів і на переправах поблизу бродів на Південному Бузі і Дніпрі. Протягом довгого часу вказане населення змішувалось. Про це свідчать могильники, розкопані в Молдавії /Лімбар/ і на Дніпрі /Каїри/. Тут простежуються серед черепів похованих європейці і монголоїди.

Хоча склад населення в XII-XIII ст. в степах був непростий, однак воно продовжувало мешкати в цих районах, обслуговувати переправи. Займалось ремеслом і сільським господарством. Значна частина населення, як вважає А.А.Козловський⁸, складалась з слов'ян, серед якого чільне місце займали бродники – представники різних змішаних етносів, з переважаючою чисельністю слов'ян.

Важливі і досить детальні описи побуту слов'янського населення та його відносини з кочовиками в південному Подніпров'ї і вздовж Дніпра дослідила А.Т.Сміленко⁹.

З цих досліджень ми довідуємось про ряд пунктів, з чого стає ясно про існування тут населення, яке займалось сільським господарством, передавало свій досвід кочівникам.

Як би то не було, стосовно цього населення є багато досліджень, які проливають яскраве світло на існування тут досить своєрідної, хоча і змішаної маси людей.

Вказане населення пережило золотоординське нашествя і зберегло себе і свою культуру. Потрібно відзначити, що з його середовища, яке називали "вигінцями", формуються вільні дружини і досить чисельні загони. Це так звані бродники. Першу згадку про них маємо до 1147 р.¹⁰ Цього ж року до князя Святослава Ольговича із своїм загоном прийшов знаменитий блукач Іванко Ростиславович Берладник. В його загоні люди називались дунайськими слов'янами, або "подунайцями" і "галицькими вигінцями", які опинились так далеко від своїх співплемінників як втікачі від свавілля багатих. Їх було 6000. Це ще не були козаки, хоча Плетнева С.А. цю категорію населення зосереджує у низів'ях Дніпра і Дону¹¹. Доречно сказати, що ця думка є безспірною.

Що ж це були за люди насправді? З давніх-давен після їх появи в українських степах це ті смерди і всяка біднота, що втікала від своїх експлуататорів. Вони створювали свої загони для самозахисту і намагались бути в степах незалежними від будь-кого. Ми знаємо про них дуже мало, але це вже була помітна сила. Можна припустити, що серед них знаходились представники кочівницького етносу, які виділялись своєю войовничістю і завзяттям. Поки що немає вагомих підстав зв'язувати їх з давніми козаками, але, як кажуть, ніщо не виникає на порожньому місці. Вони протягом довгого часу являли собою масу, в якій кристалізувались звичайні непокори, самостійності, життя гуртом в небезпеці та ряд особливостей поведінки, що впливала з їх побуту.

Саме ця категорія озброєних людей до певного часу була середовищем, в якому збирались непокірні, досить своєхарактерні люди. У цей час з'являється в їх масі назва "козаки". Назва не українська, а тому й з'явилась, що логічно, серед змішаного населення.

Вперше слово "козак", відоме як синонім вартового у половців у XI ст.¹². Після цього воно зникає до XII ст. і з'являється під назвою "кайсацької орди"¹³.

"Кайсацька орда" – це якась інша, може, монгольська група населення. Дехто цю назву бере під сумнів і вважає цих людей казахами. Проте і в цей час існували бродники і вигнанці у великій кількості. Серед них продовжувала існувати назва "козак", особливо серед татар.

Звідки ж походить ця назва? Відомий дослідник історії українського козацтва Яворницький Д. І. назву "козак" вважає східною¹⁴.

В лексичі деяких середньоазіатських народів слово “козак” іноді означає порохівницю. Пошуки етимології слова приводять нас до киргизів, які називали себе козаками.

Дехто з мовознавців слово козак, або точніше “кай-сак” вбачає в назві “кай” – легкий і “сак” – в’юк, тобто легков’ючний, що має логіку. Козаки завжди були легкорухливі, не обтяжені ношею тощо.

Однак, залишається безперечним те, що назва “козак” походить із Середньої Азії і з’являється на Україні разом з кочовими народами і зв’язана з їх середовищем. Деякі вчені з етимологією назви “козак” не погоджуються, а доводять, що цю назву слід пов’язувати із соціально-економічними умовами життя. Але відразу ж зауважимо, що йдеться про назву “козак”, і закріпилась вона, а не як умови і не як стан з Сходу, ввійшла в українську мову, як багато інших тюркомовних назв, які прижились і залишились в українських степах з далеких часів переселення народів. Це населення переселялось також під тиском економічних умов, але кочовики не називали себе в основній масі козаками, хоча і в них існували досить складні умови експлуатації і залежності. Звичаї їх і будова суспільства базувалися на родоплемінних засадах і слово козак в них не означало стадії експлуатації, крайньою мірою до XI ст.

Назва “козак” різко поширюється в міру зростання феодальної експлуатації і в Росії під назвою різних верств і станів населення, що тікало на окраїни /Дон, Урал, Терек/, але ця назва не походить і не має зв’язку з мірою експлуатації частини населення. Воно мало іншу назву.

До речі, ні в російській історії, ні в українській слово козак невідоме, хоча й тут існував найнижчий стан в класі експлуатованих задовго до XI ст.

Окремо слід зауважити, що козак і козацтво не клас, як гадав М.Грушевецький¹⁵, а стан, як думають інші, в тому числі й Яворницький Д.І.¹⁶

Слово “козак” збереглося в українському і російському середовищі, бо воно набрало іншого смислового звучання в умовах досить швидкої феодалізації українського суспільства під тиском іноземців, спочатку литовців, а потім поляків, що сталося пізніше, в кінці XIII і особливо XIV ст. ст.

Що ж стосується кочівників, то в їх середовищі, зокрема татар, ця назва, тобто козацтво, існувала з XI ст. безперервно, хоча вона не набрала такого значення як в українців і росіян у зв’язку з вищевказаними причинами.

Цей процес посилюється, як ми вже підкреслили, в наступний час. Після розгрому татар і послаблення їх впливу південь лісостепу і частина степів, особливо Дике поле, інтенсивно заселяється українцями і литовцями. Їх поява на вказаній вище території підтверджується також археологічними матеріалами.

Прикладом цього є хутір, досліджений нами біля с.Слобідка Немирівського району. Тут розкопано декілька жител і господарських споруд, в них знайдений типовий середньовічнолитовський матеріал: кераміка, наконечники до арбалетних стріл, шпори, ножі, замки і інші побутові речі XIV ст. Аналогічні знахідки зроблені і під час розкопок відомого в цей час укріплення Сокилець Гайсинського району¹⁷, збудованого на острові на П. Бузі князями Коріатовичами після ліквідації татаро-монгольського іга завдяки перемозі Ольгерда на р.Синюха. Саме ми вказали на цю пам’ятку, яка і досліджувалась.

Соколицька кріпость була дерев’яною, знищена в кінці XIV ст. /1392/ литовським князем Вітовтом, про що повідомляє Н. Мовчановський¹⁸. Це підтверджується потужним пластом горілих решток стін і клітей – жител всередині кріпості. В цей же рік було спалено і Брацлавський замок.

Враховуючи вищевказане, можна з впевненістю стверджувати, що з другої половини XIV ст. Південне Побужжя, в тому числі і Брацлавщина, починають інтенсивно освоюватись слов’янами і литовцями, вихідцями з північних районів, незважаючи на кочівницьку небезпеку, що залишилась з боку південноруських степів.

Згодом у зв'язку з експансією згодом поляків на Поділля, введена ними ціла система гніту призводить не тільки до феодальної залежності населення, але і до появи релігійного примусу. У пристепових районах переселенцям надавались короточасні пільги, але вони швидко забувались і не бралися до уваги. Українців польські магнати і шляхта не тільки не вважали рівними собі, а вважали їх бидлом. Все це, разом взяте, породило масову втечу населення на південь, у степи. Спочатку ця маса дотримувалась водних артерій. Маємо на увазі річки Дніпро, Південний Буг і Дністер, а згодом, не зважаючи на них, поселялась в зручних балках, вздовж дрібних притоків, утворюючи численні паланки під захистом більш досвідченого населення, що мешкало тут з давніх давен.

Ось чому цей процес, що ледве жеврів у попередню добу, розгорається в кінці XIV ст. і безупинно набирає сили в наступний час.

Кількість населення в цих районах якісно і кількісно збільшується, для цього уже існували закладені в попередню добу умови у вигляді матеріальної бази, що є надзвичайно важливим.

Попутно і доречно з'ясувати питання: хто такі козаки. У деяких дослідженнях йдеться про те, що козаки це переважно грабіжники, злодії тощо.

Зразу ж зауважимо, що вони вели війни, часто з такими ворогами, які явно грабували український народ /татари, турки, поляки/, і козаки відповідали на це адекватно.

До цього потрібно додати й те, що їх загони були погано забезпечені відповідним постачанням і це викликало певні труднощі, що змушувало поступати відповідно до обстановки. А взагалі моральні правила ведення війни в давні часи були відсутні, та і в новий час їх не завжди дотримувались. Здебільшого ці озброєні люди боронили місцеве населення від нападів дійсних розбійників, що забирали в полон тисячі людей, яких продавали на невільничих ринках. Разом з полоненими нападники гнали тисячі голів всілякої худоби, яка ставали їх здобиччю. Факти, як кажуть, загальновідомі, особливо під час нашествя кримських татар. Взагалі слід зауважити, що війна в зоні воєнних дій ведеться без дотримання законів. Таким чином, звинувачувати в пограбуваннях лише козаків – безпідставно.

Підсумуємо сказане. Отже, козацтво виникло не з XV ст., як вважав М.Грушевський, і не в XVI ст. і пізніше, як вважає І.С.Винокур, а раніше. Ми вже зазначили, що історія його починається разом з кочівниками в XI ст. і набуває бурхливого розвитку в XIII ст., особливо у XIV ст, щоб у XV ст. перетворитися у готову і помітну силу, якій належить велика роль у південноукраїнських степах до XVIII ст., тобто до відомої ліквідації Запорізької Січі й разом з нею козацтва як стану.

І давно назріло питання про належне увічнення їх пам'яті в тих районах, де базувалися вже добре відомі перші козацькі кріпості, або Січі. їх потрібно старанно відновити і берегти, бо мало що з них вціліло через нашу байдужість до козацької славної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – Киев, 1977. – С.174.
2. Грушевський М. Вказана праця. – С.173.
3. Корзухина Г.Ф.. К истории среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н.э. "Советская археология". – Т.ХІІ.– М.,1955.– С.61-82.
4. Хавлюк П.И. Антские поселения средней части Южного Побужья.– Л.,1961.–
5. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999.
6. Петрашенко В.А. Система заселения днепровского побережья в VIII-XIII вв. Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології /Новгород, Росія, 1996/. – С.97-99.
7. Добровольский А.О. Чёрные клобуки в Поднестровье и Побужье. Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – 1990.– С.153-159.
8. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения южного поднепровья в IX-XIV вв. Земли Южной Руси. Сборник научных трудов. – К., 1985. – С.62-71.
9. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї /II-XIII ст./ – К. – 1975.
10. Троицкая летопись. – СПб. – 1846, Т.І. – С.218 /П.СРЛ/. Летопись по Ипатскому списку, 1871. – С.242.
11. Плетнева С.А. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.,1981. – карта 81. – С.257.
12. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. – К., 1884. – С.211.
13. Герберштейн С. Записки о Московии. – СПб,

1866. – С.139. 14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т.11. – С.6. 15. Грушевський М. Вказана праця. – С.183. 16. Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.108. 17. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугу. – Археологія. – Т.ХІХ. – Київ. – С.201-214. 18. Мовчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1432 г. – К., 1885. – С.135 і ін. 19. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – К., 1994. – С.301.

Л.С.Лиса, А.К.Лисий

ШАРГОРОДСЬКИЙ КОСТЬОЛ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ СВОГО ІСНУВАННЯ

Перші історичні відомості про Шаргород стосуються кінця XIV ст. Тоді, 5 травня 1383 р., литовський князь Вітовт видав грамоту на володіння землею з прилеглими лісами, де нині розташований Шаргород, своєму слугі Василю Карачевському. У дарчій грамоті зазначалося: "Позволяємо заснувати село Княжа Лука на мокрому корені, в Подільській землі, в Кам'янецькому повіті, між річками Мурашками до берегів Мурашки Сенковської, з лісом, котрий називають Строїв Ріг і Куликовими лісами аж до місця, де впадає Мурашка Сенковська в Мурафу Велику, Василю Карачевському, слугі нашому, а даємо йому з усіма лісами, полями, луками і всіма маєтками, йому і його дітям, всім його потомкам на віки віків..."¹. Оригінал цього привілею на пергаменті без печатки знаходився в Шаргородському архіві².

Але ця місцевість довгий час залишалась малозаселеною. З часом вона стала належати кам'янецьким єпископам. У 1579 р. в суботу після святого Валентина у Львові великий канцлер коронний Ян Замойський обміняв половину містечка Праги під Варшавою на Карачеву Пустку³. Польський король Стефан Баторій у привілеї від 26 березня 1583 зауважував: "Коли повідомив нас Ян Замойський, канцлер великий коронний, що на грунтах його власності: Кацмазівці, Попівці, Васильківці, Гайдуківці, Кашівці та Микулинці у добре місце, де річка Ковбасна впадає до Мурашки, на якому має намір заснувати Сірий /Шари/ Град і обнести його валом. Що допомогло б стримувати часті набіги татарів і залюднити знищену ворогами територію. Охоче цю справу дозволяємо виконати, за яку і ми, наступники наші вдячні йому будемо. Для заохочення будівництва звільняємо від всіх оплат, податків, данин і тягарів на 20 років"⁴.

Так, близько 1585 р. виникло місто Шаргород, а королівський привілей Сигизмунда III від 26 січня 1588 р. проголошував, що місту Шаргороду в 6 милях від Бару, перед тим за три роки заснованому, надається магдебургське право, запроваджується торг /базар/ в суботу, ярмарки - на Новий рік та Трійцю. Аби підтримати розбудову і зростання міста, купцям з Волощини й Туреччини, які прямували до інших міст воеводства чи в інші землі, наказано завжди робити зупинку в Шаргороді: два дні товари продавати і лише третього рушати далі. Дозволялось також міщанам гондлювати з волохами, турками і татарами, різні товари через Бар розвозячи, продавати та міняти без жодної перешкоди. А за герб міста видавалось зображення святого Флоріана в латах римського легіонера, що з правого боку мав щит, на якому викарбувано три списи, а в лівій руці тримав начиння з водою, щоб гасити пожежу⁵.

Флоріан - один з найпопулярніших у середньовіччі святих. Офіцер римського легіону поблизу Відня, Флоріан зазнав жорстоких тортур та мученицької смерті за християнську віру: він відмовився спалити кадило і загинув. Сталося це приблизно року 304-го, коли імператор Діоклетіан чинив масові переслідування та гоніння християн. Знівечене тіло Флоріана було кинуте у річку, згодом його випадково знайшла дівчина Валерія і поховала поблизу Відня. З часом там вибудували кляштор бенедиктинців. Й досьогодні святий Флоріан - патрон Віденської архідієцезії⁶.

Култ святого Флоріана швидко поширився Європою. 1528 року в Кракові сталася велика пожежа. Вона знищила всю частину міста, звану Клепаж, залишила неушкодженим лише костьол святого Флоріана /один з найперших костьолів на його честь, збудований ще у 1184 р./ У містах середньовіччя, де переважали дерев'яні будівлі,

пожежі були чи не найбільшою небезпекою. Відтоді святий Флоріан ста відомим в Польщі як захисник від вогню, патрон пожежної варти, його зображення з начинням до гасіння пожежі вміщуються в костьолах, на площах, ринках, брамах міст⁷.

Шаргород був заснований родиною Замойських, яка за переказами, походила від Флоріана Шарого. Згідно з привілеєм місто отримало свою назву від прізвища Шарого, а герб відтворив зображення його покровителя. Тоді ж у місті було збудовано костюл святого Флоріана⁸. Він і сьогодні є найстарішою культовою спорудою міста. Впродовж останніх чотирьох століть цей храм був осередком духовного життя однієї з найбільших католицьких парафій краю.

Ймовірно, що будівництво костюлу розпочалося влітку 1595 року. Про це ми можемо твердити з огляду, принаймні, на дві причини. По-перше, будівництво костюлу було б нелогічно розпочинати тоді, коли кількість потенційних парафіян була недостатньою для того, аби забезпечити пристойне життя настоятелю та гідне утримання святині. По-друге, на час формування парафії припали відомі події початкового етапу козацько-селянського повстання 1594-1596 рр.

Старовинні хроніки вказують на те, що "в році 1595 мешканці Шаргороду при фінансовій допомозі Яна Замойського, канцлера і гетьмана великого коронного збудували тут малий костюлек о трьох вітварях. В наступному році, 3 листопада 1596 р. кам'янецький упископ кс. Павло Волудський освятив храм"⁹. Того ж дня, Андрій Хжонстовський, управитель гетьманських маєтностей, від імені свого володаря надав як фундуш Шаргородському костюлу село Княжу Луку /це надання затвердив сам канцлер 11 квітня 1597 р./ Але перш ніж з'явиться прибуток з того села, він же забезпечив щорічне утримання плебана у 30 злотих з фільварків свого господаря. Крім того, до фундушу костюла увійшли: ставок на річці Ковбасній поблизу Шаргорода, замковий садок, ділянка для токів та плебанських забудов і десятина "будь-якого збіжжя" вільного млива. Міщани, в особі війта Криштофа Гречини, ухвалили надавати щороку ксьондзу: від поляка - 8 грошів, від русина - 4 гроша, від єврея, як і від поляка - 8 грошів. За міщанами пішла шляхта, пообіцявши надавати костюлу зазначену вище десятину. "Аби в неділю і свята навчати парафіян святого віри", дідич рекомендував тримати при костюлі вікарія, до того ж "аби дітки в побожності та науках були навчені", було запроваджено парафіяльну школу¹⁰.

Після смерті Я. Замойського у 1605 р. всі маєтності батька успадкував Томаш Замойський, який з часом теж став канцлером великим коронним. Він, на відміну від батька, часто перебував у Шаргороді із особливою залоогою.

Святий Флоріан виявився турботливим опікуном. На початку XVII ст. місто переживало світлі часи, швидко зростало і міцніло. Шаргород поділявся тоді на Старе місто, де стояв замок, захищений мурами, а також нове місто, де були костюл та церква, та два передмістя. На тлі загального розвитку міста підноситься і його католицька святиня. Цим піднесенням храм зобов'язаний підтвердженням батьківських і наданням нових привілеїв костюлові, підписання яких датуються 11 серпня 1612 р. та 7 грудня 1618 р. Перший з них передавав у власність плебана для утримання парафіяльної школи та шпиталю досить значну ділянку сусіднього із плебанським ґрунту. А оскільки ця земля на той час була заселена, то її мешканців було передано під юрисдикцію пароху /цією землею є сучасна Юридика/. Другий привілей звільняв осілих на костюльній землі людей від "від всіляких місцевих повинностей, чиншів та данин, окрім шарварки, сторожі та рубання льду". Це, безумовно, збільшувало прибутки костюла. Війтом в цей час був Бабський, а пробощем Плячковський¹¹.

У 1636 р. в місті було засновано місію оо. єзуїтів. Ініціаторами цього стали Томаш Замойський та його дружина, які виділили для утримання цього представництва 100 тисяч злотих. Відомий випадок, коли у 1642 р. барського єзуїта Станіслава Бриновського, який повертався після відвідин шаргородської місії, було вбито кимось біля Бару¹². Однак смерть патрона у 1638 р. та відомі події 1648-1657 рр. завадили братам

"Товариства Ісусового" займатися місіонерською діяльністю на цих обширах. Єзуетську місію у Шаргороді поновив князь Єжи Любомирський, але сталося це лише у 1727 р.

Шаргородський костьол розділив гірку долю більшості католицьких храмів та монастирів України - його руїни впродовж 1648-1717 рр. нагадували місцевим католикам про колись прекрасний храм.

З тих часів до наших днів дійшла тільки невелика кількість писемних джерел. Серед них слід виділити "Щоденник" Ульріха фон Вердума - німецького мандрівника, який у складі таумної місії, очолюваної французьким дипломатом Жаном де Куртоном, пройшов по всьому Правобережжю, зупиняючись у замках великих магнатів. Одним з таких замків на шляху експедиції був і Шаргород. На одній із сторінок "Щоденника" ми знаходимо наступний запис, датований 5 жовтня 1671 р.: "Це місто з замком лежить також на високому пагорбі, оточеному з трьох боків великими озерами й рікою. Замок захищений муром із чотирма дерев'яними вежами на кутах. Із внутрішнього до міста боку рову немає, назовні ж, до полів, є рів із частоколом. Цей рів і вал прикривають замок, а разом з замком і місто, а з цього боку його ще й оточують озера. В ньому у кам'яна і три дерев'яні церкви, усі грецької релігії. Біля кам'яної стояла гарна дзвіниця, але нині все це зруйноване. Паписти також мали тут костьол із монастирем францисканців, званих бернардинами. Монастир цілком занепав; у ньому залишився лише один-єдиний чернець"¹³.

Жодне з доступних на сьогоднішній день джерел навіть і не згадує про появу бернардинів у Шаргороді. Нічого не говорить про це і багатотомне монографічне видання "Bernardyni polscy"¹⁴, проте свідчення У. фон Вердума не викликають сумнівів у історичній достовірності та обізнаності автора в даному питанні. Однак лише одна епізодична згадка не є достатньою, аби визначити хоча б хронологічні межі існування обителі послідовників св. Бернарда Сіунського у Шаргороді. До речі, у 1756-1760 рр. зробили невдалу спробу заснувати свій монастир у місті й брати-капуцини¹⁵.

За об'єктивних обставин відбудова костьолу розпочалась лише у 1717 р., і цей процес розтягнувся на довгі роки, і відомо тільки приблизно, коли храм постав з руїн. Такі темпи реставраційних робіт були обумовлені і кількарічною суперечкою за костельні цінності між тодішнім кам'янецьким упискомом кс. Стефаном Рупнувським /1716-1721/ та шаргородським дідичем Олександром Конецпольським, володарем шаргородського ключа. Ймовірно, що роботи завершилися в середині 1740-х років, але актові книги костьолу почали вестися з 1741 р.¹⁶ Візитуючи святині і обителі своєї єпархії у 1741 р. тодішній кам'янецький єпископ кс. Вацлав Сураковський /1739-1743/ таким чином описав стан костьолу: "... мурований незавершений, без даху і тинькування вікон та склепіння, за винятком великого хору та каплиці по ліву руку, які мають склепіння і в них відправляється богослужіння"¹⁷. З часом постали й чотири вівтарі: великий - Господа Ісуса та менші - св. Антонія, св. Яна Непомука і св. Ганни. Єх було консекровано у 1750 р. за кс. Оранського, суфрагана кам'янецького.

За сприянням єпископа Вацлава Сераковського виникло тут 7 червня 1741 р. і братство св. Ганни. Урочистості св. Ганни розпочинались 26 липня і під опікою місцевих пробощів продовжувались десять днів.

На час приєднання Поділля до Росії у 1793 р. шаргородська парафія нараховувала 3337 вірних. Настоятелем був Казимир Точинський, а вікарієм - Каєтан Лужкевич. Згідно з єпископським звітом 1804 р. у губернії проживало 184550 католиків-парафіян /обох статей/. Католицьке духовенство через celibat було нечисленим. 96 костьолів Поділля в 1804 р. обслуговувало всього 242 ксьондзи, 97 монахів та 208 костельних слуг¹⁸.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1848. - Т. 1. - С. 192; 2. Подольские епархиальные ведомости. - 1863. - № 4. - С. 552; 3. Nasze Pamiatki. Opisy miejscowosci Ukrainy i Wolynia i Podola. - Kiyow, 1911. - S. 150; 4. Акты Южной и Западной России. - СПб, 1863. - Т. 1. - С. 123; 5.

Balinski M, Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. - Warszawa, 1844. - S. 1055; 6. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995. - С.41; 7. Zaleski W. Swieci na kazdy dzien. - Warszawa, 1989. - 227; 8. Sownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. - Warszawa, 1890. - T. 11. - S. 802; 9. Gorski W. Powiat Mogylowski w gubernii Podolskiej. - Krakow, 1902. - S. 288; 10. Gorski W. - S. 289; 11. Sownik... - T. 11. - S. 803; 12. Лисий А. З історії католицької церкви на Східному Поділлі // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. - Вінниця, 1999. - С.56; 13. Вердум У. Щоденник. // Жовтень. - 1983. - № 10. - С. 91; 14. Kantak K. Bernardyni polsky. - T. 1-3. - Lwow, 1933; 15. Sownik polskich kapucynow. - T. 1. - Wroclaw, 1985. - S.224; 16. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 1, спр. 336, арк. 10; 17. Gorski W. - 290; 18. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Випуск четвертий. - К., 1969. - С. 97.

О.К.Струкевич

ІДЕЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК СПОСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА ПОСТМАЗЕПИНСЬКОЇ ДОБИ

Починаючи розгляд задекларованої теми, насамперед, мусимо зауважити, що повністю поділяємо погляди Н.Макиавелі та В.Липинського, котрі на основі аналізу історичного досвіду людства, подій першої та другої хвилі відродження державності в Україні стверджували, що новонароджена держава не може засновуватися на демократичних чи республіканських засадах, вказуючи, що ні одна нація не розпочинала і не могла розпочати свого існування від демократії. У державотворчій діяльності Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи ми можемо виокремити чітку монархічну тенденцію¹, незважаючи на більш чи менш вдале втручання Москви у природноісторичне змагання між центральною і місцевою владами на користь останньої.

Проте поразка І.Мазепи, петровський погром позбавили Україну умов для утвердження монархічної тенденції. За нових, зовні визначених обставин, республіканські засади стали провідними і єдиноможливими у взаємодії політичних суб'єктів Гетьманщини постмазепинської доби.

Протягом визначеного історичного періоду у європейському світі джерелом республіканських ідей стало усвідомлення незалежним суб'єктом власності себе незалежним суб'єктом політичного життя. На рівні юридичного документа, зокрема "Прав, за якими судиться малоросійський народ", цей процес знайшов відбиток і в Україні. Так, арт.6 гл.4 "Про свободу шляхетського і військового звання людей та їх ґрунтів" або арт.10 гл.4 "Про неприсвоєння шляхетського або військового звання вольності, честі і маєтків людям посполитим"² уже своєю назвою засвідчують, що і в тогочасній Україні поняття "права і вольності", під якими розумілися і політичні права, міцно пов'язувалися із поняттями "майно", "маєток".

Національна революція, руїна, петровський погром мало сприяли тому, щоб українські старшини утверджували себе як незалежні суб'єкти власності на свої земельні держання, володіння. Проте, попри революційні, соціальні та зовнішні втручання у природний ріст права власності, час робив свою справу. І на кінець 30-х – початок 40-х рр. XVIII ст. ми маємо підстави стверджувати, що у свідомості політичної еліти сталися зміни революційного значення. Хоча вони відбувалися не на фоні якогось загального історичного перевороту, їх значення не можна недооцінювати.

Вирішальними чинниками перетворення права володіння маєтком, даним у користування за умови служби у право власності М.Володимирський-Буданов вважав час та працю. Якщо кілька старшинських поколінь володіли певною ділянкою, то останній у їх ряду звикав дивитися на неї, як на власну. Ще більше значення мала праця. Завдяки їй "маєток може отримати зовсім інший вигляд і цінність; віднімання такого маєтку зовсім не те, що відняття маєтку, даного вчора, хоча б володілець і визнавав за віднімаючим право на те"³.

Як засвідчують "Права...", на час їх створення усі форми права власності у Гетьманщині визріли. На це вказують п.п.2,3,4 арт.3 гл.4⁴. У них фіксується право старшини-шляхтича та його нащадків володіти маєтками вічно і вільно, за наявності гетьманських універсалів, інших документів ("крепостей") або й без них, отриманих у спадок від батька або матері й інших родичів, куплених, подарованих або іншим законним ("правильным") чином здобутих. Окремо згадується і найдревніше джерело набуття права власності – право займанщини, коли людина цілину перетворює у цінність власними силами, працею: "або хто на пусту землю прийшов і тую землю розорав, або ліс розчистив"⁵. Звертають увагу "Права..." і на час як засіб зростання права власності того, хто "здавна за самодержавніших Всеросійських государів... безсумнівно володів, той і наступники його такими маєтками вічно і вільно володіти мають"⁶.

Свідченням того, що у Гетьманщині не лише визріли усі форми права власності, але й сформувалася сама ідея власності – усвідомлення власником своєї незалежної влади над майном та вимога визнавати цей факт оточенням – є фіксація відповідної норми у "Правах...": "Шляхетського і військового звання у Малій Росії людей... земель та інших угод їхніх, правильно ними придбаних, віднімати нікому не належить"⁷.

Усвідомлення себе повними господарями маєтів викликало до життя і республіканські політико-культурні орієнтації. Джерелом республіканізму у середині – другій половині XVIII ст. стали впливи західноєвропейського просвітництва, та деякі "республіканські хитання" петербурзького трону (що, власне кажучи, теж було зумовлено просвітницьким впливом). Звичайно, повз увагою старшин не міг пройти, наприклад, відомий "панінський проект", підписаний Катериною II, що передбачає створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та включення другим у списку із восьми членів ради гетьмана К.Розумовського⁸.

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української державності значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К.Розумовського: відновлення скликання старшинських з'їздів; перетворення колегії генеральної старшини як найвужчого різновиду старшинської ради у колективний орган поточного управління справами Гетьманщини, особливо у періоди тривалих перебувань К.Розумовського у Петербурзі; вилучення судової влади із компетенції Генеральної Військової Канцелярії та зосередження її у Генеральному Військовому Суді, порядок комплектування якого із 1760 р. передбачав щорічні вибори 10 тимчасових членів Суду шляхетством-старшинством усіх 10 полків; судової реформи 1763 р. із запровадженням підкоморських, земських і городських судів, теж комплектуваних шляхом виборів від шляхетства.

Сприйняття старшинами свого суспільства як республіканського стало настільки міцним, що один із історико-публіцистичних творів, написаний на замовлення К.Розумовського, у кульмінації полеміки містить підкреслення республіканської сутності українського суспільства: "А не ты (Великоросія – авт.) Республикою повелеваешь мною"⁹. Врешті, республіканізм як політико-культурна цінність уже шукав і реалізації у регулятивно-комунікативних механізмах здійснення влади.

Якими вони уявлялися новій шляхті, допоможуть з'ясувати пропозиції, що їх пропонували включити до "Прохання малоросійського шляхетства" учасники останнього старшинського з'їзду у грудні 1763 р. Очолити республіку пропонувалося гетьманові, "вільно обраному малоросійським народом". Для "узакононення нових запроваджень", для "спільних наших постанов і справ", для "порад з приводу потреб малоросійського народу" пропонувалося один раз протягом року, "а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить", скликати сейми або генеральні ради, де усі "нові запровадження і справи повинні визначуватися і вирішуватися більшістю голосів". Разом з тим, старшини визнавали за російським монархом, який стосовно України розглядався як український монарх, право конфірмації – затвердження, яке легітимізувало б рішення сейму.

Республіканські засади організації судової влади старшини уявляли, враховуючи норми Литовського статуту та порядків дореволюційної доби. Заново засновані

підкоморські, земські, гродські суди, вважали старшини, мусили перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувалося формувати шляхом виборів “вільними голосами від шляхетства”. Враховуючи уявлення нової шляхти про російського монарха як про суверена, право апеляції частиною шляхтичів визнавалося виключно за імператрицею і “тільки у таких кримінальних справах, де про втрату честі і життя справа ведеться”. Інші ж, покладаючись на її “ласку”, готові були визнати над трибуналом апеляційною інстанцією той російський державний орган, який визначить імператриця¹⁰.

Дещо доповнити картину республіканських орієнтацій, якою вона склалася на середину XVIII ст., нам допоможуть “Права...” Глава 4 “Про вольності і свободи малоросійські” у арт.1 п.1 фіксує, що спосіб заміщення урядових посад пропонувався виключно республіканський: “вільними голосами обирати”¹¹. Відсутність деталізації стосовно виборців, а також твердження того ж п. 1, що чин отримують “за розсудом та визначенням вищого правління” уже вказують на те, що це не демократично-, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у цьому напрямі вказує і наступний пункт арт.1, який фіксує, що “посполитого звання люди” не можуть бути обраними “ні в які військові чини”¹². Така тенденція знайшла своє відображення і у “Проханні Малоросійського шляхетства”, яке право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, надавало лише “малоросійським і низовим запорозьким козакам”¹³.

Ставлення до народу як до пасивного учасника – об'єкта політичного життя ми зустрічаємо і у виступах депутата від лубенського шляхетства Г.Полетика у ході роботи катерининської законодавчої комісії. Під народом Г.Полетика розумів, насамперед, соціальні верхи, без посполоства, міщанства. Чітко лубенський депутат фіксував і політичну роль козацтва у суспільно-політичному житті, чим і ставить останню крапку в оформленні ідеї аристократичної республіки, якою вона склалася під кінець існування України-Гетьманщини. Цитований вище уривок із “Прав.”, гл.4, арт.1, п.1, він розтлумачує на користь старшин-шляхетства: “Козаки, а тим більше люди поселянської породи на земські уряди обирані бути не повинні”. Він не заперечував пасивного права козаків обирати, судитися у земських судах, але наголошував: “Переваги ж шляхетські, між іншими полягали і в тому, що одному лише шляхетству відкритий був шлях до чинів громадянських”¹⁴.

Інтерес викликає й еволюція ідеї республіки з точки зору провідної ролі інституцій гетьмана чи представницького органу від нової шляхти. Не піддається сумніву провідна роль посади гетьмана у публіцистично-літературних творах, у ході роботи з'їзду 1763 р. потребою відновити гетьманську посаду пронизані ряд наказів депутатам до законодавчої комісії 1767 р.

Разом з тим, саме вибори та участь у роботі катерининської законодавчої комісії викликали до життя ідею шляхетської республіки, організованої без інституту гетьманства, а натомість за провідної ролі представницької установи від шляхетства. Провідником цієї ідеї став Г.Полетика. У своїх творах, підготовлених для участі у роботі законодавчої комісії – творах на захист інтересів української шляхти, він розгорнув рішучу критику інституту гетьманства. У “Запереченні” Д.Наталіну Г.Полетика розглядав гетьманів як узурпаторів влади в Україні, стверджуючи, що вони її “собі присвоїли” “більше, ніж права дозволяють”. Умовами такого повороту владної ситуації стали: опора гетьманів на свою військову владу; користування багатствами загальнонародних податків; допомога “сильних при Дворі Російському приятелів”.

Г.Полетика по-республіканському не визнавав залежності представника шляхетства “від єдиної Гетьманів влади”, коли від цих, за його висловом, “безмежних начальників” залежало або “благополуччя і зростання”, або, “у випадку їх немилості”, - “нешастя, часто ж і повне розорення та згуба”¹⁵.

Проте вістря свої критики Г.Полетика спрямовував не лише на уже скасований інститут гетьманства, але і на наміри встановлення в Україні практично необмеженої

влади генерал-губернатора: "Привласнивши, вони (гетьмани – авт.) проти прав, привілеїв і колишніх Малоросійських вольностей усі військові, громадянські і камеральні справи, чинили так, як хотіли, і були єдиною причиною нещасливого і занедбаного стану Малої Росії. Отже, якщо і нині загальне управління доручити Генералу-Губернатору, то ім'я тільки одне Гетьманське скасується, а сила і дія його залишиться"¹⁶. Ще відвертіше цю думку Г.Полетика формулював у паперах, не призначених для публікування: "Гетьман Малої Росії і влада його ніколи не потрібні, але не потрібен же й інший ніхто, владу його здобулий, від якого одного б залежали усі військові, громадянські і камеральні справи, і який би, за своїми примхами, що бажав – робив"¹⁷.

Захищаючи республіканський принцип виборності, Г.Полетика пояснював і механізм згубного впливу всевладдя гетьманів на суспільство: "але колишні головні командири у старшинські чини розпочали призначати за пошуками і своїми забаганками, і у переважній більшості призначали людей нездатних, у військових справах вправності не набулих, і до того ж тих, які не мали, в силу права і древнього звичаю у тих місцях, де вони у старшини призначаються, ніякого маєтку, то, природно, там, де такі старшини поміщені, мало відбуватися ослаблення до служби і ущемлення військовослужилих та інші непорядки"¹⁸.

Поряд із названими опорами "гетьманської тиранії", Г.Полетика шукав і відправну точку обмеження шляхетської республіки і необгрунтованого звеличення гетьманів. Нею він вважав таємне протистояння Б.Хмельницького створенню трибуналу і присвоєнню його права розглядати апеляції на рішення шляхетських судів: "Таким чином управляли нею за своєю волею і примхами, і не мали владі своїй ніякої межі. Ніхто уже не міг захищати себе своїми правами і вольностями, і ніхто Гетьману нагадати не міг про межі його влади і посади. У самих важливих і до благополуччя спільного стосовних справах, якби хто-небудь насмілювся Гетьману перечити, той платив втратою чину, маєтку, а часто і самого життя"¹⁹.

Яким же чином мала бути організована шляхетська республіка, очолена представницькою установою? За зразок Г.Полетика брав шляхетські порядки часів Речі Посполитої. Використовуючи історію як засіб легітимації своїх вимог, він наголошував, "що Мала Росія, перебуваючи під Польщею, мала форму правління республіканську". Її шляхетство регулярно збиралося на сеймики, приймаючи на них "усі військові і громадянські запровадження та закони". Далі вони представлялися обраними послами на головному сеймі "для конфірмації королівської"²⁰. Порядок здійснення судової влади змальовувався Г.Полетикою точно таким, як і у "Проханні малоросійського шляхетства" 1763 р. для республіки, очоленої гетьманом. Хіба що, подаючи історію запровадження трибуналу, він дещо розширював сферу компетенції, що залишалася під апеляцією суверена. Це не лише справи відносно "втрати честі та життя шляхетського", а також "до думок, столу королівського належних, і до казенних прибутків стосованих"²¹.

Порядок організації суспільно-політичного життя в республіці, очоленій шляхетським представницьким органом, дещо деталізується у "Проханні Малоросійських депутатів під час складання Кодексу", поданого Катерині II 1768 р. Зокрема, нова шляхта наполягала, щоб усі "внутрішні запровадження, а саме: накладання податків, поборів, відряджень на роботи та інше... за привілеями нашими повинні робитися і робилися у минулі часи зі спільної згоди шляхетства і всіх чиновних людей на радах"²².

Таким чином, за постмазепинської доби ідея республіки отримала в Україні-Гетьманщині нові джерела утвердження. Найвагоміші серед них – перетворення старшин у незалежних суб'єктів власності своїх маєтків, що дозволяло їм утверджуватися як незалежні суб'єкти політики. За критерієм участі соціальних суб'єктів у формуванні органів влади протягом вказаного часу ідея республіки набула чітко вираженого аристократичного змісту. За критерієм провідної ролі певної інституції у політичній системі ідея республіки зазнала еволюції у напрямі від гетьманської до шляхетської

республіки. В усіх випадках, а особливо у громадсько-політичній діяльності Г.Полетики, ідея республіки служила засобом захисту української автономії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 37-39, 53-55, 73, 95-97, 118, 157-158, 184; 2. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С.50, 54; 3. Владимирский-Буданов М. Очерки из истории литовско-русского права. – К., 1889. – С.49-50; 4. Права... – С.48-49; 5. Там само. – С.48; 6. Там само; 7. Там само. – С.56; 8. Сборник РИО. – СПб., 1871. – Т.7. – С.200-201; 9. Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина. – 1882. – С.343; 10. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. - №9. - 92-93; 11. Права... – С.44; 12. Там само. – С.44, 46; 13. Прошение малороссийского шляхетства... // Український історичний журнал. – 1993. - №7-8. – С.95; 14. Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 76; 15. Там само. – С.74; 16. Там само. – С.82; 17. Из паперів Григора Андрійовича Полетики. 1767 року. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т.1. – С.142; 18. Возражение депутата Григория Полетики... – С.94; 19. Из паперів Григора Андрійовича Полетики. Мсторическое известие... – С.159; 20. Там само. – С.151; 21. Там само. – С.150; 22. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889. – С.182.

М.Ф.Лихогляд

ОСОБЛИВОСТІ ТОРГІВЛІ МІЖ ЛІВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ ТА МОЛДОВОЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Ріст внутрішнього ринку в Росії та її складовій частині -Україні сприяв зміцненню економічних зв'язків між ними, а також розширенню зовнішньої торгівлі. Українські та російські купці закуповували на ніжинських, роменських, кролевецьких, чернігівських, полтавських, переяславських великих ярмарках різні товари і вивозили їх на продаж за кордон, зокрема і в Молдову.

З Лівобережної України до Молдови вели два основних торгових шляхи: західний і південний. Перший пролягав від Києва до Василькова, Бердичева, Могилева-Подільського, Сорок, Бельців та інших молдавських міст; другий - через Запорізьку Січ і Крим у Балту, Тирасполь, Бендери. Недаремно подільський генерал-губернатор, обгрунтовуючи необхідність відкриття наприкінці XVIII ст. митниці на російсько-молдавському кордоні, в Могилеві-Подільському, писав президенту камер -колегії, що тамтешні купці ведуть "издавна немалые торги в Молдавии, Валахии й Бессарабии, доставляя туда выписываемые из Триеста и Лейпцига немецкие товары, а из пределов России меха; там же выменивают на оные воск, мед, сало, сырые воловые кожи, волосские вина, бакалию и другие турецкие товары. Из оных воск, мед, сало и кожи отправляют в Лейпциг й Триест, а вина, бакалею й прочие товары - во внутренние российские губернии й части, но продают и в здешних областях".¹ У деяких подільських прикордонних містах були спеціальні крамниці, в яких продавалися тільки молдавські товари. Так, у м.Балті можна було придбати жубуни, реклі, черевики, хустки, кожухи та інші предмети молдавського національного вбрання.² Російські та українські товари вивозили у молдавські міста через Васильківську, Сорокошиту, Стайківську і Переяславську сухопутні митниці, а також через прикордонні форпости.

Найактивнішу торгівлю з Молдовою вели київські, ніжинські, переяславські, роменські купці. У митницьких журналах вказуються різні промислові вироби, хутро, сільськогосподарські продукти, сировина, які вивозилися з українських міст у Бендери, Сороки, Бельці, Ясси тощо. Наприклад, переяславський війт К. Савонов продав у Молдові дьоготь і рибу, а звідти привозив волоські горіхи та вино. За неповними даними, лише у 1758 р. через Сокиринську митницю відправлено з Лівобережної України до Молдови 8300 штук цінного хутра, 1150 сумшків, 100 аршинів домашнього полотна, 3 пуди пофарбованих мотків пряжі.³ У наступні роки російські вироби поступають до

Молдови і Валахією ще в більшій кількості, розширюється їх асортимент. Тільки в січні 1761 р. через Васильківську митницю надійшло в Ясси, Сороки та інші міста хутра на 11270 крб. 70 коп., суздальського полотна 3808 аршин, дерев'яних ложок і чашок 2900 шт.⁴ Часто міські магістрати видавали купцям паспорти для виїзду в молдавські та волоські міста. Так, у 1772 р. київський купець М.Бубнов одержав документ на право продажу у Бухаресті продуктів і напоїв, а ніжинському купцеві К.Стефанову дозволили виїхати "в разные Молдаванию й Мунтянские места, також и венгерской границы и обратно по купеческому промыслу".⁵

У матеріалах Васильківської митниці 70 рр. XVIII ст. дедалі частіше зустрічаються прізвища українських купців, які відправляли свої товари в Ясси, Бендери, Бельци, Сороки тощо. 1763 р. лише в Ясси і Бухарест вивезено з Лівобережжя 6900 смушків і 2 тис. аршинів полотна. Прикажчик ніжинського купця І.Балеци 18 квітня 1775 р. перевіз через цю митницю до Молдови 24 пуди цукру, 30 банок чаю, 300 згортків московської шпалери. Інший ніжинський купець К.Дмитрієв переправив туди 1770 штук різного хутра, 300 аршинів тилу широкого, 30 пудів ікри паюсної, 6 залізних ліжок з прикрасами, 800 замків висячих, 1500 згортків шпалери, 1,5 пуди чаю чорного, 50 банок чаю зеленого і 40 пудів цукру.⁶ Як відомо, в другій половині XVIII ст. виробі російської промисловості користувалися великим попитом як на українських, так і на молдавських ярмарках.

Під час першої російсько-турецької війни 1768-1774 рр. багато українських купців побували в Молдові, де вели жваву торгівлю не лише з солдатами російської армії, але й з місцевим населенням. Так, 10 вересня 1772 р. було видано дозвіл на виїзд до Молдови. П.Самойловському, "следующему во Добешты для покупки виноградного вина й оттуда с оным в малороссийский город Лубны для покупки й провозу к армии оного".⁷

Після переможного завершення російсько-турецької війни економічні відносини України і Молдови ще більше зміцніли. У 80-х роках XVIII ст. значно зросла кількість і розширився асортимент товарів, вивезених з українських міст. Наприклад, купець В.Барка вивіз у січні 1789 р. з Ніжина в Ясси 60 пудів конопляної олії, 4 четверті вівсяних крупів, 3 діжки пива.⁸ Молдавське населення купувало в українських купців мило, пшоно, а також сальні і воскові свічки російського виробництва.

Незважаючи на те, що у XVIII ст. Молдова була відсталою аграрною державою, іноді українські поміщики збували в ній і продукти тваринництва. За підрахунками І.О.Гуржія, в 1802 р. через Могилів-Подільський й Дубоссари у Молдову, Валахію і Бессарабію відправлено худоби майже на 34 тис.крб.⁹ Очевидно, продукти землеробства і тваринництва експортувалися в молдавські міста у неврожайні роки або під час стихійних лих. Отже, міста Лівобережної України відігравали чималу роль у торгівлі російських купців з Молдовою. Серед російських товарів слід виділити хутро, рибу, промислові вироби, що користувалися попитом на молдавському ринку.

Через українські сухопутні митниці на українські і російські ярмарки купці, чумаки й міщани привозили багато іноземних /у тому числі молдавських/ товарів, зокрема, виноградне вино, фрукти, тканини тощо. За джерелами, у 1758 р. з Молдови надійшло в українські міста 1195 діжок вина, 1350 тис.пудів горіхів, 460 пудів окницької солі, а наступного року - уже 2768,5 діжок вина.¹⁰ З України частина молдавських товарів поступала на продаж в російські міста. За даними внутрішніх митниць у 1754 р. там зареєстровано 27 діжок молдавського вина та 11 пудів волоських горіхів, які згідно з документами перевозились для продажу в Росію.

У ХУІІІ ст. молдавське вино продавалося на ярмарках, а також у шинках Києва, Ніжина, Ромен, Полтави, Переяслава та інших українських міст. Як свідчать документи, великі мита за його ввіз давали державі значні прибутки. Так, у 1759 р. у Васильківській митниці, наприклад, акцизні чиновники зібрали з купців, які завозили на Україну волоське та молдавське вино 7198 крб. 10 коп. мита.

Торгівлею займалися не тільки купці, але й чумаки, які відігравали важливу роль в економічному житті Лівобережної України. Чумацькі обози з вином, сіллю і фруктами прибували на Україну з Молдови та Валахії. За свідченням А.Лазаревського, чумацьким промислом займалося багато ніжинських міщан.¹¹ Є свідчення, що у 1795 р. вони привезли з Молдови 14 возів солі.¹²

Через міста Лівобережної України і Молдови в Росію завозили багато східних товарів, зокрема кумач, шовк, бавовняні тканини, ладан тощо. Так, у 1764 р. курські купці закупили македонських товарів на 1335 крб.¹³

Отже, Лівобережна Україна як складова частина всеросійського ринку відігравала певну роль у зовнішній торгівлі Росії в досліджуваний період. Товари російського і місцевого виробництва користувалися значним попитом у багатьох країнах, зокрема і на молдавському ринку. В Україні міцніли економічні зв'язки в національному масштабі, йшов повільний процес формування загальноукраїнського ринку, що визначався як складовий елемент не тільки російської, але й європейської ринкової системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. ЦДІА Росії. – Ф.13. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.П; 2. Ларачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку. Історико-географічний збірник. -Т4. - К.,1931.-С.166,169; 3. ЦДІА України, Ф.54. – Спр.3435. – Арк.167; 4. ЦДІА Росії. – Ф.276. – Оп.3. – Спр.1165. – Арк.46,48; 5. ЦДІА України. – С.763. – Спр.402. – Арк.9; 6. Там же. – Ф.П8. – Спр.62. – Арк.7,9; 7. Там же. – Ф.246. – Спр.399. – Арк.177; 8. Там же. – Ф.118. – Спр.186. – Арк.79, 97, 154; 9. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні /з кінця ХУІІІ ст. до 1861 року /.- К., 1962.- С.175; 10. ЦДІА України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.3435. – Арк.120 - 121; 11. Там же. – Ф.276. – Оп.3. – Спр.1165. – Арк.13-15; 12. Там же. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.3435. – Арк.171; 13. Лазаревський А. Описание старой Малороссии: В 3-х т. -Т.2. - К.,1893.-С.188.

О.Ф.Мельничук

ВОЛОСНИЙ СУД ЯК ОРГАН СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Чинне законодавство України закріпило місцеве самоврядування як важливий елемент конституційного ладу, як одну з форм здійснення народовладдя, як безумовну ознаку демократичної, соціальної, правової держави. Щодалі ми переконуємося в його необхідності. Поступово місцеве самоврядування стає реальністю.

Для ефективної роботи органів самоврядування сьогодні ми повинні враховувати досвід функціонування їх в минулому, проводячи відбір корисного, щоб не повторити допущених помилок. Ми пропонуємо звернутися до організації селянського самоврядування на Поділлі у II пол. ХІХ ст.

Волосний суд разом з волосним сходом та правлінням утворювали органи селянського самоврядування, яке запроваджувалося Положенням від 19 лютого 1861 року. Але механізм, який запустили, давав збій. Використовуючи матеріали Подільської губернії, спробуємо з'ясувати причини недоліків в організації волосних судів.

Волосні суди вибиралися на волосному сході і розглядали позови лише місцевих селян «по совісті, звичаю», тобто в основі їх рішень лежали норми звичаєвого права. При цьому волосні суди дотримувалися чинного законодавства.

Склад суду визначався формою і процедурою виборів суддів, принципами голосування, ставленням селян до посади волосного судді. До цієї установи обирали від чотирьох до дванадцяти осіб. У засіданнях суду повинні були брати участь не менше трьох суддів, інші призначалися черговими.

Суть виборів зводилась до гласної розкладки між селянами черговості по виконанню суддівських обов'язків. Дотримання черговості, а не відбір придатних до

судочинства в силу особистих якостей селян, було головним критерієм під час формування складу волосних судів.¹

Селяни у своєму виборі дотримувалися вікової межі своїх кандидатів - не молодше 25 років. З цих кандидатів, за пропозицією мирового посередника, один призначався головою волосного суду. Голова і три судді утворювали присутствіє волосного суду. Для оформлення паперів, здійснення записів рішень суду до книг, які зберігалися у волосному правлінні, обов'язковою була присутність волосного писаря. Він не мав права брати участь в судочинстві. Але на практиці все залежало від рівня грамотності вибраних селянами волосних суддів, який визначав наскільки вони потребували допомоги писаря. Якщо судді були грамотні, то іноді на одного з них могли покладатися обов'язки писаря.

Освіченість суддів була основним показником, який характеризував волосний суд. Грамотність надавала їм можливість бути більш самостійними у вирішенні селянських спорів від волосної адміністрації і, в першу чергу, від писаря. В більшості її рівень був низьким. В таких випадках «проявляли» свою майстерність волосні старшини або писар. Якщо й існували суди, де вплив волосної адміністрації був мінімальним, то лише в одиничних випадках.

Але не лише така обставина, як неграмотність селян, ставила суд в залежність від волосної адміністрації. Саме Положення надавало їй це право, яке проявлялось в тому, що виклик позивачів та свідків залежав від волосного старшини. Вони мали змогу впливати на рішення волосного суду через підлеглих їм писарів і суддів. Тим більше, що саме старшини рекомендували мировим посередникам кандидатів на посаду судді. Останні ж прислухалися до думки свого начальства, бо в повсякденному житті були залежними від нього.

Негативно позначалася на діяльності установи часта зміна волосних суддів, як виборних осіб. В більшості волостей судді перебували на посаді один рік, а потім в порядку черги їх змінювали іншими. Слід зауважити, що існувало, як правило, три або чотири черги. В першому випадку засідало в судовому засіданні чотири судді, а в іншому - три.² Черговість визначалася на волосному сході за усною згодою між судьями або за жеребом. Часта зміна не давала можливості «ввійти в роль судді», ознайомитися і розібратися в складному і запутаному законодавстві. Якби зміни волосних суддів не були такими частими, то це дозволило б їм набути досвіду роботи. І в цьому разі менше позначилася б на виконанні функцій неграмотність, бо маючи досвід роботи, вони могли б вирішувати спір, апелюючи до звичаю, прецеденту, чи навіть опираючись на колективне громадське розуміння справедливості. Але самі судді були зацікавлені в тому, щоб не добувати до кінця трирічний термін. Довготривалість перебування на посаді мала для селян принципове значення. Виконання службових обов'язків вимагало від них значної витрати часу. Враховуючи те, що селяни були зв'язані з землею, вели господарство, вирішення «чужих» проблем не здавалося благом. Знаючи про нетривалість перебування на займаній посаді, про безкоштовне або за мізерну плату виконання функцій, селяни й не прагнули їх освоювати.

Волосні судді виконували свої обов'язки переважно безкоштовно. Наведемо такий приклад. В Брацлавському і Літинському повітах Подільської губернії в 1867р. посади суддів обіймали 266 чоловік, з яких лише троє мали утримання.³ В тих випадках, коли робота оплачувалася, утримання складало від 5 до 99 крб. Для порівняння наведемо дані про зарплату інших посадових осіб волості. Так, в цих же волостях старшини отримували від 40 до 200 крб., писарі - від 80 до 230 крб. Достатня оплата праці волосних суддів могла б значно поліпшити склад волосного суду, зробивши цю посаду престижнішою в очах селян, перетворивши її з «повинності» на вигідну посаду.

Певним показником досвідченості суддів є кількість проведених судових засідань. Ця установа не була постійно діючою, тому збиралася один раз у два тижні, а в разі потреби і в інші дні - за скликанням волосного старшини. Отже, розпорядок роботи

визначався місцевою волосною адміністрацією і тому в кожній волості був різним. Були волості, де судові засідання проходили частіше, порівняно з іншими. Наприклад, в Кузьмінській волості Проскурівського повіту судові засідання проходили щотижня по суботах з десяти годин ранку.⁴ Таким чином, за рік відбувалося біля 50 засідань. Якщо врахувати, що суд складався з дванадцяти осіб, то виходячи з цих даних, неважко підрахувати, що кількість судових засідань, в яких брали участь судді кожної черги, складала дванадцять на рік. Зрозуміло, що набути великого досвіду роботи за таку кількість засідань неможливо. Тому суддям було простіше покластися на досвід волосних старшини чи писаря, ніж набувати свій. Інша справа, коли селяни перебували на цій посаді всі три роки, але це було рідкістю. При здійсненні порядку черговості суддів слід було, згідно з Положенням 1861р., замінювати не більше половини складу суду з метою передачі досвіду своїм наступникам. Але насправді, відбувалася повна зміна їх складу.

Оскільки кількість судових засідань була різною, то неоднаковою була й кількість розглянутих ними справ. Так, Стрижавський волосний суд за 1878 рік виніс тридцять три рішення по проступках, шістдесят чотири по спорах; Мало-Кутищанський волосний суд розглянув справ по проступках - сорок, по спорах - двадцять три. Але були й такі суди, як Немирівський Брацлавського повіту, де протягом двох років волосними суддями було винесено всього три рішення.⁵ Причина полягала в тому, що селяни більше довіряли своїй громаді у здійсненні правосуддя, ніж волосному суду.

Волосний суд розглядав цивільні і кримінальні справи « по спорах і незначних провинах селян»⁶. Але компетенція цієї установи була обмеженою, особливо до 1889 року (з введенням 12 червня 1889 р. закону про земських начальників в організації волосного суду відбулися істотні зміни). До цього часу волосним судам були підсудні спори в цивільних справах між селянами в межах селянського наділу на суму не більше ста карбованців. У кримінальних справах волосний суд уповноважений був розглядати дрібні «провини» селян, здійснені в межах волості. Суд не мав права розглядати справи, якщо хоча б однією стороною був виходець з іншого неселянського стану.

Після 1889 року компетенція суду дещо розширилась. Тепер він міг розглядати спори між селянами на суму триста карбованців, за винятком позовів про право власності і володіння нерухомістю, яке базувалося на кріпосних актах, справи про спадщину і розподіл майна між спадкоємцями. В кримінальних справах волосному суду була підсудна більша частина правопорушень, передбачених селянськими судовими статутами⁷.

Розширювалася не лише компетенція волосного суду, але й змінилося судочинство. Якщо за Положенням справи розв'язувалися усно і лише рішення записувалося до спеціальної книги, то з виходом закону про земських начальників волосні суди розглядали справи «за проханням і скаргами як письмовими, так і усними, поданими волосному суду, волосному старшині, або земському начальнику» (8) Оскільки на Правобережну Україну цей закон не поширювався, то тут продовжував діяти інститут мирових посередників.

Зміни відбулися і в організації суду. Вибори суддів здійснювали не волосні, а сільські сходи, їх вік не повинен бути меншим, ніж 35 років. З цих кандидатів один затверджувався в званні голови повітовим з'їздом, а троє на посаді суддів - мировими посередниками або земськими начальниками в земських губерніях. Інші четверо вважалися кандидатами і за чергою, встановленою начальством, замінювали постійних суддів у випадку хвороби чи за інших обставин.

Юрисдикція волосного суду теж зроста. Вона поширювалася й на інші «податні» категорії населення, які проживали на території волості.

Але тимчасовими правилами волосний суд був поставлений ще в більшу залежність від місцевої державної адміністрації. Ще з більшою силою на рішення волосних судів могли впливати мирові посередники, або земські начальники, бо голова суду, судді, писар, старшини перебували в повній залежності від перших.

Траплялись випадки, коли суд розпочинав розгляд справи на вимогу мирових посередників. Так, через старшину Кохановецької волості волосному суду було передано розпорядження мирового посередника призначити покарання сільському старості «за дурну поведінку». Отримавши розпорядження, суд вже не з'ясовував суті справи, а призначив тілесне покарання - п'ятнадцять ударів різкою.⁹

Поширеним покаранням серед селян було тілесне - до двадцяти ударів різкою. На практиці, при визначенні кількості ударів, суд враховував наявність судимості. Так, селянам, які вперше вчинили крадіжку майна з двору поміщика, було призначено покарання - 15 ударів різкою. Селянина, який наніс усну образу сільському старості, і вже піддавався тілесному покаранню, вдруге було збільшено кількість ударів до 20.

Тілесні покарання не могли застосовуватися до селян, які досягли шістдесятирічного віку, закінчили курс в повітових училищах або вищих навчальних закладах, а також до посадових осіб. Всіх інших селян могли сікти різками.

Крім тілесних практикувались і інші види покарань: арешт до семи днів, штраф, залучення до громадських робіт до шести днів. Однак в практиці переважали все-таки тілесні покарання. Так, в Брацлавському повіті з 556 винесених рішень було присуджено до тілесного покарання 294 особи, штрафу - 150, арешту - 10, громадським роботам - 8.¹⁰

Виконання вироків волосного суду законодавство покладало на волосного старшину. Але виконували їх, як правило, сільські старости, або соцькі й десяцькі.

Селяни не вірили в справедливість рішень волосного суду, а волосні судді не користувалися авторитетом серед населення. Знаючи, як формувався склад волосного суду, який існував тиск волосної і повітової адміністрації при вирішенні справ на суддів, про їх халатне відношення до своїх обов'язків, селяни не могли краще відноситись до цієї установи. Крім того, в судах нерідким явищем було хабарництво. Навіть мирові посередники змушені були визнати, що селяни, які не мали коштів, щоб загодити суддів, боялись звертатися до цієї установи за допомогою.

Не дивно, що дослідники того часу теж вказували на недоліки волосного суду. Джерелом безправ'я і несправедливості називав волосний суд К.Головін.¹¹ Справедливо вказував Н.П.Подлігайлов, називаючи волосний суд зброєю місцевої адміністрації.¹²

Отже, неграмотність селянства, тиск місцевої державної адміністрації викривляли, надане селянам самоврядування. Мізерна оплата праці або й взагалі безкоштовне її виконання перетворили посаду волосного судді в повинність, а вибори - в розкладку цієї повинності. Негативно позначилася на діяльності волосних суддів тимчасовість перебування на посаді, яка позбавляла можливості набутти досвіду роботи. За таких умов волосний суд не міг бути незалежним. Але позитивним залишається те, що, беручи участь в судових засіданнях, селянство навчалось елементарним правовим знанням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тарабанова Т.А. Состав волостных судов // Вест. МГУ Сер. История. - 1993. - №2. - С.45; 2. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО), ф.228, оп.1, спр.409, арк.41; Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф. Д-205, оп.1, спр.63, арк. 112; 3. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк.2; 4. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.409, арк.37; 5. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк. 3; 6.Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (раздел 2) // ПСЗ-2. Т.XXXVI. № 36657; 7. Центральний державний історичний архів України, ф.442, оп.525, спр.30, арк.99; 8. Бондаревський В.А. Волосне управління і становище селян після 1861 року. К.,1961. - С.69; 9. ДАВО, ф.Д-833, оп.1, спр.2, арк.2; 10. Там же.-С.9; 11. Головін К. Наше местное управление и местное представительство. Спб., 1884.- С.25; 12. Подлигайлов Н.П. Местное управление в России. - Спб.,1884. - С.151.

В.С.Мазурик

СЕКРЕТНІ КОМІТЕТИ І СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (П ЧВЕРТЬ XIX СТ.)

Практика розгляду важливих державних проблем у спеціально створених для цього секретних комітетах з'явилась в імперській Росії у другій чверті XIX ст. Подібних аналогів годі шукати у законотворчому процесі західноєвропейських країн; в цій ситуації ліпше

звернутись до одного з політичних принципів стародавнього китайського філософа Лао-цзи: "коли уряд спокійний, народ простодушний, коли ж уряд діяльний, народ стає нещасним". Ми не стверджуємо, що в середині XIX ст. вищі бюрократичні кола імперії були прихильниками даосизму, просто іншого шляху для розв'язання найпринциповіших питань державного управління, окрім як у секретних комітетах, в них не було. Прискіпливий В.Ключевський відзначив якось, що за кількістю вільних людей Російська держава у 45 разів менша за Францію, а "вищі стани- гільдійні громадяни, купці, духовенство- являють собою у кількісному відношенні маленькі опуклості, ледь помітні наріви на народному тілі".¹ Виходячи з цього, для країни, що пережила свого часу цілком "азійську" за суттю Пугачовщину, допустити щось схоже ще раз було б справжньою катастрофою.

Однак у 1825 році правляча верхівка зазнала несподіваного удару з протилежного боку: проти неї рішуче виступили радикально налаштовані дворяни. І хоча акція декабристів закінчилась повним фіаско, це не позбавило уряд Миколи I від необхідності вирішення складних проблем, що постали в державі, у ситуації, яку можна визначити як "між молотом і ковадлом".

Автор даного матеріалу не поділяє дещо спрощеного погляду на виникнення секретних комітетів, який довгий час побутував в історіографії. Він був сформульований М.Балабановим у середині 20-х років нашого століття і визначив причиною появи Комітету 6 грудня 1826 року "повстання декабристів та селянські заворушення, що стали відлунням останнього".² З невеликими маргіналіями ця теза була прийнята М.А.Рахматулліним.³ Проте, на нашу думку, такий підхід демонструє перш за все *тактичний* характер створення секретних комітетів, тоді як насправді йшлося про *стратегічний* напрямок в керівництві імперією за часів Миколи I. Повна закритість суспільства, консервація сталих порядків помножена на систему загальної недовіри і підозрілості- такою була формула управління Росією II чверті XIX століття. Секретні комітети ідеально вписувались у цю формулу. У цій статті мова піде про вплив секретних комітетів на розвиток селянського питання стосовно українських територій, що перебували тоді в складі імперії.

Загальновизнаним є той факт, що саме селянське питання являло собою основну проблему суспільно- політичного і економічного життя Російської імперії, починаючи з другої половини XVIII ст. За період з 1801 до 1860 рр. уряд видав 611 актів щодо поміщицьких селян⁴, прагнучи узгодити відносини між селянами та їх власниками. Такого узгодження в першу чергу потребували території, в яких існував цілий комплекс протиріч між різними суспільними станами (зокрема, Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської держави лише наприкінці XVIII ст. і значно відрізнялась від інших регіонів).

Секретний комітет 6 грудня 1826 року був створений з метою, як вказувалось у відповідному рескрипті, "оглянути стан справ усіх частин управління, щоб вивести правила для ліпшого їх влаштування та виправлення".⁵ Комітет очолив голова Державної ради граф В.П.Кочубей. Комітетом були складені проекти нових законів про Державну раду, про Судовий та Урядовий сенати, про загальне започаткування міністерств та губерній. Ці закони передбачали більш чітке розмежування справ Державної ради і Сената, скасування Комітету міністрів тощо. У тісному зв'язку з цими проблемами знаходились станове та селянське питання.⁶

Селянське питання не знайшло спочатку відображення в роботі секретного комітету. Воно було поставлене на порядок денний лише у квітні 1827 року під час обговорення проекту "Додаткового закону про стани" у вигляді заборони продажу селян без землі. У зв'язку з цим постало питання ревізії указів 1763 і 1822 рр. про заслання кріпосних до Сибіру, однак вони залишились без змін. Урядовці знайшли можливість лише розпливчато і невизначено закликати представників дворянства "не зловживати своєю владою".⁷ Окрему записку із селянського питання підготував М.М.Сперанський. В

ній йшлося про становище селянської верстви, про причини існування інституту кріпосного права і його значення для життя імперії, а також про заходи щодо покращення побуту селянства і поступового звільнення поміщицьких селян. "Ключем" свого підходу Сперанський обрав формулу, згідно з якою спершу слід було розглянути становище казенних селян і використати напрацьовані механізми для подальшого реформування поміщицького села. Діячі комітету вельми прохолодно зустріли ініціативу Сперанського, проте особливих заперечень в частині модифікації становища державних селян вона не зустріла. Як результат - 20 квітня 1828 року був створений комітет під головуванням князя О.Б.Куракіна, який розглядав питання про можливість надання казенним селянам прав на спадкову оренду державних земель. В цілому ніяких особливих змін у селянське питання Комітет 6 грудня не вніс: всі пропозиції на користь кріпосних, включаючи заборону їхнього продажу без землі і спрощення процедури виходу на волю, виявились відкладеними на невизначений термін. З цього приводу великий князь Костянтин Павлович у 1830 р. філософськи відзначив, що все це "краще віддати на суд часу".⁸

Події 1830-31 років на Правобережній Україні поставили остаточну крапку на реформаторській діяльності Комітету 6 грудня (у 1831-32 роках комітет збирався всього 7 разів). Натомість розпочинаються репресії проти діячів польського національного руху; боротьба з сепаратизмом стає пріоритетною для урядової політики у Південно-Західному краї. З цією боротьбою було тісно пов'язане і селянське питання. У березні 1835 року був запроваджений секретний комітет для "пошуку засобів щодо поліпшення стану селян різних звань" під головуванням І.В.Васильчикова. Комітет констатував, що влада поміщика не повинна бути необмеженою, селянин мусить бути захищений від зловживань місцевої адміністрації дієвими законами.⁹ Не викликає сумніву, що в цьому контексті йшлося насамперед про поміщиків колишніх польських губерній. Не випадково одним з локальних питань, які вирішував Комітет 1835 року, було питання про управління конфіскованими під час польського повстання маєтками.¹⁰ Комітет-1835 визначив "двоєдине завдання", яке охоплювало як державні, так і приватновласницькі маєтки, тобто відбувалось нівелювання становища поміщицьких і державних селян з обов'язковим збереженням феодальної експлуатації. 29 березня 1835 року П.Д.Кисельов подав імператору проект про зміну політичного статусу південно-західних губерній. Фактично мова йшла про врегулювання відносин поміщиків і кріпосних селян і поширення інституту інвентарів, притаманного цьому регіону, на інші губернії країни.¹¹

Питання реформування державного села розглядав комітет 1839 року. Проте цією проблемою діяльність названого органу не обмежувалась. Модифікацію становища державних селян урядовці намагались доповнити відповідними змінами у статусі селян поміщицьких і від успіху другої частини задуму залежали результати реформи в цілому. Тому ми цілком поділяємо тезу С.В.Мироненка, що "завдання, хід і наслідки роботи секретного комітету 1839-1842 років - це ключ до розуміння політики самодержавства з корінних питань російської дійсності 30-40-х років XIX ст. Невдача спроби відкрити новим указом перспективу перетворень поміщицького села визначила собою і відмову самодержавства від вирішення селянського питання в цей час у цілому".¹²

Дещо рішучіше діяли реформатори у південно-західних губерніях. Урядова політика стосовно західних губерній знайшла своє втілення у рішеннях Комітету в справах західних губерній (1831-1848 рр.). В аграрно-селянській галузі ставилось завдання регулювання кріпосницьких відносин, виходячи з "впровадження у державному землеволодінні принципів майорату". Ще до кристалізації у Комітеті-1835 ідей "двоєдиної реформи" уряд намагався провести на Правобережній Україні люстрації, від яких відштовхувались у справі реформування. Назване питання про майорати відігравало вирішальну роль в аграрно-селянській політиці російського уряду на Правобережжі протягом двох десятиліть. В результаті від створення майоратів урядовці все ж відмовились.¹³ Взагалі ж період 1842-1847 років був у плані активізації селянського питання найцікавішим протягом всього правління імператора Миколи.¹⁴

У листопаді 1845 року міністр внутрішніх справ Л.О.Перовський підготував записку для імператора, яку він назвав "Про знищення кріпосного стану в Росії". На думку високопоставленого урядовця, селян слід поступово звільняти від кріпосництва, але без землі. Така реформа могла б залишити поміщикам їхню власність і забезпечити найманою робочою силою. Обговорення проекту Перовського проводилось у спеціально створеному для цього секретному комітеті, який розпочав свою роботу 1 березня 1846 року. Досягнути звільнення кріпосних комітет планував "непомітним для них (селян-В.М.) шляхом", ¹⁵ аби уникнути значних заворушень. Наступний, 7-й комітет, який працював у 1848 році, виробив нове положення про продаж маєтків з публічних торгів. У фондах названого комітету були вперше зібрані і систематизовані різноманітні записки і пропозиції з селянського питання (в тому числі і на Україні). З усього масиву документів виділимо два: проект князя О.В.Черкаського і записку дійсного таємного радника П.Тенгоборського. Об'єднує їх незвична для російських дворян позиція, яка допускає можливість звільнення селян із землею. Тенгоборський резонно відзначає з цього приводу, що в Росії зробити це буде надзвичайно важко, позаяк не вирішеною залишається проблема компенсації поміщикам. "Інша справа – Царство Польське, – резюмує таємний радник, – там звільнення з землею є процесом реальним". ¹⁶ Князь Черкаський пропонував дозволити українським селянам викуплятися на волю і викупляти у свою повну власність земельний наділ, створивши з цією метою поземельні кредитні банки. ¹⁷ Відзначимо також позицію анонімного автора, який наполягав на гласному обговоренні селянського питання. ¹⁸

Ліберальні погляди на селянське питання знайшли свій подальший розвиток у роботі останнього секретного комітету, який відкрився 3 січня 1857 року. На ньому планувалось розглянути "заходи щодо влаштування побуту поміщицьких селян", проте вже влітку цього ж року під впливом міністра С.С.Ланського, а також записки німецького вченого барона А. фон Гакстаузена селянська реформа набуває реальних обрисів. 20 листопада з'явився царський рескрипт віленському генерал-губернатору В.І.Назимову, в якому йшлося про безпосередню реалізацію селянської проблеми. З цього приводу імператор Олександр писав великій княгині Олені Павлівні: "Це всього перший крок у нагальному для нас питанні. Дасть Бог, можна буде використати його для успішного завершення, і питання звільнення послугує солідною основою майбутньому стану". ¹⁹

На кінець 50-х років XIX ст. секретні комітети виконали свою місію. З перейменуванням останнього з них в лютому 1858 року у Головний комітет з селянської справи епоха секретних комітетів завершилась. Селянське питання стало надбанням публічної політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В.О. Курс русской истории. // Сочинения в девяти томах. - Т. V. - М., 1989. - С. 250; 2. Балабанов М. Народные массы и движение декабристов // Красная новь. - 1926. Кн. 3. - С. 154-155; 3. Рахматуллин М.А. Подъем крестьянского движения и реакция самодержавия после восстания декабристов. // Из истории экономической и общественной жизни России. - М., 1976. - С. 171; 4. Крутиков В.И. Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении. // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. - Воронеж, 1983. - С. 178; 5. Журналы Комитета 6 декабря 1826 г. - Сборник РИО. - Т. 74. - СПб., 1899. - С. XIII; 6. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. - М., 1981. - С. 189; 7. Российский государственный исторический архив (далі - РГИА). - Ф. 1180. - Оп. 15. - Спр. 78, - Арк. 59зв. - 61; 8. Там же. - арк. 88; 9. Там же. - арк. 124зв.; 10. Ерошкин Н.П. Вказана праця. - С. 191; 11. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. - Т. 1. - М., 1946. - С. 610-612; 12. Мироненко С.В. Секретный комитет 1839-1842 гг. и указ об обязанных крестьянах. Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1976. - С. 6-7; 13. Неупокоев В.И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. - М., 1976. - С. 306; 14. Тарле Е.В. Император Николай I и крестьянский вопрос в России по неизданным донесениям русских дипломатов 1842-1847 гг. // Сочинения. - Т. 4. - М., 1958. - С. 570; 15. Ерошкин Н.П. Вказана праця. - С. 195; 16. РГИА. - Ф. 1180. - Оп. 15. - Спр. 78, - Арк. 205-206; 17. Там же. - арк. 239-239зв.; 18. Там само. - арк. 282; 19. Цит за: Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны (1830-е годы 1861 год). // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. - 1999. № 1. - С. 22.

МОЛДАВАНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В II ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ., ЇХ ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА РОЗСЕЛЕННЯ.

Україна є державою світового співтовариства з яскравим поліетнічним складом населення. В умовах національного і культурного відродження української нації виняткове значення набуває дослідження історії, побуту та культури національних меншин, які з давніх часів мешкають на території Української держави. Сьогодні в Україні проживають представники понад тисячі національностей, які разом з українцями складають народ України. Невід'ємною складовою частиною цього народу є представники молдавської національної меншини, яких за даними перепису 1989 р. нараховується близько 325 тис., що складає 0,6 % населення держави.

Публікація, що пропонується увазі читача, присвячена дослідженню чисельності та розселення молдаван Півдня України в II половині XIX – початку XX ст.

На середину XIX ст. молдавське населення України проживало в основному у Херсонській губернії. В дореформений період молдавани складали в ній близько 10 % населення (1794 р. - 9,3 %; 1833 р. - 9,5 %; 1857 р. - 9,6 %)¹. Основна маса молдаван проживала в цей час на території Тираспольського (28 %), Єлизаветградського (20 %) та Ананьївського (16 %) повітів. В інших на їх долю припадало від 2 до 5 % населення. В основному це були переселенці XVIII - початку XIX ст. Вони компактно заселяли окремі частини повітів і тому мало змішувалися з переважаючим українським населенням. Більше того, питома вага молдаван губернії в першій половині XIX ст. збільшилась з 9,3 до 9,6 %. Молдавани Херсонської губернії проживали в найбільш сприятливих для землеробства та тваринництва умовах і майже не знали кріпацтва.

Друга половина XIX ст. характеризується подальшим зростанням чисельності молдавського населення губернії, з одного боку, та зменшенням його питомої ваги, з іншого. Зупинимось на цьому детальніше. У 1851 р. в Херсонській губернії налічувалося 75 тис. молдаван, у 1868 р. - 107,7 тис., а за переписом 1897 р. - 147,2 тис.² Приріст молдавського населення губернії у цей період відбувався природним шляхом, оскільки переселення із-за Дністра фактично припинилося. Найбільша питома вага його (від 18 до 20 %) збереглась у трьох повітах Херсонської губернії.

Так, у Тираспольському було 66 молдавських сіл. Найбільш чисельні з них (від 2 тис. до 500 жителів у кожному) були села лівобережного Подністров'я: Кошниця, Шибка, Малаєшти, Бутори, Ташлик, Спея, Токмазея, Слободзея, Суклея, Тея, Ново-Петрівське, Лунга, Гидерим, Малигонтовка, Кошарка, Захарівка, Стоянівка³.

В Єлизаветградському повіті нараховувалось 64 села з переважаючим молдавським населенням. Найбільш чисельними із них (від 3 тис. до 1 тис. жителів) були: Ташлик, Мартоноша, Каніж, Грузьке, Щербани, Березівка, Велика Виска, Панчев, Мар'янівка⁴.

В Ананьївському повіті на середину XIX ст. було 39 молдавських сіл. Найбільшим із них було Валигоцулове, де проживало близько 4,5 тис. молдаван. Із інших населених пунктів найбільш чисельними були: Пасицели, Веселий Кут, Липецьке, Сирово, Ясиново, Худзинка⁵.

Чисельність молдавського населення по повітах Херсонської губернії в 60 - х роках XIX ст. можна продемонструвати наведеною нижче таблицею.⁶

Повіти	Олександрій-	Ананьїв-	Єлизавет-	Одесь-	Тирасполь	Разом по губернії	
Етнос	ський	ський	градський	кий	-ський	абс.	%
Молдава- ни (чол.)	5550	18780	39990	6310	27720	103210	9,2

Припинення міграційного потоку з Бесарабії до Херсонської губернії не привело в другій половині XIX ст. до асиміляції молдаван навколишнім українським середовищем.

Молдавани губернії проживали в напіввійськових поселеннях, дбали про свої традиції, а тому відзначалися своєрідною етнічною стійкістю. Молдавське населення лівобережних Подністровських повітів, зокрема Тираспольського, забезпечувало подібну етностійкість завдяки географічному розташуванню, яке сприяло постійному спілкуванню з Бессарабією, що з 1812 р. перебувала у складі Росії.

Дослідники середини XIX ст. описуючи молдаван Херсонської губернії, зокрема, зазначали, що зростання їх чисельності відбувалося не тільки за рахунок природного приросту, а й за рахунок асиміляції ними інших національностей.⁷

Варто підкреслити, що процес асиміляції українців та молдаван був взаємним. В одних випадках молдавани асимілювали українське населення, в інших українці-молдаван.⁸ Цьому сприяла близькість культур, спільна православна віра та рівність політичного становища обох народів.

З іншого боку, в другій половині XIX ст. питома вага молдаван серед населення Херсонської губернії зменшується. В 1859 р. вони складали 9,6 %, а в 1897 р. - 5,3 % її населення. Цей процес був характерний для всіх повітів, де проживали молдавани, що пояснювалося значним переселенням до цієї губернії українців та росіян. В 1897 р. значне молдавське населення зберігалось лише в Тираспольському (близько 25 %), Ананьївському (близько 14 %) та Єлизаветградському (близько 8 %) повітах. Хоча і тут мало місце незначне зниження абсолютної чисельності молдаван. Цей процес можна проілюструвати на прикладі Єлизаветградського повіту, де в 1857 р. нараховувалося близько 45 тис. молдаван, а в 1885 р. близько 38 тис.⁹ В інших повітах асиміляція українцями молдаван набирає масового характеру.

Чисельність та розселення молдаван по повітах Херсонської губернії за переписом 1897 р. демонструє наведена нижче таблиця.¹⁰

Повіти Етнос	Олександрівський	Ананьївський	Єлизаветградський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Разом по губернії абс.	по %
Молдавани (чол.)	2721	35833	36819	7138	59754	4953	147218	5,3

Процес зниження питомої ваги молдавського населення губернії продовжувався і на початку XX ст. Так, в 1917 р. вони складали 4,5 % її населення.¹¹

Друге місце серед губерній Півдня України по чисельності молдавського населення у XIX ст. займала Подільська губернія. В 1794р. воно складало 1,7 %, в 1833 р. - 1,8 %, а в 1857 р. - 2,7 % всього населення губернії. Молдавани цієї губернії проживали в трьох південних повітах: Балтському (1794р. - 6,1 %, 1833р.- 5,6 %, 1857р.- 13,4%), Ольгопільському (1857 р.- 9 %) і Ямпільському (1857 р.- 5 %).¹² Опираючись на дослідження П.Чубинського можна стверджувати, що в середині XIX ст. у Подільській губернії нараховувалося 32 молдавських села. Із них найбільше - 22 знаходилося в Ольгопільському повіті. В селах Хрустовій та Кам'янці проживало найбільше молдаван, близько 1,5 тис. у кожному. Із інших населених пунктів найбільш чисельними були: Подоймища, Подойма, Загнитків, Строїнци, Болганів. У Балтському повіті нараховувалося 9 сіл із переважаючим молдавським населенням. Із них найбільш відомими були: Тимків, Лозовата, Молдаванка. В Гайсинському повіті було одне молдавське село- Сокиряни, де проживало близько 400 представників цієї національності.¹³

Якщо у Балтському повіті молдавани компактно заселяли його Південну частину і число їх зростало як завдяки підвищеному природному приросту, так і завдяки переселенню з Бессарабії, то в Ольгопільському і Ямпільському повітах їх відсоток почав знижуватися уже в 30-ті роки XIX ст. Це викликалося посиленням процесу української асиміляції небагаточисельного молдавського населення. Відомий російський дослідник національних відносин В. Кабузан наводить на цей рахунок дані приходських

списків за 1858 р. Там, зокрема, знаходимо таку інформацію по Ольгопільському повіту: "Село Дмитрашківка. Жителів 673 чоловіки та 706 жінок. Молдаване, але молдавську мову мало хто з них знає, стали малоруси".¹⁴ В другій половині XIX ст. цей процес прискорюється. Зменшується кількість молдаван в Ямпільському повіті, в Балтському їх питома вага знизилась з 13,4 % до 4,1 %, в Ольгопільському з 9 % до 2,8 %.¹⁵ Проте, абсолютна чисельність молдаван Подільської губернії в II половині XIX ст. продовжує зростати. Свідченням цього є наведені нижче цифри. Так, 1872 р. в губернії проживало 12 тис. молдаван¹⁶, у 1889 р. їх нараховувалось 22 тис.,¹⁷ а за наслідками перепису 1897 р. в Подільській губернії проживало 26,7 тис. осіб молдавської національності.¹⁸ Це пояснюється, на нашу думку, перш за все високим природнім приростом молдавського населення губернії.

Чисельність та розселення молдаван по повітах Подільської губернії за переписом 1897 р. видно із поданої нижче таблиці.¹⁹

Повіти Етнос	Балтський	Ольгопіль- ський	Ямпільський	Разом по губернії	
				абс.	%
Молдаване (чол.)	17583	8135	1047	26735	0,8

В Катеринославській губернії молдаван було небагато. В дореформений період вони складали трохи більше 1 % її жителів (1794р.- 1,3 %, 1833 р. - 1,1 %, 1857 р. - 1,1 %).²⁰

В середині XIX ст. молдаване губернії проживали в 7 населених пунктах Слов'яносербського повіту. Зокрема, у місті Слов'яносербську, селах - Кримському, Вергунці, Нижньому, Черкаському, Хорошому та Жовтому. На території Бахмутського повіту знаходилося 5 молдавських сіл - Луганське, Троїцьке, Государів Буерак, Земляне та Корсунь. В Катеринославському повіті молдаване жили в селах - Волоському та Звоневському.²¹

В Слов'яносербському та Бахмутському повітах молдавське населення складало близько 5 %, а в Катеринославському близько 1% всього населення. В другій половині XIX ст. асиміляція українцями молдаван Катеринославської губернії набрала таких розмірів, що за 1858- 1897 рр. їх питома вага зменшилась з 1,1 % до 0,4 %, тобто більше ніж у двічі. Причому цей процес спостерігався в усіх повітах - в Катеринославському з 1 до 0,5%, Слов'яносербському - з 5 до 0,5%, в Бахмутському з 5 до 1,8 %.²² Проте абсолютна чисельність молдаван Катеринославської губернії протягом другої половини XIX ст. залишається незмінною.

Подано таблицю чисельності та розселення молдаван Катеринославської губернії за даними перепису 1897 р.²³

Повіти Етнос	Бахмут- ський	Катерино- славський	Слов'яно- сербський	Інші повіти	Разом по губернії	
					абс.	%
Молдаване (чол.)	6371	1771	839	194	9175	0,4

Підсумуємо у зведеній таблиці чисельність та питому вагу молдаван в губерніях Півдня України у II половині XIX ст.²⁴

Губернії	1834 р.			1859 р.			1897 р.		
	Чисель- ність населення Тис.чол	Із них молда- ван Тис.чол	Пито- ма вага %	Чисель- ність населення Тис.чол	Із них молдаван Тис.чол	Пито- ма вага %	Чисель- ність населення Тис.чол	Із них молдаван Тис.чол	Пито- ма вага %
Херсонська	789,5	75,0	9,5	875,0	84,0	9,6	2777,4	147,2	5,3
Подільська	411,1	7,4	1,8	1548,1	41,8	2,7	3337,5	26,7	0,8
Катеринославська	890,9	9,8	1,1	1091,0	12,0	1,1	2275,0	9,2	0,4
Разом у трьох губерніях	2091,5	92,2	4,4	3514,1	137,8	3,9	8389,9	183,1	2,2

Таким чином, за нашими підрахунками в трьох губерніях Півдня України – Херсонській, Подільській та Катеринославській – на рубежі XIX - XX ст. проживало близько 183 тис. осіб молдавської національності. Їх чисельність у другій половині XIX - початку XX ст. продовжувала зростати. Це було пов'язано з більш високим рівнем їх природного приросту. Молдаван проживали в губерніях та повітах із сприятливими природно-кліматичними умовами, відносним багатоземеллям. Феодально-кріпосницькі відносини не набули тут такого розвитку, як у центральних районах України. Проте питома вага молдаван на Півдні України знижується. Складається парадоксальна ситуація - збільшення кількості та падіння питомої ваги в усіх трьох губерніях і навіть повітах. Ми пов'язуємо це з двома обставинами: заселенням Півдня України українцями, росіянами та переселенцями із-за кордону Російської імперії та процесом посилення асиміляції молдаван переважачим українським населенням.

Отже, на початку XX ст. молдавське населення Півдня України проживало переважно на території Тираспольського, Єлизаветградського та Ананівського повітів Херсонської губернії, а також Балтського повіту Подільської губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. - М., 1992. - С. 157.
2. Боечко В. Молдаване України // Віче. - 1993. - № 3. - С. 107.
3. Списки населенных мест Российской империи составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства иностранных дел. т. XLVII. Херсонская губерния, Спб., 1868. - С. LXVIII, 147-154.
4. Там же. - С. LXVIII, 85-116.
5. Там же. - С. LXVIII, 58-84.
6. Складено на основі: Списки населенных мест Российской империи составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Херсонская губерния, Спб., 1868 - С. LXIII, LXVIII, LXIX.
7. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. - Кишинев, 1979. - С. 165.
8. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. - К., 1975. - С. 125.
9. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Елизаветградский уезд. Т. II. - Херсон, 1886. - С. 134.
10. Складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Херсонская губерния. - т. XLVII.
11. Брук С.И., Кабузан В.М., Этнический состав населения России. (1719 - 1917 гг.). Советская этнография. - 1980. - №6. - С. 21;
12. Кабузан В.М. Вказана праця. - С. 158.
13. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. - Спб., 1872. - Т.7. - С. 316.
14. Кабузан В.М. Вказана праця. - С. 158.
15. Зеленчук В.С. Вказана праця. - С. 166.
16. Чубинский П.П. Вказана праця. - С. 316.
17. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В.К. Гульдмана. К. Под., 1889 - С. 98.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. т. XXXII. Подольская губерния. Спб., 1904. - С. 99.
19. Складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., Подольская губерния. - Т. XXXII.
20. Кабузан В.М. Вказана праця. - С. 157.
21. Кеппен П.И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. - Спб., 1861. - С. 138.
22. Зеленчук В.С. Вказана праця. - С. 166.
23. Складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Екатеринославская губерния. - Т. XIII.
24. Складено на основі: Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. - Кишинев, 1979. - С. 165-166.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

M.T. Boronic

Система освіти в нашому краї, яка складалася у першій чверті XIX ст., із невеликими змінами продовжувала існувати і в другій половині століття. Навчання в школах, училищах, гімназіях, приватних пансіонах, як і вся документація, велася російською мовою.

19 листопада 1864 року було затверджено статут реальних гімназій. Вони прирівнювалися до класичних гімназій, але курси стародавніх мов – латинська та грецька – були замінені на сучасні європейські мови: французьку, німецьку, англійську. Реальні гімназії відкривали шлях випускникам у вищі навчальні заклади, а в практичній діяльності давали можливість стати помічниками інженерів.

З 1869 року в Російській імперії починається новий етап у розвитку шкільної мережі – це відкриття народних училищ. Характерним є те, що на Поділлі не набули значного поширення ремісничі й реальні училища. В цей же період було затверджено положення про жіночі гімназії. Перша жіноча гімназія була відкрита у м. Немиріві з чотирирічним курсом навчання².

Значною подією в культурно-освітньому житті Вінниці було відкриття у липні 1900 р. міністерської (державної) жіночої гімназії в складі підготовчого й чотирьох молодших класів. Інші класи 5-7 були відкриті на рік пізніше. Через десять років на кошти земства був відкритий восьмий підготовчий клас. У 1903 році у гімназії навчалось 311 учнів. З них: дітей дворян – 146; купців – 14; духовенства – 11; міщан і селян – 116; інші – 25³.

Предмети, які викладались у жіночій гімназії, поділялись на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових належали: Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, історія, природознавство, фізика, чистописання, рукоділля, відомості з домашнього господарства і гігієна. Необов'язковими для відвідування були: французька і німецька мови, музика, спів, танці. Але й до цих наук гімназистки ставилися з належною увагою. Випускниці жіночої гімназії після закінчення сьомого класу отримували атестат на звання вчительки початкової школи, а після закінчення підготовчого восьмого класу атестат давав звання «домашня вчителька-наставниця»⁴.

Міністерська інструкція для заохочення в навчання гімназистів вимагала мати в кожному класі гімназистів окремі лави для відмінників та старанних. Перша лава фарбувалась в колір, відмінний від кольору інших лав класу, друга лава заливалася того ж кольору, що і всі інші в класі, але була обведена зверху і по краю тим же кольором, що і перша. Над обома лавами розмішували написи: над першою «відмінно», а над другою – «стараний»⁵.

Починаючи з 30-х років XIX ст., в містах відкривалися початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. У 1871 році російський уряд провів нову реформу шкіл, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Згідно з цією реформою класичні гімназії повинні були закладами освіти для привілейованих, а реальні гімназії перетворювались в реальні училища, які призначались для «середнього сословія, которые же не превинно долго учитьсся»⁶.

У 1890 році після наполегливих клопотань керівників міської думи та громадськості з Мотилева-Подільського до Вінниці було переведено реальне училище, для якого у 1891 році споруджено спеціальне приміщення по вулиці Соборній (нині факультет Київського торгово-економічного університету). В перший рік навчались в училищі 150 учнів, з кожним роком контингент учнів зростає. Так, уже у 1897 році навчалось 282 учні. Здобували освіту переважно діти із заможних родин, тому що для вступу необхідно було заплатити 50 карбованців на рік⁷.

Вінницьке реальне училище відповідало потребам міщан, які прагнули дати своїм дітям необхідну підготовку до вступу у вищі технічні, комерційні, торговельні вузи. Однак реальні училища, котрі вважались загальноосвітніми середніми навчальними закладами, не давали право особам, які закінчили їх, вступати до університетів.

Період найбільш динамічного та інтенсивного розвитку шкіл, училищ, гімназій у Подільському краї припадає на кінець XIX – початок XX ст. Лише у Вінниці їх нараховувалось – 22. З 1905 року розширюється мережа середніх навчальних закладів, вони стають більш доступними для робітників, селян, ремісників. У Вінниці відкрилось одне комерційне, два чотирикласних училища, музична школа. У 1907 році було відкрито у місті чоловічу гімназію⁶.

Одночасно з відкриттям шкіл, училищ, гімназій відкрились учительські семінарії та інститути. Учительські семінарії як середні педагогічні навчальні заклади, готували вчителів для початкових шкіл. До них зараховували осіб, які закінчили двокласні початкові училища і витратили конкурсні іспити.

Питання про відкриття учительської семінарії у м. Вінниці вирішувалося протягом 29 років. Вперше клопотання було подане у 1878 році, а друге у 1907 році⁷. І лише у грудні 1907 року учительська семінарія була відкрита у с. Потоки, а в червні 1909 року переведена до Вінниці. За період свого існування з її стін вийшло багато вчителів, які сприяли поширенню освіти серед подолян. Проте учительська семінарія не могла повною мірою задовольнити потребу в педагогічних кадрах, тому 1 липня 1912 року рішенням Міністерства освіти у Вінниці був відкритий учительський інститут. Він був восьмим в Україні. У перший рік в ньому здобували освіту 25 юнаків і дівчат, а згодом їх було 71. Термін навчання становив три роки⁸.

Напередодні Першої світової війни лише у Вінниці існували такі навчальні заклади: реальне училище, чоловіча гімназія, три жіночі гімназії, комерційне училище, учительський інститут, учительська семінарія, церковно-учительська школа, залізничне училище, 12 початкових училищ.

Однак на весну 1919 року за розпорядженням Подільського губернського революційного комітету всі ці навчальні заклади були ліквідовані, а у 1920 році почали відкривати радянські навчальні заклади – семирічні трудові школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анозсін Л. З історії освіти у Вінниці // Подільська старовина: 36 н.п. – Вінниця, 1998. – С. 91; 2. Удод О. До питання про розвиток освіти на Поділлі (кін. XVIII – поч. XIX ст.) // Тези доповідей 3-ї Він. обл. істор. конф. / 4 вересня 1985 р. – Вінниця, 1985. – С. 70; 3. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1859. – № 4. – С. 75; 4. Анохін Л. Вказана праця. – С. 103. 5. Державний Архів Вінницької області (далі ДАВО), ф. 230, оп. 1, п. 67, арк. 34; 6. Степаненко А. Бо вчення – світло / Вінницька газета. – 1998. – 5 травня; 7. Тростогон М.А. Створення реальних училищ у кінці 19 ст. // Матеріали III історич. краєзнав. конфер. – Вінниця, 1994; 8. Назаренко С. Освіта на Поділлі XIX ст. // Радянське Поділля. – 1982. – 16 червня; 9. Томчук М. Учительські семінарії в Правобережній Україні в II пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 50-60.

В. П. Воловик

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Під терміном “Поділля” вже з другої половини XIX століття закріпилася назва краю в межах адміністративної Подільської губернії. Останніми роками в науковій літературі іноді вживають до цього терміну і назву “Східне Поділля” на відміну від “Західного Поділля” – сучасної Тернопільщини. Існує також поняття етнічного Поділля, яке обіймає більшу територію, ніж сучасні Вінницька, Хмельницька й Тернопільська області. В даному історичному доробку буде дотримано традиційної назви.

Територія Подільської губернії визначилась остаточно у 1804 р. після проведення нового адміністративного поділу країни. До її складу увійшло тоді 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський.¹ У такому складі губернія проіснувала до 28 січня 1920 р., коли Всеукраїнський ревком прийняв рішення про виділення з Херсонської ще однієї губернії – Одеської. Тоді ж в Балтський повіт, спочатку тимчасово², а з жовтня 1920 р. остаточно відійшов до Одеської губернії.³

Поділля на той час межувало на заході з Австро-Угорщиною, на півночі з Волинською, на північному сході – з Київською, на сході й південному сході – з Херсонською і на південному заході – Бессарабською губерніями. Площа його становила 42017,6 кв. км.⁴

Щодо кількості та щільності населення Подільська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії. В 1915 р. тут жило 4 млн. 191 тис. чоловік, з них 8,8% – у містах і 91,2% – в селах⁵. На кожну квадратну версту припадало 104 жителі⁶.

За даними перепису 1897р., 75,4% населення Поділля займалося сільським господарством і лише 7,4% було зайнято в промисловості. З обчислень, наведених нижче, з'ясується, що процент населення, зайнятого у промисловості безпосередньо, у передреволюційні роки піднявся до 10,1, а процент населення, зайнятого у сільському господарстві, дещо зменшився.

За національним складом населення губернії на 1915р. було досить розмаїтим. Тут проживали люди 41-ї національності. Корінне населення становили українці – 79,1%, євреї – 12,3%, росіяни – 5,2%, поляки – 2,3%, інші національності – 1,1%⁷.

На кінець XIX – початок XXст. Поділля являло собою переважно аграрний район. Однак від багатьох інших, суто сільськогосподарських зон, звідки вивозилася лише сировина, він відрізнявся добре розвиненою переробною промисловістю. Наявність великих і високоврожайних плантацій цукрового буряка, інтенсивне хліборобство й досить значний розвиток тваринництва та садівництва зумовили основний напрямок промисловості губернії – головним чином, харчової. На її долю припадало 98% вартості виробництва фабричної промисловості Поділля⁸.

Провідну роль в економіці відігравала цукрова промисловість. На Поділлі працювало 52 цукрових заводи, на яких було зайнято близько 24 тис. робітників. Щороку вони виробляли 24 млн. пудів цукру⁹. По випуску цього важливого продукту Подільська губернія посідала в країні друге місце (після Київської), даючи 20%¹⁰ російського цукру. Друге за значенням місце займала спиртова промисловість. В 1910р. на Поділлі нараховувалось 116 винокурних та спиртоочисних заводів, на яких працювало 1324 робітники¹¹. По випуску горілчаних виробів Подільська губернія в 1912р. вийшла на перше місце в Росії, давши 6255 тис. відер спирту¹². Щодо третьої важливої галузі промисловості Поділля – борошномельної, то, за даними на 1910р, тут нараховувалось 2153 крупчато – борошномельних підприємств. На них працювало 5033 робітники¹³.

Інші галузі промисловості розвинені були значно слабше. Серед них слід назвати такі, як добування корисних копалин, варіння пива, насінництво цукрових буряків, виробництво тютюну, сукна, шкіри, сірників, консервів, крохмалю, паперу. В період Першої світової війни було відкрито чимало дрібних підприємств військового значення. Особливо багато з'явилося їх у м. Вінниці. Тут же ще 1880р. стало до ладу одне з найбільших металообробних підприємств губернії – завод “Молот”. В 1912р. закінчилося будівництво великого на той час підприємства хімічної промисловості – Вінницького суперфосфатного заводу та взуттєвої фабрики “Ястреб”¹⁴.

З розвитком промисловості й торгівлі тісно пов'язане будівництво шляхів сполучення. На Поділлі особливо швидко розвивався залізничний транспорт. Густота залізничних шляхів тут була більшою, ніж в інших губерніях Росії. Виняток становили лише польські губернії, де залізниць було ще більше. На кожну версту колії на Поділлі

припадало 33 кв. версти площі, в той час, як на версту залізниць всієї Європейської частини імперії – 92 кв. версти¹⁵. За густотою мережі та вантажообігом залізниці Поділля переважали залізниці Київської та Волинської губерній¹⁶.

У 1910 р. загальна кількість підприємств у Подільській губернії становила 5505, а загальна річна вартість їх продукції – 59709,5 тис. крб¹⁷. Переважна більшість підприємств являла собою невеликі майстерні, хоч формальна статистика відносила їх до фабрично-заводських підприємств. Як приклад, можна розглянути підприємства, що діяли 1912р. в губерньському центрі – м. Кам'янець-Подільському.¹⁸

№ П/П	Назва підприємства	Кількість робітників	№ П/П	Назва підприємства	Кількість робітників
1	Друкарня	88	9	Хлібопекарня	10
2	Друкарня	17	10	Кондитерська	8
3	Друкарня	6	11	Слюсарна майстерня	4
4	Друкарня	12	12	Завод штучних Мінеральних вод	3
5	Друкарня	10	13	Завод шипучих вод	2
6	Пивоварний завод	40	14	Завод шипучих вод	2
7	Гільзова фабрика	10	15	Завод шипучих вод	3
8	Хлібопекарня	33			

Трохи більші підприємства були в цей час у м. Проскурів.¹⁹

№ П/П	Назва підприємства	Кількість робітників	№ П/П	Назва підприємства	Кількість робітників
1	Чавуноливарний завод	53	6	Цегельний й кафельний завод	30
2	Чавуноливарний механічний завод	23		Взимку	120
				Влітку	
3	Казенний горілчано-очисний завод	27	7	Цукровий завод під час виробництва цукру	500
				Постійних	78
4	Каретна майстерня	19	8	Пивоварний завод	41

Серед маси дрібних підприємств губернії виділялося кілька значних, на кожному з яких працювало від 500 до 1000 і навіть більше робітників. Це були великі цукрові заводи.

Загальне уявлення про розподіл фабрично-заводських підприємств по групах за кількістю зайнятих на них робітників дає така таблиця.²⁰

Підприємства, що мають робітників	Кількість робітників на цих підприємствах у % в 1902р
Від 1 до 9	3,7
Від 10 до 49	13,8
Від 50 до 99	3,8
Від 100 до 499	39,9
Від 500 до 999	30,6
Від 1000 і більше	8,2

Більш – менш значних промислових центрів на Поділлі не було, та все ж певну концентрацію фабрично-заводських робітників спостерігаємо у більших містах. До них належали: Вінниця (52,2 тис. населення) – у період війни близько 1,5 тис. робітників²¹, Кам'янець-Подільський (40,1 тис.) – 347 робітників²² (тут і далі дані подаються за 1910р), Проскурів (28 тис.) – 1110, Гайсин (12,1 тис.) – 676.

Слід зауважити, що більша частина робітників Поділля працювала на підприємствах, які знаходилися у сільській місцевості. Таких підприємств у 1912р. було в

7 разів більше, ніж міських, а кількість позаміських робітників більше, ніж у 10 разів перевищувала кількість міських робітників.

Ліцензійство основних галузей промисловості Поділля – цукрової, спиртової та борошномельної – були розкидані по всій території губернії, тому робітники цих підприємств майже не мали змоги контактувати між собою. Робота на багатьох з них мала сезонний характер. Все це гальмувало зростання політичної свідомості пролетаріату губернії. Для прикладу зупинимо увагу хоча б на робітниках провідної галузі промисловості Поділля – цукрової. Лише близько 18% з них працювало постійно. Решта були зайняті на заводі 2 – 2,5 місяці, а потім розходилися по домівках²⁵. На заводах залишалися лише кваліфіковані робітники. В середньому на цукроварню припадало не 460 (середня кількість працюючих на заводах Поділля в період цукроваріння), а лише 83 постійних робітників. Частина цих постійних висококваліфікованих робітників перетворюлася в робітничу аристократію, на яку спиралися цукрозаводчики, нещадно експлуатуючи сезонних робітників²⁶. Робітничі організації на цукроварнях виникли дуже пізно. Професіяна ж спілка тут оформилася лише після Лютневої революції та керівництво в ній захопили представники робітничої аристократії. Робітники інших галузей оброби промисловості так само, як і цукровики, були слабо організовані.

Загальна кількість фабрично-заводських робітників на Поділлі у передвоєнні роки становила близько 40 тис²⁷. Це значно більше, ніж у таких губерніях, як Чернігівська (29,7 тис.), Полтавська (23,3 тис.), Волинська (19,3 тис.)²⁸. Крім того, 14,6 тис.²⁹ робітників було зайнято на залізничному транспорті. Вони концентрувалися головним чином на великих вузлових станціях, де були діти, і насамоті у Жмеринці та Тречанах. Отже, всіх робітників – фабрично-заводських разом із близькими до них за своїм становищем залізничниками – напередодні революції було в губернії 54,6 тисячі.

Слід згадати, що на Поділлі, крім фабрично-заводських робітників, працювало майже удвічі більше ремісників. 1909 року кількість ремісників у губернії досягла 104,6 тисяч³⁰. Поряд з фабрично-заводською промисловістю та ремеслами на Поділлі досить поширені були кустарні промисли в селах. У 1912 р. цими промислами займалося 77,7 тис. чоловік. Найбільша кількість кустарів – 50% займалася ткацтвом, 14% – чоботарюванням, 13,5 – обробкою дерева тощо³¹. До непромислових робітників треба віднести і деякі інші категорії трудящих губернії – будівельників, сільськогосподарських робітників, візників, тощо. Ці категорії були представлені такою кількістю людей: будівельних робітників – 17,7 тис., сільськогосподарських робітників – 132 тис., інших (служанки, куховарки, двірники, робітники в ресторанах, торгівлі тощо) – 39,5 тис.³² Таким чином, фабрично-заводських робітників разом з напівпролетарською масою ремісників, кустарів й інших вищеазначених груп непромислових робітників було 426,1 тисяч. Кількість всіх робітників Поділля відносно загальної кількості населення складала 10,1%.

Якщо за кількістю промислових робітників Подільська губернія (54,6 тис.) дуже поступалася перед Катеринославською (401,7 тис.), Херсонською (130,7 тис.), Харківською (104,5 тис.) і Київською (101,3 тис.), то за загальною кількістю робітників (426,1 тис.) вона була майже на рівні Київської губернії, і поступалася лише перед Катеринославською (653,9 тис.) та Херсонською (555,8 тис.)³³. Літома вага промислових робітників у загальній кількості робітників на Поділлі була значно меншою, ніж у всеукраїнському масштабі. Так, в цілому по Україні промислові робітники складали близько чверті всього пролетаріату³⁴, а в Подільській губернії – лише трохи більше сьомої частини.

Матеріальне становище робітників Поділля було дуже важким. Так, сезонні робітники цукрових заводів за свою тяжку працю одержували мізерну плату – 4-6 крб. на місяць. Заробітна ж плата директора чи якогось іншого службовця тут дорівнювала зарплаті 100 – 120 робітників. На підприємствах не було охорони праці, внаслідок чого багато робітників ставали каліками. Більшість з них жили в тісних, холодних і брудних дерев'яних бараках, де спали позмінно³⁵. Не легше жилося й робітникам інших галузей.

Переважну частину населення Подільської губернії складали селяни, і в першу чергу – селяни-бідняки і середняки. Їх становище визначалося, насамперед, безземеллям і малоземеллям. Ніде в Росії не було такого великого контрасту між поміщицьким землеволодінням і селянськими наділами. Поміщики займали 33,1% всіх земельних угідь, церковна, монастирська і державна власність складала 6,6%, у селян-бідняків і середняків – було 45,5% землі і у сільської буржуазії – 14,8%.³⁶

Для Подільської губернії характерним було велике дворянське землеволодіння. Кількість поміщицьких маєтків, що перевершували 500 десятин землі, тут виявилася найбільшою (820)³⁷ з усіх 9 губерній України. Абсолютною ж площею дворянських земель вказаної категорії (1105 тис., десятин) Поділля поступалося лише перед Волинською (1793 тис. дес.) та Київською (1346 тис. дес.) губерніями.³⁸

Серед місцевих дворян-поміщиків було багато магнатів, які володіли колосальними латифундіями землі. Так, Сабанський мав на Поділлі 63,1 тис. десятин, Потоцький – 43,8 тис., Ярошинський – 36,5 тис., Родоканакі – 26 тис., Бржозовський – 21 тис., Маньківський – 18,5 тис., Зеленський – 18 тис., Грохольський – 17,4 тис., графи Щербатови – 14,9 тис., Орловський – 14,2 тис. десятин землі.³⁹ У переважній більшості це були польські магнати, що здавна захопили родючі українські землі, решта – російські та українські поміщики, німецькі барони та інші великі землевласники.

Певна кількість землі на Поділлі належала також купцям, міщанам та священикам. В 1905р. 54 землевласники цієї категорії (масток кожного з них перевершував 500 десятин) тримала в своїх руках 51 тис. десятин землі.⁴⁰ В середньому ж по губернії на поміщицьке господарство припадало 505,8 дес. землі.⁴¹ Розміщувалися ці господарства на кращих землях, не знали безземелля, були добре оснащені сільськогосподарським реманентом, мали потрібну кількість робочої та продуктивної худоби.

Зовсім в інших умовах знаходилася переважна більшість селянських господарств. За переписом 1916р., на Поділлі їх нараховувалося 593 642 із загальною площею 2 204 тис. десятин.⁴² Таким чином, в середньому на одне селянське господарство припадало 3,7 дес. землі. Мізерність цієї площі стає особливо очевидною, коли звернутися до такого загальноновизнаного положення, що 8 десятин землі на двір, а таких дворів було більше половини в Європейській частині Росії, зовсім недостатньо для утримання сім'ї. Для порівняння можна звернутися до красномовних даних центрального статистичного комітету Росії за 1905р. За цими даними, на один селянський або козацький надільний двір припадало 11,1 дес. землі, а середній розмір землеволодіння приватного власника-поміщика, сільського буржуа, капіталіста тощо – становив 114 десятин, тобто був у 10 разів більший за надільний.⁴³ За цими ж даними, середній земельний наділ на Поділлі дорівнював 3,8 дес. (на 1905 р. саме ця цифра – правильна), а середній розмір землі приватного власника – 192,8 дес., тобто був тут у 50 разів більше надільного.⁴⁴ Середнє особисте землеволодіння в губернії було в півтора рази більше середньоімперського, а середнє надільне – втричі менше середньонадільного імперського. Таким чином, Поділля побило рекорд з малоземелля – жодна з губерній колишньої царської Росії не знала такої парцеляції надільної землі. Середній розмір селянського наділу зрівнявся тут до мінімуму. Найближче до Поділля у цьому відношенні стояла лише Полтавщина (4,9 дес. наділу на двір), Київщина (5,5 дес.) та Чернігівщина (6,3 дес.).⁴⁵

Що ж до посівної площі, то вона була ще меншою. На селянське надільне господарство, за переписом 1916р., припадало в середньому 2,1 дес. посіву, а на господарство особистого власника – в середньому 146,3 дес.⁴⁶, тобто в 70 разів більше. У багатьох повітах цей показник посівної площі (2,1 дес. на двір) був ще нижчий. Так, по Могилів-Подільському і Брацлавському повітах він складав 1,6, по Проскурівському – 1,88 десятини. Трохи більше посівної площі за рахунок буржуазних господарств припадало на селянський двір у Балтському (3,48 дес.), Літинському (2,28 дес.), Ямпільському, Гайсинському та Ольгопільському повітах.⁴⁷

Безземельне і малоземельне селянство Поділля виступало за ліквідацію поміщицької власності на землю. Проте саме селянство в кінці XIX – на початку XX ст в Подільській губернії було далеко неоднорідним. Процес капіталізації сільського господарства, а, отже, класового розшарування на селі набрав значного розмаху. При цьому треба мати на увазі, що селяни Поділля були в основному подвірниками, а не общинниками. В 1905 р. господарств подвірників у губернії було 457 134, а общинників всього 1630. Певне уявлення про становище різних верств селянства дають "Підсумки вибіркового підрахункового сільськогосподарського перепису 1917 р."⁴⁸. Аналіз багатого статистичного матеріалу цього видання дає змогу зробити деякі цікаві підрахунки. У середньому по губернії близько 20,5% селянських дворів були безземельними або з наділом до 1 десятини. Зрозуміло, що ці селяни не могли вести свого господарства і виступали як наймана робоча сила (сільський пролетаріат) у поміщиків і аграрної буржуазії. З них же в першу чергу поповнювалися і лави робітників. Понад 42,5% господарств мали наділи розміром від 1,1 до 3 десятин. Зрозуміло, що й ці господарства були в дуже важкому становищі. Разом обидві категорії – від безземельних до тих, що мали по 3 десятини землі, становили 63% селян Поділля. Але й серед них земля розподілялась далеко нерівномірно. В середньому ж на кожен з цих дворів припадав жалюгідний клаптик землі – 1,5 дес., а посіву було, звичайно, ще менше.

Можливо, процес зубожіння селянства ще яскравіше виявлявся в тому, що понад 64% селян губернії не мали ніякої робочої худоби і більше 60% - потрібного для сільського господарства реманенту. Селяни змушені були йти в кабалу до поміщиків, щоб відробити борг за коней чи волів, відробити з процентами позичений у період голодної зими хліб тощо. Так, розвиток капіталізму на селі переплітався із старими, феодальними формами гноблення селянства.

Низький рівень агротехніки в бідних селянських господарствах, відсутність або нестача добрив, користування примітивними знаряддями праці (дерев'яні плуги, борони тощо) – все це призводило до виснаження землі та низьких врожаїв. А це в свою чергу було причиною досить частих голодних років, що супроводжувалися епідеміями хвороб. Багато селян Поділля змушені були покидати рідні домівки, шукати заробітки на цукроварнях та інших підприємствах, переселятися на окраїни імперії.

Поки що аналізувалось становище селян-бідняків й частково середняків. А що ж собою уявляв сільський буржуа? Іншими словами (але той самий зміст), що треба розуміти під терміном аграрна буржуазія? Про це в нашій науковій літературі дуже мало відомостей. До недавнього часу всіх представників цієї сільської буржуазії називали лайливим словом – "куркулі". Однак зараз, коли ми виходимо з "магічного" поля "беззастережних" лєнінських оцінок, стає все ясніше, що з другої половини XIX ст. і особливо на початку XX ст. йде формування найбільш енергійних, працелюбних і розумних селян-виробників, які працюють на капіталістичних засадах, забезпечують не тільки свою сім'ю продукцією, що виготовляють, але й постачають її на ринок для продажу, а самі стають покупцями промислових та інших товарів. Таким чином вони робляться складовою частиною капіталістично – товарних відносин.

На початку XX ст. сільський буржуазії на Поділлі вже належало 14,8% всіх земельних угідь (що, погодимось, не так вже й мало!)⁴⁹. За приблизними підрахунками вони складали 8-10% від усієї кількості селян губернії. Переважна більшість з них купувала або орендувала землю й все необхідне для ведення господарства з допомогою кредитних установ і перш за все селянського поземельного банку. Технологію придбання землі розглянемо дещо нижче, а зараз кинемо погляд хоч на одне невелике буржуазне сільське господарство. У 1909 р. селянин Лука Сеньков при сприянні селянського поземельного банку купив хутірську ділянку землі у Кам'янецькому повіті розміром в 6 десятин 40 сажнів за 1925 крб. Тут він побудував хату, клуню, хлів та інші господарські будови, придбав двох добрих коней та необхідний інвентар. Сім'я його невелика. Працювали він та дружина. Двоє дітей були ще малі. Основою господарства було

виросування хлібних культур. Був також город, а згодом і сад. Тримали постійно двох корів, 15 – 20 свиней, 30-40 курей. Чистий прибуток складав на 1913р. півтори тисячі карбованців. 78 крб. 30коп. щороку сплачувалися в селянський поземельний банк⁵⁰. Звичайно, Сеньковим приходилося нелегко, але й прибуток від ведення господарства був, м'яко кажучи, дуже солідним. Врахуємо, що це найскромніший приклад буржуазного сільського господарства.

Поява подібних, а частіше більших господарств була запов'язана процесу “руху землі” – заміни одного чи багатьох власників іншими. Поміщицьке землеволодіння було анахронізмом феодалізму, а самі поміщики – вчорашнім днем історії. Вони були приречені на вимирання як бронтозаври у тваринному світі. Розклад поміщицьких господарств активно почався після реформи 1861р. Особливо прискорився він внаслідок реформ П. А. Столипіна (указ 1906р., закон 1910р). Багато поміщиків частково, або й повністю продавали чи здавали в оренду свої землі. Скуповували їх, в основному, селяни, які перетворювалися після цього в аграрну буржуазію. Але не тільки селяни. Покупцями й орендарями землі ставали купці, священики, відставні офіцери та державні службовці. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), державному архіві Хмельницької області (м. Кам'янець-Подільський) та державному архіві Вінницької області (м. Вінниця) зберігаються тисячі документів, що свідчать про продаж та оренду поміщицької землі на Поділлі. Оскільки в сучасній науковій літературі цьому питанню приділено досить мало уваги й воно фактично не тільки не розкрито, але й посправжньому не поставлено, наведемо певний фактичний матеріал. При цьому попередньо відзначимо, що питання продажу або оренди землі вирішувалося не так-то й просто. Для цього був необхідний дозвіл високих державних інстанцій. Повітові власті ставили питання перед Подільським губернатором, в його канцелярії заява розглядалася, одержувала позитивне чи негативне рішення і в першому випадку відправлялась на затвердження генерал-губернатору Південно-Західного краю у м. Київ. Тільки з дозволу цієї найвищої інстанції можна було укладати угоду про продаж або оренду землі. Існували певні пільги (для осіб російської національності – “истинно православных”) та негативізм (для поляків, євреїв, політично неблагонадійних та осіб інших вірувань). На пільгових умовах (без дотримання черги, що іноді відбирала кілька місяців) одержала свідоцтво на право купівлі землі від генерал-губернатора Південно-Західного краю дружина колежського радника Катерина Клименко. Вона придбала на початку 1892р. у Летичівському повіті 300 дес. землі⁵¹. Того ж таки року одержали дозвіл на купівлю поміщицької землі жителі с. Шершні Вінницького повіту⁵². Подільський губернатор надсилав у грудні 1894р. до Києва прохання селянки Друзевої Наталії дозволити їй придбати у Літинському повіті 4 десятини землі⁵³. З такою ж позитивною резолюцією у той же час і з характерною припискою – “Русский. Политически благонадежен,” – надсилається прохання відставного колежського регістратора Степана Усатого про дозвіл на купівлю у тому ж повіті 500 дес. землі⁵⁴. Без всяких коментарів подільський губернатор у червні 1892р. надсилав в канцелярію генерал-губернатора Південно-Західного прохання купця Штейнца з проханням дозволити йому орендувати маєтність поміщика Маньківського в с. Жвані Могилівського повіту⁵⁵. За свідченням документів Подільського відділення селянського поземельного банку в 1905 – 1911рр у губернії продано поміщиками 463 маєтків 90 238 дес. землі. При цьому підписано 6 733 угоди⁵⁶. Станіслав Гучинський у 1909р. просить дозволити йому купити 600 дес. землі. Коли розглядалися його документи, перед тим, як надіслати їх у Київ, губернатор Подільської губернії зробив напис: “При этом имею честь присовокупить, что т. н. проситель лично землепашеством не занимается и крестьянского образа жизни не ведет, то я полагал бы настоящее ходатайство его отклонить”⁵⁷. Про бажання селян Гайсинського повіту придбати землю у 1908р. довідуємося з матеріалів Гайсинської землевпорядкувальної комісії⁵⁸.

Цей архівний ілюстративний матеріал (за винятком показу цілком системного “руху землі” за 1905 – 1911рр.) можна дещо доповнити даними добірки “Материалы по

статистике движения землевладения в России”, виданої департаментом окладних зборів. Ці цифрові дані складені за нотаріальними актами про купівлю-продаж. Оскільки поза нотаріусом укладаються лише найнезначніші угоди, то свідчення ці можна вважати майже точними. Згадане видання аналізував Р. Ф. Реннінг. Саме в його обробці подається досить цікавий цифровий матеріал. Виявляється, що за 1883 – 1902 роки між поміщиками й покупцями було укладено 5 710 угод⁵⁹. За цей же час від поміщиків до селян-буржуа та інших покупців перейшло 701 114,2 десятин землі⁶⁰. Таке велике зростання переходу землі в інші руки пояснюється, на нашу думку, слабкістю переважної більшості поміщиків, які не можуть далі вести своє господарство, а з другого боку – земельною потребою селян, які в певній своїй частині стали кредитоздатними. У 1877р. надільної селянської землі в Подільській губернії за даними центрального статистичного комітету було 1 666 664 десятини на 246 314 дворів селян, а в 1905р. на 458 764 дворів землі приходилося 1 754 184 десятини; середній розмір селянського надільного володіння в 1877р. складав – 6,7 десятини, а в 1905р. внаслідок природного зростання населення він знизився до 3,8 дес., тобто майже вдвое, а система господарювання залишилась, як і раніше, екстенсивною, що й породжувало потребу в землі у подільських селян⁶¹. Задовольнити ж цю потребу, в усякому разі, для частини селян (буржуазії), дає можливість збільшення кредиту, а саме (в першу чергу) діяльність селянського поземельного банку. Незважаючи на значне подорожчання землі, купівля її стає доступнішою. За даними того ж департаменту окладних зборів середня ціна за десятину землі напередодні реформи 1861р. складала 33 крб. 14 коп., а в десятиріччя 1893 – 1902рр. вона досягла 134 крб. 14коп⁶². Якщо взяти до уваги можливу ссуду з селянського поземельного банку, а також ту обставину, що внаслідок зростання грошового господарства, кількість грошей у певної частини селян зросла, то стане ясно, чому відбувається інтенсивний перехід поміщицької землі до аграрної буржуазії в кінці XIX – на початку XXст.

Вище ми згадували, що “рух землі” не міг обійтися без кредитних установ. Звичайно, головну роль на Поділлі, як і в усій Росії, для заможних селян відігравав селянський поземельний банк і його чисельні відділення. Але не можна применшувати в процесі розвитку капіталізму й інших кредитних установ. У 80-х роках XIXст. утворилося Літинське ссудо-збережне товариство⁶³. У 1904р. в м. Жмеринка починає функціонувати “Товариство взаємного кредиту”⁶⁴. Кілька значних кредитних установ працювало у м. Вінниці. У 1881р. тут було відкрито “Вінницький міський банк”, в 1907р. утворилося “Вінницьке купецьке товариство” та “Вінницьке товариство взаємного кредиту”, в 1912р. – “Вінницьке землевласницьке товариство взаємного кредиту”⁶⁵. В 1906 році в Подільській губернії було 168 волосних і сільських невеликих банків, 12 кредитних товариств і 3 міських ссудно-зберігальних товариств⁶⁶. Активний розвиток капіталістичних відносин викликав появу багатьох нових таких закладів. У 1912р. на Поділлі було вже більше 150 великих кредитних установ⁶⁷. Вище зазначалось, що в цілому поміщицькі господарства в досліджуваній період були вже анахронізмом. Переважна більшість поміщиків не могли чи не хотіли вести своє господарство. Але частина з них капіталізувала своє помістя, використовуючи інтенсивну працю найманих сільськогосподарських робітників, запроваджуючи найновіші досягнення агрономічної науки з допомогою дипломованих агрономів, зоотехніків, інженерів, економістів та інших фахівців. Вони придбали удосконалені знаряддя праці для обробки землі, машини, розводили найкращі породи тяглової та продуктивної худоби, виписували й використовували високосортне насіння, мінеральні добрива і, як правило, добивались високих результатів. За приклад вони брали досвід кращих капіталістичних сільських господарств Англії, Франції, Німеччини та інших країн. Активний обмін досвідом йшов і між місцевими поміщиками. Про це, зокрема, свідчить діяльність “Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості”.

Ідея об'єднання сил, знань та капіталу серед землевласників Подільській губернії виникла задовго до утворення товариства. Перші установчі збори відбулися у вересні 1898р. На них обираються члени ради та призначаються посадові особи для постійної роботи. Фактично товариство почало свою діяльність у 1899р. і проіснувало до Першої світової війни. Почесним його головою весь час був Г. А. Чуйков, а головами, що практично керували справами, в різний час обиралися: князь А. Є. Гагарін, граф Д. Ф. Гейден, Д. М. Чихачов, граф О. М. Тишкевич. Незмінним секретарем товариства був досвідчений агроном Ф. Л. Любанський⁶⁸. Кількість членів у різні часи коливалася від 500 до 700 чоловік⁶⁹. Із заснуванням товариства була створена можливість вільного обговорення різних сільськогосподарських питань, а також запозичення кращого закордонного досвіду. Цілком справедливим є твердження деяких істориків та економістів, що Подільська губернія була тими дверима, через які західноєвропейська агрокультура входила на Україну. Уже одне обговорення та виявлення найбільш важливих справ сільськогосподарської діяльності мало велике значення, не кажучи вже про те, що робота товариства в переважній своїй більшості не обмежувалася одними теоретичними обговореннями, а доповнювалася енергійними практичними заходами.

Червоною ниткою через всю діяльність товариства проходить дослідна справа. У зерновому господарстві це організація постійних "дослідних полів" (станцій). Кількарічна робота на дослідних ділянках і поширення кращого досвіду в господарствах губернії дали можливість підняти врожайність зернових на 20-30%⁷⁰. Приблизно таких же успіхів і тими ж методами (дослідні поля) було досягнуто щодо цукрового буряка й картоплі, що в умовах Подільській губернії набуває особливої цінності⁷¹. Основною тягловою силою на той час були коні. Поліпшенням їх якості в губернії зайнялась секція конярства Подільського сільськогосподарського товариства. За кілька років вдалося вивести нові породи і оздоровити більшу частину поміщицьких і значною мірою селянських коней⁷². Такі ж процеси відбувалися щодо рогатої худоби і птахівництва. Позитивного впливу сільськогосподарського товариства зазнало традиційне для губернії садівництво⁷³.

Значну увагу приділяло товариство підбору кадрів. У цьому відношенні у її керівників були сталі зв'язки з іншими губерніями, вищими сільськогосподарськими навчальними закладами Росії та за кордоном. Та й тут, на місці, чимало робилося, щоб забезпечити господарства кваліфікованою робочою силою. Важливим заходом товариства було створення в с. Гуменному Вінницького повіту в 1902р. сільськогосподарської школи. Її метою було надати дітям селян, переважно шляхом практичних занять, знань з садівництва, городництва, а також сільського господарства в цілому. Курс навчання тривав три роки. У школу приймалися переважно діти місцевого населення, віком понад 14 років, по закінченню однокласних чи двокласних сільських училищ і відповідних їм закладів. Велика увага зверталась також на загальний розвиток, стан здоров'я і любов до сільського господарства. Діти мешканців с. Гуменне навчалися у школі безкоштовно. Учні з інших міст зараховувалися до школи в число пансіонерів і платили за утримання в гуртожитку по 60 крб. на рік. Вони забезпечувалися всім необхідним, крім одягу. Завідуючими школи з 1902 по 1907рр. був П. Мосієнко, в 1907р. – С. Барашко, а з 1908 і до 1911р. – С. Калитенко. Випускники школи відіграли відчутну прогресивну роль у розвитку сільського господарства Поділля⁷⁴.

Однією з важливих форм роботи товариства була організація різних виставок. Найбільш відомі щорічні виставки губернського масштабу в м. Вінниці⁷⁵. Вони допомагали обмінюватися досвідом, уявляли собою своєрідну школу, де можна запозичити все найпередовіше, багато чому навчитися, регулювати ринок попиту і пропозицій⁷⁶. У той же час Подільське товариство забезпечувало участь кращих зразків сільськогосподарської продукції губернії у міжнародних виставках. Так, у Міланській виставці 1906р. демонструвалися Подільські сорти пивоварного ячменю. Селекціонери, що вивели цей сорт ячменю, одержали срібну медаль та подяку⁷⁷. Головним засобом поширення кращого досвіду були друковані видання. Товариство з 1899р. видає свій орган

під назвою "Справочный Листок Подольского общества сельского хозяйства". До 1906 року його редагував граф Д. Ф. Гейден, а пізніше агроном С. Ф. Врачинський. Крім того, щорічно видавались "Труды" товариства, що являли собою звіти різних секцій (всього їх було 11)⁷⁸. Ці матеріали не лежали мертвим грузом. Вони активно використовувалися зацікавленою частиною землевласників.

Без сумніву, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості принесло велику користь в усіх галузях, якими воно займалося. Однак можна погодитися з думкою керівників товариства, висловленою в одному із звітів, що "Жодне сільськогосподарське Товариство не в змозі повною мірою розвинути свою діяльність без матеріальної підтримки Уряду"⁷⁹. Далі автори цього документа, посилаючись на закордонний досвід, вказують, що причиною "блисучого" розвитку сільськогосподарських товариств у Німеччині, Франції, Італії та інших країнах є саме урядова підтримка.

Такою різноманітною була палітра соціальних груп і прошарків населення Поділля наприкінці XIX – початку XXст.: поміщики, як "старі", що розорялися, продавали землю, і хоч вони складали більшість, були анахронізмом приреченими на вимирання, так і "нові", що пішли шляхом капіталістичного розвитку; аграрна буржуазія на селі та промислово-торгово-фінансова у містах і на підприємствах, в банках, й інших закладах, притаманних капіталізму; невеликий загін інтелігенції (вчителі, лікарі, інженери, техніки, агрономи, економісти, бухгалтери тощо). Та основну частину населення губернії складали пролетарські й напівпролетарські маси у селах та містах, селяни-бідняки й середняки. Вони нещадно експлуатувались правлячими класами, бюрократичною державною машиною. Становище їх, як це частково показано вище, було критичним.

Трудящі Поділля були майже позбавлені медичної допомоги. На всю величезну губернію в 1909 р. було 2 259 лікарняних ліжок та 288 лікарів і 342 медичні сестри⁸⁰. Тому не дивно, що епідемії тифу, дизентерії, скарлатини, кору та інших хвороб косили щороку десятки тисяч людей.

Не кращим було становище і з освітою. У середніх навчальних закладах губернії – гімназіях, прогімназіях, реальних та комерційних училищах – навчалося близько 4% всієї кількості дітей шкільного віку⁸¹. Решта, тобто 96% дітей, одержувала лише початкову освіту або й зовсім не навчалася. В 1914 р. лише 15,5% населення Поділля було письменним (38,8% у містах і 10% у селах)⁸². В початковому стані була бібліотечна справа. У 1909р. в губернії функціонувало 5 бібліотек (дві в Кам'янці-Подільському, одна в Могилів-Подільському, одна в Балті і одна в Немирові). Книжковий фонд найбільшої з них (у Кам'янці-Подільському) становив 15 598 примірників. Бібліотека мала 751 абонемент, а її читальний зал відвідувало 529 читачів⁸³.

Особливо погіршилося становище трудящих Поділля в роки Першої світової імперіалістичної війни, що почалась у 1914 році. Війна розладнала економіку губернії. Постійна близькість фронту, неодноразові евакуації, паніка, перебої в постачанні сировиною дезорганізовували роботу промислових підприємств і транспорту, важко відбивалися на стані справ у сільському господарстві⁸⁴.

У зв'язку з мобілізацією в армію багатьох кадрових робітників, на підприємства військового значення хлинули дрібнобуржуазні елементи, які ховалися від фронту. Експлуатація робітників на підприємствах посилилася. Робочий день збільшився до 17 – 18 годин на добу, заробітна плата різко впала. Робітники Поділля одержували в цей час значно менше за свою працю, ніж робітники інших губерній України. Так, якщо середньорічний заробіток робітника Полтавської губернії дорівнював 159 крб., Київської – 145, то на Поділлі він становив лише 109 крб. З цієї мізерної зарплати вираховували 25-30% на штрафи. Робітничі сім'ї внаслідок цього буквально голодували⁸⁵.

Дуже потерпіло від війни сільське господарство губернії. Внаслідок масової мобілізації чоловічого населення до армії відчувалася гостра нестача робочих рук. У 1917 р. 50% працездатних селян Поділля були в діючій армії⁸⁶. Гостро відчувалася також

нестача тяглової сили. Це пояснюється тим, що в багатьох господарствах (47%) було мобілізовано робочу худобу. Загальний процент робочої худоби, забраної на Поділлі для потреб війни, досягав уже в 1915р. 40%⁸⁷. Все це стало причиною значного скорочення посівної площі. В окремих місцях вона зменшилася на 20-30%, а в цілому по губернії - до 18%⁸⁸. Одночасно різко знизилася урожайність сільськогосподарських культур, підупало тваринництво.

В цей важкий час прискорюється диференціація селянства Поділля. Кількість розорених безземельних селян швидко зростала. Але й ті, що не розорилися, були в дуже скрутному становищі. Більше половини селянських господарств у 1917р. мали в своєму користуванні посівну площу, яка не могла забезпечити їх ні хлібом, ні фуражем⁸⁹. Жалюгідною була зарплата сільськогосподарських робітників. За день виснажливої праці чоловіки одержували по 40-50 коп., а жінки - 30-40 коп⁹⁰.

На матеріальному становищі робітників і селян Поділля негативно позначилося зростання цін на продовольчі товари та предмети широкого вжитку. Ціни різко підскочили з перших же днів війни, а далі зростали все швидше. Так, у березні 1915 р. ціна на хліб у зерні підвищилась у порівнянні з липнем 1914р. на 50%⁹¹, - на масло - на 33%, на худобу - на 24%⁹². В другій половині 1916р. в порівнянні з тим же 1914р. ціни на продовольство збільшилися на 242%, а на товари широкого споживання - на 213%⁹³.

На кінець 1916р. промисловість, сільське господарство й торгівля в губернії переживали важку кризу. Наскільки тяжким було становище трудящих Поділля, свідчить той факт, що губернські земські збори звернулися до уряду з проханням виділити кредити (в сумі 3 млн.крб.) для надання допомоги населенню. При цьому вони підкреслювали, що "населення Подільської губернії, як губернії фронтової, знаходиться у виключно важких умовах і заслуговує особливої уваги з боку державних органів"⁹⁴.

Матеріальні злидні доповнювалися повним політичним безправ'ям трудящих. Жалюгідні залишки буржуазних свобод були ліквідовані з самого початку війни. Населення Поділля, як і всієї України, зазнавало національного гноблення. Царське самодержавство забороняло вчитися в школах рідною мовою, друкувати твори українських письменників, читати українські газети й журнали. Під час війни національний гніт посилювався. Кожну спробу викладати в школі рідною мовою місцева влада кваліфікувала як злочин. Ось що читаємо в одному з жандармських актів тих часів: "Учитель Дацюк та Неонила Гадзинська викладання в школі ведуть виключно українською говіркою"⁹⁵. Далі Ф. Дацюку та його дружині жандарми інкримінували поширення літератури українською мовою серед селян. Таких документів чимало у фонді Подільського жандармського управління, в судових справах і донесеннях "чинів поліції". Звичайно, така політика не могла не обурювати українських трудящих. Одночасно з переслідуванням української культури царське самодержавство і його органи на місцях намагались розпалити національну ворожнечу між трудящими різних національностей, докладали всіх зусиль, щоб посварити українців з росіянами, поляками, ретельно культивували антисемітизм. Все це робилося з метою відвернути увагу робітників і селян від важливих соціальних і політичних питань, розв'язання яких ставила на порядок денний революційна ситуація в країні.

У роки Першої світової війни на території прикордонної Подільської губернії були розташовані великі військові угруповання Південно-Західного і Румунського фронтів. Необхідність утримувати в губернії чисельні військові частини, в умовах загального виснаження від війни, важким тягарем лягала на економіку губернії, на її трудящих. Ця обставина, а також близькість фронту справляла революціонізуючий вплив на робітників і селян Поділля, на солдатів тилкових частин.

У містах солдати налагоджували контакти з робітниками. Цей процес охопив усі найзначніші міста Поділля: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Гайсин, Вінницю та інші. Особливо важливу роль у розгортанні організованої революційної боротьби в губернії відіграє Вінниця. В кінці XIX - на початку XXст. це місто перетворюється на один з

промислових і культурних центрів Поділля. Цьому значною мірою сприяло те, що Вінниця з 70-х рр. XIXст. опинилась на одній з найважливіших залізничних магістралей країни Москва – Одеса. За кількістю населення перед війною – це найбільше місто губернії. Крім названих вище підприємств, що працювали у Вінниці, слід згадати великий буряконасінневий завод, завод возів, підковно-механічний завод, дві великих цегельні, шивоварний й горілчано-очисний заводи, гранітні кар'єри, кілька друкарень, підприємства, що переробляли продукцію тваринництва, млини, пекарні, сушарні для виготовлення галет та ряд інших заводів, фабрик і майстерень. За розмірами вантажообігу Вінниця займала перше місце в губернії. Він становив близько 25% всього вантажообігу Поділля⁹⁶. Особливо зростає роль міста з початком Першої світової війни. У зв'язку з наближенням фронту до Кам'янця-Подільського ще у 1914 році губернський центр фактично був перенесений до Вінниці⁹⁷, хоч формальне визнання її таким центром відбулося трохи пізніше. З цього приводу певний інтерес являє добою добре аргументоване клопотання про залишення у Вінниці губернських установ, з яким Вінницька міська дума, через посередництво головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, звернулася у вересні 1916 р. до уряду. Ось що читаємо в цьому документі: “З самого початку війни Подільські губернські установи у більшій і головній своїй частині знаходяться у Вінниці... Для губернії поміщення у Вінниці губернських установ становить стільки зручностей, що не може бути ніякого порівняння з резиденцією цих установ в Кам'янці-Подільському. Населенню величезної губернії не потрібно тепер їздити у той далекий її кут, де сходяться кордони Румунії й Австрії, де якихось 18 верст відділяють Кам'янець-Подільський від Галичини і Буковини. Цю тривалу і незручну подорож змушене робити населення не якоїсь маленької компактно розташованої губернії, а такої, яких у Росії лише чотири, і з них три – у Південно-Західному краї: в кожній з них тепер понад 4 млн. населення. Крім того, здавна зазнавала незручностей і сама губерньська адміністрація.

Усіх цих незручностей не було б, якби губернські установи були у Вінниці. Місто це розташоване біля головної лінії Південно-Західної залізниці Київ – Одеса і при чому між двома найбільшими залізничними вузлами – Козятином та Жмеринкою: від Вінниці довгі під'їзні дороги у східну частину Подільської та південну частину Київської губернії... У місті є велика річка П. Буг, у південній частині своїй судноплавна... У Вінниці нормально 55 тис. населення, а тепер, у час війни, разів у півтора більше... Місто, не будучи адміністративним центром, розвивалося самобутньо і встигло завести собі всі блага культури та впорядкованості – електричне освітлення, трамваї, водогін...

Всі ці міркування дають підставу Вінницькому міському Управлінню просити, щоб подільські губернські установи були залишені у Вінниці назавжди”⁹⁸.

Вінниця мала також важливе стратегічне значення: вона була одним із значних тилкових пунктів Південно-Західного та Румунського фронтів. Тут знаходився 15-тисячний гарнізон⁹⁹, до складу якого входили 15-ий запасний полк, повітряна ескадра, 530-а В'ятська піхотна дружина. Найбільшою військовою частиною, розташованою в місті, був 15-й запасний полк¹⁰⁰.

Трудящі Поділля ніколи не мирилися з важким економічним та політичним становищем. Вони вели постійну боротьбу проти царату й поміщиків. Та довгий час ця боротьба була стихійною. Лише в кінці XIXст. вона набрала організованого характеру.

Робітники і селяни Поділля взяли активну участь у революції 1905-1907рр., вони мужньо боролися і в період столипінської реакції та нового революційного піднесення. Серед робітників Вінниці в січні 1908р. поширювалися прокламації із закликом відзначити 9 січня та інша нелегальна література¹⁰¹.

У лютому того ж року в Кам'янці-Подільському поліція конфіскувала значну кількість газет, журналів і прокламацій¹⁰². Слід зауважити, що революційну літературу не тільки засиляли у Подільську губернію, а й частково друкували на місці. Так, 30 листопада 1908р. у Вінниці був заарештований, виказаний провокатором, Вільгельм Ігнатович, що друкував листівку під назвою “Товариші солдати!” Листівка закликала

солдатів не коритися урядові й не виконувати наказів офіцерів¹⁰³. У листопаді 1911р. в м. Ладижині Гайсинського повіту в казармі Севастопольського піхотного полку було знайдено устаткування для розмноження листівок¹⁰⁴. Поряд з розповсюдженням різної революційної літератури велась і усна агітація. Про такі факти свідчать велика кількість донесень жандармських "чинів". Одне з них стосується агітаційної роботи серед робітників Вінницької взуттєвої фабрики "Ястреб" у 1913 р.¹⁰⁵ Поряд з революційною молоддю на Поділлі діяли досвідчені класові борці. Одним з організаторів страйкового руху на Вінницькій взуттєвій фабриці "Ястреб" був А. Бельський. У своєму донесенні жандарми характеризують його так: "Бельський – активний революціонер, був притягнутий до суду у справі про робітничі сходки"¹⁰⁶. Керівником революційної боротьби робітників Вінницького насінневого заводу був Д. Рухвадзе. Тут не тільки велась агітаційна робота, організовувалися страйки, а йшла активна підготовка до збройної боротьби. Кілька робітників заводу на квартирі Д. Рухвадзе виготовляли бомби. У березні 1914р. поліція напала на їх слід і члени організації опинились у в'язниці¹⁰⁷.

Робітничий страйковий рух на Поділлі, як і по всій країні, посилюється з 1910р. У травні цього року страйкували будівельники на станції Журавлівка (Тулчинський повіт). У 1911р. великий страйк відбувся на Соболівському цукровому заводі¹⁰⁸. Нова хвиля страйків на Поділлі прокотилася в 1912р. у відповідь на кривавий злочин царизму – розстріл робітників золотих копалень на річці Лені. Разом з пролетаріатом усієї країни в квітні – травні припинили роботу робітники багатьох підприємств Поділля. Активно проходила страйкова боротьба у Вінниці¹⁰⁹. Ще ширше розгорнувся робітничий рух в наступні роки. Так, у 1913р. великий страйк відбувся на Гніванському цукровому заводі¹¹⁰. У цьому ж році страйкували робітники Вінницької взуттєвої фабрики "Ястреб"¹¹¹. 10 лютого 1914р. на цій фабриці знову припинилася робота. Робітники вимагали звільнення з роботи майстра Ф. Мажепова, який по-звірячому повадився з ними. Адміністрація вчинила опір, але змушена була виконати вимогу взуттєвників¹¹². Та вже через кілька днів – 21 лютого – страйк на фабриці "Ястреб" поновився. Його очолили робітники Кобзар, Бельський, Кельчик та Солодкий. Лише за допомогою поліції місцевій владі вдалося поновити роботу підприємства¹¹³. У квітні 1914р. страйкували робітники Кам'янець-Подільських хлібопекарень¹¹⁴, а в червні – робітники Гніванського гранітного кар'єру¹¹⁵.

Такої ж інтенсивності набрав у цей час селянський рух. Селяни громили поміщицькі маєтки, рубали ліси, випасали худобу на панських полях, організовували страйки. Під час одного з таких виступів у селі Сандараках Літинського повіту (липень 1914р.) був убитий поміщик Янковський. У с. Кричанівці згорів панський маєток, а у Вінницькому повіті, в с. Черепашинцях були знищені сільськогосподарські машини та інше майно в поміщицькій економії. Іноді селянські виступи виливалися у збройну боротьбу з поліцією та військовими частинами. Так, у серпні 1912р. така збройна сутичка відбулась у с. Кривошеїнцях Вінницького повіту¹¹⁶, а в червні 1914р. – в с. Михайлівцях Могилівського повіту¹¹⁷.

Перша світова імперіалістична війна стала могутнім прискорювачем революції. Проте, вплинула вона на становище робітників і селян Поділля, вже йшлося вище. В губернії, як і по всій Росії, поширюються революційні настрої. 5 травня 1915р. місцеві органи повідомляли уряд про зростання незадоволення серед населення Подільській губернії¹¹⁸. Ще ясніше писав про це таємний інформатор на Проскурівському залізничному вузлі в своєму донесенні від 12 лютого 1916р. на ім'я жандармського полковника: "Серед маси службовців проявляється велике незадоволення... Оклади мізерні. Людей мало. Вимагають іноді виконання непосильної роботи. За найменший недогляд суворо карають... Хто може передбачити, в що може вилитися ремство та озлобленість мас"¹¹⁹.

І справді, в 1915 – 1916рр. робітничий, селянський і, нарешті, всенародний рух в Подільській губернії, як і в усій країні наростає. Справа йшла до переможної буржуазно-демократичної революції в Росії у лютому 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание законов Российской империи (ПЗС) – СПб, 1830 – Т. 28. – № 21 404; 2. Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві) – Ф. 2.- Оп. 1. – Спр.565.- Арк. 17; 3. Збірник узаконень УРСР. 1920. – № 24 – С. 721; Населені місця на Поділлі – Вінниця. 1925. – С. 20; 4. Городецкий С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця. 1929. – С.7; Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913. – С. 96; 5. Сельское хозяйство Украины. – Харьков. 1923. – С. 94; Гапоненко Л. С., Кабузан В. М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916 – 1917гг., как источник определения численности населения России накануне Октябрьской Революции // История СССР. – 1961. – № 6. – С. 103, 108, 114; 6. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – С.13; 7. Весь Юго-Западный край. – С. 96; 8. Городецкий С. Вказана праця. – С. 58; 9. Волохов Л. Ф. Вказана праця. – С. 13; 10. Городецкий С. Вказана праця. – С. 47; 11. Весь Юго-Западный край. – С. 49; 12. Городецкий С. Вказана праця. – С. 49; 13. Весь Юго-Западный край. – С. 98; 14. Вінниця. Історичний нарис. – Вінницьке книжково-газетне видавництво. 1964. – С. 84-85; 15. Городецкий С. Вказана праця. – С. 30; 16. Весь Юго-Западный край. – С. 76; 17. Там само. – С. 98; 18. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 1019 – Арк. 10; 19. Там само. – Арк. 4; 20. Ерёмин Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898-1913гг.) // Экономическая жизнь Подолии - 1914. - № 1. - С. 8; 21. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917г.). Сборник документов и материалов. – К. 1957. – С. 11; 22. Весь Юго-Западный край. – С. 97-99; 23. Там же; 24. Ерёмин Н. Вказана праця. – С. 11; 25. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917-февраль 1918гг.). – К. 1958. – С. 16; 26. Там же. – С. 17; 27. На 1909р. наводиться цифра – 37 970 чоловік (Памятная книжка Подольской губернии на 1911год. – Каменец-Подольский. 1911. – С. 32); на 1910р. – 37 688 (Весь Юго-Западный край. – С. 98); За даними земської статистики на 1911р. в Подільській губернії було 40 600 фабрично-заводських робітників; 28. Чорный Б. О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности гор. Киева – К. 1919. – С. 32; 29. Рубач М. А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции. // Рабочий клас и рабочее движение в России в 1917г. – М. 1964. – С. 70; 30. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 27; 31. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии. // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 8-9. – С. 40; 32. Рубач М. А. Вказана праця. С. 70-71; 33. Всі цифри для порівняння запозичені із статті Рубача М. А. Вказана праця. – С. 70-71; 34. Рубач М. А. Вказана праця. – С. 62; 35. Вивчай історію свого краю. – Вінницьке книжково-газетне видавництво. 1964. – С. 6; 36. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К. 1957. – С. 30; 37. Там же. – С. 11; 38. Там же; 39. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской Губернии. Каменец-Подольский. 1903. – С. 28; 40. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – С. 28; 41. Статистика землевладения в 1905г. Вып. 9, Подольская губерния. – СПб. 1906. – С. 36; 42. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Выпуск I. – Каменец-Подольский. 1917. – С. 6; 43. Городецкий С. Вказана праця. – С. 106; 44. Там жн. – С. 107; 45. Там же. – С. 108; 46. Статистический справочник по аграрному вопросу. Вып. I. – М. 1917. – С. 10; 47. Слизький І. Ф. Ревкоми та комбіді Поділля в боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад. Кандидатська дисертація. – Кам'янець-Подільський. 1953 – С. 33; 48. Підсумки вибіркового підрахункового сільськогосподарського перепису 1917р. – Харків. 1931. – Всі підрахунки зроблені на основі даних вказаної роботи, що містяться в таблицях № 99 і №100; 49. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. 1957. – С. 30; 50. Чернявский С. Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №24. – С. 28-33; 51. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 670. – Спр. 3. – Арк. 3; 52. Там же. – Спр. 1. – Арк. 231; 53. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр.1081. – Арк. 199; 54. Там же. – Арк. 207; 55. Там же. – Спр. 6527. – Арк. 12; 56. Там же. – Спр. 7245. – Арк. 22; 57. Там же. – Спр. 10313. – Арк. 146; 58. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. 388. – Оп.1 – Спр 5. – Арк. 308; 59. Реннинг Р. Ф. Движение землевладения в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №18-19. – С. 25; 60. Там же. – С. 26; 61. Там же. – С. 27; 62. Там же; 63. ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр.714. – Арк. 2-6; 64. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 634. – Спр. 36. – Арк. 18; 65. Вінниця. Історичний нарис. – С. 88; 66. Нижицкий А. Предисловие к “К трудам Второго Подольского съезда представителей учреждений мелкого кредита в г. Виннице 13 – 15 мая 1912 года”. – С.-Птрб. 1912. – С. 3; 67. Там же. – С. 5; 68. Любанский Ф. Л. Краткий обзор 12-ти летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница. 1911. – С. 22; 69. Воловик О. Діяльність Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості наприкінці XIX – на початку

XXст. // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції 3 лютого 1998р. – Вінниця. 1998. – С. 41; 70. Любанський Ф. Л. Вказана праця. – С. 7; 71. Там же. – С. 8 – 10; 72. Воловик О. Вказана праця. – С. 42; 73. Там же; 74. Воловик О. Сільськогосподарська школа в с. Гуменне Вінницького повіту (1902-1911). // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 18 лютого 1999 р. – Вінниця. 1999. – С. 32; 75. Любанський Ф. Л. Вказана праця. – С. 20; 76. Там же. – С. 21; 77. Воловик О. Діяльність Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості наприкінці XIX – на початку XXст. – С. 42; 78. Любанський Ф. Л. Вказана праця. – С. 19; 79. Там же. – С. 23-24; 80. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 79; 81. Там же. – С. 123; 82. Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – №1. – С. 10; 83. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 123; 84. ДАХО. – Ф. 227. – Оп.1 – Спр. 8601. – Арк. 6; 85. Зеленюк І. С. Поділля напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Т. VII. – Хмельницький. 1958. – С. 108; 86. Россия в мировой войне 1914 – 1918гг. (в цифрах). Центральное статистическое управление. – М. 1925. – С. 49; 87. Экономическая жизнь Подольи. – 1915. – № 6. – С. 19; 88. Зеленюк І. С. Вказана праця. – С. 106; 89. Там же. – С. 108; 90. ДАХО. – Ф. 233. – Оп.1. – Спр. 335. – Арк. 7; 91. Экономическая жизнь Подольи. – 1915. – №6. – С. 19; 92. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 35; 93. Зеленюк І. С. Вказана праця. – С. 107; 94. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12-13; 95. ЦДІА України. – Ф. 301. Оп. – 1а. – Спр. 596. – Арк. 11; 96. Вінниця. Історичний нарис. – С. 86; 97. Там само. – С. 116; 98. Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації (далі – ЦДВІА Російської Федерації). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр.166. – Арк. 173-175; 99. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – С. 204; 100. Вінниця. Історичний нарис. – С. 125; 101. Там же. – С. 114; 102. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 34; 103. Там само. – Оп. 1а. – Спр. 987. – Арк. 3; Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5970. – Арк. 1,2; 104. Там же. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6317. – Арк. 2; 105. Там же. – Ф. 301. – Оп. 1 – Спр.209. – Арк. 160; 106. Там же. – Ф. 442. – Оп. 863. – Спр.8. – Арк. 21; 107. Там же. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6701. – Арк. 41; 108. Вивчай історію свого краю. – С. 17; 109. Вінниця. Історичний нарис. – С. 115; 110. Вивчай історію свого краю. – С. 18; 111. Вінниця. Історичний нарис. – С. 115; 112. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр., 221. – Арк. 3; 113. Вінниця. Історичний нарис. – С., 115; 114. ЦДІА України. – Ф. 864. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 12; 115. Там же. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр. 6600. – Арк. 1; 116. Вивчай історію свого краю. – С. 18; 117. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 804. – Спр.8. – Арк. 14; 118. Вивчай історію свого краю. – С. 20; 119. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 488. – Арк. 8.

С.С. Богатчук

РОЛЬ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В ЕКОНОМІЧНОМУ ПІДНЕСЕННІ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.

XIX ст. стало переломним в історії України своїми політичними і економічними перетвореннями. Це повною мірою стосувалося і Правобережної України. Вже в кінці ХУІІІ ст. вона входила до складу Російської імперії, колонізаторська політика якої здійснювалася адміністративними засобами і поширювалася на всі сфери життя. У 1797 р. була утворена Подільська губернія з центром у Кам'янці-Подільському.

На початку XX ст. Поділля йшло тим же рутинним шляхом, що й Російська імперія. Застарілі засоби виробництва, застарілі методи господарювання та непридатні шляхи сполучення негативно впливали на розвиток краю.

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва відбувалось за рахунок самих селян. Зменшуючи або повністю відбираючи селянські наділи, поміщики збільшували до 5-6 і навіть 7 днів на тиждень панщину. В Подільській губернії 90 % всього населення залишалося кріпаками¹.

Феодално-кріпосницький лад затримував розвиток багатьох галузей промислового й сільськогосподарського виробництва. У 20-30-х рр. XIX ст. спостерігається процес розпаду цієї системи, який супроводжувався важкою аграрною кризою. У цей період в руках поміщиків зосереджувалася значна маса сільськогосподарських товарів, що не знаходила свого збуту. Починають падати ціни на збіжжя.

У той же час починається збільшення промислових підприємств. В Подільській губернії одними із головних виробництв були землеробство та гуральництво. Так,

щорічно за кордон вивозили до 590 тис. т. пшениці, до 180 тис. відер вина й спирту². У 1837 р. кількість діючих винокурених заводів становила 535³.

У 30-х роках XIX ст. на Поділлі швидкого розвитку набуває цукрова промисловість. Перші цукроварні були побудовані в с.Хоньківці Могилівського повіту в 1832 р., в с. Проскурівці Ушицького повіту в 1832-33 рр., в м.Тростянець Брацлавського повіту в 1834 р.⁴.

У 1860-61 рр. в Подільській губернії діяло 90 парових цукрових заводів, 23 вогневих⁵. Вироблений цукор збували на ярмарках і базарах, продавали в крамницях, вивозили за межі губернії.

Однією із важливих галузей виробництва є скотарство. За архівними джерелами в губернії до 50 тис. голів великої рогатої худоби продавали у Волинську губернію, Царство Польське, Австрію, Прусію та Угорщину. Прикладом прибуткового розведення овець є господарство князя Чарторийського в Гайсинському повіті. Вовну реалізовували, найчастіше, за межами губернії: в Одесу, Бердичів та Москву⁶.

Поступово купецький капітал проникає в різні галузі виробництва, збільшуючи кількість промислових підприємств. Подільська губернія теж йшла швидкими кроками щодо збільшення кількості заводів і фабрик.

Промислові підприємства в Україні в I пол.XIXст.

Губернії	1825	1832	1854	1860
Волинська	185	219	293	323
Київська	107	79	223	236
Подільська	53	43	210	246
Полтавська	29	47	204	238
Чернігівська	74	88	254	245
Харківська	76	125	247	330
Катеринославська	38	54	120	288
Херсонська	87	97	98	241

У таблиці показано досить швидкий ріст промислових підприємств на Поділлі. Так, у 1825 р. їх нараховувалося 53, а у 1860 р. - вже 246, що в кількісному вияві вирівнює Подільську губернію з іншими губерніями.

У зростанні промислових підприємств та в збільшенні промислової й сільськогосподарської продукції в економіці Поділля важливу роль відігравала торгівля. Майже всі продукти, що вироблялися в Подільському краю, вивозилися за кордон та в інші губернії Росії. Це - мед, віск, збіжжя, хутро, шкіра, тютюн, сало, вовна. Ці продукти реалізовувалися на ярмарках.

У 1853 р. у Подільській губернії проводилося 54 ярмарки, на які привозили сіль, вино, залізо та металеві вироби, тканини⁷. В окремих містах була різна кількість ярмарок. Так, у 50-х роках XIX ст. у Вінниці проводили 4 ярмарки, а у Барі -12. Відбувалися ярмарки у Літині, Балті, Могильові та інших населених пунктах. Товару привозили на 5-7 тис. карбованців⁸.

Значна кількість товару направлялася за кордон сухопутним шляхом. Через погано упорядковані шляхи та відсутність залізничного транспорту основним засобом перевезення вантажів залишався гужовий транспорт.

З давніх-давен через територію Поділля проходили важливі шляхи транзиту: Одеса-Дубосари й Одеса-Могилів (до Молдавії), Одеса-Радзивилів(до Австрії), Одеса-Мокрани (до Прусії). Перший шлях ішов на Григоріопіль, другий - на Балту, Ольгопіль, Ямпіль, третій- на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Проскурів, Кременець, Радзивилів; четвертий (водний) - Дністром до Могиліва, на Вендичани, Бар, Деражню, Проскурів, Кременець, Мокрани й далі Огінським каналом до Прусії⁹.

Для Подільської губернії в XIX ст. одним із засобів перевезення вантажів було використання річок - Південного Бугу, Дністра, Збруча. У 40-х рр. XIX ст. Дністер відіграв важливу роль, притягуючи товари з Бессарабії, Галичини, Польщі, Поділля. Перевезення їх відбувалося суднами, чисельність яких з кожним роком збільшувалася. У 1857-1859 рр. їх нараховувалося 975¹⁰. В цілому транспортне значення річок Поділля було невеликим через природні перешкоди (пороги, мілини). Необхідно було витратити чималі кошти для їх усунення. Очищення річок, особливо Дністра, покращило б та зменшило б вартість перевезень хліба до Одеси, що було дуже вигідно для нашого краю¹¹.

У результаті слаборозвинутості річкового транспорту більш значну роль відіграв гужовий (чумацьке візнування), як дешевший і вигідніший для перевезення більшості товарів, що вироблялись на Поділлі.

Уряд вирішив поліпшити основні чумацькі хлібовозні шляхи з Київської і Подільської губерній до Одеси. У 1841-43 рр. на цю справу було витрачено близько 1 млн. крб. Проте не була ліквідована дорожнеча цього виду транспорту з великими витратами чумаків на утримання волів у дорозі. Тому бажаного результату не було досягнуто¹².

Доставка однієї чверті хліба з Поділля коштувала 3-4 крб. Відсутність залізниць впливала на збільшення ціни хліба за його доставку. Так, на початку 60-х років XIX ст. середня ціна однієї чверті пшениці в Могилів-Подільському складала 5 крб. 40 коп., в Одесі - 8 крб. 60 коп., в Лондоні - 16 крб. 83 коп.¹³.

Вищенаведені факти спонукали уряд Російської імперії вжити необхідних заходів - розпочати будівництво залізничної мережі.

15(27) січня 1863 р. новоросійський генерал-губернатор П.О.Коцебу отримав дозвіл будувати залізничну лінію від Одеси до Паркан за рахунок урядових субсидій¹⁴. 4 травня 1863 р. відбулися урочисті закладки Одесько-Парканської залізниці. На будівництві широко використовували працю солдат, найманих робітників. 26 березня 1864 р. уряд видав наказ про продовження цієї залізниці до м. Балти Подільської губернії.

У 1865 р. Одесько-Балтська залізниця була введена в дію. Балта була значним торговельним центром Подільської губернії, де віддавна існували хлібні магазини та проводилися ярмарки. В Одесу з Балти відправлялася продукція, що вироблялась переважно в Південно-Західному краю (вовна, хліб, сало, насіння тощо)¹⁵.

У 1866 р. державна скарбниця Росії почала фінансувати будівництво залізниці на лінії Київ-Балта. Невдовзі робота по спорудженню залізниці була передана у вигляді концесії компанії бельгійського капіталіста де-Врієра.

"Дорога від Києва до Балти, - писали в газеті "Киевлянин", - необхідна; без неї неможливо поживити торгівлю хлібом в Одеському порту і конкурувати з Угорщиною, тому що Подільська губернія, частина Волині та частково Київська губернія не мають можливостей перевозити пшеницю в Одесу в зв'язку з дорожнечею цих перевезень волами"¹⁶.

Киево-Балтська залізниця проходила через Козятин, Вінницю, Жмеринку. У травні 1870 р. було відкрито для руху лінії Київ-Козятин, Бірзула-Жмеринка, а у 1871 р. - Жмеринка-Волочиськ, загальною довжиною 488 км¹⁷.

Вказані залізниці активізували торгівлю та відкрили шлях до збуту місцевих виробів для населення Київської, Волинської та Подільської губерній. Відкриття їх сприяло подальшому розвитку Південно-Західного краю. Одеська залізниця, що перетинала Подільську губернію в довжину, надавала можливість для збуту виробництва нашого краю на південь. Києво-Балтська залізниця відкривала шлях на північ.

Найбільшими залізничними вузлами в Подільській губернії стали Козятин і Жмеринка.

Завдяки розширенню залізничної мережі в нашому краю спостерігається розширення торговельних зв'язків. Тільки за 1866 р. з Південно-Західного краю в Європу та Єгипет вивезено 736 тис. т пшениці, 60 тис. т кукурудзи, 5,9 тис. т вовни, 7 тис. т сала¹⁸.

У 80-х роках XIX ст. вивіз хліба з Подільської губернії складав близько 13 тис. т (із 72 тис. т з усіх українських губерній)¹⁹. Для зменшення затрат по перевезенню зерна товариство Південно-Західних залізниць почало будівництво елеваторів поряд з залізничними станціями Жмеринка, Рахни, Крижопіль, що були розташовані в центрах зернової промисловості²⁰.

Подільська губернія на кінець XIX ст. теж залишається центром цукрової промисловості. У 1885-86 рр. 51 цукровий завод Поділля виробляв та вивозив за межі губернії 5 млн. 447 тис. пудів цукру, займаючи друге місце після Київської губернії (9 млн. 084 тис. пудів)²¹.

На початку XX ст. Подільська губернія залишається центром землеробства. Окрім цього, перше місце серед експортних товарів займають продукти землеробства (50%) усього вантажу, друге - залізо та металеві вироби (28,61%), третє - товари деревопереробної промисловості (15,9%). Найбільшими центрами товарообігу стали залізничні станції Гнівань, Вінниця, Проскурів, Голєндри, Тростянець²².

До того ж, середня сума відправленого вантажу з залізничних станцій Подільської губернії складала близько 55 млн. карбованців²³.

Отже, достатньо високий вантажообіг на території Подільської губернії характеризує економічний й промисловий розвиток нашого краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. В 26-ти т.-К., 1972.-С.23; 2. Центральний державний історичний архів України (далі -ЦДІА). - ф.442. - оп. 1. - спр.1805, ч.ІІ, арк.8; 3. ЦДІА України, ф.442, оп. 1, спр.2257, арк.17; 4. Плевако О. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні. Нарис 3. (До питання, коли побудовано перші цукроварні).-К., 1927.-С.10; 5. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII-XIX вв. Избранные труды. М., 1973.-С.234-235; 6. ЦДІА, ф.442, оп. 1, спр. 2256, ч.1, арк.107; 7. ЦДІА., ф.442, оп. 1, спр.10411(6); арк. 69; 8. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.).- К., 1962.-С. 90.; ф. 442, оп.1, спр.1363, ч.1, арк.36; 9. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип.1.- К., 1931.-С.31-35; 10. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. Т.1. - Харків, 1927.- С.237; 11. ЦДІА, ф.442, оп. 1, спр. 2520, арк. 2, 23; 12. Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII- першої половини XIX ст. -К., 1964.- С.115; 13. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей (60-90-е годы XIX в.). - Ростов-на-Дону, 1966.-С.33; 14. Министерство путей сообщения. 1865.-Кн.5.-С.36; 15. ЦДІА, ф.442, оп. 41, спр.123, ч.1, арк.70, 88; 16. Киевлянин.- 1865.- № 145. -9 декабря; 17. ЦДІА, ф.442, оп. 44, спр.667, арк. 2,3; 18. ЦДІА, ф. 1252, оп.1, спр.163, арк. 166; 19. Вестник финансов, промышленности и торговли. -1886.-№ 6.- С. 390; 20. Железнодорожное дело. - 1886.- №17. -С.154; 21. Вестник финансов, промышленности и торговли. -1885.-Т.2.- №46.- С.506; 1886.- Кн. 3.- №27.-С. 32-33; 22. Экономическая жизнь Подолии.-1914.-№21.-С.63; 23. Там же. - 1914.- №18.-С. 25.

В.П. Перкун

ПЕЧАТКИ ПАРАФІЯЛЬНИХ КОСТЬОЛІВ ЯМПІЛЬСЬКОГО ТА ЛІТИНСЬКОГО ДЕКАНАТІВ (1902 – 1908 років)

Сучасна вітчизняна церковна сфрагістика перебуває на етапі нагромадження фактичного матеріалу. Однак, враховуючи масив пам'яток, доцільно було б їх розглядати відповідно до церковно-адміністративних одиниць окремих територій. Такий методологічний підхід, на нашу думку, допоможе чіткіше та прозоріше окреслювати як регіональні та конфесійні особливості церковних печаток, так і окремі тенденції в самому регіоні в певні історичні періоди.

Враховуючи це, розглянемо печатки парафіяльних костьолів Літинського та Ямпільського деканатів Луцько-Житомирської дієцезії поч. XX ст., які скріплюють екстракти метричних книг, що зберігаються у державному архіві Вінницької області (далі -ДАВО) у фонді метричних книг костьолів, церков і рабинатів Київської та Подільської губерній.

До Літинського деканату в окреслений період входили такі парафії: Куманівська, Літинська, Межирівська, Хмільницька, Уланівська. Кожна з них представлена однією печаткою, хмільницька — двома.

Матеріалом слугували фарба синього і зеленого кольорів, фіолетове чорнило, в одному випадку — сажа. За формою печатки є овальні (5) та округлі (3). Серед перших розміри коливаються від 23х27 мм до 36х37 мм, серед других — від 29 до 32 мм. Початкові відтиски, за винятком одного з сфрагісів Хмільницького костюлу, збереглися у належному стані. Усі вони супроводжують метричні виписи після тексту та запису настоятеля про тотожність екстрактів із оригіналом. Таким чином, разом із підписом пароха костюлу печатки виконують підтверджувальну функцію.

Досліджувані сфрагістичні пам'ятки складаються з легенди (напису належності) та зображення. Легенди виконані латинською мовою, беруть початок з хрестика, ромба або ж зірочки. У переважній більшості вони обрамлені двома концентричними колами, читаються по колу. У шести випадках напис бере початок у нижній частині печатки, у двох — у верхній. Він має стандартну форму: SIGILLUM ECCLESIAE PAROCHIALIS, а далі — назва парафії. Літери прописні, висота від 2 до 3,5 мм, ширина від 0,2 до 2,5 мм. Розташовані щільно. Між словами дотримано відстань від 1,5 до 17 мм. Непоодинокими є штучні скорочення (суспенсії, лігатури), після яких розташовані крапки та двокрапки. Легенди представлені на належному художньому та граверному рівні. Стиль письма у кожному випадку різний. І лише в написах на межирівській та маньківській парафіяльних печатках можна вбачати руку одного й того ж майстра.

Найпривабливішу частину печатки складають зображення: релігійні сцени та святі, які вказують на титул або патрона парафії.

Чисельно переважає сюжет "Св. Трійця", яку бачимо на трьох парафіяльних сфрагісах: хмільницькому (I, II варіанти)¹ та маньківському². На одній із хмільницьких костюльних печаток малюнок зазнав пошкоджень і деталі його нечіткі. На двох інших добре помітно композицію, традиційну для церковної римо-католицької сфрагістики: Бог-Отець (зліва, сидить) з латинським хрестом у правиці, поряд (справа) Бог-Син також із хрестом, у якого подовжене нижнє рамено, у верхній частині — голуб (св. Дух) із розправленими крилами та променевим сйвом довкола, у підніжжі — півкуля. Загальний рівень різьбярської роботи бажає кращого: одяг, обличчя постатей невиразні.

На двох сігілюмах (від латинського sigillum — печатка) передано Матір Божу. Так, на печатці Межирівського костюлу відтворено сцену "Успіння": Богородиця стоїть на хмарах (характерна ознака даного візерунку) зі складеними біля грудей руками, ліворуч від неї — один, праворуч — два херувими (голівки з крильцями), трохи вище — два ангели, а над головою Марії — крапковий німб³. На печатці Літинської парафії бачимо малюнок "Непорочного Зачаття Найсвятішої Панни Марії": свята (у зріст) із зоряним вінком навколо голови, обабіч неї чотири херувими (два зліва та два справа), у підніжжі — півкуля⁴.

На сфрагісі Уланівського костюлу представлено графічне рішення "Преображення Господнього". У верхній частині — Ісус Христос з припіднятими руками, навколо нього Мойсей та Ілля, які тримають заповіді Божі. Зображення у нижній частині невиразне. Однак, спираючись на релігійні перекази, ми вважаємо, що там розташовані Петро, Яків та Іван⁵.

Патрон Куманівського костюлу — св. Івон (1040—1116 рр.) викарбуваний на парафіяльній печатці у зріст, фронтально, у строю монаха (це має нагадувати про те, що святий навчався у монастирі бенедиктинців Ле Бек у Нормандії, а протягом 1078—1090 рр. очолював монастир Каноніків Регулярних св. Августина в Сен-Квінтині). Навколо голови з тонзурою змальований німб⁶. Чіткі риси обличчя вказують молодшу людину. У лівій руці патрон тримає розкриту книгу, у правій — перо (воно, до речі, є у святого на сфрагісі цього костюлу, що супроводжує документ за 1819 р.)⁷. Дві останні ознаки покликані засвідчити, що святий мав найбільшу пошану в ділянці літератури. Особливо

цінні його листи, які дозволяють дізнатись про політичну та релігійну ситуацію того часу. Ряд праць у галузі права принесли йому славу найбільшого правника в костьолі до часів декретів Граціана (1140 р.)⁸.

Осібні від вищенаведених стоїть сігіллом літинського декана. В його центральній частині бачимо латинський хрест, оповитий лавровим вінком. Навколо — легенда російською мовою: "ПЕЧАТЬ ЛИТИНСКАГО ДЕКАНА"⁹.

До ямпільського деканату в досліджуваний період входили Дзигівська, Краснянська, Мовчанівська, Мурафська, Томашпільська, Чернівецька та Ямпільська парафії.

Матеріалом для печаток слугували зелена, синя, чорна фарба, фіолетове чорнило. Загальна кількість сфрагісів — 10. Печатки овальної (6) та округлої (4) форми. Розміри серед перших від 21х25 до 34х43 мм, серед других — від 23 до 37 мм.

Легенди починаються (крім однієї) із хрестиків, ромбів, кружечків та обрамлені у семи випадках концентричними обводами, які йдуть по колу. Напис на восьми печатках читається з нижньої частини, на двох — з верхньої. Мова легенд та їх форма аналогічні попереднім зразкам. Виняток становлять сігіллами Томашпільського, Краснянського (II варіант) та Дзигівського (I варіант) костьолів, у написах яких слово "PAROCHIALIS" випускається. На ямпільській печатці після "ECCLESIAE" зустрічаємо словосполучення "ROM[AMO] CATHOL[ICAE]". Літери прописні (на одній з печаток Краснянського храму прописні чергуються з рядковими), витягнуті, висота від 2 до 3,9 мм, ширина від 0,2 до 3,5 мм. Розміщені щільно. Між словами зберігаються невеликі відстані (на трьох печатках їх заповнюють крапки та двокрапки), між першим та останнім словом вони значно збільшуються. Фіксуємо штучні скорочення: контракції, лігатури, суспенсії. Так, на одному зі сфрагісів Дзигівського костьолу зустрічається нестандартне скорочення слів: "PARO:[CHIALIS]" та "SIG[IL]LUM".

У центральній частині змальовані святі, голуби (св.Дух), літери, які в більшості вказують на титул або ж патрона костьолу.

На печатках Ямпільського та Мурафського костьолів зображено композицію "Непорочного Зачаття Найсвятішої Панни Марії". На одній з них свята стоїть фронтально, у зріст, з опущеними додолу руками та з ледь похиленою головою, навколо якої - зоряний вінок. У підніжжі — півмісяць. Виразні риси обличчя¹⁰. На іншій сфрагістичній пам'ятці бачимо Богородицю також фронтально, в 1/3 росту, з лілією у правиці та німбом навколо голови. Її тіло у нижній частині облямовує півмісяць. Деталі малюнку нечіткі¹¹.

"Матір Божа Шкаплежна" вирізьблена на печатці Томашпільського костьолу, її образ нечіткий. Свята передана у зріст, на лівій руці тримає Ісуса Христа. В обох у руках є шкаплеж — шматочки сукна з агіографічними мотивами¹².

На двох сігілумах Дзигівського костьолу представлений голуб (св.Дух): його відтворено у променевому сьйві з розправленими крилами та оберненою вліво головою¹³.

Патрон Чернівецького костьолу єпископ св. Миколай (бл. 270, 345—352 pp.) на парафіяльній печатці викарбуваний фронтально, у зріст, в єпископському одязі. У лівій він тримає пасторал, права рука ледь піднята. На голові — інфула. Виразно бачимо обличчя та контури борода¹⁴.

За майстерністю виконання, передачею деталей візерунку вирізняється з-поміж інших один зі сфрагісів Краснянського костьолу (I варіант). В його основі лежить образ патрона — св. Йосипа (в 1/3 зросту) із Спасителем на правій руці. Навколо голів обох - німб¹⁵.

До печатки Мовчанівського костьолу також внесений його патрон — єпископ св.Войтек (бл. 956—997pp.). Постаць обернена вправо, права рука ледь піднята, у лівій — пасторал. Навколо голови, яку вінчає інфула, — німб¹⁶.

Літери "IHS" (скорочене "Jezus Hominum Salvator", тобто "Ісус рятівник Людський") із хрестиком над буквою "H" розміщені на іншій печатці Краснянського костьолу (II варіант)¹⁷. На нашу думку, зміст цього малюнку міг бути зумовлений тим, що

місцева парафіяльна громада вважала Ісуса Христа своїм патроном так само, як і його земного опікуна св. Йосипа.

Останній сфрагіс належить ямпільському декану. У його центральній частині вигравіюваний латинський хрест. Навколо — легенда, яка читається з нижньої частини: "ПЕЧАТЬ ЯМПОЛЬСЬКАГО ДЕКАНА". Роздільником між першим та останнім словом слугує хрестик¹⁸.

Отже, нами розглянуто 18 печаток: 16 костюльних та 2 деканські. 3-поміж круглих та овальних переважають останні. Розміри в діаметрі серед перших 30—37 мм, серед решти 21x25 — 34x43 мм. Легенди на храмових сфрагісах виконані латиною, на деканських — російською мовою. Серед сюжетів переважає образ Діви Марії (4). З інших святих зустрічаємо св. Миколая (1), св. Йосипа (1), св. Войтека (1), св. Івона (1). Тричі фіксуємо композицію "св. Трійця", двічі — голуба (св. Дух) та хрест (на печатках деканів), один раз сцену "Преображення" та літери "IHS".

У досліджуваний період сажа як технічний матеріал вийшла із вжитку, їй на зміну прийшли фарба та чорнило, які починають зустрічатися з 70-х рр. XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАВО, ф. Д-904, оп. 11, спр. 2, арк. 198, 207, 219; Спр. 7, арк. 27, 36, 52; Спр. 12, арк. 30, 36, 53; Спр. 16, арк. 196, 204, 220; Спр. 21, арк. 206, 232, 255; Спр. 26, арк. 119 зв., 129, 142; 2. Там же, спр. 16, арк. 163, 171; Спр. 21, арк. 85, 93; Спр. 26, арк. 195, 199, 204; 3. Там же, спр. 16, арк. 149, 152, 157; Спр. 21, арк. 108, 113, 120; Спр. 26, арк. 220, 227, 232; 4. Там же, спр. 2, арк. 87, 88, 93, 103; Спр. 7, арк. 218, 224, 233; Спр. 12, арк. 137, 140, 148; Спр. 16, арк. 121, 126, 135; Спр. 21, арк. 147, 165; Спр. 26, арк. 146; 5. Там же, спр. 2, арк. 121, 126, 134; Спр. 7, арк. 139, 144, 152; Спр. 12, арк. 165, 170, 177; Спр. 16, арк. 90, 96, 104; Спр. 21, арк. 183, 190, 198; Спр. 26, арк. 249, 254, 259; 6. Там же, спр. 2, арк. 35, 49, 70; Спр. 7, арк. 91, 102, 117; Спр. 12, арк. 90, 116; Спр. 21, арк. 38, 51, 74; Спр. 26, арк. 49, 64, 80; 7. Там же, ф. Д-472, оп. 5, спр. 12, арк. 49; 8. Zaleski W. Święci na każdy dzień. - Łódź, 1982. - S. 785; 9. ДАВО, ф. Д-904, оп. 11, спр. 2, арк. 35, 49, 70, 88, 93, 103, 121, 127, 134, 148, 154, 159, 166, 173, 198, 207 зв., 219; Спр. 7, арк. 27, 36, 52, 92, 103, 118, 139, 144, 152, 179, 186, 190, 196, 218, 224, 233; Спр. 12, арк. 30, 37, 53, 90, 116, 136, 140, 148, 165, 170, 177, 190, 194, 200, 207, 211, 214; Спр. 16, арк. 39, 52, 70, 90, 96, 104, 120, 126, 136, 148, 152, 157, 171, 196, 204, 220; Спр. 21, арк. 38, 51, 74, 85, 93, 108, 113, 120, 147, 165, 183, 190, 198, 205, 232, 255; Спр. 26, арк. 49, 64, 81, 119 зв., 130, 142, 169, 178, 185, 195, 199, 204, 220, 227 зв., 232, 250, 254, 259; 10. Там же, спр. 4, арк. 181, 192; Спр. 9, арк. 363, 369; Спр. 18, арк. 364, 378; Спр. 23, арк. 463, 473; 11. Там же, спр. 9, арк. 177, 202, 260; Спр. 18, арк. 175, 193, 256; Спр. 23, арк. 186, 211, 260; 12. Там же, спр. 4, арк. 385, 401, 415; Спр. 9, арк. 434, 444, 458; Спр. 18, арк. 430, 442, 468; арк. 398, 408, 424; 13. Там же, спр. 4, арк. 101, 116; Спр. 9, арк. 335, 344, 352; Спр. 18, арк. 332, 339, 353; Спр. 23, арк. 342, 351, 362; 14. Там же, спр. 4, арк. 51, 66, 82; Спр. 9, арк. 57, 79, 99; Спр. 18, арк. 59, 73, 97; Спр. 23, арк. 77, 114; 15. Там же, спр. 18, арк. 287, 298, 311; Спр. 23, арк. 288, 302, 315; 16. Там же, спр. 4, арк. 201, 209 зв.; Спр. 9, арк. 381, 389, 398; Спр. 18, арк. 389, 393, 399; Спр. 23, арк. 437, 444, 450; 17. Там же, спр. 4, арк. 145, 167; Спр. 9, арк. 293, 302, 318; 18. Там же, спр. 4, арк. 51, 66, 82, 101, 116, 145, 167, 181, 192, 202 зв., 209 зв., 285, 313, 355 зв., 385, 401, 415; Спр. 23, арк. 54.

О. Г. Лойко

РАДГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В 1917-1920 рр.

У багатьох працях лідер партії більшовиків В. І. Ленін писав про необхідність зосередження в руках держави частини поміщицьких маєтків і організації на їх основі зразкових колективних господарств. Він рекомендував, щоб з кожної економії якомога швидше були створені зразкові господарства для спільного обробітку землі разом з сільськогосподарськими робітниками й агрономами.

"Треба негайно ставити на обговорення питання про те і вживати практичних заходів для того, щоб крупні господарства, за найменшій можливості продовжували вестись як крупні, під керівництвом агрономів і Рад батрацьких депутатів, з найкращими машинами, насінням, із застосуванням кращих прийомів землеробської техніки"¹, - писав Ленін.

Після встановлення і утвердження зі зброєю в руках радянської влади в Україні, одночасно з ліквідацією поміщицького землеволодіння розпочинається процес створення

соціалістичних господарств. Ініціаторами його були більшовики, сільські пролетарі, солдати, що поверталися на село, робітники, які через занепад промисловості змушені були залишати міста й переселятися на село. Саме в цей час з 1917 по 1920 рр. кількість робітників у країні зменшилась до 1,4 млн. чол. з 3,6, населення Києва, наприклад, зменшилось на 28%.

Необхідність збереження в руках держави частини конфіскованих маєтків була обумовлена рядом обставин. По-перше, не можна було провести зрівняльний розподіл колишніх великих приватних і державних маєтків, оскільки держава зазнала б великих втрат, отже, дрібні селянські господарства не змогли б раціонально використовувати матеріальні, культурні цінності, зокрема будівлі і техніку.

Крім того, багато великих маєтків мали бурякові, хмелеві, тютюнові, виноградні та інші плантації, були тісно пов'язані з промисловістю, забезпечуючи її сировиною. Скорочення цих плантацій за роки війни призвело до занепаду харчової промисловості. Для відновлення її необхідна була сировина, яку могли дати лише великі, культурні господарства. Так, більшовики, враховуючи економічну ситуацію, обґрунтовували перетворення колишніх великих приватних маєтків на соціалістичні сільськогосподарські підприємства-радгоспи.

До Жовтневої революції в Україні було понад 29 тисяч поміщицьких та інших маєтків, які мали близько 15 млн. десятин землі і 3375 тис. десятин посівної площі.² У 1917 р. в Україні з 41,1 млн. десятин землі поміщикам, капіталістам, монастирям, скарбниці належало 16,2 млн. десятин, куркулям - 13 млн., середнякам - 9,8 млн., біднякам - 5,1 млн. десятин.³

У середньому одне поміщицьке господарство мало 476 десятин землі, 17 коней, 24 корови, а одне селянське господарство в середньому - 6,6 десятин землі, 1,2 коней, 1,5 корів.⁴

Відчуження земельних надлишків лише у 1918 р. зачепило десятки тисяч куркульських господарств. Питання про розмір трудової норми було питанням гострої боротьби на селі. Вона мала становити 9, 12, 15 або 25 десятин землі.⁵ Ось чому це питання набувало великого політичного значення.

У ряді губерній, зокрема на Поділлі, де було багато безземельного селянства, поділялися не лише польові, але й присадибні землі. І куркулів, які володіли кількома садибами або надто великими садибами, відбирали лишки присадибної землі. Про масовість вилучення присадибних земель у куркулів свідчать протоколи волосних земельних комітетів Брацлавського, Ямпільського, Кам'янецького, Літинського, Летичівського, Вінницького, Тульчинського та інших повітів Подільської губернії. Так, у Кожухівській волості Літинського повіту, наприклад, з 22 листопада 1917 по лютий 1918 рр. були вилучені земельні лишки у 46 куркулів, в тому числі були взяті на облік і передані біднішим селянам невеликі присадибні та городні ділянки з будівлями.⁶

Багато бідніших селян, які не мали свого двору, в результаті одержали куркульські садиби з будівлями й садами. Та незабаром така політика дала свої негативні результати, тому що земля забиралась у працюючих, хазяйнуватих людей, які по суті годували країну, і передавалась тим непридатним елементам села й міста, які раніше не вміли чи не хотіли працювати і займалися чи жебракуванням, чи крадіжками, чи годувались подаянням. Тепер всі вони були при владі чи в різного типу "загонах" і вже не просять, не крадуть таємно, а "за законом" забирають серед білого дня у людей все, що їм потрібно, і таким чином майно громадян не оберігається.⁷

В результаті радянська влада прискорює процес створення радгоспів та інших колективних господарств на селі. Так, за підрахунками Ф. В. Головача на весну 1918 р. в Україні було організовано 250 народних господарств і радянських економій.⁸ Таким чином це був лише початковий, фактично організаційний період радгоспного будівництва. Необхідно було не тільки організовувати господарства, їх діяльність по забезпеченню

продовольством міста й центральні райони держави. Не маючи досвіду роботи, значна частина таких господарств швидко розпадалась.

На початку 1919 р. після повернення більшовицьких військ в Україну і влада приступила до подальших соціалістичних перетворень на селі. За короткий час у республіці було створено 1185 радгоспів, 497 сільгоспартілей і комун, в тому числі в Подільській губернії 52 радгоспи.⁹

На початку травня 1919 р. ЦВК України звернувся до всіх селян республіки з відозвою, в якій писалося, що об'єднання в комуністичні господарства – справа добровільна і що Радянська влада допомагатиме всім, хто буде об'єднуватися в такі господарства, але ніяк не примушуватиме їх. Документи, однак, свідчать, що на місцях всіяко заохочувалось штучне створення радгоспів. На Поділлі особливо швидко створюються радгоспи в травні 1919 р. Тоді ж відбулася нарада представників губземвідділів України, де завідувач Подільським губземвідділом Новак доповів, що всі колишні маєтки з живим і мертвим інвентарем, а також племінна худоба, сади, хмільники й виноградники взяті на облік. На їх основі створено 107 радгоспів, з них: польових – 38, садових – 58, городніх – 3, навчально-показових – 3, розсадників – 2, дослідних станцій – 1.¹⁰

На Поділлі, Київщині, Полтавщині та інших губерніях України було багато безземельних селян, через те, прагнучи поповнити свої земельні наділи за рахунок конфіскованих поміщицьких земель, вони прохолодно віднеслися до ідеї створення радянських господарств. Тому справа радянського будівництва на Поділлі просувалася не завжди успішно. В кінці червня тут було лише 32 радгоспи з площею 10800 десятин землі та 123 зразкових поля.¹¹ Слід зауважити, що в матеріалах центральних і місцевих архівів стосовно конкретних фактів існують великі розбіжності. Можливо, у доповіді Новака дані про кількість радгоспів значно завищені.

Найбільше радгоспів у цей час було створено в Україні в Харківській, Херсонській, Катеринославській губерніях, тобто в губерніях колишнього великого поміщицького землеволодіння.

Впродовж 1919 – 1920 рр. при загальних несприятливих умовах щодо радянського будівництва в Україні повсюдно панувала тенденція до якнайбільшого виділення землі для радгоспів, винокурень та цукрових заводів, без урахування потреб безземельного та малоземельного селянства. З 14553 тис. десятин конфіскованих земель селянам було виділено менше половини, за радгоспами, винокурнями, цукроварнями, тютюновими плантаціями закріплено було третину земель, за комунами та іншими колективними господарствами – 20%.¹²

У свою чергу селяни не сприймали аграрної політики більшовиків і не підтримували їх у боротьбі проти наступаючих армій Денікіна і Петлюри. Нездатні чинити їм опір, більшовики за наказом Леніна в середині серпня 1919 р. ліквідували другий український радянський уряд, більшість якого повернулася до Москви. Радгоспи були пограбовані й знищені.

Життя, звичайно, вносило свої корективи в земельну політику більшовиків. У березні 1920 р. на Всеукраїнському з'їзді волосних земвідділів новий наркомзем УРСР Д. Мануїльський заявив, що організація радгоспів і комун була надмірною і передчасною, вона різко ламала господарську ініціативу та психологію українського селянина.¹³

Таким чином, залишивши велику кількість земель за радгоспами, Наркомзем УРСР не зміг забезпечити їх ні основними, ні оборотними засобами. Цього не врахували місцеві органи влади при організації радгоспів. Вони явно перебільшували розміри і характер очікуваної допомоги від держави та виробничі можливості нових господарств. Крім того, були знехтувані прагнення селянства отримати землю і це призвело до того, що останні не підтримали політики Радянської влади в аграрному питанні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. 3'їзд селянських депутатів. – ПЗТ. – Т. 31. – С. 272; 2. Головач Ф. В. З історії радгоспного вивчення в Українській РСР.-К.,-1982.-С.17; 3. Хміль І. В. Аграрні перетворення на Україні 1917-1920 рр. -1990.- С. 55; 4. Там же.-С.54; 5. Там же.-С.55; 6. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2-х тт.-Т.-І.-С. 353. 7. Федупин А., Денисов Ю. Так жилось совершенно жезля//Слово.-1991.-№7.-С. 78; 8. Головач Ф.В. Вказана праця.-С. 25; 9. ЦДАГО України.-ф. Р.-352, оп.1, спр.8, арк.15; 10. Там же; 11. ДАВО, ф.Р.-991, оп.2, спр.164, арк.1; 12. Історія селянства Української РСР. У 2-х тт.-К.,1967.-Т.2.-С.58; 13. Головач Ф.В. Вказана праця.-С.49.

І.В. Толокнєв

“ЗАЛІЗНИЦІ УКРАЇНИ В ЧАСИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 –КВІТЕНЬ 1918 РР.)”

Надзвичайно важливе значення системи шляхів сполучення у внутрішньому житті кожної держави – істина, що не потребує зайвих підтверджень. Достатньо лише визначити широке коло завдань, поставлених перед транспортом потребами економіки та оборони в ХХ столітті, особливо на переломних етапах розвитку суспільства, зумовлених революційними змінами традиційного життєвого укладу, як це відбувалось в Україні за часів Центральної Ради. Тому саме питанням матеріально-технічного стану та структурно-організаційним змінам комунікаційної мережі залізниць на українських землях протягом березня 1917-лютого 1918 рр. і присвячено цю статтю.

До останнього часу вітчизняна історична наука практично обходила увагою вивчення системи шляхів сполучення новітнього періоду. Майже повністю відсутні дослідження, присвячені залізничному транспорту УНР. Наявні відомості щодо функціонування доріг України в 1917-1918 рр. є переважно продуктом радянської епохи з притаманними їй надмірною ідеологізацією та однобічністю підходу до розв'язання проблем. Протягом 20-30-х рр. науковий пошук тривав лише на централістському рівні (загальний аналіз шляхів сполучення Російської імперії або СРСР). Серед робіт подібного типу слід назвати насамперед дослідження І.Михайлова, О.Фролова та спільну книгу А.Вольфсона і А.Корнеєва. Після другої світової війни з'являються праці іншого характеру, присвячені історії певних місцевих магістралей, в основному залізниць Донбасу (науково-популярні видання Я.Кривенка, М.Гусева і С.Сладкова тощо). Окремі відомості про транспортну систему України зустрічаються в радянських книгах 50-70-х рр. економічного (В.Чунтулов, Т.Хачатуров) та історичного (І.Пушкарьова) профілю. Отже, будь-яке історичне дослідження з аналізу системи державних залізниць в межах України за часів Центральної Ради практично відсутнє.

Після Жовтневої революції 1917 року залізничні шляхи сполучення українських губерній продовжували відігравати вирішальну роль у транспортному забезпеченні військово-економічної діяльності державного організму Росії та його окремих територій. Зокрема, густота мережі залізниць в межах України у 1917 році на кожні 100 км² складала 5,8 км при загальноімперській цифрі 0,9 км. Натомість зі всієї сукупної довжини решти сухопутних комунікацій різного типу власне шосейні шляхи займали 2 325 км. (3,5%), а мошені дороги -лише 1 555 (2%).¹ З втратою Царства Польського і частини Прибалтики в 1915 році Україна стала найпередовішим у транспортному відношенні регіоном Росії. Загальна довжина залізничних ліній імперії скоротилась в 1917 р. у порівнянні до 1913 р. з 71 170 до 63 200 км. Питома вага комунікаційної мережі України (15 954 км) збільшилась в загальнодержавній частці від 22,25% до 25,24%, але дороги в своїй більшості (3/4 протягу) залишались одноколійними.² Протягом серпня 1914- липня 1917 рр. В Росії було відкрито для нормального руху 4048 пасажирських і товарних станцій, себто на 60% більше від їх довоєнної кількості. Чверть таких транспортних пунктів розташовувалась безпосередньо в Україні. Сукупна вартість залізних доріг регіону склала на третій рік війни 983 648 375 золотих рублів.³

Проте військовий конфлікт породив ряд специфічних проблем, пов'язаних з підтримкою на належному рівні матеріально-технічного стану транспортних комунікацій краю. Насамперед, починаючи з 1914 р., ремонт колії (оновлення рейок і шпал тощо) за винятком районів бойових дій, майже не здійснювався. Маючи недостатню масу, металеві елементи дорожнього покриття з плином часу інтенсивно псувались. До кінця квітня 1918 р. понад 15% рейок та шпал на основних комунікаціях УНР вимагали повної заміни.⁴

Розширення бойових дій по всій території України взимку 1917-1918 рр. мало серйозні наслідки для матеріальної бази головних залізниць молодої республіки. Вийшло з ладу і потребувало капітального ремонту 70% телеграфних станцій, 30% зерносховищ і елеваторів, 25% стаціонарних електростанцій, 20% мостів та 15% станційних споруд. Оборотний капітал державних доріг зменшився на 2/3.⁵

Кардинальних змін зазнав і рухомий парк. Протягом 1917-1918 рр. загальне число паровозів на головних залізницях України послідовно зростало. Так, найбільше поповнення було проведено адміністраціями Катерининської (2 110 одиниць) та Південно-Західної (690 одиниць) доріг. Південна магістраль, отримавши в 1917 р. 244 нових паровози, наступного року одразу зменшила їхнє число на 3 030 одиниць. Але в цілому суттєвий приріст числа рухомих засобів не вплинув позитивно на результати роботи доріг. Зокрема, кількість виконаних тонна-кілометрів у 1917 р. скоротилась у порівнянні з 1916 р. на 5-15%, а в наступному 1918 р. – на 8-20%. Середній пробіг паровозу за означений період склав 2 262 км. (для порівняння, у 1916 р. – 2 285).⁶

Помітне погіршення показників роботи рухомого парку спричинили декілька важливих факторів. В останній фазі світової війни спостерігається насамперед стрімке збільшення непридатних для функціонування паровозів. У 1917 р. дана категорія транспортних засобів нараховувала 784 одиниці проти 3135 працюючих (20%). Крім того, внаслідок скорочення кількості працездатних паровозів загострюється проблема їх поповнення; при цьому найменша потреба лише для державних залізниць краю складала 8 000 одиниць.⁷

Функціонування регіональних паровозобудівних підприємств створювало для залізниць України власні джерела поповнення парку рухомих засобів (14% від загальнодержавного розміщення всієї галузі за довоєнними даними).⁸ У 1917 році доля Харківського і Луганського заводів у випуску готової продукції суттєво підвищилась за рахунок спаду виробництва в центральних губерніях. Так, у 1916 р. в цілому по Росії було випущено 600 паровозів (з них в Україні – 366), протягом наступного 1917 р. – 420 (в Україні – 211). Отже, на момент проголошення незалежності УНР її паровозобудівні підприємства зосередили в собі 50% потужностей колишньої імперії. Загальні обсяги виробництва порівняно з передреволюційним роком навіть зросли на 15%.⁹

Дещо гіршою була ситуація в сфері постачання доріг паливом. Обсяг його споживання залізницями, незважаючи на постійні спроби економії, продовжував повільно зростати і вже у 1917-1918 рр. підвищився проти довоєнного рівня на 37,5%, склавши 40% в загальному розподілі за галузями народного господарства (проти 26% у 1913 р.) 3 36,7 млн. т. твердого палива, отриманого для реалізації на 1917 р., 19,57 млн. т. надійшло залізничному транспорту (в т.ч. Південним дорогам – 3 682,41 т., Катерининській магістралі – 5 016,06 т.) Це складало лише 70,6% норми.¹⁰ Результатом урізання поставок мінеральних речовин стало прогресуюче зменшення запасів вугілля, коксу і антрациту при головних комунікаціях як України, так і держави в цілому. Протягом перших десяти місяців 1917р. кількість палива на залізницях скоротилась від 438 000 до 238 000 т.; одночасно близько 112 500 т. невивезеного вугілля лежало на шахтах Донбасу.¹¹

Прагнучи виправити критичний стан транспортних комунікацій, охоплених перманентним паливним голодом, Тимчасовий уряд Росії вжив у 1917 р. кілька запобіжних заходів. Телеграфним розпорядженням Ставки (27 травня) і постановою Харківського порайонного комітету (19 жовтня) операції з вантажами в Донецько – Придніпровському басейні обмежувались позачерговими категоріями, а право на

перевезення предметів першої необхідності стало виключною компетенцією Особливої Народи по обороні держави. Весь порожній рухомий склад підлягав негайній доставці в район добувних підприємств Півдня.¹² Проте ситуація залишалась напруженою. Дещо пізніше, в ході і незабаром після завершення першої війни між УНР і більшовицькою Росією через повне вичерпання запасів мінеральних речовин на залізницях, а також внаслідок припинення планомірного постачання вугілля шахтами, комунікації краю опинились в стані паралічу.

Кардинальних змін зазнав вагонний парк. Йшов процес його оновлення: у 1917 р. Південно-Західна залізниця отримала 932 одиниці, списала – 92, а Південна – відповідно 434 і 348; Катеринославська магістраль поповнила інвентар одразу на 361 товарний вагон, без вилучення старих зразків.¹³ Практично припинилось поповнення пасажирського рухомого парку, який на початку 1918 р. був повністю зруйнований внаслідок стихійної демобілізації армій Південно-Західного і Румунського фронтів.¹⁴

Головними постачальниками рухомих засобів були, як і раніше, галузеві підприємства Півдня. Протягом 1917 р. чотири вагонобудівних заводи в межах України (Київський, Катеринославський тощо) продовжували розвивати власне виробництво. Зокрема, у 1917 р. обсяг випуску товарних вагонів зріс проти попереднього періоду на 62,03%; натомість пасажирських – навпаки, зменшився на 18,07%.¹⁵

Деталі гостріше відчувалась нестача справних одиниць рухомого парку. Зокрема, на 1 січня 1918 р. в Україні нараховувалось 142 000 вантажних вагонів. Однак мінімальна потреба поповнення для доріг УНР складала 8 400 одиниць; напередодні встановлення Гетьманату ця цифра зросла до 13 746 вагонів.¹⁶

Перераховані вище фактори сприяли делалі прогресуючому збільшенню частки рухомого парку, повністю непридатного для експлуатації. У квітні 1918 р. з вантажних вагонів лише 10 залишались справними, 10% потребували ремонту різного ступеня, а 80% захопили і вивезли за межі УНР більшовики. Ще гіршою була ситуація з пасажирським парком. Так, при 3% функціонуючих вагонів налічувалось 15% несправних, близько 82% – вилучено і забрано до радянської Росії.¹⁷

Зменшення необхідного числа робочих рук на залізницях у зв'язку з проведенням у 1914-1916 рр. мобілізаційних заходів різко обмежило можливості транспортних установ адекватно діяти в надзвичайних ситуаціях. Тому міністерство шляхів сполучення було змушене, крім проведення заходів суто технічного характеру, спрямованих на поліпшення експлуатації мережі доріг, займатись справами організації праці для оперативного вирішення невідкладних поточних завдань. При цьому на допомогу залучались воєнне відомство або безпосередньо армійська адміністрація.

Першою великою проблемою, з якою зіткнулась царська Рада Міністрів, а згодом і Тимчасовий уряд, стала сезонна криза грудня 1916 – березня 1917 рр. Її важливими складовими виступали насамперед інтенсивні опаді на колях, слабка матеріально-технічна база для збільшення транспортних вузлів від понаднормового вантажу і недостатньо чіткий графік руху товарних ешелонів. Напередодні повалення самодержавства урядом було вжито ряд серйозних заходів, покликаних створити передумови для подолання ускладнень в роботі залізниць. Вже 28 грудня 1916 р. наказом Начальника штабу Верховного Головнокомандуючого генерала від інфантерії М. Алексеєва, з огляду на важливість з військової точки зору підтримання безперервного руху транспортних засобів, на основних магістралях передбачалось в примусовому порядку залучати як місцеве населення, так і особовий склад частин діючої армії (в т.ч. тих, хто прямував в ешелонах) до робіт по розчищенню колії від снігових заметів (аналогічне розпорядження видав 23 грудня 1917 р. більшовицький уряд).¹⁸

9 лютого 1917 р. циркуляр міністерства шляхів сполучення дав завдання всім регіональним установам залізничного транспорту оновити дані стосовно пропускної здатності головних ділянок на комунікаціях тилової зони. Зазначену роботу було здійснено вже після лютневої революції.¹⁹

Всі вищезазначені заходи сприяли деякому пожвавленню діяльності транспорту: в лютому - квітні 1917 р. на головних магістралях країни зменшилось нагромадження невідправленого вчасно вантажу, зріс обіг вагонів.²⁰ Ситуація частково нормалізувалась.

Тимчасовий уряд Росії продовжував розпочатий царським керівництвом комплекс запобіжних дій по недопущенню загострення кризової ситуації на транспорті. 9 березня 1917 р. Начальник Управління воєнних Сполучень Ставки (Могильов) генерал-майор С.Ронжин наказав командуванню фронтами сформувати в тиждень строк у складі наявних залізничних батальйонів підривні команди для захисту мостів від сходження льоду в ранньовесняний період.²¹

Отже, було суттєво відвернено загрозу масового руйнування колії на річкових спорудах. Проте весняна повінь 1917 року завдала чергового удару по транспортній мережі Росії. Особливо сильні руйнування (переважно колії) відзначались у багатих гідроресурсами центральних губерніях імперії. Україну подібне стихійне лихо в цілому не охопило. Високий рівень води у північно-східній частині регіону призвів до затоплення ряду залізничних вузлів переважно на Катерининській дорозі. Зокрема, з 13 по 19 березня була повністю виведена з ладу станція Луганськ.²²

Після повалення Тимчасового уряду і фактичного виходу Росії з війни майже всі роботи за планами воєнного відомства втратили необхідність. З листопада 1917 р. практична модернізація шляхів сполучення в районах, підконтрольних армійській адміністрації, була припинена. Одночасно протягом зими 1917-1918 рр. жодних централізованих заходів сезонного напрямку (розчищення доріг і станцій, встановлення снігових щитів, заходи по боротьбі з водною стихією під час потепління тощо) на залізницях України практично не здійснювалось. І в подальші місяці були відсутні істотні зрушення у цій сфері. Вже у квітні 1918 р. планові роботи ремонтно-відновлювального характеру на транспорті зазнали цілковитого саботажу. Начальники залізниць одноставно сповіщали уряд УНР: при повній відсутності необхідного контингенту робітників і вщент розграбованому інструментарію про відбудову шляхів сполучення не може бути й мови.²³ Складний в своїй основі механізм функціонування залізничного транспорту не мав більше сприятливих умов для власного розвитку.

Матеріально-технічний стан шляхів сполучення в 1917- першій чверті 1918 рр. безпосередньо вплинув на їх роботу. Після планомірних мобілізаційних перевезень транспортні операції продовжували здійснюватись без чіткого єдиного плану. За роки війни царський уряд практично відмовився від інтенсивного використання управлінської вертикалі порайонних комітетів для упорядкування руху на залізничних магістралях. Результатом таких дій стали постійні та безрезультатні спроби зосередити в Петрограді все регулювання навіть окремими дрібними перевезеннями. Міністерство шляхів сполучення дедалі сильніше бюрократизувалось, породжуючи зайву напруженість на місцях. Тому актуальним ставало питання про передання більшої частини розпорядчих і господарських функцій з Центру безпосередньо до відання регіональним управлінням залізниць.²⁴

Першим кроком нового уряду на шляху реформування транспортної системи стала ліквідація 17 квітня 1917 р. Тимчасового розпорядчого комітету із залізничних перевезень з переданням функцій останнього порайонним комітетам. Тим самим припинялось взаємне дублювання роботи двох майже тотожних установ.²⁵ 25 квітня вступило в дію ухвалене міністерством шляхів сполучення нове "Положення про Центральний і порайонні комітети по врегулюванню перевезень залізницями" (аналогічний документ від 4 березня 1910 р. скасовувався). Цей правовий акт враховував зміни, внесені в роботу транспорту воєнними умовами. Було повністю прийнято вимоги громадських організацій стосовно розширення компетенції порайонних комітетів, демократизації їх діяльності тощо. Місцевим (районним) установам надавалось право самим складати плани транспортних перевезень із подальшим затвердженням власних розробок на засіданні Центрального комітету.²⁶ Це був один з небагатьох вдалих заходів

Тимчасового уряду Росії, який сприяв нормалізації умов роботи залізничних комунікацій. А вже запропонований перерозподіл функцій поліпшував управлінську вертикаль на транспорті.

З 14 червня 1917 р. Тимчасовим урядом було затверджено новий розподіл залізниць між існуючими порайонними комітетами. В межах України вперше проявила себе тенденція до більш чіткого розмежування районів басейном Дніпра. Зокрема, від 1 серпня ділянка Знам'янка-Миколаїв-Херсон Південної дороги без вилучення з відання Харківського комітету в оперативно-керівному плані перепідпорядковувалась Київському порайонному комітету.²⁷

Після повалення самодержавства почав здійснюватись перехід до планового порядку відправлення вантажів. Успіх задуманого заходу на пряму залежав від перегляду існуючого принципу черговості при проведенні транспортних операцій. Постановою міністерства шляхів сполучення (29 травня 1917р.) з 1 серпня були запроваджені нові правила відправлення вантажів малої швидкості. Предмети транспортування, які належали до позачергової категорії, розподілялись за критерієм державного значення на три групи (екстренні, планові і термінові). Права відправників передавались до компетенції провідних міністерств і громадських організацій. Проте чергові категорії вантажу таким розпорядженням не скасовувались.²⁸ Тому вагомого поліпшення у функціонуванні товаропотоків не відбулось. Практика довела необхідність перевезень не в черговому порядку, за тими чи іншими категоріями вантажів, а на основі періодично укладених основних планів транспортних операцій. Натомість в даному випадку від планової системи було взято лише назву, а т.зв. "планові вантажі" стали лише новою категорією і, причому, навіть не старшою.²⁹

Незабаром вже в умовах загальноросійської політичної кризи (осінь 1917 р.) Тимчасовий уряд, намагаючись покращити діяльність транспортних інституцій, фактично наніс непоправного удару по системі залізничних шляхів сполучення. 20 вересня було ухвалено постанову про реформування УЗ. Зазначена організація, а також її складові (відділ випробувань і атестації замовлень міністерства шляхів сполучення, відділ заготівель того ж відомства і управління в справах залізничного пенсійного комітету) скасовувались. Натомість створено чотири окремих управління залізниць: адміністративне, експлуатаційне, технічне і господарче, які повинні були зосередити в своїх руках загальне завідування експлуатацією доріг. Відверте розчленування головного центру керівництва діями транспортної адміністрації в явно надзвичайних умовах мала руйнівні результати. Роль міністерства шляхів сполучення в здійсненні генеральної лінії керівництва залізницями через дії Тимчасового уряду, а згодом завдяки політиці більшовиків, звузилась до мінімальних розмірів. Єдиним органом, спроможним підтримувати деякою мірою діяльність транспортної мережі, залишався Центральний комітет із перевезень та його районні відділення. І саме порайонні комітети з жовтня 1917 р. повністю беруть на себе подібні функції, стаючи територіальними виконавчими установами.³⁰

Часткова перебудова транспортної системи не могла не відбитись на практичній роботі залізниць. Проведення давно назрілих змін могло дати ефект лише в перспективі, але при цьому ускладнювалось виконання поточних завдань. Результати транспортних операцій наочно це підтвердили. У 1917 році вперше за час війни загальний обсяг перевезень на всіх головних залізницях України суттєво скоротився. Спад в своїй основі відбувався прямо пропорційно об'єму роботи. Найбільше постраждали ті дороги, котрі були відповідальні за виконання виключно важливих державних завдань - постачання діючої армії та вивезення мінеральних копалин. Зокрема, Південно - Західна залізниця протягом 1917 р. перевезла 27 136 т. вантажу, або на 74% менше від минулорічного. 22 816 т. було доставлено за призначенням Катерининською дорогою (спад 67,32%). Об'єм роботи, виконаний обома вищеназваними залізницями, склав 33,50% від довоєнного рівня.

Кращі показники діяльності утримувала Південна магістраль: число перевезень, скоротившись у 1917 році на 14,62% проти минулорічного, практично зрівнялось з результатами 1913 р. (51 576 т.) Натомість досягнений за роки війни приріст в 16,74% був поглинений обмеженням транспортних операцій.

Важливим фактором збільшення кількості перевезень на залізних дорогах в 1914-1916 рр. виступало посилення обороту вагонного парку. Так, напередодні лютневої революції щоденно відправлялось в 1,5 рази більше товарних вагонів, ніж у 1913 році.³¹ Але після повалення самодержавства взяли гору прямо зворотні тенденції: вже протягом перших дев'яти місяців 1917 р. навантаження вагонів зменшилось на 22% (2/3 від аналогічного періоду 1916 р.). У жовтні того ж року криза досягло апогею, оскільки середньодобове відправлення вагонів у порівнянні з січнем склало всього 18%.³² У наступний період загальне скорочення перевезень тривало.

Маючи потужний індустріальний потенціал, значною мірою створений рф допомогою вміло налагодженої системи шляхів сполучення, Україна мусила енергійно відновити саме транспортну мережу, розташовану на власній території. Через несприятливі внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини зробити це у 1917- першій чверті 1918 рр. не вдалось. Та попри всі негаразди базові підвалини економічного відродження краю, запорукою яких була достатня матеріально-технічна та кадрова інфраструктура головних державних залізниць – Південно-Західних, Південних і Катерининської, – продовжували існувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО. Ф.253. Оп.9. Спр.2а. Арк.1 (Зв.); 2. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы.-М.,1930.-С.202, ЦДАВО. Ф.2537. Оп.9. Спр.2а. Арк.4.; Чертков Л.П. Железнодорожный транспорт СССР.-М.,1957.-С.378.; 3. ЦДІАК. Ф.693. Оп.1. Спр.1552. Арк.128.; ЦДАВО. Ф.2537. Оп.2. Спр.153. Арк.6 (Зв.)-7.; 4. Яшник М.М. Железнодорожный транспорт Украины за 50 лет.-К.,1968.-С.4.; ЦДАВО. Ф.2537. Оп.2. Спр.153. Арк.2.; 5. ЦДАВО. Ф.2537. Оп.2. Спр.153. Арк.2-17.; 6. Там же. Ф.2200. Оп.1. Спр.99. Арк.3.; 7. Там же. Арк.1 (Зв.)-3.; Ф.2537. Оп.2. Спр.153. Арк.17.; Крах железных дорог.// Вестник Екатеринбургской железной дороги.- 1917.-№31.-С.11.; 8. Розенфельд С.Я., Клименко С.И. История машиностроения СССР.-М.,1961.-С.147.; 9. Ильинский Д.П., Иваницкий В.П. Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности.М., 1929.-С. 134-135.; 10. Шох П. Проблемы топливоснабжения по опыту первой мировой войны // Война и топливо 1914-1917 гг.-М.-Л.,1930.-С. 15-19.; 11. Вольфсон А., Корнеев А. Развитие железных дорог СССР.- М.,1939.-С.53.; Кривенко Я. Стальные пути Донбасса // В пути.- Донецк, 1967.-С.6.; 12. ЦДІАК. Ф.882. Оп.2. Спр.279. Арк.285, 607.; 13. ЦДАВО. Ф.2200. Оп.1. Спр.99. Арк.5.; 14. Там же. Арк.35.; 15. Ильинский Д.П., Иваницкий В.П., Названа праця, С.136.; 16. ЦДАВО. Ф.2200. Оп.1. Спр.99. Арк.5, 7.; 17. Там же. Ф.2537. Оп.2. Спр.153. Арк.20.; 18. ЦДІАК. Ф.693. Оп.1. Спр.346. Арк.6(Зв.); Постановление об очистке железнодорожных путей и улиц городов от снежных заносов // Декреты советской власти.-М.,1957.-Т.1.-С.287.; 19. Там же. Арк.33-34.; 20.Пушкарева И.М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях.-М., 1975.-С.398.; 21. ЦДІАК. Ф.693. Оп.1. Спр.346. Арк.91.; 22. Михайлов И.Д. Эволюция русского транспорта 1913-1925.- М.,1925.-С.68.; 23. Там же. Ф.2120. Оп.1. Спр.7. Арк.41; 24.Там же. Ф.715. Оп.1. Спр.65. Арк.21-21 (Зв.); 25.Там же. Ф.882. Оп.2. Спр.279.-Арк.615.; 26. Там же. Арк.565 (Зв.); 27. Там же. Арк.366, 697.; 28. Там же. Арк.240.; 29. Фролов А.Н. Краткий исторический очерк по эксплуатации железных дорог.//Столетие железных дорог.- М.,1925.-С.56; 30. ЦДІАК, ф.693, Оп.1., Спр.1545-арк.233; 31.Чунтулов В.Т. Народное хозяйство России во время первой мировой войны и февральской революции 1917 года.-К.,1961.-С.11; 32. Гусев М., Сладков С. Донецкая железная дорога за 40 лет.- Донецк,1957.-С.8.

П.С.Григорчук, О.І.Яременко

ХЛІБОРОБСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1917-1918 РР. І ЙОГО РОЛЬ У ВСТАНОВЛЕННІ ВЛАДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

В 1917 році значно зросла політична активність усіх верств українського населення. З'явилася велика кількість громадських організацій політичних партій та рухів, які ставили за мету реалізувати певні соціальні інтереси.

Серед них - хліборобський рух, який виник спочатку як стихійний протест проти повільного здійснювання в країні аграрних реформ. Згодом цей рух набрав організованого характеру. Хліборобський рух - це досить складне і багатопланове явище, яке було представлене різними угрупованнями, що відрізнялись соціальним складом, політичними та економічними програмами, формами і методами опозиційної діяльності. Основу руху складали дві течії: ліберальна та консервативна.

Ліберального напрямку дотримувалась також демократично-хліборобська партія, соціальну базу якої становили середні та дрібні землевласники. Партія була утворена в червні 1917 року. В цей час у Полтаві проводиться з'їзд "Союзу земельних власників". Делегати від хліборобів м.Лубни повернулись з ідеєю заснувати власну політичну організацію. Ініціаторами були землевласники І.Коснієнко і М.Макренко, голова повітової земської управи С.Боярський та фабрикант С.Шебет. Була утворена ініціативна група, до якої, крім зазначених осіб, увійшли В.Шкляр, В.Чигран і А.Кламов. 29 червня 1917 року в Лубнах відбувся установчий з'їзд партії, який визначив назву партії і обрав Раду¹. Партія називалась "українською демократичною", основу її програми складали такі головні ідеї: державна незалежність України, непорушність права приватної власності, хуторська система сільського господарства². Згодом партія була перейменована в "демократично-хліборобську". Осередки партій почали виникати на Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині, Київщині, Поділлі. Найчисленішою і найактивнішою була партійна організація в Полтавській губернії³. Партію підтримував В'ячеслав Липинський, який склав для неї програму⁴. В ній зазначалося: "Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити українську етнографічну масу, коли вона буде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави"⁵. Особливо активно почали виникати осередки демократично-хліборобської партії на початку 1918 року. Це було пов'язано з тим, що наближалась весна, а посівна кампанія була під загрозою, оскільки їй заважала непослідовна політика Центральної Ради в аграрному питанні.

Хліборобський рух набрав розмаху. У Вінниці на початку березня відбувся селянський з'їзд, 1300 делегатів якого піддали нищівній критиці аграрну політику Центральної Ради і вимагали її реорганізації⁶. Подібні з'їзди відбувались на Катеринославщині, Житомирі, Ольгополі та інших містах і селищах. Переломним став з'їзд демократично-хліборобської партії 25 березня 1917 року в Лубнах. На з'їзд прибуло 200 делегатів, які ухвалили резолюцію:

- аграрна політика Центральної Ради є руйнівною;
- Центральна Рада повинна поновитися представниками хліборобського руху;

Рада повинна створити рівні умови для діяльності як соціалістичних, так і несоціалістичних партій⁷.

З метою передачі резолюції депутатам Центральної Ради до Києва відбула делегація у складі 205 осіб. Прибувши до Києва, делегація звернулась до Михайла Грушевського з проханням надати їм трибуну парламенту для проголошення своїх ідей, в чому їм було відмовлено. Тоді демократи-хлібороби влаштували нараду у фракціях Центральної Ради і зустрілися з прем'єр міністром В.Голубовичем, однак позитивних результатів не досягли⁸. Помітингувавши на вулицях Києва, делегація покинула столицю, призначивши на 29 квітня Всеукраїнський з'їзд демократів-хліборобів.

Консервативного напрямку в хліборобському русі дотримувались великі землевласники, об'єднані в дві організації: "Союз земельних власників" і "Раду землян". Утворені ще в 1917 р., вони являли собою досить значну силу. Основою їх програми була теза про непохитність права приватної власності на землю при збереженні великих латифундій.

Спроба об'єднання ліберальної та консервативної течії виявилася невдалою внаслідок того, що не було досягнуто компромісу у виробленні спільної програми дій. Два

протириччя виявились непереборними: збереження великого землеволодіння та майбутнє Центральної Ради. Великі землевласники виступали за негайний розпуск Центральної Ради, хлібороби – за її реорганізацію. Крім цього, лідери демократично-хліборобської партії небезпідставно вважали, що в разі об'єднання "Союз земельних власників" буде відігравати пріоритетну роль внаслідок впливовості та фінансової незалежності.

Разом з цим необхідно відзначити третю течію в хліборобському русі – неорганізовану. Вона складалася з найбільш активних груп селян, які через традиційні форми вирішення селянських проблем – збори, мітинги – намагались вплинути на аграрну політику уряду.

Слід зауважити, що серед переважної більшості селянства ні земельні власники, ні хлібороби-демократи не користувались популярністю. Це підтвердили результати виборів до Українських Установчих зборів, на яких "Союз земельних власників" отримав всього один депутатський мандат.⁹

Хліборобський рух активізував діяльність інших політичних партій та рухів, зокрема консервативну організацію партійного типу під назвою «Українська Народна Громада». Засновником її був військовий та політичний діяч Павло Скоропадський, учасниками – М.Устимович, С.Мацько, Б.Буженко та інші. Політична програма Української Народної Громади, на жаль, у повному вигляді до нашого часу не дійшла, однак фрагментарні джерела та її діяльність дають підставу зробити висновок про те, що в галузі державного будівництва планувались значні перетворення. Перш за все, всі члени Громади були прихильниками авторитаризму, який, на їх думку, відіграв би позитивну роль в плані політичної, економічної та соціальної стабілізації. Політичним же ідеалом лідера партії П.Скоропадського була "...ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів в політичному житті краю". Таким чином, в основу програми державного будівництва ставився соціальний компроміс. Члени громади планували провести тривалу ідеологічну підготовку для здійснення своєї програми. Фактично Українська Народна Громада займала центристську позицію між "Союзом Земельних Власників" та демократично-хліборобською партією. І землевласники, і хлібороби-демократи певним чином впливали на діяльність громади. За словами П.Скоропадського, він більше симпатизував останнім, але вимушений був рахуватись із впливовим "Союзом".

Оголошення про проведення Всеукраїнського з'їзду хліборобів примусило діячів Української Народної Громади змінити плани і використати з'їзд у своїх цілях. Громада вирішила в день з'їзду провести заходи по ліквідації Центральної Ради і проголосити в Україні одноосібне гетьманське правління. Вступивши в контакт з німецьким окупаційним командуванням і заручившись його підтримкою, керівництво Громади активно почало готувати державний переворот.

Окремі прихильники Центральної Ради намагались не допустити примусового розпуску Центральної Ради. Зокрема, комендант січових стрільців Євген Коновалець за два тижні до перевороту інформував про його підготовку діячів Центральної Ради Лизанівського та Шрага, але відповіді не дочекався. Тоді він звернувся безпосередньо до Михайла Грушевського і той запевнив його, що він сам був у німецькій комендатурі, де отримав гарантії безпеки Центральної Ради¹⁰. Отже, діячі УНР були добре поінформовані, але нічого не зробили, щоб запобігти перевороту. Навпаки, є підстави вважати, що частина уряду підтримувала ідею перевороту і сприяла йому. Так, міністр військових справ Жуковський напередодні перевороту відрядив деякі частини "синьої дивізії" за межі Києва. В той же час російським офіцерам, які були відвертими противниками Центральної Ради, було дозволено організувати окремий військовий загін¹¹.

Підготовка перевороту продовжувала активно здійснюватись, і в ній можна виділити два напрями: розробка сценарію хліборобського з'їзду і організація збройних сил для ліквідації Центральної Ради. Організатори поклались на три збройні формування:

німецькі війська, загони, які складалися з російських офіцерів-добровольців і окремі займані загони.

Проведення такої акції вимагало значних грошових витрат. За деякими даними, частину фінансування перевороту взяла на себе Німеччина і виділила суму в розмірі 15 мільйонів карбованців.¹² Документально довести цю версію досить складно. При курсі 75 копійок - 2 марки це була досить значна сума, яка не могла пройти непоміченою для парламенту Німеччини, який був противником втручання у внутрішні справи УНР. Безперечно, певні суми виділили такі організації, як Союз промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства і Союз земельних власників.

Організаторам перевороту не вдалось закінчити всі приготування до 29 квітня. Зокрема, не встигли прибути до Києва деякі військові загони, не було створено новий Кабінет міністрів, не була підготовлена належним чином громадська думка.

Реалізація перевороту здійснювалась у двох напрямках: у виборах Гетьмана і в насильницькому розпуску Центральної Ради. Вибори повинні були, на думку організаторів, надати встановленню гетьманату легітимності. Вони проводились на хліборобському з'їзді, підготовленому Союзом землевласників. Тому кількість делегатів з'їзду встановити досить складно. Джерела називають різні цифри: від трьох до восьми тисяч. Можна припустити, що в роботі з'їзду брали участь як реальні представники хліборобів, так і підставні особи. Слід звернути увагу на те, що в цей період активно проводились весняні сільськогосподарські роботи і сумнівно чи було багато бажаючих пожертвувати майбутнім урожаєм заради політичної акції. Крім того, в Києві паралельно проходив інший хліборобський з'їзд, підготовлений за ініціативою хліборобсько-демократичної партії. Він відкрився напередодні 28 квітня, але 29 квітня не міг продовжити роботу у зв'язку з заборобою німецької адміністрації.

Хліборобський з'їзд відкрив представник селян Кременчуцького повіту М.Г.Коваленко. Головою зборів було обрано активного члена Народної Громади М.М.Вороновича¹³. На порядок денний з'їзду було винесено земельне питання. Доповіді з цього питання зробили Кістяківський І., Душко С. і Коваленко Н. В доповідях та їх обговоренні звучало невдоволення політикою Центральної Ради у всіх сферах суспільного життя¹⁴. Завдяки вміло підготовленому сценарію обрання Павла Скоропадського Гетьманом відбулося без будь-яких ускладнень. Слід зазначити, що Скоропадський був не єдиною кандидатурою на посаду Гетьмана. Крім претендентів українського походження, були також іноземці, зокрема, брат австрійського імператора Карла принц Вільгельм, який перебував тоді на Україні і командував дивізією січовиків, сформованою з галичан¹⁵.

Ліквідація Центральної Ради, за свідченнями очевидців, відбувалась таким чином. До будинку, де засідала Рада, підійшли небагаточисельні німецькі загони. Вони оточили приміщення і перекрили всі виходи і входи. Один загін солдат ввійшов до залу засідань і заставив усіх членів парламенту піднести руки вгору. Після цього всіх депутатів парламенту випустили із залу, затримавши членів уряду¹⁶.

Захоплення інших державних установ викликало деякі труднощі. До вечора 29 квітня в руках гетьманців були тільки другорядні державні установи. У зв'язку з цим німецьке командування поставило перед Скоропадським вимогу захопити в першу чергу міністерства внутрішніх та військових справ. В разі невиконання німці погрожували відмовитись від подальшої підтримки перевороту і протягом ночі наступного дня всі державні установи та організації були захоплені.

На захист Центральної Ради стали три сили: українські січові стрільці, партія самостійників-соціалістів і члени товариства "Батьківщина". Чинити серйозний опір могли тільки січові стрільці, однак вони були обеззброєні німецькими військами.

Делегати з'їзду хліборобів-демократів також вирішили не виступати проти гетьманської влади, а вияснити політичні наміри Павла Скоропадського. З'їзд прийняв звернення до гетьмана, в якому підтримувалась ідея сильної авторитарної влади за умови державної

незалежності України, обрання Установчих зборів, проведення поміркованої земельної реформи. Гетьман прихильно зустрів делегацію демократів-хліборобів і через свого генерального писаря П.Полтавця передав свої привітання з'їзду і підтримав їх вимоги.¹⁷

Незважаючи на те, що представники і консервативної, і ліберальної течій хліборобського руху підтримали владу П.Скоропадського, більша частина селян зустріла нову владу вороже, що стало згодом однією з причин її падіння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920.- Прага, 1921, т.2.- С.157.; 2. Вісті Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів.- 1918.- 29 квітня; 3. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії// Хліборобська Україна.- Відень, 1920. 36.1.- С.68; 4. Андрієвський В. До характеристики українських правих партій.- Берлін, 1921.- С.24; 5. Римаренко Ю.І. Українська державницька ідея в контексті історії України // Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.- К.: Довіра: Генеза, 1996.- С.399; 6. ДАВО.- Ф. 1196.- оп. 1.- спр. 27.- арк. 111; 7. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії.-С.69; ЦДАВО.- Ф. 1216.- оп. 1.- спр.12." арк.7-8; 8. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1922. Т.2. Українська гетьманська держава.- Ужгород.- С.17; 9. ЦДАВО.- ф.116.- оп.1.- спр.15.- арк.10; 10. Мірчук П. Українсько-московська війна 1917-1919.- Торонто, 1974.- С. 40; 11. Українська партія самостійників-соціалістів.- Відень-Київ, 1920.- С. 22; 12. Лукомський А. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства // Архив русской революции.- Берлин, 1922.- Т. 5.- С. 419; 13. Дорошенко Д. Історія України 1917-1922.-Ужгород, 1930.- Т.2.- С.35; 14. Киевская мысль.- 1918.- № 64.- 29 апреля; 15. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році.- К.: Держполітвидав, 1959.- С. 51; 16. Могилянський Н. Трагедія України // Архив русской революции.- Берлин, 1923.- Т. 11.- С. 145; 17. Вісті Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів.- 1918.-29 квітня.

О.І.Яременко

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Сучасна адміністративна реформа в Україні може мати позитивний соціальний ефект тільки за умови перебудови інституту державної служби. Реформування інституту державної служби в Україні має свою історичну традицію і почалося в період зародження української державності після розпаду Російської імперії. Однією з причин поразки українських визвольних змагань 1917-1920рр. було те, що недостатня увага приділялась професіоналізму осіб, які працювали в органах, що виконували функції держави. З усіх політичних режимів, що змінювали один одного в 1917-1919рр., найбільшу уваги становленню державної служби приділяв Павло Скоропадський.

Гетьман і уряд не відкидали правові норми, які регулювали правовий статус державних службовців при попередніх політичних системах. Так, в статті 3 закону "Про громадянство" говорилося: "До видання нового закону "Про державну службу" закони Російської держави про цю службу мають чинність і в Українській державі"¹. В Російській імперії таким законом був "Устав о службе гражданской"². Згідно з ним, всі державні службовці поділялись на 14 класів, а канцелярські службовці на 3 розряди. Відповідна класифікація, пристосована до нової системи управління, існувала і в Українській державі. Ієрархія державної служби та матеріальне забезпечення службовців відображено у таблиці.³ (згідно із законом "Про нормальний розпис утримання службовців в центральних урядових установах цивільного відомства")

Порядок призначення на посади було врегульовано законом "Про порядок призначення осіб на урядову службу" від 24 липня 1917 року. На підставі цього закону на посади третього класу призначались особи наказами за підписом Гетьмана, міністра відповідного міністерства та державного секретаря. Службовці четвертого класу призначались Гетьманом за погодженням з міністром відповідного міністерства. Призначення на посаду п'ятого класу проводились наказом міністра після усного

погодження з Гетьманом. До компетенції міністрів належали призначення службовців шостого класу на посади ввіреного їм міністерства. Всі інші службовці призначались в порядку, який визначало кожне окреме міністерство.

Класи та ранги державних службовців Української держави

Назва посади	Розмір річного утримання (в карбованцях)	Класи і ранги	
		За посадою	За пенсією
Голова Ради Міністрів	30.000	I	I
Міністр	24.000	II	I
Товариш Міністра	18.000	III	I
Член Ради Міністрів	12.000	IV	II
Директор Департаменту	15.000	IV	II
Віце - Директор Департаменту	12.000	V	III ст.1
Начальник Відділу	10.000	VI	III ст.2
Старший Діловод	7.200	VII	V
Діловод	6.600	VIII	VI
Помічник Діловода	5.400	IX	VII
Урядовець особливих доручень	9.000	V	III ст.1
Урядовець особливих доручень	7.200	VI	III ст.2
Урядовець особливих доручень	6.000	VII	V
Урядовець особливих доручень	4.800	VIII	VI
Канцелярський урядовець 1 рангу	4.200	IX	VII
Канцелярський урядовець 2 рангу	3.600	X	VII
Канцелярський урядовець 3 рангу	3.000	X	VII
Головний бухгалтер	12.000	V	III ст.1
Старший бухгалтер	9.000	VI	III ст.2
Бухгалтер	7.200	VII	V
Скарбник	6.600	VIII	VI
Старший рахівничий	5.400	VIII	VI
Рахівничий	4.800	IX	VII
Помічник скарбника	4.800	IX	VII
Екзекутор	5.400	VIII	VI
Головний журналіст	6.600	VIII	VI
Юрисконсульт з вільного найму	12.000	--	--
Лікар з вільного найму	6.000	--	--
Старший статистик	7.200	VII	V
Статистик	6.600	VIII	VI
Рахівник	4.800	IX	VII
Бібліотекар	6.000	VIII	VI

При вступі на посаду державного службовця громадяни повинні були давати присягу такого змісту: "Урочисто обіцяю вірно служити державі українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її добробут". Відмова скласти присягу була підставою для відмови прийняття на державну службу або звільнення з неї.

Однією з найскладніших проблем в організації державної служби було кадрове питання. Ця проблема виникла з самого початку гетьманування. Після державного перевороту Павло Скоропадський доручив формування Ради Міністрів М.Устимовичу-Сахну, при цьому було поставлено завдання створити державний орган, який був би представлений членами провідних українських партій⁵. Оскільки більшість українських

партій дотримувалась соціалістичної орієнтації, а політична програма Гетьмана протирічила їх поглядам, вони відмовились від роботи в органах державного управління. Персональний склад Ради Міністрів пропонували Павлу Скоропадському такі організації як "Союз земельних власників", "Протофіс" та праві українські партії.⁶ Однак Скоропадський не змінив своїх кадрових планів і аналогічне завдання дав професору М.Василенку, але і він не міг досягти компромісу із представниками соціалістичних партій. Гетьман особисто намагався переконати партію соціалістів-федералістів про необхідність участі їх представників в українському уряді⁷. Їх відмова завдала сильного удару по планах Гетьмана. Оскільки до партії соціалістів-федералістів входили представники української інтелігенції Шульгін О., Саліковський М., Прокопович М., Лотоцький О.

Третю спробу утворити Раду Міністрів реалізував Федір Лизогуб. Персональний склад Ради Міністрів відображено в таблиці:

Персональний склад Ради міністрів Української держави

Посада	Прізвище, ім'я по батькові	Партійна належність	Посада, яку займав до призначення
Голова Ради Міністрів, Міністр внутрішніх справ	Лизогуб Ф.	Безпартійний (в минулому кадет)	Зав. Відділом Міністерства закордонних справ Росії
Міністр фінансів	Ржепецький А.	Кадет	Радник Київської міської думи
Міністр торгівлі та промисловості	Гутник С.	Кадет	Голова Одеського біржевого комітету
Міністр продовольчих справ	Соколовський О.	Кадет	Зав. Агрономічним відділом Полтавського земства
Міністр праці	Вагнер Ю.	Партія народних соціалістів	Зав. Сектором праці в Київському військово-промисловому комітеті
Міністр освіти	Василенко М.	Кадет	Заступник міністра освіти Тимчасового уряду
Міністр народного здоров'я	Любинський В.	Українська народна громада	Лікар
Міністр шляхів	Бутенко Б.	Українська народна громада	Керуючий справами Подільської залізниці
Міністр судових справ	Чубинський М.	Кадет	Секретар карного департаменту, професор Харківського університету
Міністр військових справ	Сливинський О.	Безпартійний	Заступник начальника Українського генерального штабу
Міністр закордонних справ	Дорошенко Д.	УСДРП	Губернський комісар Чернігівщини
Міністр сповідань	Зіньківський В.	Безпартійний	Професор Українського педагогічного інституту
Державний контролер	Афанасьєв П.	Безпартійний	Директор Українського державного банку

Як видно з таблиці, більшість міністрів належала до Конституційно-демократичної партії і мали досвід професійної діяльності.

Не менше труднощів було при формуванні керівного кадрового складу місцевих адміністрацій. За спогадами Скоропадського, на це було витрачено півтора місяця.

Кадрові зміни відбулися тільки відносно керівників центральних органів державного управління та місцевих адміністрацій, а всі інші службовці, які працювали в органах виконавчої влади Центральної Ради, залишалися на своїх посадах. Сам Скоропадський негативно оцінював державний апарат, що дістався йому в спадщину від Центральної Ради⁸, тому він намагався притягнути до роботи в органах державного управління досвідчених адміністраторів, які працювали в аналогічних структурах колишньої Російської імперії, хоча це викликало невдоволення противників Гетьмана.

Негативно впливали на систему управління такі явища, як корупція державних службовців, протекціоналізм, низький рівень дисциплінованості, а інколи, і відвертий саботаж.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний вісник.-1918.- №21; 2. Свод законов Российской империи.- Санкт-Петербург, 1886.- Т.3.- С.207; 3. ЦДАВО, ф. 1816, оп.2, спр.13, арк. 16; 4. ЦДАВО.- ф.1216, оп.1, спрв.78, арк. 2; 5. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття.- К.- С.80; 6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995.- С.159; 7. Марголін А. Украина и политика Антанты.- Берлин, 1921.- С.17; 8. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л., Держава і право України.-К.:Либідь, 1997.- С.97.

Г.В.Журбелюк

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ.

Доба Директорії - надзвичайно строкатий і складний час, час випробувань різних соціальних і політичних орієнтирів лідерами УНР, пошуку "революційної істини" самими трудящими масами, що мріяли про здобуття умов для соціально захищеного стабільного життя. Незважаючи на важкі умови тих часів, державний організм Директорії розвивався, адаптуючись до швидкозмінюючих подій. Щоб отримати картину, адекватну тим складним протирічним умовам життя, зрозуміти механізм дії уряду Директорії в пошуках надійної соціальної підтримки, необхідно звернутись до автентичних джерел першого рівня місцевої періодики.

Часописи Поділля вони протягом всього періоду українських визвольних змагань виходили безперервно загальною кількістю 312 одиниць і найбільш активно саме в часи Директорії (в тимчасових столицях "другої УНР" Вінниці і Кам'янець-Подільському їх нараховувалось відповідно у 1919р.- 22 і 37, у 1920р.- 22 і 21 видання)¹ - дозволяють продовжити дослідження діяльності українських урядів доби Директорії, розпочате науковцями на основі документального і наративного матеріалу, особливо мемуарів. Це значно актуалізує названу тему

Соціальна політика будь-якої держави завжди спрямовується на вирішення проблем забезпечення стабільності своєї влади, збалансованого розвитку суспільства, соціальної підтримки населення. Зрозуміло, що в ході війн і революцій в умовах різкої поляризації суспільства, катастрофічного погіршення загальної ситуації в країні, владним структурам, а особливо новоутвореним, це буває доволі важко здійснити. В таких умовах від вчасного розв'язування гострих соціальних проблем часто залежить все. Отже, вирішення питання "бути чи не бути" потребує активної політики уряду по зацікавленню в своїй перемозі станів і груп населення, що мають стати надійним тилом правлячого режиму або його захисним буфером. Правильно обраний соціально-політичний курс є однією з найнеобхідніших складових діяльності уряду, щоб владу не тільки взяти, але й надійно утримувати.

Безперечно, теза М.С. Грушевського про те, що "добре робити історію важніше, ніж гарно писати її"², може стати епіграфом до історичних і історіографічних досліджень доби українських визвольних змагань. Кожний новий уряд протягом 1919-1920р.р. спробував свої сили у визначенні і вирішенні наболілих соціальних питань. Особливу увагу привертають соціальні програми соціалістичних українських урядів. Саме вони

першими на терені новоутвореної української державності наблизились до ідеї створення соціально відповідальної держави, відмовляючись від попередньої діючої програми державної і суспільної благодійності щодо нижчих станів, найменш забезпечених верств населення, як такої, що абсолютно недостатня через свою звуженість і частковість для становлення Нової

України. Умови війни і голоду, розвалу і розбрату, нестачі коштів і кадрів не зупиняли їх в цьому пориві.

Саме в таких умовах була Директорія, яка після переможного повстання проти гетьманату опинилась при владі, несучи, як було заявлено в першій Відозві, "для ворогів народу заслужену кару, а для демократії всіх націй України - визволення і повернення всіх соціальних і політичних здобутків революції"³. Розпочинаючи добу другої УНР, Директорія зразу ж почала шукати свій курс, критично оцінюючи досвід її попередників і суперників:

- Української Центральної Ради, яка, обираючи соціалістичний курс, віддала перевагу ідеї національній над соціальною і, за оцінкою В.К. Винниченка, "розійшлася із своїми масами", проводячи політику "соціально непослідовну, нерішучу, невиразну й не соціалістичну"⁴;
- гетьманату, який, долаючи наслідки напівсоціалістичної системи господарювання і орієнтуючись на створення ринкової економіки, ще "далі поглибив прірву між деклараціями і реальностями"⁵;
- більшовицького уряду, який в попередній боротьбі з Центральною Радою "через те національно переміг, що мав в руках далеко дужчу зброю... - соціальні лозунги"⁶.

Новий курс було оголошено в Декларації від 26 грудня 1918р. як "третій шлях", спрямований на встановлення диктатури величезної маси селян, робітників, дрібних мілких ремісників (через вертикаль трудових рад на місцях і Конгресу трудового народу в центрі) з відповідною соціально зорієнтованою програмою. Директорія спробувала зразу ж голосно означити перед народними масами, що на першому місці будуть стояти соціально-економічні інтереси "працюючих класів", що рух буде республіканським і в той же час чисто національним, українським (для реабілітації української ідеї, сильно збіднілої), що він буде сприяти "національній злагоді і дружньому поєднанню трудової демократії всіх націй, які заселяють українську землю". Саме через те, що це мала бути "диктатура не пролетаріату й незможного селянства, а диктатура всього трудового люду"⁷, соціально-економічна програма містила і вирішення земельного питання, і робітничий контроль, і підйом господарства, і опікування народним добробутом, і боротьбу із спекуляцією з налагодженням нормального товарообігу, і "кращі форми соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія", що свідчило про те, що Директорія, на думку сучасних дослідників, вже в цій Декларації "мусила вдатись до популістських гасел"⁸, щоб розширити коло підтримки в боротьбі з небезпекою протистояння зовнішніх і внутрішніх сил.

Аналіз соціально-економічної програми грудневої Декларації 1918р. може засвідчити, що в ній простежується вплив широковідомого в Україні політико-правового акту – IV Універсалу Центральної Ради. Окремі гасла Декларації є прямим продовженням або повтором ідей, висловлених в Універсалі 25 січня 1918р.:

- знищені війною місцевості мають бути відновлені за допомогою державного скарбу;
- в самостійній УНР не повинен страждати жоден трудящий чоловік;
- уряд республіки має підняти промисли держави, розпочати творчу роботу по всіх галузях...;
- УНР бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Факт такого впливу навіть і не приховувався, особливо в період діяльності Директорії першого складу (до початку лютого 1919р.), коли проходило офіційне відновлення законодавства першої УНР. "Головне питання, - на думку голови Директорії В.К. Винниченка, - вступити на шлях рішучої соціальної боротьби з усією системою буржуазного, капіталістичного ладу, з усіма його фортецями, органами, апаратами, звичаями"¹⁰. Але при цьому важливо зауважити, що Директорія продовжує пошук нових підходів у вирішенні нормотворчих питань, зокрема, у створенні окремого відділу кодифікації законів, що сприяло роботі соціального характеру.¹¹ Лідери Директорії виходили з того, що "настав час кристалізації почуття права у широких мас українського народу, його правничого інстинкту, який прислуговує виключно синам України, а не чужинцям" і безпосередньо зв'язаний з вирішенням соціальних завдань.¹² Тому час творення нових законів проголошено Директорією як "подвійно нову добу": по-перше, через зміну закоснілих понять в галузі права власності і усіх соціальних змін, що звідси випливають, по-друге, через те, що до практичного вирішення соціальних проблем вперше взяли самі українці, а УНР, як матеріалізація українського духу, взялась за вирішення вистражданої протягом кількох віків ідеї соціального захисту своїх громадян.¹³

Що ж стосується соціальної опори Директорії, то тут теж варто звернутись до досвіду попередніх лідерів українського визвольного руху: М.С. Грушевський з цього приводу писав: " Як підстава української стихії, як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зостанеться фундаментом, на котрім треба будувати все".¹⁴ Саме на цю " підставу української стихії", на цей наймінливіший у політичному відношенні соціальний стан робить свою ставку Директорія. Проголошуючи основою своєї стратегічної лінії трудовий принцип як суцільно відповідний настроям широких верств населення, Директорія визначила свій основний соціальний пріоритет-селянство - і його значну частину, одягнену в військову форму, - солдатів. Саме в політиці до селянства, як основного " кита" соціальної структури існуючого (селяни складали тоді 87% населення України) і майбутнього суспільства, треба було визначитись чітко, конкретно і першочергово. А оскільки основною потребою українського трудового селянства завжди була земля, то вирішення проблеми його соціальної підтримки було пов'язано перш за все із земельною реформою. Під час панування гетьманського режиму в лавах широких мас селянства відбувалась значна радикалізація, тому гасло "соціалізації" землі сприяло значному поширенню популярності Директорії і приєднанню до повстанського антигетьманського руху значних мас українського селянства, про що яскраво свідчить вся різнобарвна палітра періодичних видань Поділля. Різке збільшення війська саме за рахунок селян гостро поставило перед Директорією не тільки проблеми постачання. Необхідно було конкретно і терміново задовольнити невгамований голод мільйонів селян, для чого чітко визначитись в проблемі землекористування.

Так, Земельний закон від 8.01.1919 р., розроблений урядом В.Чеховського і затверджений Директорією на чолі з В.Винниченком, і Універсал Трудового конгресу України, прийнятий 28.01.1919 р., ще раз визначили основні завдання в земельному питанні:

- скасування права приватної власності на землю;
- проведення подальшої роботи в галузі земельної реформи з передачею землі без викупу трудовому народові.¹⁵

Таким чином, принцип "соціалізації" землі, проголошений в добу першої УНР, залишається основоположним, що стало результатом безпосереднього впливу головуєчого в Директорії В.Винниченка і означало продовження розпочатого у 1917 р. соціалістичного експериментування без чіткого визначення соціального орієнтуру. І оскільки практичне втілення в життя земельної реформи, проведення конкретних вимірювань землі для нарізки наділів в силу різних обставин відкладалось до весни, перші кроки по взяттю на облік і оборону основних осередків агрокультури України (селекційних станцій, а їх тоді нараховувалося близько 20, дослідницьких зразкових полів,

розплідників, сільськогосподарських і ветеринарно-фельдшерських шкіл, всієї племінної високопродуктивної худоби) заслуговують на увагу дослідників.¹⁶

Під тиском зовніх обставин (перемоги більшовицьких військ і гарячкових пошуків союзників, жорстоких вимог Антанти щодо просоціалістичного курсу Директорії), під впливом внутрішньої загрози “нового пригнічення”, якою стали анархічні явища в Україні, Кабінет Міністрів В.Чеховського подає у відставку, “розв’язуючи руки Директорії і даючи їй можливість утворити кабінет, який відповідав би даному складному моменту”.¹⁷ Саме тоді була зроблена заява, що на перше місце вийшло питання “ні в якому разі не допустити анархії, а саме в Подолії, Волині, Херсонщині і Київщині, у 4 губерніях Правобережжя”¹⁸, отже, уряд повинен навести в країні порядок. А далі Директорія, очолювана самим С.В.Петлюрою, і новопризначений уряд С.Остапенко, знову обіцяючи “твердо стояти” на боці інтересів широких трудових мас без конкретних уточнень соціально-політичного характеру, починають демонструвати “новий курс”. Показовим у цьому відношенні став новий “Закон про тимчасове користування землею у 1919 р.”, який може засвідчити бажання Директорії провести деякі зміни в своїй соціальній орієнтації.

Новий закон апелює до попереднього Земельного закону від 8.01.1919 р. і щодо його ст.27 дає нове тлумачення права землекористування. Малоземельні і безземельні селяни, які раніш, так і зараз, мали право на першочергове отримання наділу, але при цьому вони отримували землю в користування тільки на один орний рік, тобто до осені, тільки для землеробського використання її і тільки за умов сплати за землю “суми забезпечення”, яка дорівнювала сумі всіх земських і державних податей за 1919 р.. Гроші ці повертались селянину восени за умов розрахування з державою за землею і сплати третини ярового хлібу (відносно озимини і сінокосів подібні законопроекти ще допрацьовувались). В разі отримання наділу, попередньо зораного, селянин повинен був сплатити за оранку додатково. А у випадках виділення недостатньо якісної землі повітові земські управи, яким передавалось управління усіма землями Запасного державного фонду на місцях, зменшували платню на визначену в кожному конкретному випадку частину врожаю.¹⁹

Саме таким шляхом Директорія намагалась повернути селян до землі, відірвавши їх від анархічної вольниці, повернути почуття обов’язку за отримане право користування землею, почуття громадянської відповідальності за відбудову зруйнованого господарства країни, відокремити і підтримати бажаючих працювати на землі селян, які тільки і могли становити надійну соціальну опору влади. Впровадження положення про “суми забезпечення” і конкретне регламентування умов розрахунку з державою свідчило про те, що Директорія, змінюючи курс, дійсно почала правішати, переходячи до конкретних справ налагодження порядку на землі.

З метою поширення інформації серед селян щодо нового закону при Міністерстві земельних справ (далі МЗС) було створено Інформаційно-видавничий відділ, а для реалізації реформи заплановано такі кроки:

1. Введення контролю за наявністю спеціалістів-практиків землеробської справи в кожному повіті. Відповідальні за цю роботу земські повітові управи розпочали її зразу ж, про що свідчать подільські повітові і селянські газети.
2. Впровадження системи сільськогосподарської позики, яку намічалось використовувати на закупку землеробських машин, знарядь праці, добрив, покращення насінневого і племінного фонду. Це було особливо актуальним для Поділля через велику скруту, про яку повідомляли газети (“машини зносились до останку, добре насіння залишилось тільки в невеликій кількості неподілених господарств. Порошкові добрива відсутні. А органічних не вистачає через зменшення кількості худоби вдвічі”).²⁰ Тут, безумовно, був використаний досвід уряду П.Скоропадського, який в умовах своїх ринкових експериментів ввів “Новий порядок фінансування”, згідно з яким надавалась на демократичних умовах дешева

позичка всім дрібним землевласникам під заставу їх землі в разі, коли за ними не рахувалось більше двох піврічних недоїмок. Як тоді, так і 1919 р., умови відкриття кредиту враховували і можливості сільськогосподарської одиниці, і їх потреби.²¹

3. Активне залучення до проведення реформи сільськогосподарських організацій. Саме на кооперативний рух, на "Господарсоюз" покладались особливі надії в питанні проведення інструктування щодо земельної реформи, консультування з найнеобхідніших агротехнічних питань, в організації постачання і збуту. В Липовецькій селянській газеті "Народне життя" підкреслювалось, "що в часи надзвичайної економічної кризи єдина галузь сільського життя, що витримує боротьбу з усіма руйнуючими силами – це місцева кооперація".²² Державна підтримка кооперації була достатньо активною, про що свідчать газетні матеріали. Кооперативне життя, розвиток різних форм сільськогосподарських кооперативів, в тому числі і багатопрофільних, поширення головної ідеї кооперації "один за всіх і всі за одного" – про це йшлося на сторінках подільських видань. На цьому фоні особливо помітними були повідомлення про матеріальну підтримку подолянками справи створення кооперативного інституту ім. Туган-Барановського, розпочатої державою, що стало виявленням громадської активності населення.²³

4. Передача живого і мертвого реманенту в користування сільським господарям (Закон від 23.03.1919 р.), що здійснювалась протягом весни – літа 1919 р.²⁴

5. Перерахування всіх можливостей лісового господарства і наведення порядку в управлінні і експлуатації лісами, що було особливо актуальним для Поділля, де почалась стихійна вирубка лісів.²⁵

6. Надання конкретної дієвої допомоги селянам в боротьбі із чумою і іншими захворюваннями. Ветеринарні заходи стали виявом справжньої державної турботи і підтримки сільських господарств, адже втрата для селянина його свійських тварин, особливо коней, була в моральному плані дуже болючою, а в матеріальному – нелегко виправною, бо пара добрих коней тоді коштувала до 3 тис. грн. Перед початком посівної в МЗС був створений Ветеринарний департамент, який розпочав профілактично-лікувальну роботу на місцях за рахунок державних (1,5 млн. грн.) і земських грошей.²⁶ Паралельно з цим велась активна боротьба з пошестями. Так для подолання пошесті тифу на Поділлі в умовах абсолютно недостатньої допомоги сільському населенню Директорія залучає сили Військово-Санітарної управи.²⁷

Робота з періодикою 1918 – 1920 р.р. дозволяє глибоко проникнутись тими проблемами, якими жив уряд. Викликає подив і повагу той факт, що працюючи в таких нелегких умовах, при постійних нестачах, уряд не тільки допускає критику на свою адресу, але й закликає пресу "піддавати її дії найгострішій критиці".²⁸ І це все відбувалось тоді, коли на тимчасово захоплених денікінцями землях України не тільки відновлювалось поміщицьке землеволодіння, а й проводились з'їзди великих землевласників, на яких вже обіцяли роздати майбутнім визволителям Поділля – білим офіцерам – по 15 дес. чорноземів.²⁹

Спроба Директорії за допомогою "Закону про тимчасове користування землею" підняти активність хліборобського потенціалу до кардинальних змін не призвела. В умовах підвищеної революціонізації і анархізації селян намагання уряду С.Остапенка розпочати добу справжнього господарювання, переходячи на більш праві позиції, була приречена на поразку. Ці спроби стали тільки приводом для звинувачень більшовиками на адресу Директорії в контрреволюційності і визначенні в ролі її головної соціальної бази – кулацтва.

В умовах подальшого загострення внутрішнього становища (через большевизацію селянських мас закривалась опозиція, зокрема кам'янецька) і відносної стабілізації на фронті Директорія знов робить крок вліво, відновлюючи соціалістичну орієнтацію. Новий уряд Б.Матроса в оприлюдненій 12 квітня 1919 р. Декларації наголошує на можливості

зміцнення демократичного ладу, організації робітничо-селянських трудових рад для контролю за діяльністю місцевої влади з метою відновлення соціалістичних завоювань, на що виділялись навіть бюджетні кошти. Уряд УНР обіцяв "докласти зусиль для того, щоб відновити продуктивну діяльність селянського труда" і навіть заснував Департамент Земельної реформи.³⁰

Від початку квітня до кінця літа 1919 р. ця проблема була в полі зору уряду Б.Матроса, але її вирішенню, крім фронтових питань, постійно заважали різні чинники: правий заколот в Рівно отамана В.Оскілка, складні взаємини з зорієнтованими на захід галичанами, сварки між волосними адміністраціями. В умовах майже повністю зруйнованого господарського організму продовжують лунати соціалістичні гасла, але магнетизм їх вже значно зменшився. Тому в червні 1919 р., відзначаючи другу річницю прийняття Центральною Радою І Універсалу, для підтримки революційного запалу у селян і для підтвердження вірності Директорії обраному курсу в питаннях земельного устрою в офіційних органах, зокрема у "Віснику УНР", який редагував сам директор Департаменту преси, друкується текст Універсалу. Це зайвий раз нагадувало селянам, що Директорія не змінила позицій попереднього курсу на самостійність: "ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, ніхто краще самих селян не може знати, як поряdkувати своєю землею"³¹. Але така ретроспектива не давала почуття радості, тому що революційне гасло "землю селянам" на Україні так і не довели до логічного завершення". З "одібранням всіх земель у власність народу" достатньо швидко визначились і українські соціалісти з програмою соціалізації, і російські більшовики - з націоналізацією, а от наступний крок, пов'язаний з практичним зближенням Директорії з інтересами селянства, затримувався. На цьому фоні постає цікава нотатка, зроблена в більшовицькій газеті "Сільська біднота" про те, що "перед масою українських селян постає складне питання про вибір між двома ворогуючими силами - Директорією і більшовицькою владою. Цей вибір потребує від селян здатності розібратися, тому що обидві сторони при всій своїй непримиренності в гаслах мають багато спільного".³²

Отже, з одного боку, простежується постійне бажання з боку Директорії нагадати селянам, що про свої революційні обіцянки вона не забула, що земельне питання є одним з найважливіших в діяльності уряду, і що Директорія бере відповідальність за це. Таку позицію підтримують і подільські газети, які наголошують, що "наділення селян землею відтягати ніяк не можна. Воно триває вже два роки, а селяни все без землі. Наділення безземельного і малоземельного селянина - велика моральна і матеріальна зброя проти ворога. Врятувати незалежність ми можемо тільки селянством і козаками, наділеними землею". Саме з метою наділення землею у всі звільнені волості Поділля висилають по кілька землемірів.³³

З іншого боку, як і раніше, Директорія і уряд знов прислухаються до тих голосів, які висловлюють незадоволення безплідними експериментами лівого толку. В пресі з'являються листи селян, редакційні матеріали про те, що до землі, як і до всього народного добробуту, треба ставитись більш відповідально, з почуттям господаря. "Для забезпечення фінансово-економічних інтересів України важливо, щоб монастирські і поміщицькі землі переходили до селян хоч не за великий викуп державі, гроші з якого зміцнили б українську валюту".³⁴

Отаким недостатньо чітко визначений підхід до земельної реформи призвів до появи на Поділлі так званих "темних договорів". Боячись повернення колишніх господарів, селяни укладали договори з колишніми власниками, засіюючи їх землю і свої наділи насінням власників, отримуючи за це невелику платню з умовою збільшення суми в разі підвищення податків за землю. І хоча МЗС пояснювало селянам, що всі договори з колишніми власниками землі рішуче скасовуються,³⁵ це явище було не на користь Директорії. Воно яскраво свідчило про невпевненість селян. До цього можна додати тільки відверте визнання того факту, що через історично складні обставини "проведення земельної реформи в цілому не виявляється можливим",³⁶ тому відкладається на

невизначений термін. При такій позиції годі було сподіватись на гарячу підтримку Директорії трудовим селянством. Всі правові акти, що виходили пізніше і так чи інакше торкались селянства, сприймались ним неоднозначно і критично.

Серед таких – наказ про відкриття сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському університеті, який селяни прийняли нейтрально.³⁷ А ось Закон про хлібну повинність з урожаю 1919 р., що регламентував умови розрахунку з державою, селяни зустріли насторожено. Так, враховуючи цей закон і постанову МЗС, земельні управи на місцях проводили заходи по організації збору хліба негайно (з урахуванням небезпеки військового часу), суто контролювано (для цього при губернських і повітових земських управах створювали спецвідділи контролю і реалізації врожаю), із залученням додаткової робочої сили (за рахунок містечкових і міських артілей робочих і урядовців), із організацією охорони врожаю військовими і проведенням термінової молотьби. (Велика оперативність і послідовність, але не в тих питаннях, де чекали селяни!) Закон проголошував: “що всі громадяни повинні повернути державі частину врожаю натурою за користування землею із запасного фонду (третину з озимини і ярових), зерно, взяте у поміщика повертається натурою, а врожай озимини, засіяний поміщиками, належить державі і збирається силами малоземельних і безземельних за частину збіжжя”³⁸. Широко інформуючи селян про всі ці положення, деякі часописи подають паралельно порівняльні відомості про врожай зернових на Україні протягом 1911-1918 р.р. (зменшення збору жита на 31%, озимої пшениці - на 71%, ярової – на 11%).³⁹ Така інформація повинна була загострити почуття громадянської відповідальності селян за збір врожаю та вчасну виплату податків.

У добу Директорії стало традицією: кожний новий уряд, а це вже був четвертий за своїм порядковим номером уряд, який очолив І.Мазепа, починав свою діяльність з реформування в галузі землекористування. У нових “Умовах користування землею” уряд проводить ідею “надання можливості отримати землю в користування всім бажаючим селянам без обмеження кількості землі з метою не допустити пустування землеробських угідь”.⁴⁰ Саме до такого безгосподарного стану була доведена подільська земля, - і вона потребувала оперативного втручання.

З цього приводу редакція щотижневого подільського часопису для селян робітників і козаків “Селянська громада” (який, як і “Вісник УНР”, видавався Міністерством преси і друку), усвідомлюючи відповідальність і високе покликання своєї місії організатора і вихователя селянських мас, пускається в довгі розміркування щодо долі земельної реформи і причин критичного настрою селян, спробує розрадити селян словом надії і закликком “непохитно боротись за демократичні здобутки української революції”⁴¹. На цьому фоні поява ще двох Законів (вони були прийняті протягом одного місяця) про видачу службовцям державних інститутів постійних відсоткових надбавок і додаткової одноразової грошової допомоги (Закон від 18.07. і 10.08.1919 р.) як засобу боротьби з дорожнечею, єдиним джерелом яких міг бути тільки селянський хліб нового врожаю⁴², може сприйматись як зразок соціально-політичної непослідовності правлячого режиму, що стало наслідком безконечних політичних міжпартійних чвар.

Загалом тривалі міжпартійні дискусії, що продовжувались і влітку 1919 р., постійно впливали на соціальну політику щодо селянства, викликаючи вагання між соціалістичними і загальнодемократичними гаслами. Ці вагання втратили актуальність з прийняттям “Декларації” 12.08.1919 р., в якій означився відхід від соціалістичної програми і трудового принципу та наближення в перспективі до будівництва України на основі європейських зразків: “Для забезпечення ладу і спокою уряд повинен опертись на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі здобутки української революції, незалежність нашої Республіки”⁴³. У багатьох листах селян Поділля, які стали відгуком на серпневу Декларацію, висловлювалось сподівання на те, що “заведення парламентарного ладу будуть супроводжувати кардинальні зрушення земельного питання”⁴⁴. Разом з тим, частина селян бажала отримати конкретні

роз'яснення від уряду щодо "щиронародного парламентаризму і проведення найближчих соціально-економічних реформ"⁴⁵. Одним із таких найближчих кроків став "Закон про розрахункові ціни на хліб", який встановлював твердо фіксовані ціни на пшеницю і жито з урахуванням інтересів селян, порядок збереження і відпуску хліба, що певним чином сприяло стабілізації економічної ситуації⁴⁶. Уряд потроху правішав. Про це свідчить навіть зміна в системі розподілу хліба і відмова від старої карткової системи продуктопостачання, заснованої на розподілі населення за класовими категоріями ("по - більшовицьки"), утворення нового Департаменту - хлібного.⁴⁷

Навесні 1920 р. після повернення українського уряду із Польщі питання про долю селянства продовжують дебатовати. Ось відлуння цих дебатів. "Селянське життя, - писалось в одному з листів до редакції громадського позапартійного часопису "Хвиля" (з поверненням Директорії він перетворився в орган Вінницької Української Ради), - селяни України складають основу її матеріального і економічного добробуту. Тому питання про поліпшення устаткування умов хліборобського життя повинно лежати в центрі уваги і не сходити із черги державних питань... Як кожний живий організм, селянство цілком залежить від умов життя, які необхідно покращувати".⁴⁸ А в передовій статті цього часопису знаходимо: "В хліборобській Україні першорядне питання - питання земельне. Центральна Рада, як тоді здавалось, вирішила його в бажаній формі. За останній час помічалась тенденція селянства придбати землю у власність, бо зимою землю дають, а восени разом із хлібом відбирають!"⁴⁹

Логічним завершенням таких селянських думок і продовженням курсу серпневої постанови Ради Міністрів стала Декларація наступного уряду на чолі В.Пропоковичем (26.05.1920 р.). Саме тут було проголошено перехід на рейки ринкового суспільства. Обіцяючи подбати про поліпшення народного господарства в цілому і сільського господарства зокрема, уряд планував "вжити заходів, щоб притягнути приватну ініціативу до відбудови зруйнованого господарства, промисловості дрібної та великої, підтримати ремісничу справу, щоб вони могли розвиватись за найбільш сприятливих обставин. Однаково буде застережено волю і розвиток торгу".⁵⁰ В Декларації вже відсутня згадка "про передачу земель без викупу", а йдеться про те, що земля і надалі повинна залишатись в користуванні громадян, які її обробляють і обсівають, до моменту вирішення земельної справи "голосом самого народу" згідно з інтересами як селянського, так і загальнодержавного господарства. Таке вирішення найважливішої з усіх соціально-економічних проблем стало результатом поступової еволюції уряду Директорії від соціалістичних експериментів у соціально розмитих програмах до пошуку загальнодемократичного шляху. Це рішення стало проявом його переорієнтування у визначенні своєї соціальної опори, оскільки продуктивні можливості бідняцької, "малоземельно-безземельної" маси виявились недостатніми, перспективи окреслювались більш чіткими, але ліміт довіри селянства вже вичерпався.

На кінець виснажливої, майже дворічної боротьби Директорія, як до речі і більшовизм в той час, стала "партією без опори".

Проста людність нейтралітетом байдужості, а часом озброєної ворожості захищала свій економічний добробут від невмілого господарювання. Земля не дарує непродуманих експериментів. Коливання Директорії, її довготривалі підходи до земельної реформи без чітко означеного центру тяжіння стали сумним наслідком загальної державницької немочі.

Політика соціальної підтримки селянства стала однією з найдраматичніших сторінок українських визвольних змагань. Тому, незважаючи на достатньо активний вплив Директорії на процес виховання серед селян, почуття Громадянина, ідея створення соціально-відповідальної держави залишилась ледь окресленою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бєлінський М. Часописи Поділля (в межах УСРР). - Вінниця.-1927.-С.26; 2. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991.-С.154; 3. Республіканські вісті (Вінниця).-1918.-29 лист; 4. Винниченко В.К. Відродження нації: історія української революції III.1917-ХІІ.1919. У 3-х Ч.-К., 1990.-С.2-С.89; 5. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920: Центральна Рада. Гетьманство. Директорія.-К., 1997.-С.109; 6. Винниченко В.К. Цит. праця. - Ч.3.- С.135; 7. Там же. - С.141; 8. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Цит. праця. - С.120; 9. Вивід прав України. - Л., 1991.- С.100-101; Вісник УНР. - 1919.-7 лют.; 10. Винниченко В.К. Цит. праця. - Ч.3.-С.139; 11. Вісник УНР.-1918.-17,21 груд.; 12. Там же.-1919.-7 лют.; 13. Там же; 14. Грушевський М.С. На порозі нової України. - К.,1918.-С.36-37; 15. Вісник УНР. -1919.-7 лют.; 16. Народна воля (Кам'янець - Под.)-1919.-5 січ.; 17. Свободное слово (Вінниця).-1919.-4 февр.; Народна воля.-1919.- 5 лют.; 18. Свободное слово.-1919.-5 февр.; 19. Подольское слово (Вінниця).-1919.-18 март.; 20. Так же; Народне життя (Липовець).-1919.-20 бер.; Наш шлях (Кам'янець-Под.)-1919.-17 квіт.; 21. Слово о Подоліи (Вінниця).-1918.- 20 сент.; Свободное слово.-1919.-15 апр.; 22. Народне життя (Кам'янець-Под.)-1919.- 30 вер.; 23. Хвиля (Вінниця).-1919.- 25 трав.; 24. Вісник УНР.-1919.-1 лип.; 25. Свободное слово.- 1919.-25 февр.; Подольское слово.-1919.-25 февр.; 26. Свободное слово.-1919.-5,25, февр.; Подольское слово.-1919.-28 февр.; 27. Подольское слово.-1919.-1 март.; 28. Свободное слово.-1919.-5 февр.; 29. Подольское слово.-1919.-28 февр.; 30. Громада (Кам'янець-Под.)-1919.-19 черв.; Вісник УНР.-1919.-2 лип.; 31. Вісник УНР.-1919.-29 чер.; 32. Сільська біднота (Вінниця).-1919.-23 трав.-С.4.; 33. Новий шлях (Кам'янець-Под.)-1919.-14 черв.-С.4.;17 черв.-С.2.; 34. Винницькая жизнь.-1919.-29 июн.; Новий шлях.-1919.-17 черв.; 35. Новий шлях.-1919.-21 черв.; 36. Винницькая жизнь.-1919.-3 окт.; 37. Вісник УНР.-1919.-2 лип.; Селянська громада (Вінниця).-1919.-19 серп.;19 вер.; 38. Нова Україна.-1919.-5 серп.;6 серп.; 39. Новий шлях.-1919.-21 черв.; 40. Селянська громада.-1919.-21 вер.; 41. Селянська громада.-1919.-28 вер.; 42. Шлях (Вінниця).-1919.-22 серп.;30 серп.;16 вер.; 43. Вісник УНР.-1919.-16 серп.; 44. Селянська думка (Вінниця).-1919.-7 вер.; 45. Селянська думка.-1919.-8 вер.; Народне життя.-1919.-3 жовт.; 46. Шлях.-1919.-8 жовт.; 47. Селянська думка.-1919.-29 серп.;10 вер.; Шлях.-1919.-8 жовт.; 48. Хвиля.-1920.-14 трав.;18 трав.; 49. Хвиля.-1920.-8 трав.; 50. Україна.-1920.-29 трав.

В.В.Кулібачук

ДО ПИТАННЯ ПРО МОБІЛІЗАЦІЮ І УЧАСТЬ СИБІРЯКІВ У ВИЗВОЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ВІД ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК (1920 Р.)

Важкий, тернистий шлях проходить Україна у своєму державотворенні, у боротьбі за свою незалежність, суверенність. Не дуже вагомим для історії, але відчутним для народу України був 1920 р., коли значну її частину заповнили польські легіонери, і взаємовідносини між Польщею та Україною були досить складними.

Але, порівнюючи минулі і сучасні часи, із задоволенням можна констатувати, що сучасні Україна і Польща знаходяться в інших стосунках: дружні відносини між цими країнами є найвагомішим завоюванням народів цих двох держав. А в удосконаленні, зміцненні цих результатів допомагає історія, якою ніхто не має права нехтувати.

Разом з тим необхідно відзначити, що сьогодні проблема висвітлення історичного періоду у долі України в 1920 р. є не з легких завдань учених. У зв'язку з новим статусом країни на міжнародній арені, розвитком нового політичного мислення, зокрема, в українському суспільстві, вимагаються дещо неординарні, більш помірковані (не односторонні) підходи щодо характеристики діяльності тих чи інших державних діячів, тих чи інших подій, що відбувалися на українських теренах.

Торкаючись загальнополітичного й ідеологічного стану України в 1920 р., особливо у його першій половині, важливо звернути увагу на те, що він був дуже різноманітним. З одного боку, Україна була під впливом політичних сил, які прагнули до національної незалежності, суверенітету, з іншого, тих сил, які спрямовували свої дії до "перемоги світової революції". До перших належали С.Петлюра і його прибічники, до других - Росія з її керівництвом. І, дійсно, незаперечним історичним фактом є те, що в Україні після розгрому Денікіна радянськими військами (лютий 1920 р.), діяла радянська влада на чолі з більшовиками. Разом з тим, значною популярністю користувався С.Петлюра, який в той час вважався керівником УНР, хоча в основному знаходився за її межами - у Польщі. Він готував там основу для боротьби і звільнення України від комуністичної ідеології та радянської влади, спрямовував свої дії на пошуки шляхів

залучення польських військ для досягнення своєї мети. При цьому мав на увазі й використання тих сил, що знаходилися на теренах України і підтримували його. Безумовно, в деякій мірі йому це вдалося. Була підписана таємна угода (21-24 квітня 1920 р.), що отримала назву "Варшавський договір", у якому йшла мова про те, що:

- 1) польський уряд визнає право УНР на незалежне існування її в межах 1772 року;
- 2) головний отаман С.Петлюра вважається найвищою посадовою особою УНР;
- 3) кордони між УНР і Польщею встановлюються вздовж рік Збруч, Горинь;
- 4) польський уряд зобов'язується не укладати міжнародних угод, що не сприятливі для УНР (так само вважає за доцільне поступати й УНР);
- 5) однакові національно-культурні права забезпечуються для обох народів;
- 6) аграрна реформа в Україні буде здійснюватися конституційно;
- 7) укладається військова конвенція;
- 8) угода залишається таємною і не може бути опублікована без згоди обох сторін, вступає в силу негайно з часу підписання ¹.

Цей договір (угода), як таємний документ, так і не був ратифікований, але "працював". Однак у зв'язку з його реалізацією та іншими факторами простежувались й значні прорахунки С.Петлюри як політичного, так і контролюючого характеру, які також було б неправильно замовчувати.

Польща надавала Україні право на незалежність, але за це Петлюра їй віддавав Східну Галиччину, Західну Волинь, Холмщину, Підлішшя, Полісся тощо, із загальною територією понад 100 тис.кв.м. і населенням близько 10 млн. чоловік. Воєнними діями мало керувати лише польське командування. Економічне життя підпорядковувалось Польщі. Також мала бути спільна валюта, залізниці підпадали під польське управління. Український уряд зобов'язувався постачати польській армії продукти харчування, коней, волів і тому подібне ¹. (Чи не забагато цього? - ВК). Доктор історії Ісидор Нагаєвський підкреслював, що "краще було б, якби тієї угоди зовсім не було" ².

Чи не спостерігається деяка аналогія взаємодії українського керівництва і російського царизму у 1654 р. з їх "Березневими статтями", "паритетами" принципів стосовно України і Росії, а також з діями гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році? Де у першому випадку, завдяки договору «Березневих статей», Росія, а не Україна, добилась переваг. «Малоросія» стала складовою Російської імперії. У другому-німці отримали право на вивезення з України 75 млн.пуд. хліба, ВРХ (11 млн.пуд. у живій вазі,руди) тощо.³ І якими засобами це право здійснювалось (масові репресії та знущання над українським населенням), тобто Україною фактично управляло німецьке командування.⁴

Стосовно поляків необхідно зауважити, що й вони поступали не найкраще. Починаючи свій наступ на територію України 25 серпня 1920 р., вони стали повністю ігнорувати своїми обов'язками, як передбачалося в угоді. Не захотіли залишатись на лінії р. Збруч, про яку велась мова. Як зазначав петлюрівський генерал Ю.Тютюник, "посунулися" на Поділля до Нової Ушиці, Меджибожа і далі ⁵. У перших числах травня (6-7). 1920 р. польські війська були вже у Києві. На окупованій території вони упроваджували свої "порядки". За неповними підрахунками петлюрівського уряду вони вивезли з України лише залізничного спорядження вартістю на суму 45,2 млрд. польських марок. Усі 36 підприємств м.Дунаївці (Проскурова) поляки повністю очистили. 3 м.Славути до Польщі було вивезено два промислових підприємства [6]. Вінниччині поляками нанесено збитків на суму 16 млн.крб (у довоєнній валюті) і 407,6 тис. польськими марками [7]. Генерал-хорунжий Ю.Тютюник з цього приводу відзначав: «Польські демократи не мали підстав нарікати на Ю.Пілсудського, бо він виявив неаби-які господарські здібності. Потяг за потягом «пихтів» з України до Польщі, вивозячи цукор, борошно, збіжжя, худобу, коней та інше» ⁵.

У селах поляки розпочинали своє «хазайнування» з відновлення поміщицького землеволодіння, яке вони мали на території України у дореволюційні і революційні часи. За допомогою зброї вони відбирали реманент, збирали податки за попередні роки.

Польська армія забезпечувалась продуктами, кіньми, волами за рахунок українського населення. Так, наприклад, в с.Копачівка Летичівського повіту поляки відібрали 60 голів ВРХ, 50 свиней і не заплатили ні копійки⁶. Просуваючись через с.Рожни, вони «замовили» 200 свиней, 350 пуд хліба, 20 дівчат⁸. В с.Родзовівка (Житомирська губ.) легіонери відібрали 21 коня, 8 свиней, 350 пуд.муки; в с.Войтковщина вони вимагали 40 коней, 12 свиней і 500 пуд.муки⁹.

Не було також і меж знущання з боку поляків стосовно українського населення. Перед тим як залишити, наприклад, с.Нова Гребля вони запалили його з усіх боків. В результаті з 277 дворів залишилося лише 10. Чоловіків прив'язували до палаючих будівель. Дівчат і жінок, вчинивши над ними глумлення, зачинили в церкві і також спалили⁸. У Дрогобицькому повіті селянина Івана Біласа побили нагайкою, рани засипали сіллю, і знущались до тих пір, доки він не помер. Іншому порізали п'яти, а в одну забили цвях. Карали й штучним заморожуванням. Хіба це не прояв жорстокості й садизму, коли у тому ж Дрогобицькому повіті поляки, зігнавши малих дітей у церкву, зачинили і запалили її! Звичайно, діти, рятуючись від диму й вогню, стали вистрибувати з дзвіниці на землю, а легіонери їх розстрілювали, мов горобців, отримуючи від цього задоволення¹⁰.

Необхідно зазначити, що жертвами подій 1920 р., за неповними даними, стало понад 500 тис.дітей, з них убитими у Київській губернії - 17 тис., Луцькій -12 тис., Подільській -9 тис. тощо.¹¹

За невиконання польських «замовлень» палали українські села, знищувались люди. В районі Могилів-Подільського поляки знищили 6 сіл і 400 будинків, в Рівному розстріляли близько 3 тис.чоловік. а в Шепетівці вішали в день по 30 чоловік⁶.

Польським режимом проводилось також «ополячення» українського населення. Створювались спеціальні загони, які «викорінювали» все українське. У Кременці українські і російські адміністрації були замінені на польські. Всі українські школи зачинялись. На Волині, де мешкало лише 4 % корінного польського населення, було переведено 379 українських шкіл (14360 учнів) на польську мову викладання⁶.

Виникає риторичне запитання: чи потрібна була така свобода і незалежність українському народові? У своїх мемуарах Ю.Тютюнник (як би ми до нього не ставились - ВК) , мабуть, мав рацію, коли писав: «Знав чи не знав Петлюра про те, що діялось поляками на українській землі, але й пальцем об палець не вдарив, щоб запобігти цьому. Він жив собі у Варшаві, де йому віддавались почесті як голові чужої держави, який вимальовував рожеві перспективи нового союзу двох народів»⁵.

Ось така ціна була сплачена за ту угоду і «допомогу», про яку так піклувався С.Петлюра, можливо, й не думаючи, що все так станеться. Але як політик, керівник УНР, він, мабуть, повинен був це передбачити.

Польський історик Тадеуш Валіхновський справедливо відзначав, що війна поляків з Росією (зокрема з Україною) мала односторонній характер. Вона віддзеркалювала інтереси лише панівних верств Польщі, які намагались зробити Україну її окремим воеводством¹². Все це разом призвело до втрати віри українського народу у «щирість» поляків стосовно національної боротьби за свою незалежність, суверенітет.

Безумовно, у такій ситуації більшовики України і Росії не залишились осторонь. Вони швидко зреагували на ті події, що відбувались, і вирішили запобігти просуванню поляків далі у глиб України і Росії. Про що й відверто говорилося, наприклад, у наказі голови Реввійськради Російської Федерації (№ 210 за 8 7травня 1920 р.) бійцям Західного фронту: «Червоний Київ у кігтях польських насильників. Робітникам, селянам України загрожують кріпосний гніт, іноземне рабство. Це передбачається і всій Росії... Наказую використати всі заходи, щоб запобігти цьому...»¹³. І яку б позицію сьогодні політичні ідеологи України й Росії не обирали, але на той час більшовики зі своїм завданням впорались. Заради справедливості треба зазначити такий факт: після розгрому військ Денікіна на відбудову зруйнованого господарства України Росія(початок березня)

надіслала 3275 млн.крб.¹⁴. Грошова підтримка надходила і надалі. А які «послуги» запропонували поляки - нам також відомо.

Що ж протиставили більшовики більш як 700 тис.польському війську? ⁶. Які були задіяні механізми, щоб нанести контрудар і звільнити Україну від так званих «помічників»? Більшовики, взявши ініціативу в свої руки, спрямували її на мобілізацію ресурсів для Західного і Південно-Західного фронтів, що були створені для боротьби з поляками, пізніше й з Врангелем. У першу чергу, ЦК РКП(б), Радою Праці і Оборони був оголошений воєнний стан у 20 губерніях Росії¹⁵. Перекидалися військові підрозділи з інших регіонів країни, зокрема, з Кавказу була перекинута кінна армія С.Будьонного, з Сибіру - 4-а, 21-а, 27-а стрілецькі, 10-а кавалерійська дивізії, 86-а бригада 29-ї стрілецької дивізії та інші, які були поповнені до штатного розкладу партизанами, що раніше вели боротьбу з колчаківщиною. Так, в Омську в ряди 27-ї дивізії увійшло 642 чоловіки, в 51-у - два полки тощо ¹⁶.

Розглядаючи, зокрема, проблему участі сибіряків* у визволенні України від польських військ, необхідно першочергово відзначити, що територія Сибіру не підпала під воєнний стан, який був запроваджений керівництвом Росії. Але це не означало, що вона була відірвана від тих подій, які відбувалися на заході в Україні. (Мабуть, інтернаціональний поклик не дозволив сибірякам цього зробити -ВК).

Що ж являв собою Сибір у 1920р.? Історичні факти свідчать, що його стан був не кращим, ніж в Україні. Відомо, що у свій час (1918-1919 рр.) Сибір був плацдармом для іноземних держав і військ під командуванням царського адмірала О.Колчака у боротьбі з більшовиками та радянською владою. Як наслідок цього, майже повністю була зруйнована економіка Сибіру. Відчувалась нестача сировини, палива. У важкому стані був транспорт, різко знизилась продуктивність праці на заводах, шахтах та інших підприємствах. Порівнюючи з 1917 р., наприклад, у Черембасі вона упала на 6 %, Кузбасі - на 17 %. Так, місячна продуктивність праці шахтарів Кузбасу у першому півріччі 1917 р. складала 978 пуд., а за відповідний термін 1919 р. - лише 729 пуд. вугілля ¹⁷. Вісім заводів з виготовлення скла в Омську до війни давали 60 тис.пуд.продукції, наприкінці 1919 р. - 26 тис. П'ять фабрик з виготовлення сірників у 1917 р. виготовляли 204 тис.ящиків продукції, а у 1918-1919 рр. - 7 тисяч ¹⁸. Найпотужніший металообробний завод Алтаю «Механік» у довоєнний час виготовляв до 120 тис.пуд. чавуну і міді, на початку 1920 р. - лише - 11,2 тисячі. Із 1208 маслозаводів, які працювали у 1911 р., наприкінці 1920 - початку 1921 рр. залишилось лише 400 ¹⁹. Було зруйновано 56 тис.селянських господарств. ¹⁸ Так, колчаківцями у 68 повітах Єнісейської губернії було спалено 12 тис. селянських дворів, відібрано 1.5 млн.пуд.хліба, 13 тис.коней, 20 тис.ВРХ, замучено і розстріляно біля 10 тис.чоловік ²⁰.

Крім того, взимку 1919-1920 рр. Сибір охопила епідемія тифу. Тільки у Новомиколаєвську (Новосибірську) було підібрано 62 тис.мерців ¹⁷. Продовжувалась боротьба з різними заколотниками, які були «розсіпані» по сибірській тайзі і робили напади на населені пункти. Під керівництвом колчаківського полковника Казаранді діяли окремі озброєні групи в іркутській губернії, правого есера Плотникова - на Алтаї тощо ²¹. До речі, така губернія як Іркутська в 1920 р. взагалі була прифронтовою смугою у боротьбі із залишками військ Колчака (семенівцями, капелівцями та ін.). що відступали на схід Росії ²². Це далеко неповна характеристика стану Сибіру у 1920 році.

Але незважаючи на такі складні умови, сибіряки також активно брали участь у боротьбі з поляками та їх співучасниками. Керівну, організаційну роль у цій справі відігравали Сибірське бюро ЦК РКП(б), як уповноважений орган ЦК РКП(б), Сибревком, військкомати тощо. У зв'язку з тим, що головним завданням у червні дні 1920 р. було

* Щоб у читача не склалося враження, що лише завдяки сибірякам звільнялась Україна від поляків, а й після врангелівців, ми застерігаємо, що у цій проблемі йдеться про відповідний вклад сибіряків у загальну боротьбу, яку вели Україна і Росія - ВК.

проведення кампанії призову в армію чоловіків 1901 р. народження*, то вони та підлеглі їм органи працювали на його виконання. При цьому застосовувались різнобічні заходи мобілізаційного характеру, починаючи з агітації і закінчуючи відправленням на місце. Проводились мітинги, зібрання, випускались звернення, відозви, створювались «комітети сприяння фронту», залучались популярні партизанські ватажки тощо. У багатьох зверненнях йшлося про події на заході, зокрема, в Україні. Так, наприклад, у відозві Ю. Мамонтова, відомого керівника партизанського руху на Алтаї (за 25 травня 1920 р.), до своїх однополчан-партизан мова йшла про те, що «польські пани захопили Україну, важливий центр Київ, відбирають землю, працю трудового народу, повертають їх поміщикам, генерал Пілсудський робить там все те, що у минулому році чинив у них Колчак». Наприкінці відозви командуючий 40 тис. партизанського формування (у минулому) закликав своїх товаришів знову взятись за зброю²⁴. У такому ж руслі мова йшла у зверненні до населення Сибіру політико-просвітницького управління Західно-сибірського військового округу: «Польські пани за своєю жорстокістю перевершили всіх варварів, вони спалили Бориспіль, зруйнували Володимирський собор, водогін, товарну станцію, залишили без даху, їжі, води сотні тисяч жінок, дітей... Ідіть на допомогу полкам Червоної Армії»²⁵. І таких відозв, звернень було чимало. Крім того, для роботи на місця відправлялись представники партійних і радянських органів. Як наслідок клопіткої роботи біля 80 % новобранців прибули на збірні пункти. З них біля 24 тис. були відправлені на Західний і Південно-Західний фронти (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Зведення про відправлення новобранців Сибіру на фронти
у червні-липні 1920 року²³

№№ п/п	Найменування військово-облікових спеціальностей	Кількість новобранців, відправлених на фронти		
		Західний	Південно-Західний	Всього
1.	Піхотинці	19000	2000	21000
2.	Кавалеристи	700	-	700
3.	Артилеристи	300	800	1100
4.	Сапери	485	-	485
5.	Кулеметники	400	-	400
6.	Телефоністи	200	-	200
	Разом	21085	2800	23885

Навіть скупі дані таблиці характеризують стан того чи іншого фронту і його потреби. Наприклад, Західний фронт лише до 1 липня 1920 р. недорахувався біля 50 тис. чоловік особового складу²⁶. Але мобілізаційний процес у Сибіру на цьому не закінчився. Резерви для фронту готувались і надалі.

Сибірське бюро ЦК РКП(б), не чекаючи вказівок з центру, розгорнуло роботу з відправлення на фронт комуністів. Воно оголосило про добровільну мобілізацію 1 тис. чоловік²⁷. Активність комуністів була очевидною. Омський губком партії у звіті до Сиббюро відзначав, що підготовка і відправлення комуністів та тим, хто їм співчуває проходить з великим піднесенням, всіх бажаючих відправити неможливо. Омська організація особисто спорядила понад 300 комуністів²⁸. В цілому, в травні-червні 1920 р. замість 1 тис. комуністів з Сибіру на фронт було відправлено понад 3 тис.²⁹ Там вони

* Призов чоловіків до лав Червоної Армії, котрі народилися у 1901 р., був оголошений Радою Праці і Оборони ще 5 березня 1920 р. На Сибір він поширювався з червня 1920 року.

використовувались як виховна (агітатори, політінформатори, політкерівники), так і як репресивна сила.

Як відомо, на фронті, крім бойових труднощів, додаються й побутові, що нерідко провокують непередбачені наслідки (дизертирство, втечу з поля бою) тощо. А цих ускладнень на фронті було чимало. Про стан справ, зокрема, на Західному фронті говорять наступні факти: «У більшості випадків обмундирування у бійців надзвичайно погане, немає білизни, одягу, зношене взуття. Вони самі часто-густо бувають голодні. Були випадки, коли бійці не отримували хліба тижнями, їли лише картоплю і яблука»³⁰. Безумовно, у полках виникали незадоволення. В таких умовах воювати дуже важко. Тому для попередження можливих деморалізацій, непокори, у війська фронту надсилались відповідні вказівки, циркуляри. Зокрема, політвідділ 29-ї стрілецької дивізії циркуляром для комісарів приписував, щоб «всі комуністи контролювали відповідну кількість безпартійних...за всякий прояв незадоволення суворо карати»³¹. (Сумно, але це гірка правда - ВК).

У зв'язку з тим, що першочерговим завданням у ті воєнні дні була мобілізація людських ресурсів на фронт, то партійні і радянські органи Сибіру спрямовували свої дії на формування окремих добровольчих військових підрозділів: рот, батальйонів, бригад тощо, використовуючи для цього підготовчі перевірені заходи. Наприклад, під час формування 1-ї окремої добровольчої бригади лише за період з 17 травня до 10 червня 1920 р. у профспілках Омську було проведено 168 зборів, конференцій. Подібні заходи проводились і в інших місцях Сибіру³². В результаті цього 1-а добровольча Західно-східно-Сибірська бригада, у кількості понад 8 тис. чоловік була зформована (50 % - комуністи) і 19 липня 1920 р. під командуванням Ю.М.Мамонтова була відправлена на захід, поповнивши ряди 27-ї Омської стрілецької дивізії³³. Ще раніше, 28 травня, Західно-Сибірським та Східно-Сибірським військовими округами на боротьбу з поляками були відправлені бригада внутрішньої охорони, окремий стрілецький батальйон із 500 чоловік, важкий артилерійський дивізіон³⁴, а також - 30 лікарів, 100 молодших медпрацівників, біля 300 офіцерів-колчаківців (у минулому), які згодились воювати з поляками³⁵.

У червні-серпні 1920 р., в період найбільшої напруги на польському фронті з Сибіру було відправлено понад 70 тис. чоловік³⁶.

Крім відправлення людських ресурсів для фронту, у Сибіру також проводились заходи, спрямовані на збір продуктів харчування, одягу, коштів тощо. Так, наприклад, службовці Іркутського транспортно-мобілізаційного і кустарно-кооперативного відділів Раднаргоспу на зборах вирішили:

- 1) збільшити робочий день на годину;
 - 2) зробити добровільні пожертвування для Західного фронту;
 - 3) провести обов'язкові 2 % відрахування з місячного заробітку³⁷.
- Повсюди у Сибіру організовувались «тижні» на користь фронту: «тиждень фронту і тилу», «тиждень сприяння», «тиждень допомоги Західному і Південно-Західному фронтам», які у свою чергу, приносили позитивні результати. Наприклад, Томський губком партії у червні зібрав у місті і деяких повітах 1,5 млн.крб. продукти харчування (900 пуд.муки. 40 пуд.сухарів, 6 пуд.цукру, 15859 штук курячих яєць, 265 комплектів білизни, 225 пар рукавиць, 392 рушники та багато ін.)³⁸. Ефективно організовував «тиждень допомоги» Іркутський губком партії. З 4 до 11 липня у місті і повітах проводились мітинги, збори, бесіди тощо. Все це у комплексі давало хороші наслідки. В липні-серпні від іркутян надійшло понад 8 млн.крб. і багато предметів вжитку (Див.табл.2).

Таблиця 2
Звіт про надходження коштів, продовольства та предметів вжитку з Іркутської губернії за липень-серпень 1920 року³⁹

№№ п/п	Назва надходжень	Липень	Серпень	Всього
	Продовольство			

1.	Мука	600 пуд.	790 пуд.	1390 пуд.
2.	Жито (зерно)	58 пуд.	42 пуд.	100 пуд.
3.	Цукор	68 пуд.	102,2 пуд.	170,2 пуд.
4.	Сухарі	100 пуд.	34,07 пуд.	132,07 пуд.
5.	Чай	1 пуд.	1.3 пуд.	2,3 пуд.
6.	Крупи	19.5 пуд.	38,2 пуд.	57,7 пуд.
7.	Яйця курячі	1489шт.	3362 шт.	4851 шт.
8.	Картопля	34,1 пуд.	-	34,1 пуд.
9.	Білизна	160шт.	128	288шт.
10.	Мило	14,1 пуд.	19 пуд.	33,1 пуд.
11.	Поштовий папір	1317арк.	26153арк.	27470 арк.
12.	Шкіра	-	89шт.	89шт.
	Гроші (в млн.крб.)	3,68	5.7	8.75

Якутський губком партії у зв'язку з труднощами транспортування продуктів, предметів (у той час доставка до найближчої залізниці досягла 3 міс.) надав допомогу лише коштами у сумі 44 тис.крб.⁴⁰

Безумовно, це далеко не повний перелік тих заходів, що проводились сибіряками на користь фронтам, Україні, але й це дає право констатувати про їх вагомую роботу і ставлення до біди, горя, які приносять чужинці.

Завершуючи висвітлення проблеми участі сибіряків (росіян) у боротьбі з польськими військами, необхідно зазначити, що у лавах Червоної Армії, крім них, пліч-о-пліч воювали військові формування, у яких переважною кількістю були лише українці, це: 41-а, 44-а, 45-а, 58-а, 60-а стрілецькі дивізії, 8-а кавалерійська дивізія Червоних козаків, партизанські загони тощо⁶. Крім того, понад 4 тис. комуністів України вели боротьбу з поляками та петлюрівцями³. Це ще раз свідчить про те, що не все населення України погоджувалось з політикою керівництва УНР на чолі з С.Петлюрою, що й було вагомою причиною проблематичності в українському національно-визвольному процесі. Стосовно поляків необхідно також зауважити, що вони й надалі показали свою «щирю прихильність» до УНР. Визнаючи радянський уряд як Росії, так і України, польське керівництво таємно провело переговори з ними, що завершилися преліминарним договором (перемир'ям) 12 жовтня 1920 р. У березні 1921 р. в Ризі мирний договір був підписаний остаточно. Це є фактом того, що Польща визнала лише Російську Федерацію та Українську Радянську Соціалістичну Республіку. У свою чергу, уряд УНР втратив своє право легального існування в Польщі. Надалі це дало неабияку можливість радянському керівництву України, Росії зосередити свої зусилля на боротьбі з врангелівськими військами і відбудови зруйнованого господарства.

Незважаючи на задуми керівництва Росії стосовно зовнішньої політики, Сибір старався допомогти Україні.

Таким чином, необхідно звернути увагу на той факт, що керівництво Української Народної Республіки провело відповідну роботу у пошуках шляхів до національного визволення українського народу від радянської влади, російського протекторату, комуністичної ідеї «світової революції», але, на жаль, результативність була недостатньою. Необхідно, щоб переважна більшість населення України розуміла і бажала цього. Суперечність у діях, яка виникла між прихильниками С.Петлюри, поляками з

більшістю корінного українського етносу, не могла заохочувати останнього до рішучих дій на підтримку керівництва УНР. В результаті ініціатива була перехоплена політичними силами комуністичного спрямування.

Крім того, неправильним було б не дати у деякій мірі і негативну оцінку за ті дії. «перегини», які допускало російське керівництво і його ВЧК під час встановлення радянської влади, в тому числі і в Україні, де також загинуло чимало невинних українських громадян, про щой свідчить історик С.І.Мельгунов⁴².

Таким був шлях процесу державотворення в Україні у ті далекі часи, він закарбований в історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2 (Репринтне видання). - Мюнхен, 1972-1976; Київ: Либідь. 1992.-606с.; 2. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - Рим, 1989.-413с.; 3. Історія України ХХ століття. Кн.2 /Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін.-Київ: Либідь, 1992.-464 с.; 4. Революция на Украине : По мемуарах белых /Сост.Алексеев С.А. Репринтное издание.-М.,Ленинград. 1930.-435 с.; 5. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. / Репринтне видання/- Київ: Держвидав України, 1924.-101 с.; 6. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. Т.3. /Колісник М.К., Компанієць І.І., Куліченко М.І. та ін.-Київ: Політвидав України, 1970.-464 с.; 7. Державний архів Вінницької обл.Ф.р-925, оп.6,спр.121, арк.1.; 8. Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р.-Київ: Політвидав, 1941.-230с.; 9. Центральний державний архів вищих органів влади України /Надалі ЦДАВОВ України.Ф.2, оп.1, спр.-638. арк.4.; 10. Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Рад робітничо-селянських, червоноармійських депутатів. Харківський губвиконком.-1920, 25 серпня,2 вересня.; 11. ЦДАВО України.ФІ, оп.2, спр.331, арк.2.; 12. Правда.-1988, 11 ноября.; 13. Російський воєнно-історичний архів /Надалі РВІА/ Ф.1334, оп.1, спр. 39, арк.35; 14. Чирко В.А. Коммунистическая партия - организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1919-1922 гг.-М.:, 1967.-383с.; 15. Из истории гражданской войны в СССР. Сб.док-в. Т.3. /Под ред.Белова Г.А., Бутенко А.Ф., Гаврилова Б.А. - М.:Советская Россия, 1961.-876с.; 16. РВІА.Ф.1334. оп.1. спр.99.. арк.42.; 17. Калейкин В.А. Сибирь непокоренная.-- Кемерово: Обл.кн.изд-во,1968.-876 с.; 18. Жданов М.И., Деятельность Омской партийной организации по восстановлению промышленности в 1919-1920 гг. / Из истории партийной организации Западной Сибири.-Омск: Обл.кн.изд-во, 1967.-171-180 с.; 19. Очерки истории партийной организации Тюменской области.-Свердловск:Средне-Уральское кн.изд-во, 1965.-348с.; 20. Очерки истории Хакасии советского периода 1917-1961.-Абакан: Хак.кн.изд-во.1962.-205 с.; 21. Державний архів Красноярського краю. Ф.р-53, оп.1. спр.156. арк.29,30; 22. Директивы командования фронтов Красной Армии 1917-1922 гг. Сб.док-в. Т.3. / Под общ.ред. Азовцева Н.Н., Дмитрова П.Н., Кевдина П.М. й др.-М.:Воениздат, 1974.-766с.; 23. РВІА.Ф.16, оп.3, спр.524. арк.230; 24. РВІА. Ф.16, оп.3. спр.27. арк.126; 25. Державний архів Омської обл./Надалі ДАОО/. Ф.105, оп.1. спр.13, арк.161; 26. РВІА. Ф.104, оп.4, спр.718. арк.39,40; 27. Советская Сибирь.-1920,14 мая; 28. Юрасов Н.К. Омск.-Омск: Зап.-Сиб.кн.изд-во. Омск.отд., 1972.-312с; 29. Вопросы истории Сибири.-Томск: Изд-во Томск.ун-та, 1970. вып.5.-175с; 30. РВІА. Ф.104. оп.4, спр.2418, арк.43; 31. Там же, Ф.1334,оп.1, спр.99., арк.42; 32. ДАОО. Ф.1305,оп.1,спр.15,арк.31; 33. РВІА. Ф.16, оп.13. спр.50. арк.290; Ф.6, оп.4, спр. 523, арк.7; 34. Там же, Ф.16. оп.3, спр.27, арк.15; 35. Там же, Ф.4. оп.8,спр.189, арк.63,120. 124, 124 «а»; 36. Там же, Ф.16, оп.3.спр.140, арк.7-10; 37. Молоков Й.Е. Мобилизация ресурсов Сибири на разгром интервентов и белогвардейцев в 1920 г. //Военно-исторический журнал.-1979.-№ 10.-С.78-81; 38. Красноярский рабочий.-1920, 3 августа; 39. Російський центр збереження документів новітньої історії.Ф.17, оп.12, спр.198, арк.138; 40. Там же, спр.738, арк.7.8,58.41. РВІА.Ф.1324, оп.2. спр.1206, арк.159-180; 42. Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918-1923 гг.-М.:Сп.«PUICO», 1990-207с.

С.Л.Сергійчук

ІЗ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ В УКРАЇНІ

Розбудова української державності на засадах правової держави тісно пов'язана з становленням нової судової системи. Нині в Україні розпочалась судово-правова реформа, яка передбачає створення дієвого механізму захисту прав людини на демократичних засадах.

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні, пов'язані із становленням та реформуванням однієї з гілок державної влади - судової влади. Значні труднощі у проведенні судово-правової реформи в нашій державі викликані цілою низкою

протирич : відсутністю достатньої правової бази, яка впливає практично на всі сфери державного будівництва та суспільного життя, низький рівень юридичної техніки, правової свідомості і правової культури, відсутність достатньої матеріальної бази, досвіду судочинства на демократичних засадах.

Розглядаючи сучасні проблеми незалежної України, можна провести історичні паралелі з періодом державотворчих пошуків Центральної Ради, часів УНР, Гетьманату, Директорії та становлення радянської влади в Україні. Процеси, що відбувались в той період, мають багато спільного з сучасними та безпосередньо впливають на них і в даний час. Адже витoki сучасних процесів і подій нерозривно пов'язані з минулим. Історичні уроки та досвід тих часів слід враховувати і використовувати, щоб не повторювати "хривавих" помилок минулого.

Становлення або реформування державного ладу, суспільно-політичного устрою, як правило, супроводжується хаосом у сфері законодавства, оскільки ще продовжують діяти старі закони, які потім скасовуються, а нові ще не прийняті або ж не можуть регулювати всі політичні, економічні та соціальні відносини в суспільстві, що швидко реформуються.

За часів УНР виключне і неподільне право видавати закони належало Центральній Раді. Поряд з цим Центральна Рада проголосила, що "всі закони і постанови, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі, як закони і постанови Української Народної республіки."¹ Тим самим Центральна Рада поставила на одному рівні зі своїми законодавчими актами акти російського царизму.

На відміну від Центральної Ради, Тимчасовий уряд радянської України та більшовицька партія повністю скасовують усі попередні законодавчі акти, що діяли на території України, включаючи і акти Центральної Ради, та ліквідують всі без винятку судові установи.

Таке реформування судової системи, а, точніше її повна руйнація, мала на меті: по-перше, ліквідувати залишки структур державного апарату царського режиму, Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату та Директорії; по-друге, створити дієвий судовий апарат для розправи з політичними противниками та забезпечити становлення державної влади диктатури пролетаріату.

В.І.Ленін, який безпосередньо брав участь у розробці декрету про суд та інших нормативних актів, державних і партійних документів, в березні 1918 року писав в нарисі статті "Чергові завдання Радянської влади":

"...Суд був у капіталістичному суспільстві переважно апаратом гноблення, апаратом буржуазної експлуатації. Тому безумовним обов'язком пролетарської революції було не реформувати судові установи (цим завданням обмежувались кадети та їх підголоски-меншовики і праві есери), а зовсім знищити, змести дощенту весь старий суд і його апарат. Це необхідне завдання Жовтневої революція виконала і виконала успішно".²

Початок становлення радянської правової системи в Україні було покладено постановою Народного секретаріату України від 4 січня 1918 року "Про введення народного суду". Ця постанова в основному відображала зміст першого декрету "Про суд", виданого урядом Російської Федерації 24 листопада 1917 році, хоч і мала у вирішенні ряду конкретних питань свої специфічні особливості.³

Згідно з постановою передбачалось створення в Україні народних судів та революційних трибуналів. Саме революційним трибуналам було відведено особливу роль в судовій системі перших років радянської влади як в Україні, так і в Росії, хоч головною ланкою в ній були народні суди. Про це свідчать нормативні акти, що регулювали їх діяльність та розширення компетенції і повноважень, місце, роль і завдання, які відводили їм керівництво комуністичної партії і радянський уряд.

Так, в проекті постанови Раднаркому від 20 березня 1918 року, стосовно реформування трибуналів, Ленін писав: "РНК доручає Комісаріатові юстиції переробити проект декрету про трибунали в напрямі усунення одноособової влади "трибуна" і зосередження центру ваги не на дрібних змінах, створених з жовтня 1917 р. установ, а на практичних результатах роботи по створенню судів, справді швидких і справді революційно-нещадних до контрреволюціонерів, хабарників і дезорганізаторів, порушників дисципліни".⁴

Слід зазначити, що окремі спроби Рад створити власні суди в Україні спостерігалися ще до перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді. У березні-квітні 1917 року в Луганську був створений революційний трибунал.⁵ У листопаді - грудні 1917 р. будівництво судів за ініціативою більшовиків розгортається в Україні набагато ширше, а суди, що створювалися, отримують більш чітке організаційне оформлення. На початку грудня в Одесі комітет охорони міста при виконкомі Ради заснував два революційних трибунали із слідчими комісіями при них. Наприкінці грудня тут же, в Одесі, було створено військово-морський революційний трибунал.⁶

3 січня 1918 року, як уже зазначалось, постановою "Про введення народного суду" передбачалось створення робітничих і селянських революційних трибуналів для переслідування мародерства і всякого роду зловживань промисловців і торговців, а також для боротьби з саботажем чиновників і інших службовців всіх установ для рішучого знищення всіх ворогів революції.

Згідно з первісною ідеєю законодавця, революційні трибунали створювалися виключно для боротьби з контрреволюційними і надзвичайно небезпечними злочинами. Пізніше їх діяльність була дещо розширена, хоч в своїй основі вони продовжували існувати як органи придушення опору скинутих класів і їх агентури.⁷

Назва "революційний трибунал" походить від латинського слова *tribunal* - судилище, а запозичена ця судова установа більшовиками з революційної Франції часів Великої французької революції. Перший революційний трибунал у Франції був створений 17 серпня 1792 р., а в березні 1793 р. був реорганізований в надзвичайний кримінальний трибунал. З 29 жовтня 1793 р. він став офіційно називатись - Революційний трибунал, у ньому було введено судочинство без права апеляції і касації, а також прискорене діловодство з єдиною мірою покарання - смертною карою. Після термідоріанського перевороту 27 липня 1794 р. революційні трибунали були перетворені в органи контрреволюційного терору. Скасовані декретом від 31 травня 1795 року.⁸

Досвід революційних трибуналів Франції був врахований і використаний при розробці відповідних нормативних актів радянським урядом. Так, один з перших проектів положення про Московський революційний трибунал, за спогадами колишнього наркома юстиції Росії Д.І.Курського, "був підготовлений т.Покровським, котрий тоді безпосередньо працював в Московській Раді і, як історик, був добре ознайомлений з організацією трибуналів Великої Французької революції".⁹

Безперечно, й інші керівники більшовицької партії на чолі з В.І. Леніним були знайомі з досвідом буржуазно-демократичних революцій і використовували його як в революційній діяльності, так і в сфері державного будівництва.

Революційні трибунали - складова частина судової системи Радянської країни періоду громадянської війни, які формувались як спеціальні органи боротьби з контрреволюцією. Але спочатку в своїй діяльності майже не відрізнялись від народних судів, що було відзначено РНК РРФСР.¹⁰

Так, російські історики Портнов В.П. та Славін М.М. в своїй праці зазначають: "Революційні трибунали створювались для боротьби проти контрреволюційних сил в цілях захисту від них революції і її завоювань, а також для розгляду кримінальних справ про мародерство, розкрадання і інші зловживання торговців, промисловців, чиновників та інших осіб. Як бачимо, підсудність встановлювалась спеціальна, але в законі не містився перелік складів злочинів".¹¹

Перебудову роботи революційних трибуналів в радянській Росії визначив Декрет РНК від 4 травня 1918р., а зміни в сфері застосування кримінального права були внесені постановою НКЮ РРФСР від 16 червня 1918р., за якою революційним трибуналам надавалось необмежене право застосування будь-якої міри покарання. Після цього постанова – розстріл, як вища міра покарання, входить в практику революційних трибуналів.¹²

В Україні після постанови Народного Секретаріату від 4 січня 1918 року, в якій зовсім не було висвітлено питання організації та діяльності революційних трибуналів, народний секретар з судових справ оприлюднив 23 січня 1918 року “Положення про революційні трибунали”, в якому коротко розглядалися питання організації та процесуальних форм діяльності революційних трибуналів. Впроваджувався ще більш спрощений у порівнянні з постановою від 4 січня 1918 року порядок судової діяльності.¹³

У процесі утвердження радянської влади 19 лютого 1919 року РНК УСРР видав декрет про суд, в першій статті якого зазначалось: “Скасувати всі судові установи, що існували на території України до встановлення Радянської влади (Генеральний Суд, Судові Палати, Окружні Суди, Мировий Суд, З’їзди Мирових Суддів, Суди Військові, Морські, Волосні, Комерційні тощо), а також всі, що перебували при колишніх судових місцях установи і організації (прокурорський нагляд, Нотаріат, присяжна і приватна адвокатура, інститути судових слідчих, судових приставів тощо)”.¹⁴

Декретом передбачалось закріплення “Тимчасового положення про Народні Суди і Революційні трибунали УСРР” та доручалось Народному Комісаріатові Юстиції встановити строк і порядок:

- 1) ліквідації вказаних установ;
- 2) введення в дію “Тимчасового Положення”.

20 лютого цього ж року було затверджено “Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР”.

У статті 1-й постанови Народного Комісаріату Юстиції від 15 лютого 1919 р. зазначалось: “Ввести в дію декрет “Про суд” і “Тимчасове Положення про Народні Суди і Революційні Трибунали” на всій території Української Соціалістичної Радянської Республіки з 15 лютого 1919 року”.¹⁵

Постановою Наркомюсту від 19 лютого 1919 року встановлювалось:

“1) всі судові установи, що існували до встановлення радянської влади в Україні, вважати ліквідованими з 15 лютого 1919 року”.¹⁶

Статтею 15 Тимчасового положення “Про організацію робітничо-селянської влади на місцях” до декрету Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України “Про організацію влади на місцях”, що був прийнятий в січні 1919 року, передбачалось: “В умовах напруженої боротьби за владу Рад, робота місцевої влади переважно зосереджується на боротьбі з контрреволюцією і спрямовується на встановлення суворого революційного порядку. У зв’язку з цими завданнями основними Відділами Військово-Революційних Комітетів є наступні:

- а) Військовий Відділ (мобілізаційно-обліковий, військово-адміністративний тощо)
- б) Відділ по боротьбі з контр-революцією (з підпорядкуванням йому надзвичайних комісій, революційних трибуналів тощо)”.¹⁷

Отже, революційні трибунали на початку створення підпорядковувались військово-революційним комітетам.

Основним нормативно-правовим актом, що регулював діяльність та компетенцію, визначав структуру трибуналів в Україні, було затверджене, як уже зазначалось, 20 лютого 1919 р. “Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР”, яке в основному повторювало положення, сформовані в постанові Народного Секретаріату від 4 січня 1918 р. “Про введення Народного суду” та Положенні про революційні трибунали, прийнятому народним секретарством з судових справ 23 січня 1918 р. Після видання декрету про суд від 19 лютого 1919 р. діяльність місцевих ревкомів

та Рад по скасуванню усіх попередніх судів і організації нових, радянських судів стала ще активнішою. Таку ж діяльність по відновленню радянської судової системи було знову проведено в Україні після розгрому армій Денікіна наприкінці 1919 р.¹⁸

“Тимчасове Положення про народні суди та революційні трибунали УСРР” включає в себе 58 статей та складається з трьох розділів. Перший розділ - Загальні положення закріпив в статті першій, що вся судова влада на території Української Соціалістичної Радянської Республіки належить:

а) Народним судам і Радам (з'їздам) Народних Суддів.

б) Революційним трибуналам.

У цьому розділі закріплювалось також право винесення вироків з кримінальних та цивільних справ виключно вказаними органами судової влади. В примітці до розділу передбачалось, що зі справ особливої важливості, які потребують невідкладного вирішення, надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією мали право виносити вирoki з повідомленням про це в кожному окремому випадку Революційних Трибуналів.¹⁹

Другий розділ називався “Тимчасове положення про революційні трибунали”, а третій – “Тимчасове положення про народні суди”.

Відповідно до “Тимчасового положення” революційні трибунали запроваджувались по одному на губернію. Встановлення кількості, що припадали на губернію революційних трибуналів і територіальних районів їх дії, чисельний склад трибуналу встановлювався губвиконкомом, але він не міг бути меншим 15-ти осіб. Для сприяння революційним трибуналам засновувались: особливі народні слідчі, колегія обвинувачів, колегія правозаступників, трибунальні виконавці. Членів трибуналу і особливих народних слідчих обирали губвиконкоми терміном на 6 місяців з кола осіб, що відповідали вимогам, встановленим для радянських виборців.

Відповідно до статті 8 “Тимчасового положення” революційному трибуналу були підсудні: справи про контрреволюційні діяння, про державну зраду, про шпигунство, про злочини за посадою і про саботаж, про спекуляцію та справи за іншими злочинними діяннями, що передавались на розгляд трибуналу за постановою губвиконкому.²⁰

Спочатку справи розглядалися у складі 5 осіб, а з березня 1920 року – 3 членів трибуналу. Особливі народні слідчі здійснювали попереднє слідство зі справ підсудних революційним трибуналам. Революційному трибуналу надавалось право визнавати непотрібним проведення попереднього слідства з окремих справ і приймати їх до безпосереднього розгляду, що засвідчує порушення принципу законності.

30 травня 1919 року ВУЦВК затвердив “Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії”. За цим Положенням ВУНК по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом створювалась як відділ Наркомату внутрішніх справ. У 1920 році ВУНК була переупорядкована РНК УСРР. Юридичний відділ ВУНК вів розслідування і готував справи для революційного трибуналу.²¹

Радянські історики вважають, що, починаючи з 1919 року, права революційних трибуналів стають ширшими, а права надзвичайних комісій, навпаки звужуються. ВЦВК надає революційним трибуналам право перевіряти слідчі дії надзвичайних комісій і здійснювати нагляд за законністю утримання громадян в місцях ув'язнення. Суд повинен був призначатись не пізніше, ніж через 48 годин після закінчення слідства. Декрет ВЦВК від 18 березня 1920 року, що затвердив нове положення, свідчить про подальше злиття функцій надзвичайних комісій і революційних трибуналів. Один з членів трибуналу повинен бути представником місцевої надзвичайної комісії, котра і проводила попереднє слідство. На революційні трибунали покладался обов'язок здійснювати нагляд за законністю слідчих дій НК фактично зі всіх кримінальних справ. Проте існувала важлива примітка: в оперативно-розшукову діяльність НК революційні трибунали не втручаються.²²

Револьюційні трибунали розглядали найбільш небезпечні злочини – революційні діяння, справи про значну спекуляцію, значні посадові злочини (крадіжки, підлог, хабарництво), справи про дезертирство та їх приховування. У 1920 році революційним трибуналам були передані також справи про бандитизм, розбої, грабежі, вбивства та деякі інші злочини.

Для виконання функцій звинувачення та захисту при революційних трибуналах, як уже зазначалось, створювались колегія обвинувачів і колегія правозаступників. “Тимчасове положення” встановлювало обов’язкову участь захисника в усіх справах, розглянутих революційним трибуналом. Але питання про його допуск у стадії попереднього слідства було віднесено на розгляд слідчого. Саме з цього часу починається активне втручання державних органів у діяльність адвокатури, керівництво нею в різних формах і структурами. Згідно з “Тимчасовим положенням” до сформування колегій правозаступників, функції захисників у революційних трибуналах повинні були виконувати громадяни, що призначались Народним комісаром юстиції та юридичними працівниками губвиконкомів. Існування окремих колегій, які обслуговували тільки трибунали, за думку Святоцького О.Д. та Михесенко М.М., було порушенням права людини на захист, оскільки обмежувало вільний вибір адвоката.²³ Отже, право звинуваченого на захист в революційних трибуналах також обмежувалося.

Згідно з циркуляром НКЮ УСРР “Про прискорення проведення попереднього слідства” від 29 лютого 1920 року попереднє розслідування в політичних справах повинно було проводитися протягом 48 годин.

Вирішуючи питання про вину звинувачуваного, революційний трибунал керувався внутрішнім переконанням в оцінці доказів. При оцінці доказів і визначенні покарання, члени революційних трибуналів керувалися декретами уряду, інтересами соціалістичної революції, а потім і своєю революційною правосвідомістю. Всі вироки вносилися іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки і на першому етапі не підлягали касаційному оскарженню.

Декрет РНК УСРР “Про утворення Верховного Касаційного Суду” від 16 квітня 1919 року передбачав створення в Народному Комісаріаті Юстиції Касаційного відділу – Верховного Касаційного Суду для розгляду усіх касаційних скарг на вироки революційних трибуналів, окрім вироків Верховного Револьюційного Трибуналу.²⁴

Верховний Револьюційний Трибунал був створений відповідно до Декрету ВУЦВК від 15 квітня 1919 року, з метою розгляду справ особливо важливих за поданням ВУЦВК, президії ВУЦВК, РНК і Народного Комісаріату Юстиції, як суд першої інстанції.²⁵

10 серпня 1921 року ВУЦВК приймає Положення “Про Єдиний Верховний Трибунал УСРР”. Метою створення нового органу було об’єднання і корегування діяльності всіх революційних трибуналів УСРР та підпорядкування їх Єдиному Верховному Трибуналу, що створювався при ВУЦВК як касаційний орган і орган нагляду.²⁶

У зв’язку з переходом до мирного будівництва, звуженням дії надзвичайних органів, в 1922 році було проведено судову реформу. Її правовою основою була постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 року, що затвердила “Положення про судоустрій УСРР”, відповідно до якого революційні трибунали були ліквідовані. Слід відзначити, що цей документ був скопійований з аналогічного “Положення про судоустрій РСФРР” від 31 жовтня 1922 року.²⁷ Цей і аналогічні факти пояснюються, по-перше, особливими політичними стосунками між Україною та Росією, по-друге, насильницьким встановленням радянської влади в Україні, по-третє, прямим втручанням більшовицької партії та уряду радянської Росії у внутрішні справи України.

Так, постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україні декретів РРФСР від 27 січня 1920 року відміняла і анулювала декрети і постанови УСРР та замінювала їх декретами РРФСР.²⁸

При розробці радянського права в Україні, в тому числі й кримінально-процесуального, широко використовувався досвід правотворчої діяльності РРФСР. Декрети РНК радянської Росії, інструкції, положення, накази в ряді випадків використовувалися в Україні з доповненнями, які враховували місцеві умови. Наприклад, основні положення ленінського декрету РНК РРФСР "Про суд" №1 від 22 листопада 1917 року та інструкції НКЮ радянської Росії від 19 грудня 1917 року "Про революційний трибунал" були відтворені в частині організації органів попереднього слідства та їх процесуальних повноважень у постанові Народного Секретаріату від 4 січня 1918 року "Про введення народного суду" і "Положенні про революційні трибунали" від 23 січня 1918 року. Постановою колегії Народного комісаріату юстиції УРСР від 4 серпня 1920 року на території республіки були запроваджені "Керівні начала з кримінального права РРФСР", прийняті НКЮ Росії 12 грудня 1919 року.²⁹

Таким чином, можемо стверджувати, що створення і діяльність революційних трибуналів в Україні відбувалась за сценарієм, розробленим і апробованим в радянській Росії. Процес їх становлення відбувався за активної допомоги радянської Росії, яка втручалась у внутрішні справи Української Народної Республіки, починаючи з листопада 1917 року.

Дослідник репресивно-каральної системи І.Білас включає революційні трибунали до карального апарату державного механізму України, який більшовики, захопивши владу, створювали на основі проголошених жовтневою революцією загальних принципів доцільності – на кшталт російських. Радянська влада в Україні утверджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них необхідно віднести насамперед Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, Всеукраїнський та місцевий ревкоми, Раду робітничої і селянської оборони України, Раду української трудової армії, комбідри і комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали. Насправді ж усі вони виявилися далеко не «тимчасовими»: їх надзвичайні повноваження, які нехтували елементарними загальноприйнятими нормами моралі і права, протягом десятків років механічно переносилися у новостворювані репресивні органи або залишалися за тими ж, які вдосконалювалися, набуваючи інших форм. За допомогою цих органів було створено централізований апарат державної влади й управління радянської України, яку більшовики, включивши до складу червоної імперії, проголосили як Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР, згодом - УРСР).³⁰

Щодо правового забезпечення діяльності революційних трибуналів, то слід зазначити, що воно формувалось на початкових етапах стихійно і продовжувало змінюватись практично до їх повної ліквідації. Це пояснюється тим, що після радянських реформ правової системи України в сфері законодавства виник "правовий вакуум", який більшовики тимчасово заповнили "соціалістичною правосвідомістю" та "революційною законністю".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Копиленко О.Л. Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920.-К.,1997.-С.177-178; 2.Ленін В.І. Повне зібрання творів т.26.-С.415;3.Михайленко П.П. Перший декрет про народний суд в УРСР.-Л.,1957.-С.3; 4.Ленін В.І. Повне зібрання творів т.36.-С.198; 5.Земляньська В. Судова система в Україні після Лютневої революції 1917 року // Закон і бізнес.-1999.-14 серпня; 6.Історія держави і права України. Ч.2 /за ред. А.Й.Рогожина.-Х.,1996.-С.141; 7.Михайленко П.П. Вказана праця.-С.25; 8.Советская историческая энциклопедия. –т.7.-М.,1961.-С.926; 9.Титов Ю.П. Первые нормативные акты о советских революционных трибуналах.// Сов. гос-во и право.-1990.-№1.-С.122; 10.Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.-К.,1987.-С.479; 11.Портнов В.П. Славин М.М. Становление правосудия Советской России (1917-1922гг.).-М.,1990.-С.57; 12 Там же.-С.73; 13.Історія держави і права України. Ч.2 /за ред. А.Й.Рогожина.-Х.,1996.-С.142; 14.Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 год.1919.-№11.-Ст.141; 15. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф.Р-207, оп.6, спр.1, арк.24; 16.ДАВО, ф.Р-207, оп.6, спр.1, арк.27-28; 17. Узаконения и распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 год, 1919. -№1.-Ст.3; 18. Історія

держави і права України. Ч.2 /за ред. А.Й.Рогожина.-Х.,1996.-С.143; 19. ДАВО, ф.Р-207, оп.6, спр.1, арк.21 ; 20. Там же.-арк.21; 21. Музиченко П.П. Історія держави і права України. - К.,2000.-С.404; 22. Малинова Г. У истоков советского правосудия. В книзі Одеський мартиролог.-Одеса.,1999.-С.244-245; 23. Святоцький О.Д. Михеєнко М.М. Адвокатура України.-К.,1997.-С.27-28; 24. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 год.1919.-№37.-Ст.444; 25. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 год.1919.-№36.-Ст.431; 26.Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции.-Х.,1921.- Ст.14; 27.Музиченко П.П. Вказана праця.-С.437; 28. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920).Збірник документів і матеріалів.-К.,1957.-С.55; 29. Сабуров І. Обмін досвідом між радянською Україною і РРФСР у зміцненні законності в діяльності слідчих органів у перші роки радянської влади.// Радянське право.-1978.-№12.-С.14-15; 30. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.-Кн.1.-К.,1994.-С.61.

Н.П.Кузьмінець

СЕЛЯНСЬКІ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМОДОПОМОГИ НА ПОДІЛЛІ

Понад шість років безперервних війн і революцій дорого обійшлись Поділля. Внаслідок збройної боротьби, терору, епідемій воно втратило понад 100 тис. чол. Промисловість занепадала. Виробництво цукру в 1921 році становило тільки 4,5 % в порівнянні з довоєнним рівнем. Майже на 35 % зменшились валові збори зерна, різко скоротилось поголів'я худоби.¹ В містах і селах відчувалась гостра нестача товарів першої необхідності - одєжі, взуття, медикаментів.

Причини катастрофічного стану економіки полягали не лише у війсьній руйні. Значною мірою це був наслідок політики "військового комунізму" - системи політичних та економічних заходів, яку більшовики застосовували в 1918-1920 рр. У ці роки більша частина промисловості і торгівлі були націоналізовані, приватна торгівля заборонена. Конфісковану в поміщиків землю передали селянам, але водночас запровадили продрозкладку, за якою з урожаю кожній селянській родині залишали невелику норму, а решту відбирали в державні фонди за допомогою продзаконів та комітетів незаможних селян."Війсний комунізм" був спробою безпосереднього переходу до виробництва і розподілу на комуністичних засадах - без приватної власності ринку і товарно-грошових відносин². Зрозуміло, що ця політика повністю провалилася, спричинивши цілковиту руйну промисловості та сільського господарства і підірвавши матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці. Поділля особливо постраждало від цієї політики: його багаті продовольчі ресурси нещадно експлуатувалися радянською владою.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання незадоволення політикою більшовиків, що вилилось у військові заколоти, робітничі страйки та селянські повстання, які в 1921 році охопили Україну і Поділля³. Хоч Червона армія й нещадно придушувала ці повстання, Ленін був змушений визнати провал політики "військового комунізму" й необхідність піти на поступки, особливо селянам. Тому Х з"їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну розкладки продовольчим податком, що поклало початок новій економічній політиці. Неп був вимушеною спробою утримати владу шляхом економічних поступок ринку. Однак цей ринок був сильно деформований. Приватна власність не була гарантована. Держава розглядала її як найзапеклішого, історичного ворога. Націоналізація землі, відсутність земельного ринку заважали нагромадженню капіталів в аграрному секторі. Селянське господарство розпорошувалось. Правда, між 1923 і 1925 рр. держава змушена була зняти ряд обмежень, введених Декретом про землю: на заборону оренди землі і найму робочої сили. Однак останні мали короткотривалий характер.Становище селян, хоч і дещо поліпшилось в результаті запровадження непу, в цілому залишалось складним. Уява про те, як можна було зробити їх заможними,була невизначною і суперечливою.

Саме в таких умовах на Україні, в т.ч. на Поділлі, виникають селянські товариства взаємодопомоги. Вони почали створюватись згідно з постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. В ній зазначалось: "З метою поліпшення постановки справи соціального

забезпечення на селі, заохочення до цієї справи широких селянських мас, розвитку їх самодіяльності і ініціативи... організувати селянські комітети взаємодопомоги, покласти організацію і проведення взаємодопомоги на селі при неврожаях, пожежах та інших стихійних і соціальних лихах, які завдають шкоду окремим господарствам, селам і волостям, організацію суспільної і трудової допомоги,... влаштування закладів соціального забезпечення і всебічну допомогу хворим і пораненим червоноармійцям, сім'ям червоноармійців, мобілізованим і інвалідам"⁴.

Товариства взаємодопомоги створювались з ініціативи самих селян, як правило, на загальних зборах селян. Вони повинні були включати не менше 5-7 осіб, до числа яких обов'язково мали входити представники від місцевих червоноармійців. Щоб стати членом V сільського товариства взаємодопомоги /СТВ/, необхідно було власноруч написати заяву, зробити вступний внесок і сплачувати щомісячні внески, які в різних селах були неоднаковими. Пересічно кожне СТВ об'єднувало 60-100 чоловік, представників сільської бідноти, середняків та заможного селянства.⁵ Так, в 1926 р. СТВ Краснянського району об'єднували 2055 бідняків, 1123 середняків і 395 заможних селян. СТВ Хмільницького району об'єднували 424 бідняків, 446 середняків і 3 заможних селян.⁶ Нерідко до складу СТВ входили, крім селян, службовці, кустарі, робітники.

У своїй переважній більшості сільські товариства взаємодопомоги були безпартійними. Так, у згаданих вище СТВ Краснянського району загальною чисельністю 3573 чоловік в 1926 р. було 2 члени КП(б)У і 5 членів КСМУ. З 1155 членів СТВ Літинського району лише 7 були комуністами. Серед 21463 членів СТВ Могилів-Подільської округи комуністів було 89, комсомольців - 137.⁷

СТВ мали власні органи управління, які складалися з голови, президії та ревізійної комісії. Вищим органом організації вважались загальні збори. Відбувались волосні, районні, окружні з'їзди членів селянських товариств взаємодопомоги, на яких розглядались найрізноманітніші питання. Так, на з'їзді СТВ Вінницької округи, який проходив 15 червня 1928 року, розглядались такі питання: про міжнародне становище, про стан та перспективи роботи товариств в окрузі, про піднесення сільського господарства, про кредитну кооперацію тощо.⁸

У розпорядженні сільських товариств взаємодопомоги були власні земельні ділянки і реманент, необхідний для обробітку землі. В 1926 році СТВ Вінницької округи мали 28 плугів, 18 драпаків, 5 сівалок, 15 віялок, 3 молотарки, 33 борони, 9 культиваторів, 3 косарки. СТВ Могилів-Подільської округи мали 9 плугів, 10 борін і драпаків, 5 сівалок, 22 зерноочистки, 1 молотарку і трактор. Деякі СТВ брали машини в кредит, організовували прокатні і зерноочисні пункти, створювали власні магазини та насінневі фонди.

У кожному СТВ на обліку перебували господарства, які потребували невідкладної допомоги. Це були, в основному, сім'ї червоноармійців, хворі люди, вдови, сироти. За квітень - травень 1924 р. СТВ Жмеринського району надали грошову допомогу: інвалідам - 60 крб., сім'ям червоноармійців - 306 крб. 30 коп., вдовам - 116 крб. 70 коп. Студенецьке СТВ Вінницького району в 1925 р. надало допомогу 20 особам, з них - 2 інвалідам і 2 червоноармійцям, СТВ с.Сабарова цього ж району надало допомогу в сумі 100 крб. бідним селянським сім'ям, не враховуючи сімей червоноармійців і інвалідів.¹⁰ 31 грудня 1926 р. до 1 вересня 1927 р. СТВ Могилів-Подільської округи надали матеріальну допомогу 1290 інвалідам першої світової війни, 1315 родинам червоноармійців, 4374 іншим особам.¹¹

СТВ були рятівною організацією для селян. В архівних фондах зустрічається чимало заяв селян, в яких вони зверталися до СТВ з проханнями позичити гроші або надати натуральну матеріальну допомогу у зв'язку із їх важким становищем. Показовою є заява селянина с.Мазепинець Терешпільської волості до голови місцевого СТВ 2 березня 1923 року: "Прошу вас не відмовити в моєму проханні надати допомогу, оскільки я прибув з Червоної Армії, прослуживши там 4 роки. Моя сім'я /мати, брат і дружина/ не

... жодного фунта хліба. Крім того, я прийшов зовсім босий, не маю насіння для посіву...
... уже п'яту добу без хліба..."¹² За цими словами приховується біль і розпач простої
... лани, яка, пробувши чотири роки в армії, не зустріла допомоги з боку офіційної влади.
... СТВ виявилось єдиним органом на селі, до якого міг звернутись кожен у важку хвилину.
... Раніше таким адресатом на селі був заможний селянин, тому до нього зверталися по
... допомогу за різних умов. Але в 20-і роки, зокрема, в другій їх половині, цей прошарок
... селянства, доведений політикою радянської влади до банкрутства, сам потребував
... допомоги.

Незважаючи на обмежені власні можливості, тиск місцевих органів влади, СТВ
... надавали допомогу найширшим верствам селянства. Велику турботу вони виявляли про
... місцеві школи. Так, Переорське СТВ Вінницького району допомагало школярам одягом,
... взуттям, шкільним приладдям. Стадницьке СТВ виділило кошти для закупівлі дітям
... взуття та одягу.¹³ У ряді випадків селянські товариства взаємодопомоги влаштовували
... опікунство над сиротами та людьми похилого віку, які залишилися без годувальників.

СТВ допомагали не тільки окремим громадянам та окремим сім'ям, але й різним
... організаціям. Так, Черепашинське СТВ Калинівського району видало в 1927 р. хаті -
... читальні на культурно-освітні потреби 10 крб., школі - 36 крб. Гушинецьке СТВ
... Калинівського району в 1928 р. виділило місцевій сільськогосподарській кооперації 30
... крб. і 12 крб. на святкування 8 Березня.¹⁴ 3 25 жовтня 1929 р. кожне СТВ повинне було
... щорічно відраховувати 5 крб. для посилення наймитів та сільської бідноти в будинки
... відпочинку, санаторії та курорти.¹⁵

СТВ Поділля надавали певну допомогу селянам в передплаті періодичних
... видань, організації агротехнічного навчання, будівництві місцевих закладів охорони
... здоров'я.

Звичайно, не всі СТВ працювали однаково добре. В основному робота товариств
... залежала від їх керівництва. Там, де головою СТВ були заможні селяни або ж середняки,
... справи йшли значно краще, ніж там, де СТВ очолювали бідняки.

В 1928-1929 роках місцеві СТВ все більше звинувачуються партією і урядом у
... недоліках і хибах., СТВ в цей час втрачають колишню самостійність у своїй економічній
... діяльності, потрапляючи під повний вплив партійних осередків та комнезамів. У 1930 р.
... було прийнято постанову про реорганізацію сільських товариств в каси взаємодопомоги.
... А в 1932 р. вони взагалі припинили своє існування. Разом з СТВ було знищено останній
... прояв добровільності та самодіяльності селянства. Відтепер єдиною формою організації
... господарської і соціальної сфер на селі ставали колгоспи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хозяйство Подольи. - 1922. - № 1. - С. 6-7; 2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя
... (1919-1928). - К., 1996. - С. 116 - 142; 3. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства
... 1920-1932 років. - Вінниця, 1997. - С. 27-33; 4. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду
... України. - Х., 1921. - С. 91-92; 5. ДАВО, ф. 964, оп. 2, спр. 89, арк. 124, 213; 6. ДАВО, ф. 964, оп. 2., спр. 89,
... арк. 7; ДАВО, ф. 31, оп. 1, спр. 164, арк. 26; 8. Червоний край. - 1928. - 8 червня; 9. ДАВО, ф. 31, оп. 1, спр. 304,
... арк. 31; 10. ДАВО, ф. 3364, оп. 2, спр. 10, арк. 35; 11. ДАВО, ф. 31, оп. 1, спр. 304, арк. 31; 12. ДАВО, ф. 3364, оп. 2,
... спр. 152, арк. 1; 13. ДАВО, ф. 3364, оп. 4, спр. 11, арк. 65; 14. ДАВО, ф. 3364, оп. 1, спр. 15, арк. 13; 15. ДАВО,
... ф. 3364, оп. 1, спр. 8, арк. 142.

О.А.Мельничук

ЗАПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗЕМЛЕУСТРОЮ НА ПОДІЛЛІ У 1920-1925 рр.

Найголовнішим завданням більшовиків у сфері аграрних відносин був перехід
... від одноосібного ведення господарства до колективного. Радянські господарства,
... комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування
... вважалися найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві. У такий

спосіб пролетарська держава розраховувала позбутися економічної залежності від дрібного власника, який вважався найнебезпечнішим ворогом соціалізму, а створення на селі великого виробництва мало гарантувати радянській владі контроль над сільськогосподарським виробництвом.

Регіон України, де на 1919 р. збереглися значні розміри поміщицьких землеволодінь, більшовики вважали особливо зручним для впровадження радикальних змін. Однак спроби здійснення тут аграрних перетворень за більшовицькою доктриною викликали масове невдоволення та протест селянства. Ворожість села була однією з головних причин поразки радянських військ на Україні влітку 1919 року. Тому в резолюції ЦК РКП(б) "Про радянську владу на Україні", яка визначала політичну лінію партії після денікінської окупації, основні принципи аграрної політики зазнали певних змін. Зокрема, проголошувалась повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам. Радянські господарства рекомендувалось створювати лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян в комуни та артіль не допускати будь-якого примусу.¹ Новий земельний закон, затверджений Всеукраїнським 5 лютого 1920 року, який передбачав зрівняльний поділ землі, повинен був внести остаточне заспокоєння в українське село.

Однак, це зовсім не означало, що висловлені нові принципи аграрної політики відповідали прагненням та переконанням більшовиків. Лише бажання утвердитись в Україні та намагання зберегти свою соціальну опору на селі, змусили їх до проведення "чорного переділу", тобто наділення землею індивідуальних селянських господарств та зменшення розмірів радгоспів. Ленін з цього приводу зазначав: "Ми змушені визнати, що лише досить невелику частину культурних господарств ми змушені дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не отримаєм, а нам цей блок необхідний".²

Основна робота по здійсненню аграрних перетворень покладалася на утворені відповідно до положення Раднаркому від 28 лютого 1920 року при губернських та волосних ревкомах земельні відділи. Однак неконтрольованість соціального складу, а отже, і роботи цих відділів, не забезпечували належного успіху радянській владі. Тому з утворенням класових політичних організацій - комітетів незаможних селян (КНС), на них покладалось активне сприяння і контроль за діяльністю земвідділів. Для цього до складу волосних земельних відділів обов'язково включали голів волосних КНС, які повинні були стежити за дотриманням класової лінії при наділенні селян землею. У випадку незадовільної роботи земвідділів вони негайно розпускалися, передавши свої функції місцевим організаціям КНС. По селах земельними справами займався голова сільського комнезаму або ж один із його членів.³

Аграрні перетворення на Поділлі в першій половині 20-х років мали свої особливості. Перенаселеність регіону висувала на передній план проблему забезпечення селян землею. Так, дореволюційне селянське землекористування складало тут в середньому 0,63 десятини орної землі на одну особу. Тому щоб виконати вимоги нового земельного закону від 5 лютого 1920 року про мінімальний наділ - 1,87 десятин, потрібно було не лише розподілити всі землі, але й виселити за межі губернії 639200 чоловік.⁴

Не дивно, що вже влітку 1920 року в більшості повітів Поділля проявляється масове стихійне прагнення селян до отримання або розширення своїх присадибних ділянок. У доповіді підвідділу землевпорядкування Подільського губвиконкому в жовтні 1921 року зазначалось: "Селянська маса, впресована важкими економічними умовами в надто тісні рамки старих присадибних ділянок, почала енергійно добиватися розширення існуючих ділянок і захоплення нових не колишніх нетрудових земель".⁵

Затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі була пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише в кінці 1921 року. Серйозною перешкодою при землевпорядкуванні було те, що в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель.

Вимоги зрівняльного поділу земель явно суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу по націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньоселищне землевпровадження.⁶

Прагнення селян до отримання землі негативно позначились на їх ставленні до націоналізації. Тому навіть деякі з повітових відділів проводять лозунг: "Кращі землі - селянам, а що залишиться - для держави". Бажання селян отримати землю виражалось у масовому самовільному захопленні націоналізованої землі. На Поділлі це проявлялось найчастіше у відбиранні земель цукрових заводів. Так, лише жителями сіл Гайсинської округи восени 1923 року було зайнято майже 3 000 десятин землі. При виїзді на місце подій комісій райвиконкомів селяни рішуче заявляли, що "землі заводам не віддадуть, так як самі малоземельні, і земля повинна перейти в їх розпорядження, а не в розпорядження заводів, в яких знову засіли пани і поміщики".⁷

Випадки таких конфліктів, які нерідко переростали у збройні сутички між селянами та адміністраціями державних установ, були досить поширеними на Поділлі в першій половині 20-х років. За даними Подільського губернського відділу ДПУ в 1920-25 роках "селяни намагалися силою відібрати націоналізовану землю в усіх округах Поділля, особливо Проскурівській, Могилівській, Гайсинській".⁸ Для владного розв'язання конфліктів Наркомзем УСРР в грудні 1922 року надіслав директиву Подільському Губземуправлінню, в якій пропонувалось у план робіт по землевлаштуванню включити в першу чергу райони цукрових заводів, де виникли конфлікти. У таких випадках організації КНС нерідко захищали інтереси сільської громади, а не державні. Так, Подільський земвідділ неодноразово повідомляв Наркомзем про випадки відмови голів сільських комнезамів надати списки селян, які користуються захопленою землею.

Якщо земельні органи Поділля роботу по внутрішньо-селянському землевпорядкуванню мали розпочати з 1923 року, то для комнезамів, штучно створених більшовиками організацій сільської бідноти, це було одним з головних завдань з моменту їх виникнення. Згідно з інструкцією НКВС УСРР від 6 червня 1920 року місцевим комітетам неможливих селян надавалось право визначення та обліку лишків земель. За представленими ними документами відбувалось і фактичне відбирання зайвих земель, інвентаря, робочої худоби.

За постановою Раднаркому від 20 липня 1920 року для розподілу через комітет неможливих селян передавались всі незасіяні землі, які перебували в користуванні окремих осіб. Виявлення кількості, місцезнаходження і розмірів площ цих земель, а також причин незасіву, покладалось на місцеві земвідділи при посередництві КНС. Останні ж до дня розгляду зазначених матеріалів повинні були доставити список осіб, серед яких розподілялась земля.⁹ Згідно з технічною інструкцією Подільського губземвідділу складання списків покладалось на голів КНС та голів сільських рад, які своїми підписами затверджували цей документ. Так,

Ольгопільський повітовий відділ зобов'язував волземвідділи покласти повну відповідальність на організації КНС за правдивість складених списків.

В обіжнику Подільського губземвідділу від 28 квітня 1921 року вказувалось на необхідність залучення комнезамів до роботи по наділу селян присадибними ділянками. Наділення садибами потрібно було планувати так, "щоб найменше нанести шкоди інтересам кінцевого землевлаштування".¹⁰

Наркомзем України спеціальним циркуляром від 10 травня 1921 року загострював увагу губземвідділів на фактах самовільного захоплення присадибних ділянок селянами, частина яких зовсім не мала права на садиби. Для перевірки садиб, які перейшли до селян без участі земельних органів, створювались на місцях спеціальні комісії з представників повітового і волосного земвідділів та двох представників місцевого КНС. Лише після перевірки ці садиби закріплювались за господарями.

На Поділлі через кваліфікацію роботи земельних органів, роботу по тимчасовому розподілу нетрудових земель нерідко здійснювали комнезами. Так, член контрольної комісії по Загнітковській та Кам'янській волостях, описуючи типову картину землевпорядкування в містечку Рашкові, зазначав: "Роботу волземвідділу проводив, в цілому, комнезам. Розподіл землі проводився також комнезамом, тому земля розподілена неправильно".¹¹ В результаті під час тимчасового розподілу колишніх нетрудових земель за законом від 5 лютого 1920 року, на Поділлі 70 % площі було розподілено при участі земорганів і комнезамів, і лише 30 % - техніками-землемірами.¹²

Перерозподіл земель в особисту власність на Поділлі особливо активно відбувається після прийняття V Всеукраїнським з'їздом Рад закону від 2 березня 1921 року про закріплення землі за господарствами на дев'ятирічне користування. Закріплення землі відбувалося після того, як у заможних селян будуть відібрані лишки землі і реманенту. Запровадження закону покладалося на КНС. Офіційно воно підтверджувалось декретом від 13 квітня 1921 року, який одним з першочергових завдань комнезамів передбачав "термінове вилучення лишків землі у куркулів".

Рішення місцевих з'їздів КНС Поділля свідчили про безкомпромісність їхньої боротьби з селянами-власниками. Так, в резолюції Літинського повітового з'їзду КНС, який відбувся в липні 1921 року, зазначалось: "Вжити всіх заходів до ліквідації куркульських господарств шляхом відібрання лишків земель та передачі їх комнезамовим. Коли ж куркулі будуть чинити опір, то конфісковувати їх майно, а самих арештовувати та відправляти через повітвиконкоми до концтаборів".¹³

Надання владою широких прав і привілеїв комнезамам, викликало масовий протест основної частини селянства. Безпартійні селянські конференції, де обговорювались земельні справи, приймали рішення, які засуджували участь КНС в аграрних перетвореннях, нерідко вимагали негайної ліквідації самих організацій. Такі рішення не могли подобатися партійному керівництву. Виступаючи на захист своєї опори, ЦК КП(б)У вказав на доцільність скликання з'їздів КНС, а не безпартійних селянських конференцій. На Поділлі це проявилось в рішенні губпарткому, де зазначалось, що в період розшарування села, скликання безпартійних селянських конференцій було б "шкідливим і не бажаним" і допускається лише в окремих необхідних випадках.¹⁴

Якщо на Україні планувалось завершити закріплення земель до 15 вересня 1921 року, то на Поділлі на цей час закріплення відбулося менш ніж на третині площі. У виступі на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: "Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелось просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року".¹⁵

Однак і цей термін не став остаточним. З переходом до нової економічної політики активізувались дії заможного селянства по поверненню їм конфіскованого майна, землі, реманенту. Вони не лише перешкоджали незаможним селянам користуватись відібраною землею, але й поширювали чутки про відновлення приватної власності на ці землі. В наказі Подільського губвиконкому від 15 листопада 1922 року попереджувалось, що такі дії по радянському законодавству кваліфікуються як непокірність законам радянської влади. Тому всім адміністративним органам наказувалось з допомогою комнезамів стежити за виступами "куркулів", а винуватих осіб негайно арештовувати і засуджувати до карної відповідальності за статтями 73, 94 КК УСРР з конфіскацією всього майна.

Проте селяни не обмежувались стихійними виступами за повернення відібраної комнезамами землі. Вони, відповідно до нових законів, порушували перед судом питання про відповідальність незаможників за їхні дії. З метою ліквідації оскаржень на дії заможного селянства та, враховуючи побажання II Всеукраїнського з'їзду КНС, ВУЦВК 10 травня 1922 року прийняв постанову "Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села". А в інструкції НКЮ від 9 грудня 1922 року всім судовим і адміністративним органам рекомендувалось не брати до уваги вимоги осіб, котрі не входять в КНС, про повернення їм майна. Члени КНС повинні були отримати від президії місцевого комнезаму посвідчення про те, що спірна земля чи майно, відібране при розкуркуленні в осіб, які не належать до незаможного селянства. Така примітка НКЮ робила фактично неможливим повернення землі і майна до своїх попередніх господарів.

Постанова ВУЦВК від 10 травня 1922 року не зупинила процесу повернення конфіскованих земель до своїх господарів. Губвідділ КНС Поділля в обіжнику від 7 вересня 1922 року відзначав, що "постановами народних судів та будь-якими іншими шляхами куркулям повертаються землі та інше майно, що було відібране незаможниками при розкуркуленні".¹⁶ Тому губернський відділ управління наказував віддати до суду народних суддів і органи, що приймають рішення про вилучення у незаможників цього майна. Контроль за виконанням наказу покладался на заввідділів комнезамів на місцях.

Для виконання поставленого завдання Подільський підвідділ КНС в директиві від 2 березня 1923 року доручав сільським та волосним комнезамам зібрати відомості про будь-які випадки постанов судових і адміністративних органів на користь "куркулів", прийнятих після 7 червня 1922 року, і надати їх для передачі прокурорському нагляду на предмет входження у виконкоми і вищий судовий контроль НКЮ про відміну і опротестування таких рішень.

Для прийняття народними судами рішень в земельних спорах на користь незаможників влада залучала останніх до участі в засіданнях суду в статусі народних засідателів. В обіжнику Подільської губКНС від 11 листопада 1924 р. пропонувалось "подбати, щоб до складу нарзасідателів ввійшли найактивніші незаможники". Так, під час перевиборів нарзасідателів по семи районах Тульчинської округи в 1924 році було обрано 1370 чоловік, з них 873 члени КНС. Щоб виграти справу по земельних спорах в суді, селяни прагнули дістати довідку, яка б підтверджувала їх членство в КНС. Так, СКНС села Гармак Барського району дав довідку громадянину Ігнатівському "в тому, що він дійсно член КНС і є по соціальному стану бідняк, а відповідач Юлько Чумелий є дійсно експлуататор".¹⁷

Прийняття Земельного кодексу в грудні 1922 року, який юридично оформлював новий земельний лад і визначав напрямки аграрного будівництва в країні в період НЕПу, не вніс суттєвих змін у практичну участь КНС в земельних перетвореннях на Поділлі. Незважаючи на те, що на засіданні колегії наркомзему УСРР від 27 січня 1923 року проект НКВС про продовження розкуркулення був відхилений, організації КНС Поділля і надалі продовжують здійснювати вилучення "лишків" землі у заможних

селян. В доповіді про роботу Вінницької окружної КНС 20 лютого 1923 року зазначалось, що така робота має бути продовжена. Позитивними моментами її були названі: повне розшарування села, що дає можливість закласти тверду основу радянської влади на селі, та підриє економічного впливу у "куркулів". У планах роботи Подільської ГубКНС на 1923 рік розкуркулення визначалось як найголовніше завдання у справах соціалістичного землеустрою.

Такі завдання комнезамів Поділля повністю суперечили новій економічній політиці більшовиків. Тому підвідділ КНС при НКВС в листі від 24 березня 1923 року вказував на неприпустимість подальшого розкуркулення й вимагав негайної зміни плану роботи подільських комнезамів. Незважаючи на всі зауваження з центру, 1923 рік на Поділлі став кульмінаційним в справі розкуркулення. За матеріалами вибіркового обстеження комнезамів у вересні 1923 року з 50-ти організацій КНС лише 6 не проводили розкуркулення.¹⁸ Окрім того, директивою Вінницького окружного КНС від 14 квітня 1923 року для відбирання лишків земель передбачалось навіть створення волосних і сільських комісій. Головою комісій призначали уповноваженого від окружного відділу КНС. Крім нього, до їх складу входили голови волосного виконкому та комнезаму.

Матеріали, почерпнуті нами в архівах, свідчать про широкі масштаби розкуркулення, проведеного за участю комнезамів Поділля. Наприклад, по Жмеринському повіті на 1 лютого 1923 року в заможних селян було відібрано 2910 десятин землі.¹⁹ У звіті Вінницької окружної КНС повідомлялось, що лише з 1 травня 1923 по 1 травня 1924 року у куркулів адміністративним шляхом відібрано 7100 десятин, якими було наділено 2410 членів КНС.²⁰

Здійснюючи розкуркулення, члени КНС вилучали не лише землю, але й реманент, житло та господарські будівлі. Так, наприклад, в селі Медвеже Вушко Вінницького району в лютому 1923 року у заможних селян були вилучені і передані КНС: борони, брички, віялки, і навіть робоча худоба.²¹ Все це нагадувало звичайнісінький грабіж місних сільських господарів.

Прагнучи захистити себе від свавілля організованої бідноти, заможні селяни звертались у судові інстанції. Так, в першій половині 1923 року Подільська губернська прокуратура була буквально "закидана" масою скарг селян на неправомірні дії комнезамів при вилученні майна. Проте навіть при задоволенні судом цих скарг місцеві КНС не поспішали повертати конфісковане. Так, з 796 млинів, які були відібрані по Подільській губернії у власність, було повернуто 215.²²

Восени 1923 року знову постало питання про розкуркулення. Постановою ВУЦВК від 11 вересня 1923 року "Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у колишніх дідичів і куркулів" радянська влада вирішила його на користь незаможників. Виконання постанови покладалось на сільради та місцеві комітети незаможних селян, а де такі були відсутніми, – на районні КНС. Подільський губвиконком на засіданні від 19 вересня 1923 року розглянув питання про проведення цієї постанови в життя. За прийнятим рішенням сільські ради і КНС зобов'язувались ретельно переглянути землекористування і в разі потреби порушити до 1 січня 1924 року перед земельно-судовими комісіями клопотання про відбирання "зайвих" земель. Кінцевий термін розгляду справ – 15 лютого 1924 року.

Земельно-судові комісії (ЗСК), які мали здійснювати нагляд за проведенням подальшого землевпорядкування, на Поділлі виникли ще в грудні 1922 – лютому 1923 року. До їх складу входили представники виконкомів, земвідділів, комнезамів. Центральний комітет незаможних селян дбав про те, щоб у земельно-судових комісіях переважний вплив мали члени КНС. Своєю директивою від 7 грудня 1923 року він пропонував звернути особливу увагу на пошвалення участі КНС в роботі земсудкомісій. Представникам окружних та районних КНС пропонувалось регулярно відвідувати засідання цих комісій.

Земсудкомісії, де переважний вплив мали члени КНС, підходили до вирішення спірних земельних питань з врахуванням класової позиції. Так, селяни села Теофілівки Гайсинської округи скаржились Подільському губернському прокурору на дії земсудкомісії, яка приймала рішення без виклику на суд відповідальних, тобто селян, в яких відбирали землю. Тому прокурором такі рішення були визнані незаконними. Активну діяльність земсудкомісії Поділля розгорнули в кінці 1923 - початку 1924 року. Так, лише через Вінницьку окружну земсудкомісію в цей період було розкуркулено 1077 господарств, в яких вилучено 3142,22 десятини землі.²³

Продовжуване за інерцією розкуркулення ставало для комнезамів одним із засобів для використання відібраної землі у власних інтересах. Прагнення членів КНС збагатитись за рахунок відібраних земель призводило до того, що під розкуркулення досить часто попадали і середні селяни. Маса заяв-скарг на неправомірність дій комнезамів заповонила різні інстанції владних структур від місцевих до всеукраїнських. В одній із них громадянин села Нової Ободівки Тульчинської округи Шостак Микола писав до голови Подільського губкомнезаму: "З самого початку на мене озлоблюється КНС, а в липні 1923 року голова СКНС Черевичник Федір сказав, що я проти радянської влади і КНС. Вони постановили і самоправно забрали в мене будинок, садибу з фруктовими деревами, 3 морги поля, засіяного житом і пшеницею, 20 возів сіна, 22 пуди жита і пшениці. Звертання в окрземвідділ нічого не дало, бо голова СКНС, отримавши звітти папірця, сказав, що він окрземвідділу не підпорядковується".²⁴

Отримавши землю внаслідок розкуркулення, незаможники не завжди могли самі обробити свої наділи. Перешкодою були відсутність реманенту, робочої худоби. Так, на кінець 1923 року на Поділлі було 52% безінвентарних господарств та 57% господарств без робочої худоби.²⁵ Відсутність робочої худоби та реманенту, змушувала незаможників звертатись по допомогу до заможних господарів. Щоб не втратити своєї соціальної опори на селі, радянська влада засудила такі угоди, назвавши їх "кабальними". Подільська губКНС в своєму зверненні до незаможного селянства від 14 червня 1923 року закликала: "Нехай незаможник, що уклав угоду з куркулем, подасть на нього в суд, підкріпивши показами свідка, і все буде зроблено".²⁶

На початок 1924 року Поділля залишалося єдиним регіоном, де суцільну перевірку землекористування не вдалося закінчити. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку її було продовжено до 15 квітня 1924 р. Прагнучи завершити роботу у вказаний термін, губернський відділ КНС в своїй директиві 5 лютого 1924 року попереджував голів районних та сільських КНС, що в разі невідібрання всіх "лишків" земель, вони будуть притягнені до судової відповідальності. Проте і цей термін не став остаточною в припиненні розкуркулення на місцях. У листі прокурора Вінницької округи у Вінницький окружний КНС (липень 1924 року) вказувалось на скарги жителів округи щодо продовження здійснення комнезамами відбирання земель у селян всупереч вказівкам вищих органів влади.

Селянин-власник, який, як ніхто інший, знав справжню ціну землі, не міг зрозуміти логіки в проведенні розкуркулення. З цього приводу жителі села Потоки Жмеринського району в листі Подільському губернському прокурору писали: "Місцевий комнезам весною 1923 року з метою розкуркулення відібрав у нас зайву на його погляд землю. Таке вилучення ми вважаємо несправедливим, тому що: 1. Ми цю землю обробляли власними знаряддями, підживлювали. На покращення її ми затратили чимало праці. У нашому користуванні ця земля ніколи не пустувала і ми завжди сумлінно виконували продподаток і відбували всі повинності; 2. Цю землю віддали особам, які не можуть її обробити належним чином, в результаті чого вона не дасть потрібного врожаю. Таким чином, втрачаємо ми і втрачають державні інтереси радянського уряду, який прагне до підняття господарств; 3. При селі є багато землі резервного фонду, який не використовується. А тому ми звертаємося до

закону і просимо вашого розпорядження про повернення нам нашої землі, а малоземельних наділити землею із резервного фонду, а також притягти до законної відповідальності сільську раду за те, що більше 100 десятин землі не використовується і залишається незасіяною".²⁷

Однак лише окремі з селян вірили в справедливість радянського суду. Основна ж маса спрямовувала зусилля на насильне повернення своїх земельних ділянок. Так, в інформаційному донесенні Подільського ДПУ від 8 червня 1924 року зазначалось про активізацію дій заможних селян по поверненню розкуркулених земель в Кам'янецькій, Могилівській та Гайсинській округах. "Майже у кожному селі, - зазначалось в донесенні, - йде боротьба незаможників з куркулями, і конфлікти поки що владжуються міліцією".²⁸

Відповіддю місцевих комнезамів на дії заможних селян було винесення рішень зборів про висилку їх із сіл. Так, лише за 6 місяців 1924 року організаціями КНС Тульчинської округи було прийнято 76 таких постанов.²⁹ Проте траплялись випадки вчинення організаціями КНС публічних самосудів над селянами-власниками за спробу повернути свою землю. Ілюстрацією може слугувати так звана "галичинецька справа". Жителі села Галичинці Джуринського району Кашевський Яків, Бабій Авраам та Бабій Василь оскаржили неправомірні дії сільКНС перед Особливою Колегією Вишого контролю по земельних справах і добились відміни постанови окружної земсудкомісії про відібрання в них землі. Приїхавши в село, вони пред'явили наказ Верховного суду сільській владі. негайно були скликані збори КНС, куди привели цих трьох селян і важко побили. Після цього секретар КНС Гнатюк трьома пострілами з обрізу їх застрелив. Реакцією зборів КНС на здійснення звірачої розправи були гучні оплески та виконання "інтернаціоналу".³⁰ На засіданні бюро Могилів-Подільського окружного від 11 лютого 1926 року, де розглядались висновки комісії по обстеженню галичинецької земельної справи, було вирішено не надавати їй політичного характеру, який би міг бути використаний проти незаможників.³¹

Результатом "соціалістичного землевпорядкування" на Поділлі стало не збільшення селянських наділів, а, навпаки, зменшення. Земельні ж наділи членів КНС з 1920 по 1925 рік навпаки збільшились і навіть перевищили середню норму забезпечення селян землею. Якщо на Поділлі в 1925 році на одне селянське господарство припадало 3,3 дес., то господарство члена КНС – 3,63 дес.³² Тобто земля, яка відбиралась комнезамами у заможних селян, розподілялась в більшості серед членів КНС, а не серед всієї сільської бідноти, інтереси якої вони зобов'язані були захищати. Залучення комітетів незаможних селян до аграрних перетворень на Поділлі не лише не прискорило вирішення проблем землевлаштування та землекористування, але й поглибило процес розшарування селянства і сприяло продовженню, по суті, громадянської війни на селі. В їх діяльності виконання вказівок "зверху" тісно перепліталось з виявленням власної ініціативи. Свою участь в земельних перетвореннях члени КНС в основному використовували для власного збагачення і наживи. Не останню роль в таких випадках відігравали заздрість, зведення особистих рахунків, бажання помсти тощо. Такий характер перетворень призводив до занепаду та руйнування сільського господарства, знищення справжніх господарів на землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. КПРС в резолюціях... Т.2.-К., 1979. - С.121; 2. Ленін В.І. Повне збір.тв.-Т.39.-С.370; 3. Ксензенко Н.І. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 -март 1921 гг.).- Х., 1980.-С.98; 4. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г.-Винница, 1924.-С.19; 5. ДАВО, ф.П-40, оп.2, спр.148, арк. 39; 6. Хозяйственное строительство на Подолнии. Отчет губэкономсовещания с 1 апреля 1922 г. - по 1 октября 1922 г.- Винница, 1923. - С.43; 7. ДАВО, ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 27; 8. Шульга І.Г. Голод на Поділлі.- Вінниця, 1993.- С.16; 9. Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г.- Х.,1920. - С.48-49; 10. ДАВО, ф.П-40, оп.2, спр.148, арк. 54; 11. ДАВО, ф.Р- 857, оп.1, спр.86, арк.32; 12. Ксензенко Н.І. Вказ праця.-С.101; 13. ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.35, арк. 17-18; 14. ДАВО, ф.П-53, оп.1, спр.17,

арк. 9; 15. Стенографический отчет II губсъезда Советов Подольи 3-5 декабря 1921г. - Винница, 1922.- С.24; 16. ЦДАВО України, ф.257, оп.1, спр.20, арк. 47; 17. ДАВО, ф.Р-1901, оп. 1, спр.75, арк. 31; 18. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1666, арк. 28; 19. ДАВО, ф.П-1, оп.1, спр.730, арк. 22; 20. ДАВО, ф.Р-1901, оп.1, спр.214, арк. 5-6; 21. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921-1925)// В кн. 3 історії радянської Вінниччини.- Вінниця, -1960.- С.52; 22. ДАВО, ф.Р-1901, оп.1, спр.76, арк. 3; 23. ДАВО.- Ф.П-29, оп.1, спр.102, арк. 72; 24. ДАВО, ф.Р-1901, оп.1, спр.59, арк. 155; 25. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г.- С.11; 26. Поділля в період відбудови народного господарства (1920-1925). 36. док. і мат.- Вінниця, 1957.- С.286; 27. ДАВО, ф.Р-951, оп.1, спр.128, арк. 51; 28. ДАВО, ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 83; 29. ДАВО, ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 69; 30. ДАВО, ф.П-29, оп.1, спр.141, арк. 125-127; 31. ДАВО, ф.П-31, оп.1, спр.107, арк. 39; 32. Матеріали по обстеженню комітетів незаможних селян. (По даным исследования в июне 1925 г.).- Х., 1925.- С.41.

О. І. Криворучко

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ЗАКЛАДИ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Оскільки цінності духовної культури базуються на матеріальній основі, важлива роль у загальнокультурному процесі належить різним культурним закладам, пряме призначення яких - пропаганда та поширення досягнень тієї чи іншої сфери культури серед народних мас.

На початку 20-х рр. в сільській місцевості основною формою культосвітньої роботи були просвіти. Та новій владі були потрібні не стільки «вогнища культури», скільки «центри агітації та пропаганди». В 1920р. у відозві ЦК «До всіх організацій КПУ» прямо ставилося завдання: «...оволодіти Просвітами як побутовою і звичною формою культурно-просвітницької роботи в українському селі. Просвітянські бібліотеки повинні бути переглянуті та доповнені комуністичною літературою, просвітянський театр, хор та інше повинні бути взятими під наше ідейне керівництво, саме приміщення освіти повинно стати місцем, звідки кожен сільський бідняк дізнається про головні та основні завдання Радянської держави».¹

Ця тенденція до ідеологізації культурного життя викликала спротив просвітницьких кадрів. Тому більшість просвіт, звинувачених у поширенні ідей «українського дрібно-буржуазного націоналізму», протягом 1921-23рр. була реорганізована у сільбуду та хати-читальні, які стають основними культурними центрами в сільській місцевості.

Про масштаби діяльності сільбудів свідчать такі дані: влітку 1924р. ці заклади нараховували своїми членами до 114700 чол.² Такий відносно невеликий процент охоплення призводив до того, що, як відзначала у своїх перевірках РСІ, більшість сільбудів та хат-читалень, замикаючись тісним гуртом комсомольської та частково неорганізованої молоді, фактично ставали клубами молоді.

Та й те, що навіть у 1925 р. в більшості випадків «... керуючий апарат СБ української мови не знав або дуже мало нею володів ...», а робота в цих установах, крім драмгурткової, на 75% проводилася російською мовою,³ не могло позитивно відобразитися на задоволенні культурних потреб населення, 95% якого складали українці.

У містах України на поч. 20-х рр. головне місце в сітці культурно-просвітницьких установ займали робітничі клуби. Про охоплення міського населення клубною роботою свідчать дані такої таблиці:

Таблиця 1

Динаміка кількісного складу членів міських клубів⁴

Дата	Всього член. клуб.	К-ть член. в сер. на 1 кл.
1.01.1923 р.	65978	87
30.12.1924 р.	285775	308
30.12.1925р.	381850	453

Кількісне зростання членів клубів за три роки майже в 6 разів свідчить про активізацію клубної роботи і поширення її впливу на культурну ситуацію в місті.

Та, в цілому, сільбуду і клуби охоплювали найбільш активну частину населення. На сер. 20-х рр. сільбудами та клубами було охоплено відповідно 265 тис. та 366 тис. чол.⁵ Більшість жителів міст, а особливо сіл, залишалися поза їх діяльністю або, у кращому випадку, відігравали роль об'єктів культурницької роботи, що не могло повною мірою задовольнити їх потреби.

Характерною рисою, яка визначає ступінь культурного розвитку нації є наявність і чисельність її інтелігенції, як носія культурних цінностей, генератора духовного життя суспільства.

Інтелігенція України на початку відбудовчого періоду складала приблизно 0,7% від загальної кількості населення республіки, що становило близько 200 тис. чол. (включаючи службовців).⁶

Міський перепис 1923 р. зафіксував у містах України робітників культури та освіти - 38357 чол. Досить чисельною була група інтелігенції, об'єднаної в категорію «осіб вільних професій» - 25054 чоловік. Сюди входили артисти, музиканти, літератори, педагоги, служники культу тощо.⁷

На жаль, перепис 1923 р. врахував лише інтелігенцію міст і містечок, тому ми не володіємо побічними точними даними про культурницькі кадри сіл цього періоду. Але якщо по закінченню так званого відбудовчого періоду в сільській місцевості за даними перепису 1926 р. працівники культури та освіти нараховували лише 37389 чол. (з них 37028 учителів),⁸ то логічно, що для початку 20-х рр. цей показник був значно нижчим. Обділеність професійними кадрами сільських культурних установ значною мірою визначала їх провінційний характер.

Значне місце серед закладів культури на початку 20-х рр. посідали бібліотеки, діяльність яких через їхню специфіку мала чи не найбільший вплив на формування культурного рівня населення. У містах бібліотечну мережу складали самостійні бібліотеки, бібліотеки при різних закладах (навчальних, наукових тощо), клубні бібліотеки (робітничі, профспілкові). Крім того, згідно з постановою ВУЦВК від 22.11.1922 р. державні бібліотеки та їх філії виконували функції центральних міських та губернських бібліотек.⁹ У селищах міського типу функціонувала певна кількість хат-читалень (до 30% від всіх бібліотек).

У селах діяла незначна кількість самостійних бібліотек, переважали стаціонарні бібліотеки при сільбуду (в середньому - 7 - 205 книг по сільбуду та 209 - 605 шт. по райсільбуду).¹⁰ Більшість хат-читалень постійних бібліотек не мали. Крім того, при частині сільбудів (близько 17% від загальної кількості) для задоволення потреб у книжковій продукції жителів віддалених сіл були організовані пересувні бібліотеки, радіус обслуговування яких становив не більше 15 верств, тому їх діяльність так і не поширювалася на «глибинку».¹¹

Систематизовані дані про співвідношення міської та сільської бібліотечних мереж містить дана таблиця:

Таблиця 2

Стан бібліотечної справи у УСРР в 1922 - 1925 рр.
(кількість бібліотек, книжковий фонд)¹²

рік	місто		село		Україна	
	Бібл.	кн. (в т.)	бібл.	кн. (в т.)	бібл.	кн. (в т.)
1922	293	4769	2774	1063	3067	5831
1923	377	5314	3349	1259	3726	6574
1924	454	6499	4700	1840	5154	8339
1925	793	8676	4376	2023	5169	10699

Навіть не вдаючись до детального аналізу, можна зробити висновок, що книжковий фонд сільських бібліотек в кількісному відношенні значно поступався фонду міських книгозбірень. Наприклад, у 1924 р. на одну книжку в сільській місцевості припадало в середньому 45 чол., а в місті - 1,8 чол.¹³

Великим недоліком у формуванні книжкового фонду як міських, так і сільських бібліотек, було переважання книжок, надрукованих російською мовою. За матеріалами перевірок РСІ сільських книгозбірень у 1925 р. українські книжки до загальної кількості книг складали 6,6%, а до придбаних протягом 1922 - 25 рр. - 20,2%.¹⁴ У містах, особливо обділених українською літературою, були робітничі бібліотеки: навіть у 1927 р. у великій кількості профспілкових бібліотек українські книжки складали тільки 2% книжкового фонду.

Важливою складовою культурного життя суспільства є сценічне мистецтво. В містах України воно було репрезентоване театром, оперою, балетом.

Звичайно, не всі міські жителі однаковою мірою могли користуватися здобутками сценічного мистецтва. Перехід на самоокупність, передача театрів в оренду, введення платності зробили театри внаслідок дороговизни квитків недоступними для широких народних мас. Щоб покращити становище РНК УСРР, було видано постанову від 4.08.1921 р., де говорилось про виділення половини всіх місць в театрах для безкоштовного розподілу серед членів профспілки та червоноармійців, виділення певної кількості дешевих квитків, постановку спектаклів спеціально для робітників із скидкою в вартості квитків.¹⁵ Та через її погане виконання стан справ не покращився: театральне мистецтво продовжувало залишатися певною мірою елітарним, більшість міських жителів була позбавлена можливості користуватися його цінностями.

Та й репертуар театрів не завжди відповідав інтересам аудиторії, особливо українського глядача. На підтвердження цієї тези наведемо такий приклад: навіть на третьому році декларованої «українізації» в театральному житті України переважала російська мова. Так, протягом театального сезону 1925 - 26 рр. в республіці відбулося 7280 вистав. За національною ознакою ці постанови розподілялися таким чином: російською мовою - 5000 (70%), українською - 1480 (20%), єврейською - 740 (10%).¹⁶ Відсоток українських театрів серед цих культурницьких закладів міста складав 26%.¹⁷

Ще більшою мірою, ніж міські жителі, послугами сценічного мистецтва було обділене сільське населення. На відміну від міст, в яких діяли театри, балет, опера, театральна робота в селі в основному зводилась до «театральщини» сільбудів і хат-читалень та нечастих гастролей міських виїзних труп.

Певне уявлення про масштаби цієї роботи можна скласти, проаналізувавши чисельність культурницьких кадрів, які її виконували. У зв'язку з недосконалістю системи професійного обліку, що лише складалась на поч. 20-х рр., ми не володіємо даними про чисельність цієї категорії сільської інтелігенції в даний період. Але про недостатність її свідчить той факт, що за підсумками перепису 1926р. працівників мистецтва в сільській місцевості проживало 246 чол. (4,4%), причому найчисельнішою серед мистецьких кадрів села була категорія «музиканти» - 127 чол.¹⁸

Використавши з певним обумовленням ці дані для характеристики сільських мистецьких закладів поч. 20-х рр., можна зробити висновок: обмаль працівників мистецтва зумовлювала обмеженість театального життя в сільській місцевості, його «хуторянську» спрямованість.

Не могли зарадити цьому нечасті гастролі міських труп, якщо взяти до уваги, що головною метою їхніх вистав було не поширення здобутків мистецтва, а проведення чергових агітаційних кампаній, на що спрямовував ці трупи у своїх інструкціях сектор мистецтва Головополітосвіти УСРР. В одній із них, зокрема, вказувалося: «Наша мета - провести продовольчі гасла і пояснити селянинові зміст нашої нової політики в галузі продовольчій ... Всі нові засоби сучасного мистецтва повині бути рішуче принесені в жертву для цієї мети».¹⁹

На початку 20-х рр. все більше в життя сільського та міського населення проникає такий важливий засіб духовного впливу як кіно.

Миська сітка кінотеатрів поділялася на комерційні кінотеатри та клубні установи (робітничі кінотеатри). На 1.10.1924 р. нараховувалося 177 комерційних кінотеатрів та 123 клубні установи.²⁰

За перше півріччя 1925 р. відбувся ріст сітки кінотеатрів (особливо робітничих) - їх кількість досягла 424 шт.²¹

Всі кінотеатри сплачували державі податок за демонстрацію фільмів. Причому, якщо сума податку комерційних кінотеатрів становила до 30% їхнього валового доходу, то з робітничих клубів стягувалося від 5 до 15 крб. за кожне демонстрування, що складало суму, яка лише відшкодувала амортизацію картини та затрати на прокат.

Робітничі кінотеатри були об'єднані в куші (не більше десятка в одному). Куш обслуговувався 1 фільмом в тиждень, який кожен театр отримував у зазначений день. Кінофільми, отримані в порядку кушового постачання, демонструвалися лише на закритих сеансах, які мали право відвідувати тільки члени клубу і їх сім'ї за цінами, не більше 10 коп. за сеанс.²² Подібні умови демонстрування фільмів не задовольняли потреб всіх робітників підприємств-власників клубів, не кажучи про інші соціальні групи населення.

У порівнянні з містом село було більш обділеним цим видом мистецтва. До 1925р. основною формою демонстрування фільмів у сільській місцевості була кінопересувна. Та й пересувки були мізерної кількості (в 1924 р. - 139 шт.). Тому ВУФКУ в 1925 р. розробило план кінофікації села виключно стаціонарними установками. На 1.10.1925 р. їх нараховувалося 215 одиниць.²³ Планувалося до 1.10.1926 р. змонтувати ще 600, причому, третину апаратів ВУФКУ мали сподівання знайти на місцях.²⁴ Але час довів, ці плани так і не було виконано (на 1.10.1926 р. нараховувалося на селі 440 кіноустановок). Однією з причин їх невиконання було те, що часто на місцях кошти, виділені на кінофікацію сіл, осідали в містах. На Поділлі, наприклад, всі кіноустановки вирішили розмістити в містечках. І лише втручання ВУФКУ призвело до виправлення допущених помилок.²⁵

Ціна квитка на перегляд кінофільмів у сільській місцевості була значно нижчою, ніж у містах (3 - 5 коп.). З одного боку, це давало змогу широким колам селянства залучатися до кіномистецтва, а з другого - стало причиною того, що в села, як правило, потрапляли кінокартини недостатньої технічної якості.

Таким чином, різниця в розвитку соціально-культурних інфраструктур села та міста, наявність культурно-побутових відмінностей між ними обумовлювали те, що сільські та міські жителі мали різні можливості для задоволення своїх культурних потреб, що створювало неоднакові умови для реалізації їх творчих можливостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 354, арк. 225; 2. Там же, спр. 1854, арк. 15; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 539, оп. 3, спр. 1393, арк. 15; 4. Маключенко В. И. Политико-просветительская работа на Украине в 1923-25 гг. - К., 1984. - С. 34; 5. Статистика України. - № 110, сер. УП. - Т. УІ, вип. 2. - С. ХУІІІ; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920 - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., Едмонтон, 1992. - С. 82; 7. Очерки развития социально-классовой структур УССР. 1917 - 1937. - С. 178; 8. Касьянов Г. Вказана праця. - С. 95; 9. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. - 1922. - № 49. - С. 729; 10. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1400, арк. 59; 11. Там же, спр. 1393, арк. 82; 12. Культурное строительство СССР. - М., 1940. - С. 142 - 144; 13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 15; 14. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1393, арк. 81; 15. Збірник узаконень ... - 1921. - № 15. - С. 423; 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 45; 17. Комуністична партія України в резолюціях. - Т. 1. - С. 510; 18. Касьянов Г. Вказана праця. - С. 95; 19. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 1, спр. 110, арк. 61; 20. Там же, оп. 3, спр. 1403, арк. 84; 21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 15; 22. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 1403, арк. 85; 23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2691, арк. 69; 24. ЦДАВО України, ф. 539, оп. 3, спр. 403, арк. 89; 25. Там же, спр. 1441, арк. 52.

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ ДО ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД НЕПУ

На початок 1921 р. сподівання селян поповнити свої земельні наділи за рахунок конфіскованих поміщицьких земель не справдилися. На селі вводився соціалістичний лад у формі радгоспів та інших колективних господарств. Соціалізм, нав'язуваний народу грубим насиллям, привів господарське життя цього народу в глухий кут і застій, тому що так званий капіталістичний лад в господарському житті спирався на господарський інтерес, на конкуренцію і змагання й рухався за принципами власності, а соціалістичний лад, базуючи все на усупільненні, нищив господаря і його інтерес до господарювання, знищував особисту ініціативу і право виробника на його працю і підприємництво і не тільки відбивав бажання селянства добре й багато працювати, аби наздогнати й обігнати сусіда, який живе краще за нього, і в селян опускалися руки.

Соціалізм вводив монополізацію продуктів і предметів споживання і встановлював їх рівномірний розподіл, що робило однаковим здібного й нездатного, працюючого і лінивого в їх споживанні і, з одного боку, також відбивав бажання працюючого працювати й припасати, а з другого боку, збільшував кількість ледарів і дармоїдів, які сподіваються на державний пайок. Уряд цього ладу ще більше змушений для таких ледарів і бездар вигадувати абсолютно ні на що не потрібних посад і місць і утримувати їх як паразитів. Так, на місце одного старшини й писаря у волості – 5 завідувачів різними відділами, 13 службовців і 3 різного роду уповноважених і контролерів, які змушують селян виконувати вимоги практично кріпосницького характеру¹.

Цей лад позбавляв землю господаря і його любові до неї, і вона почала слабко оброблятися і погано родити. Соціалізм позбавляв селянина інтересу матеріального розвитку і придбання, і селян не знав, чим йому жити і чим цікавитися. Порушуючи господарський інтерес і працелюбство, він змушував встановлювати трудові повинності у різних формах, або просто кріпосне право. Новий лад зажадав від селян так багато натуральних повинностей, що на виконання розверстки, скарги й суперечки вони витрачають так багато часу, що жодного дня не буває спокійного. Майже щодня збори й сходи, так що ніколи й працювати. Земля почала погано й меншими розмірами оброблятися, багато залишалося пустошів. До нового врожаю ні в кого не залишалося запасів, все забиралося державою.

Відчувши на собі всі "переваги" соціалістичного ладу, селянин Михайло Новіков писав: "Всі ми позбавлені власності і в нас відбирають насильно і хліб, і худобу, і інвентар, і гонять на різні примусові роботи, так що горя і злоби один на одного, і, головне, злоби проти так званого Радянського уряду стало в 10 разів більше, ніж було раніше, при монархії. Про минуле життя селяни мріють для майбутнього як про світлий рай. Всі нововведення і блага соціалістичного ладу для нас, селян, вилилися в збройні загони, через які нове начальство з нами розмовляє"².

Так, Губвійськнарада Поділля виділила для продроботи в Гайсинський повіт – 300 багнетів, Могилів-Подільський – 150, Ольгопільський – 250, Ямпільський – 200, Ново-Ушицький – 250, Летичівський – 250, Проскурівський – 100, Кам'янець-Подільський – 150, Жмеринський – 200, Брацлавський – 300 шабел, Вінницький – 350, Літинський – 300. Крім того, для охорони зсипних пунктів у повіті губернії було послано 610 червоноармійців і козаків, всього 3410 чоловік³.

Та далеко не скрізь селяни пасивно спостерігали, як ці загони відбирають їхнє добро. Різними способами вони намагалися протидіяти цьому. У зв'язку з цим широко застосовувалася система поділу сіл на "червоні" й "чорні". У доповідній записці до Подільської губвійськнаради, наприклад, говорилося, що в настроях селян відбувається перелом в бік їхнього підкорення продовольчим загонам. Це видно з факту появи, хоча і в невеликій кількості в Подільській губернії "червоних" волостей, які виконали розверстку

на 100% і більше⁴. Однак, таке підкорення продовольчим заходам Радянської влади спостерігається далеко не у всіх повітах Поділля.

Так, Гніванський райпрофкомісар Янюк повідомив про те, що куркульський елемент с. Сутисок, Тиврівської волості цілком відмовився виконувати розверстку, за що село оголошено "чорним"⁵. Визнаючи, на жаль, сумну необхідність застосування збройного тиску на село в тих випадках, коли безрезультатними виявились всі інші методи радянського впливу, опродкомгуб звертається в губнараду з проханням задовольнити порушене райпродкомісаром клопотання про негайну допомогу чисельністю не менше 50 чоловік для боротьби з куркульським елементом⁶. Вважаючи, що репресивні заходи по відношенню до селян с. Сутиски будуть заходами демонстративно-показовими щодо інших, губвійськрада задовольнила клопотання⁷. Таке вирішення справи було характерним для сіл не лише Поділля, а й усієї України.

З цього приводу показовим є повідомлення більшовицького комісара О. Шліхтера, в якому він писав, що з України в 1919 р. вдалося забрати 8,5 млн. пудів хліба замість 50-ти і що кожен пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крові⁸.

Крім грабіжницької політики, не припинявся національний терор. Для боротьби з "контрреволюцією" в Україні діяла заснована на початку 1919 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) під керівництвом Ладиса. Крім неї, діяли губернські, повітові, залізничні тощо. Так уся Україна опинилася під наглядом політичної поліції, яка влаштовувала обшуки, арешти, розстріли без суду і слідства. Незадоволені насильницькими методами господарювання, вседозволеністю уповноважених радянської влади, червоним терором ЧК, селяни бралися за зброю. Вся Україна була охоплена антибільшовицькою боротьбою. Починаючи з Лівобережжя та Чернігівщини, вона охопила Київщину, Катеринославщину, Херсонщину, Поділля та Волинь, лише за офіційними даними радянського уряду, влітку 1919 р. в Україні відбулося 328 повстання проти радянської влади⁹.

На Поділлі повстанський рух розгортався досить широко. Подільська губернія була охоплена "бандитизмом". Особливо небезпечними щодо цього вважалися повіти – Брацлавський, Гайсинський, Летичівський, Літинський, Ольгопільський¹⁰. У Літинському повіті "бандитизмом" охоплено Кожухівську, Сосонську, Багринівську волості, всього 120 чол. "бандитів" (отамани Орел, Туча, Саранча, Шепель-Чорний)¹¹. У Летичівському повіті "бандитизмом" охоплено Бахматовецьку, Войтовецьку, Михальпольську, Зиньківську волості, нараховується до 180 "бандитів" на чолі з Вернадським, Хмарою, Коржупом¹². У Брацлавському повіті "бандитизмом" охоплено 6 волостей, загальна кількість повстанців більше 300 чол. (отамани Лихо, Якубенко, Вогонь, Левченко, Шевчук). В Гайсинському повіті кількість повстанців становить 120 чол. із 6-ти волостей. В районі Ольгополя і Балти існував організований повстанський рух, на чолі якого стояв отаман Заболотний¹³. Навесні 1921 р. в районі Бершаді діяли загони Заболотного і Шепеля чисельністю до 3000 чол.; в районі Немирова – загін Годзиковця чисельністю 400 чол.; в районі Гайсина – загони Хмари і Махна чисельністю до 500 чол., більшістю кіннотники. У Брацлавському повіті діяв загін Хмари і загін без назви чисельністю в 150 чол.; в урочищі Плоска Дубина – загін чисельністю в 300 чол. (200 кіннотників). 20 березня 1921 р. невідомий загін зайняв містечко Тростянець (800 чол. піхоти й кінноти при кулеметах)¹⁴. За даними на 1 липня 1921 р. в губерніях України діяло 83 повстанські загони, зокрема, у Київській губернії у 9-ти повітах діяло 39 загонів (1720 чол.), у Подільській – 10 загонів у 3-х повітах (850 чол.)¹⁵.

Дії повстанців були спрямовані проти членів продзагонів, представників Радянської влади на місцях. Вони особливо дали себе знати в серпні 1921 р., були спрямовані проти дій збирачів продподатку. Посилення "бандитських" виступів відчувалося в Летичівському, Жмеринському, Літинському, Гайсинському, Новоушицькому, частково в Могилів-Подільському, Кам'янецькому, Брацлавському, Ольгопільському повітах¹⁶.

14 серпня 1921 р. було здійснено напад загону Онищука (25 чол.) на містечко Тизів з метою знищення волвиконкому; загін обмежився агітаційним мітингом проти Радянської влади. 12 серпня загін в 40 багнетів напав на с.Трибухи Кожухівської волості, захопивши з собою двох червоноармійців і кількох коней¹⁷.

У Брацлавському повіті повстанцями погромлені приміщення і знищено справи Кубанського, Ободянського, Плучанського волвиконкомів, вбито кількох партійних і радянських працівників¹⁸.

Жителі сіл співчутливо ставилися до повстанців, забезпечували їх фуражем, харчами. В Ольгопільському повіті була зареєстрована добре озброєна "банда" в 100 чол. на чолі з колишнім начальником станції Попелюхи Коваленком. В с.Лугах цього ж повіту "бандою" була поставлена вистава¹⁹.

У відповідь на поширення повстанського руху котиться хвиля репресій. 19 лютого 1921 р. РНК УРСР вирішила створити Постійну нараду по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР. Головою наради було затверджено голову РНК УРСР Х.Раковського. У губерніях і повітах справа боротьби з бандитизмом покладалася на відповідні постійні наради, що були осередками Постійної наради України. Перед ними стояли завдання об'єднувати діяльність всіх органів Радянської влади у їх боротьбі з бандитизмом, керувати цією справою, проводити ударні кампанії по боротьбі проти банд. Губнарадам надавалося також право створювати районні постійні наради по боротьбі з бандитизмом та створювати ревтрийки з правом революційного трибуналу при військових загонах, що вели боротьбу з бандами і підпорядковувалися губернським постійним нарадам²⁰.

Залежно від масштабів розростання повстанського руху у тих чи інших районах республіки, вони визнавалися загрозливими і оголошувалися "ударними" по боротьбі з "бандами". При визначенні таких районів Радянський уряд приймав рішення про допомогу військовим силам з єдиним командуванням в них, забезпечення їх одягом і продовольством. Вся Подільська губернія була розділена на 3 райони з центрами у Вінниці, Проскурові, Ольгополі – відповідно до розташування військових дивізій. Збільшується кількість військових частин. У протоколі Подільської губвійськнаради зазначається, що крім тих, що знаходяться в розпорядженні Опродкомгубу 1254 особи військової сили, вважати необхідним потребу для продроботи у 3923 чоловік, з цього числа 600 виключно для охорони зсиппунктів. Всім повітвійськнарадам в районах зсиппунктів пропонувалося негайно ввести кругову поруку куркульства та інститути відповідальних²¹. У наказі по Подільському губвідділку всім частинам ставилося в завдання негайно, зайнявши вказані їм райони, виділяти "летючі загони" відповідно до вказівок інструкції по боротьбі з "бандитизмом". Всім командирам і політпрацівникам наказувалося використовувати перебування військ в Подільській губернії для зміцнення Радянської влади на місцях, співпрацюючи в контакт з місцевими радянськими і партійними органами, "що є необхідною умовою успіху військової боротьби з бандитизмом"²². Один з таких "летючих загонів" прибув у село Попова Гребля Чечельницької волості і зажадав від селян 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 підвід, 6-ти пудову свиню, 11-ти пудового бичка, призначивши термін для виконання вимоги всього 2 години. Це викликало у селян підозру, що це бандити, але під загрозою розправи виконали їх вимоги. На другий день вранці було зібрано схід села, але через невідкладні весняно-польові роботи люди не могли чекати довго його початку і розійшлися. Незабаром приїхав загін і почали бити в дзвін тривогу, але люди були вже в полі. На дзвін прийшов колишній голова сільради Іван Савинецький і дехто з жителів села. За невиконання вимоги голову вивезли за село, де почали вимагати видати куркулів села, що мають по 16 дес. землі, а також бандитів і дезертирів, на що голова відповів, що таких у селі немає. Тоді командир загону послав частину своїх людей палити село, а у голови сільради під загрозою розстрілу було взято письмову розписку, що село Попова Гребля взагалі не хоче і не має наміру надалі виконувати розпорядження радянської влади. Загін почав знищувати село вогнем, причому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли і навіть в таких

стріляли. Нарешті виявилось, що було спалено 534 будинки з усіма господарськими спорудами, згоріло 2 дітей і одна літня людина, багато худоби і птиці. Якщо ж комусь вдалося що-небудь вихопити з вогню, то учасники цього загалу, який виявився експедиційною трійкою, всі ці речі забирали і вивозили за село. Особливої уваги заслуговує той факт, що члени трійки брали у деяких селян викуп і не підпалювали їхні будинки. У результаті залишилося без житла 1840 жителів села, з них більшість були бідняками без хліба, одягу, худоби²³. І не дивно, що з села Попова Гребля, за неперевіреними чутками місцевих жителів пішло в повстанські загони 700 молодих хлопців, які в бою з червоними частинами в с.Кидрасівка Устянської волості чотири рази ходили в атаку, чого раніше не траплялося²⁴.

Крім каральних загонів в районі найбільш запеклого опору селян нововведенням радянської влади направлялися ревтрійки, які за вказівками з губвійськнаради вершили там свої чорні справи. Так, Подільська губвійськнарада, беручи до уваги, що "бандитами" в Літинському районі вбито цілий ряд відповідальних працівників, в тому числі й тов.Литвиненка, пропонує Літинській ревтрійці розстріляти не менше 10-ти чоловік з числа підозрюваних куркулів, незалежно від наявності винних в бандитизмі²⁵.

Аналізуючи хиби у проведенні аграрної політики більшовицької партії тих років, Наркомзем України Д.Мануїльський згодом писав, що після Жовтневої революції більшість керівних товаришів у республіці легковажно поставились до проблем реорганізації села, вважаючи, що досить створити кілька сотень радгоспів і інших колективних господарств на селі, і справу колективізації сільського господарства буде вирішено. Наслідком цієї легковажності була велика кількість штучно створених радгоспів і комун, хоча відповідних об'єктивних умов для цього в республіці ще не було, що й призвело до страшного обурення й масових виступів селянства.

Отже, повстанський селянський рух ширився там, де найбільше відчувався комуністичний тиск на населення, що само по собі викликало незадоволення і обурення народних мас. Селянство обурювалося і противилося не самій комуністичній політиці, а тим, в який спосіб вона проводилася. По суті, це була політика окупаційної влади. Форми і методи діяльності такої влади дискредитували в масах саму комуністичну ідею. "Окупаційний характер цієї влади призводить до дискредитації комуністичної ідеї її ж агентами і провідниками"²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Федулін А., Денисов Ю. Так жить совершенно нельзя //Слово.-1991.- № 7.-0.77-78; 2. Там же.-С.78; 3. ДАВО.-Ф.Р-925.-оп.8.-спр.81.-арк.245; 4. ДАВО.-Ф.Р.-925. оп.8.-спр.56.-арк.155; 5. Там же.-арк.136; 6. Там же; 7. Там же.-арк.162; 8. Полонська-Василенко Н. Історія України, В 2-х т.-Т.2.-К.,1992.-С.525; 9. Там же; 10. ДАВО.-Ф.Р.-925.-оп.8.-спр.56.-арк.-37; 11. Там же.-арк.38; 12. Там же.-спр.43.-арк.6; 13. Там же; 14. Там же.-арк. 43; 15. ЦДАГО України.-Ф.Р-3402.-о.п.2.-спр.49.-арк.1-3; 16. ДАВО.-Ф.Р.-925.-оп.6.-спр.56.-арк.43; 17. Там же.-спр.43.-арк.37; 18. Там же.-арк.8; 19. Там же.-арк.4; 20. Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УРСР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. //УДЖ.-1991.-№8.-С.44; 21. ДАВО.-Ф.Р-925.-оп.8.-спр.21.-арк.16; 22. ДАВО.-Ф.Р.-925.-оп.8.-спр.56.-арк.38; 23. ДАВО.Там же.-спр.59.-арк.15; 24. Там же.-арк.16; 25. Там же.-арк.22; 26. Романчук О. Не у всьому чесні з собою //Дзвін.-1991.-№ 3.-С.94.

Ю.С. Степанчук

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ ЩОДО ЇХ ГОСПОДАРСЬКОЇ СПРОМОЖНОСТІ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Питання про диференціацію сільського населення в доколгоспний період, особливо зараз, має важливе політичне, економічне та практичне значення. Сьогодні вже існує Указ Президента, на основі якого розпочинається реформування аграрно - промислового комплексу нашої держави¹.

Шукаючи шляхів виходу із кризового становища, в якому опинилося сільське господарство, та відтворюючи історичну справедливість, керівництво держави повертає сільськогосподарським виробникам їх природне право самостійно розпоряджатись землею та продуктами сільськогосподарського виробництва так, як дозволяють це робити товарно – грошові відносини в умовах ринкової економіки. Тільки в такій аграрній політиці держава вбачає вихід з тяжкої кризи.

Нерентабельність державних сільськогосподарських колективних підприємств за останні роки переконливо засвідчила, що цей шлях розвитку сільського господарства є шкідливим і навіть небезпечним. Це доводять і економічні відносини, що існували між державою та селянами – виробниками протягом 70 років радянської влади на Україні.

Позаринковість, директивність, виконання норм будь-якою ціною – все це отруїло сам дух селянства, змінило психологію, позбавило його принципу матеріальної зацікавленості і господарської самостійності.

У результаті така аграрна політика призвела до матеріального та морального зuboжіння українських селян, перетворивши їх в однорідну, політично та економічно неспроможну соціальну масу – колгоспників.

Революційні за своєю суттю перетворення на селі викликають останнім часом гострі дискусії в наукових колах. Одні автори продовжують доводити, що колгоспи і радгоспи далеко не розкрили своїх можливостей і за ними майбутнє. Інші вважають, що право на існування мають усі форми господарювання, але головною умовою їхнього існування має бути ефективність, здатність вивести сільське господарство з кризи. Проте більшість висловлює думку про те, що відмова від всеохоплюючої радгоспно – колгоспної системи і відродження індивідуальних господарств – це єдиний шлях, який приведе до задоволення потреб країни в продуктах сільського господарства.

У цьому плані заслуговує на увагу вивчення стану індивідуальних селянських господарств у доколгоспний період, зокрема, в роки нової економічної політики, коли вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції в країні.

Глибоке дослідження, аналіз економічних та соціальних процесів, що відбувались в доколгоспному селі (соціального розшарування, ролі різних груп сільського населення у сільськогосподарському виробництві) дає можливість простежити, як без зайвих витрат і напруги можна перейти до нових, але таких давніх і самобутніх форм ведення сільського господарства, насильно припинених більшовиками.

Відомо, що в результаті встановлення в 1917 році більшовицької диктатури, націоналізації промисловості, залізниць, банків і землі була підірвана економічна база розвитку капіталістичних відносин в Російській імперії.

Відкинувши демократію та об'єктивні закони економічного розвитку, більшовики поклали початок новим тенденціям суспільно-економічного життя, визначивши таким чином долю багатьох суспільних груп і класів.

На селі націоналізація, за визначенням Леніна, означало “ передачу власності на землю державі, заборону всякої передачі землі, усунення всіх і всяких посередників між хазяйнуючим на землі і власником землі - державою ” ². Навіть в умовах нової економічної політики, земля вилучалась з товарного обігу і переставала бути об'єктом купівлі – продажу.

Диференціація селян, що інтенсивно поглибилася з введенням ринкових відносин в 1921 році, була характерним явищем для всіх регіонів тогочасної України. Це було викликано кількома обставинами. По-перше, окремі прошарки селянства, хоч їх абсолютна і відносна кількість значно зменшилася, були втягнуті в капіталістичні відносини найму – продажу. По-друге, так званий поділ землі не супроводжувався аналогічним зрівняльним поділом робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, і той, хто мав економічно життєздатне господарство, мав можливість збільшувати свій достаток через купівлю домашньої худоби та торгівлю зерном. По-третє, до початку масової колективізації розвиток сільського господарства відбувався за рахунок дрібних

товаровиробників і поширення товарно – грошових відносин на основні засоби виробництва, крім землі.³

Таким чином, вищезгадані обставини викликали цілком закономірне і природне явище – соціальне розшарування сільського населення. Виникли цілі групи і прошарки господарств, які, в першу чергу, розрізнялись між собою за ознаками господарсько – фінансової спроможності.

Для початку розглянемо родинний склад представників основних соціальних груп: бідняків, середняків, сільської буржуазії (т. зв. куркулів).

На основі гніздового перепису 1927 року встановлено, що середній розмір бідняцької родини в Україні коливався від 2, 7 до 4,1 чоловік⁴. Вона мала у своєму складі від 1, 4 до 2 членів у робочому віці, з яких було 0,6 -0,9 чоловіків і 0,8-1,1 жінок. Чоловіків було менше, ніж жінок, що вказує на наявність значної кількості вдів серед селянської бідноти. Крім батьків, у бідняцькій родині було пересічно 1, 6 дітей віком до 17 років. У кожній третій родині бідняка був дорослий хлопець чи дівчина. Кожна четверта або п'ята бідняцька сім'я в своєму складі налічувала престарілих батька або матір. У 1927 році бідняцьких родин проживало 17,72% селянського населення УРСР⁵ (табл1).

Родина пересічного середняка налічувала від 4,1 до 6,1 чоловік, з них 2,2-2,9 осіб у робочому віці (чоловіків від 1 до 1, 4, а жінок від 1, 2 до 1, 5"). Диспропорція між кількістю чоловіків і жінок хоча й спостерігається, але далеко не так різко, як у бідняків. За своїм складом сім'я середняка була простою або малою: подружжя, двоє-троє дітей і віці до 16-17 років і один дорослий хлопець або доросла дівчина. У кожній другій або третій родині середняка жили престарілі мати або батько. У 1927 році у середняцьких родин проживало 76, 8% селянського населення УРСР⁶.

Звичайно на одну дрібнокапіталістичну (багату) селянську родину припадало 6, 9 членів, у тому числі в робочому віці 3, 3 (чоловіків 1, 6 і жінок 1, 7). Сім'я мала троє дітей у віці до 16 - 17 років і дорослих сина або дочку. Дорослий син часто вже був одружений, або не відокремлений, тобто такі сім'ї часто були складними за своєю структурою. У кожній п'ятій або шостій сім'ї цієї групи селян жили престарілі батьки. У 1927 році у дрібнокапіталістичних селянських родин проживало 5, 48% селянського населення УРСР⁷.

Статистичні дані дають можливість визначити і основну вартість засобів виробництва в усіх типах селянських господарств того часу. Так, у господарствах селянської бідноти вартість засобів виробництва дорівнювала приблизно 200 карбованців, середняків 200-1600 карбованців, дрібнокапіталістичних – понад 1600 карбованців⁸.

Подана нижче таблиця характеризує селянські родини за групами та вартістю засобів виробництва в період нової економічної політики на Україні:

Таблиця 1

Групи селянських господарств за вартістю засобів виробництва	Питома вага за господарства	Звичайно на одну родину членів	Звичайно на одну родину			Питома вага в селянському населенні
			Чоловіків	Жінок	Усіх	
Без засобів виробництва	2,9	2,7	0,6	0,8	1,4	17,72
До 100 крб	10,5	3,6	0,8	1,1	1,9	
101-200 крб	10,52	4,1	0,8	1,1	2,0	
201-400 крб	21,7	4,6	0,9	1,2	2,2	76,8
401-800 крб	32,2	5,3	1,0	1,3	2,5	
801-1600 крб	6,9	6,1	1,4	1,5	2,9	
1600 крб і більше	6,9	6,9	1,6	1,7	3,3	5,48

Величезне значення в житті селянина відіграє земля – матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. Від того, як забезпечене землею селянське господарство, значною мірою залежить ефективність сільського господарства, здатність його забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість необхідною сировиною.

Уже в 1922 році на Україні виявилися результати проведених аграрних перетворень. Вони призвели до різкого зменшення кількості безпосівних господарств (в 4 рази), скорочення чисельності малопосівних (до 1 десятини посіву), збільшення середньопосівних (від 2 до 6 десятин) в 1,5 рази і скорочення багатопосівних (понад 9 десятин) у 2 рази⁹.

У наступний період відбувалось подальше зростання кількості середньопосівних господарств, але водночас накреслилася тенденція збільшення чисельності тих, що мали найбільшу і найменшу посівну площу¹⁰.

Диференціацію селянських господарств за розмірами польового посіву можемо простежити за такими даними¹¹:

Таблиця 2.

Посівні групи	Роки						
	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Без посіву	16,3	3,5	3,2	4,4	4,4	6,2	6,2
З посівом до 1 дес	15,4	12,8	12,7	11,3	10,2	8,2	8,2
Від 1 до 2-х дес	16,4	23,5	23,7	22,4	21,1	19,0	19,0
2-3-х	11,9	21,3	19,6	19,9	19,6	19,8	19,8
3-4-х	8,4	13,0	12,9	13,4	13,6	14,4	14,4
4-6-х	10,7	14,3	13,7	14,3	15,0	16,0	16,0
6-9х	8,4	6,6	8,3	8,3	9,1	9,5	9,5
9-3-х	6,9	3,8	4,6	4,6	5,3	5,4	5,4
понад 15	5,6	1,2	1,3	1,4	1,7	1,8	1,5

Поряд з розмірами посіву, однією з важливих економічних ознак соціальної диференціації на селі була наявність робочої худоби у селянському господарстві – коней та волів. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійно господарство. Нижче показано групи селянських господарств України за забезпеченістю робочою худобою у процентному відношенні¹²:

Таблиця 3.

Селянські господарства	Роки					
	1923	1924	1925	1926	1927	1928
без роб. худоби	46,53	45,50	45,70	44,67	42,10	39,50
з 1 голови худоби	32,76	30,96	32,20	30,68	30,40	33,76
з 2 головами	17,99	20,49	19,29	21,29	23,25	23,67
з 3 головами	1,72	2,02	1,82	2,07	2,28	2,08
з 4 і більше	0,90	1,03	0,99	1,29	1,37	0,92

Як бачимо, за цим показником на селі відбувались порівняно менші зміни. Проте наявність великої кількості бідняцьких господарств значною мірою пояснюється невідповідністю для малоземельних селян утримання навіть одного коня чи вола, це коштувало б набагато більше, ніж становив прибуток від їх праці. Важливим чинником у сільському господарстві є реманент, без якого неможливе виробництво сільськогосподарської продукції.

Розподіл реманенту за соціально – груповими структурами селянських господарств видно з нижченаведеної таблиці¹³.

Таблиця 4.

Групи селянських господарств за вартістю засобів виробництва	Наявних Господарств в%, від загальної чисельності	Вартість реманенту у %, від загалу	В тому числі			Вартість реманенту в перерахунку на одне господарство, крб
			Вартість знарядь для обробки ґрунту %	Вартість збиральних машин, %	Вартість молотарок і віялок, %	
Без засобів виробництва та засобами до 200 крб	23,7	1,2	1,6	0,4	0,5	4,2
Із засобами до 201-1600 крб	72,3	77,6	85,1	65,2	55,4	88,5
Більше 1600 крб на двір	4,0	21,2	13,3	34,4	44,1	441,5

Так, селянські господарства без засобів виробництва і з засобами вартістю до 200 карбованців на двір, тобто бідняки, володіли лише 1,2% реманенту. На одне господарство припадало в 1927 році лише 4,2 карбованці.

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 карбованців на двір, тобто середняки, утримували 77,6% сільськогосподарського реманенту. У цій групі кількість господарств і кількість реманенту приблизно дорівнювали один одному.

Дрібнокапіталістичні селянські господарства з вартістю засобів виробництва понад 1600 карбованців на двір володіли 21,2 % сільськогосподарського реманенту, зокрема, їм належало: 34,4% збиральних машин, 44,1% молотарок та віялок. На одне дрібнокапіталістичне господарство в 1927 році припадало 441,5 карбованців реманенту, тобто в 100 разів більше, ніж у пересічному бідняцькому господарстві.

Глибока диференціація селянських господарств за реманентом, призвела до широкого розповсюдження арендних відносин. У 1927 році власним реманентом обробляли землю лише 32,1% господарств, найманим 36,7%, супрягою користувалося 31,2% дворів¹⁴.

Здебільшого власним реманентом обробляли землю багатопосівні, а найманим малопосівні двори. Найбільша питома вага супряжних господарств зустрічається серед середньопосівних¹⁵.

Таким чином, середняк був центральною фігурою в доколгоспному селі. Йому належало майже 80% загальної вартості засобів виробництва. Господарства середняків були більш стабільними порівняно з іншими соціальними групами.

До середини 20-х років селяни "витягнули" сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва навіть перевищила дореволюційний рівень. Зріс матеріальний достаток селянства. Все це свідчить про життєздатність індивідуальних селянських господарств, про їх спроможність до швидкого відновлення і відтворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки." // Урядовий вісник. - 1999. - 3 грудня; 2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. - Т.5. - С.224; 3. Калініченко В.В. Демографічна характеристика селянського населення в період нової економічної політики. - Харків. - 1997. - С.71; 4. Збірник статистично-економічних відомостей сільське господарство України - Харків.-1929.-С.29-31; 5. Там же. - С.32; 6. Там же. - С.36; 7. Там же; 8. Калініченко В.В. Демографічна характеристика селянського населення в період нової економічної політики. - Харків. -

1997. - С.91; 9. Денисовець П.М. Диференціація селянства України в умовах нової економічної політики.//Український історичний журнал.-1968.-№1.-С.28; 10. Там же. - С.29; 11. Динаміка народного господарства України. - Харків.-1926. - С.6; 13. Збірник статистично - економічних відомостей про сільське господарство України. - Харків. - 1929. - С.64; 14. Там же. - С.66; 15. Там же. - С.67.

А.М.Тростогон

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНСЬКОГО МІСТА І СЕЛА В 20-і РОКИ ХХ ст.

Українська держава сьогодні переживає складний період формування нових суспільно-політичних та економічних відносин, невід'ємною частиною яких є реформування і міста, і села. Останні Укази Президента країни, що стосуються реорганізації землекористування, викликали неоднозначну реакцію громадян. І це не дивно. За тривалий час панування радянської системи в свідомості людей чітко закарбувалось негативне ставлення до приватної власності, індивідуального господарства, типу фермерського тощо.

Враховуючи особливості економічного розвитку України, розуміємо, що від радикальних змін в сільському господарстві залежить майбутнє нашої держави, життя людей у новому столітті. Практика соціалістичного будівництва на селі, особливо в 20-і роки, викликає у дослідників великий інтерес тому, що сучасні політичні партії і рухи пропонують різні програми і "рецепти" виходу держави із кризи, але для цього потрібно добре знати минуле, врахувати позитивний досвід і робити аналіз помилок, щоб уникнути їх повторення.

Сьогодні багато фактів нашої історії оцінюються інакше, більш об'єктивно і зважено, тому що реальна історична дійсність виявляється набагато складнішою, ніж стали уявлення про неї. І оцінювати минуле аж ніяк не можна за методом "або чорне, або біле".

20-і роки нашого століття продемонстрували прагнення більшовицького керівництва застосувати нові форми і методи в розвитку міста і села, почали проводитись реформи, в основу яких було покладено принципи нової економічної політики. НЕП виявив неспроможність радянського уряду здійснити безпосередній перехід до комунізму. Більшовики намагались нарешті врахувати економічну природу селянина як трудівника і, одночасно, власника, зацікавити його в піднесенні сільського господарства. Однак в 1921 році широкорозрекламований неп так і не прийшов в українське село. Обсяги податків залишались високими, а засуха і неврожай, що охопили південні степові райони, призвели до голоду в Україні 1921/22 років. У зверненнях губвиконкомів та комісій допомоги голодуючим вказувалось на жакливі наслідки голодомору, так, в Донбасі "голодувало до п'ятисот тисяч чоловік"¹, а тим часом, Ленін у записці політбюро ЦК РКП(б) про продовольчу роботу на Україні наголошував, що ЦК КПУ повинен забезпечити повний збір продовольства на Україні, тобто 100 відсотків, "що має для РСФСР абсолютне корінне значення..."². Про важке становище на півдні України сигналізував Голова ВУЦВК Г.Петровський, зауважуючи, що гинуть не тільки селяни, але й робітники великої промисловості³.

Криза сільського господарства, розруха, голод вимагали від українського селянства неймовірних зусиль для подолання цих явищ. Державна допомога істотно не вплинула на стан сільського господарства і основний внесок у відбудову зробило саме селянство, яке без вагань обрало індивідуальну форму господарювання. Радянське керівництво прагнуло також за допомогою нової економічної політики зміцнити союз робітничого класу і селянства, який вважався "особливою формою класового співробітництва, заснованого на спільності корінних політичних і економічних інтересів цих класів у буржуазно-демократичних і соціалістичних революціях, ...у будівництві соціалістичного суспільства"⁴. На думку Леніна, "... у цьому союзі - вся головна сила і опора радянської

влади, запорука того, що справа перемоги над капіталом... буде доведена нами до переможного кінця”⁵.

Враховуючи все це, більшовики скорегували податкову політику весною 1923 року. На VII конференції КП(б)У було зазначено: “... з метою зміцнення союзу робітників і селян і створення стимулу для подальшого відродження нашого сільського господарства набуває виключно важливого значення питання про здешевіння продуктів обробної промисловості”⁶. У результаті зниження цін на промислові товари і підвищення цін на сільськогосподарську продукцію вдалося ліквідувати так звані “ножиці цін”.

Вже в 1924/25 господарському році було здійснено перехід до грошового податку, який був найбільш зручним для селян. Отже, економічне становище як в місті, так і на селі в роки непу без сумніву покращилось. В ті роки здійснювався поворот до нових реформ, для яких характерними були торгівля, ринок, багатоукладність, наймана праця, оренда, тощо. Досягнувши рівня 1913 року і перевищивши його, сільське господарство України можна було вважати відбудованим.

Проте нова економічна політика поступово почала згортатися, тотальний контроль держави і панування комуністичної ідеології призвели до краху непу і можливостей будь-яких подальших реформ.

Як же складались стосунки між робітниками і селянами, між містом і селом в роки непу і при переході до політики колективізації? Ще у 1919 році радянська влада проголосила союз робітничого класу із середнім селянством: ця ленінська ідея була обґрунтована в рішеннях VIII з'їзду РКП(б)⁷. На думку більшовиків, середняк перестав бути нестійким класом, припинились його хитання від буржуазії до пролетаріату. Проте в реальній практиці радянське керівництво продовжувало спиратись на бідняцько-батьрацькі маси, які отримували суттєву державну допомогу, тоді як середнє селянство, як і раніше, розраховувало в основному на свої власні сили, розширюючи посівні площі, підвищуючи продуктивність праці, тощо.

Проводячи аграрну політику в Україні, більшовики, конфіскувавши поміщицько-церковні землі, не поспішали роздавати їх не тільки середнякам, але й селянській бідноті. Утворення на кращих родючих землях комун, артільей стали обов'язковою умовою наділення землею. Отже, багатівіковий попит селянства на землю радянська влада не задовольнила і не виправдала його сподівань. В Україні встановилася продовольча диктатура і саме із заможних господарств брали найбільший сільськогосподарський податок⁸. Політику “воєнного комунізму” на селі здебільшого проводили робітничі продовольчі загони, спираючись на сільську бідноту. Природньо, що українське селянство чинило впертий опір таким хлібозаготівлям. Неприязно зустрічали селяни міських робітників, що приїздили виконувати лінію партії.

У роки непу українське селянство ще більше розшаровується: зростає, з одного боку, кількість заможних прошарків села, з іншого – бідняцько-батьрацьких елементів. Класове протистояння між ними посилюється. Уряд намагається всілякими засобами підтримувати бідноту і зміцнювати союз міста і села. На робітничий клас покладається завдання допомогти в створенні на селі колективного виробництва, допомогти селу в культурному, організаційному і матеріальному відношенні. Важливою формою безпосередньої допомоги робітничого класу селянству стало шефство фабрично-заводського пролетаріату, до якого закликав Ленін у 1923 році⁹.

Після публікації його статті “Сторінки з щоденника” робітники Московсько-Нарвського району Петрограда заснували перше в державі добровільне шефське товариство. Що ж стосується України, то до кінця непу робітничий клас становив більше 440 тисяч чоловік¹⁰, і більшовики поклали великі надії на нього не тільки в розвитку промисловості і транспорту, але і в піднесенні сільського господарства. Вже навесні 1923 року шефський рух розпочався і на Україні, велику роль у його формуванні і розповсюдженні відіграла преса. Всі губернські газети вміщували матеріали, що роз'яснювали ленінські ідеї, завдання і мету шефських організацій. Це була чергова

пропагандистська кампанія більшовиків, радянському керівництву хотілося через робітників доводити на село партійні рішення, постанови з'їздів і, найголовніше, тримати село під контролем, оскільки саме на селі, на відміну від міста, були ще сильними ідеї приватної власності, індивідуального господарювання. Створення колгоспів відбивало в українського селянства бажання по-господарському ставитись до землі. Робітники-шефи повинні були проводити роз'яснювальну роботу серед селян про переваги колгоспів, хоча багато хто з них були вихідці з цих сіл і ще добре пам'ятали реальний стан речей. Більшовики не допускали навіть думки про те, що соціалістичне сільське господарство може бути багатокласним, а селянство, як клас дрібних власників, збережеться при новому суспільному ладі. Ці погляди знайшли відображення в історіографії 60 – 80-х років¹¹.

Аналізуючи пресу 20-х років, отримуємо враження, що селяни з “великим нетерпінням чекали приїзду своїх шефів”¹². Значна доля правди в цьому є, адже тут зіграли роль не тільки пропаганда, диктат державного апарату, але й звичайний людський інтерес до буденного життя один одного. На запрошення робітників селяни з цікавістю приїздили до міста, на підприємства, знайомились з міським побутом, працею своїх шефів біля верстатів.

Але існує багато прикладів зовсім іншої реакції з боку селян. Заможне селянство інтуїтивно відчувало у робітниках-шефах загрозу своєму існуванню, а також економічному і політичному впливу на односельців. Заможні верстви села агітували проти приїзду робітників, наголошуючи на тому, що користі селянам від цього нема ніякої, робітники не привозять “мануфактури” і краще б вони дали кожному по корові, ніж пропагандистські брошури¹³. Окрім негативного ставлення до шефів заможних селян, часто робітники самі себе дискредитували в очах підшефних. Проводили роботу шляхом епізодичних наїздів поверхово і несерйозно, не зважаючи на партійний відбір, на село потрапляли часто випадкові люди, зовсім не підготовлені, затівали поїздки заради розваги та ще й в нетверезому стані, чим шокували селян¹⁴. У журналі “Питання шефства” вказувалось на такі випадки: “Приїде в село ціла компанія по-міському одягнутих людей, погуляє, повеселиться в своє задоволення (буває ще й вип'є) ... і також шумно іде назад”¹⁵.

Селянам така “допомога” і “змичка” була не до вподоби, і деякі села відмовлялись від своїх шефів. Зрозуміло, що такі негативні тенденції в зміцненні союзу робітників і селян не могли бути не поміченими з боку керівних партійних органів і на це була відповідна реакція: скликались профспілкові і партійні наради, у 1926 році відбулась I Всеукраїнська нарада з питань шефства міста над селом, на якій були піддані гострій критиці ті робітничі шефтовариства, які своєю роботою підривали більшовицьку ідею про союз міста і села і провідну роль у ньому робітничого класу¹⁶. Виходило так, що селяни виявлялись організованішими, мудрішими і досвідченішими, ніж їхні шефи.

Таким чином, шефська допомога робітників селу на початку двадцятих років не змогла, так би мовити, перекрити, компенсувати помилки, допущені в проведенні політики “воєнного комунізму” і зміцнити позиції робітників на селі, довіру до них з боку селянства. За відомою оцінкою Леніна в цей період якраз була наявна криза радянської держави, яка і змусила більшовиків піти на поступки селянам.

Проте було б необ'єктивним з боку автора не наголосити і на позитивних моментах допомоги міста селу в двадцяті роки. Серед членів шефтовариств були справжні ентузіасти своєї справи, люди безкорисливі, тих, хто співчував селянським проблемам. На зібрані кошти вони купували трактори, організовували машинні товариства, дитячі ясла, бібліотеки, ремонтували школи. Особливо відчутними були результати надання культурної допомоги селу. У всіх великих містах України були створені товариства “Культзмички”. До 1925 року шефська робота носила переважно культурно-просвітницький характер, головним завданням була ліквідація неписьменності. Правда, більшовики в черговий раз продемонстрували своє прагнення здійснювати всеосяжний

контроль за розвитком української культури, яку намагалися зробити соціалістичною. З 1923 року почала проводитись політика українізації з метою перебудувати українську культуру на ідеологічних принципах марксизму. До революції на Україні не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Грамотність була низькою, особливо серед сільського населення. За переписом 1924 року неписьменних селян в Україні нараховувалось 70%¹⁷. Оголосивши боротьбу з неписьменністю одним з найважливіших політичних завдань, більшовики кинули на його виконання значні сили, в тому числі і робітників-шефів. До десятої річниці революції в республіці не повинно було залишитись жодного неписьменного¹⁸. Шефські організації співробітничали з товариством "Геть неписьменність!", яким головував Г.Петровський. Робітники сприяли організації лікнепівських пунктів на селі, споряджали їх підручниками, літературою, проводили місячники лікнепу, заохочували до цієї роботи міську і сільську інтелігенцію.

Головною опорою культпросвітрова стали хати-читальні, клуби, сільбуду. На кінець тридцятих років на Україні залишилось неписьменними тільки 15% дорослих людей¹⁹. Значну роль у цьому відіграли міські робітники-шефи. Потяг до друкованого слова серед сільського населення почав зростати, багато хто вперше ознайомився з творчістю видатних письменників України, Росії, надбаннями світової культури. І це, безперечно, було позитивним моментом. Проте в ті часи засоби масової інформації слугували знаряддям зміцнення тоталітарного режиму, в тридцяті роки припинилася політика українізації, це супроводжувалось скороченням шкіл з українською мовою навчання, обов'язковим вивченням російської мови. Шефтовариствам довелося виконувати волю партії і продовжувати роботу з ліквідації неписьменності з урахуванням нових умов.

Культпросвітня робота була лише однією з численних ланок шефської діяльності робітників промислових підприємств на селі. Очевидно, що при всіх недоліках цієї діяльності, в ній було багато позитивного, що і продемонструвала, зокрема, активна участь шефів у боротьбі з неписьменністю. Шефтовариства діяли в радянській державі до весни 1936 року, коли за рішенням ВЦСПС вони були ліквідовані, як такі, що виконали свої завдання.

Отже, в двадцяті роки взаємовідносини між містом і селом розвивалися під впливом суперечливих факторів. Радянська держава постійно віддавала перевагу політичним інтересам над економічними, тому, незважаючи на перехід до непу, аграрне питання не було вирішене в інтересах основної маси селянства. Досягти гармонії у стосунках між містом і селом більшовицькому керівництву не вдалося, і тому лєнінська ідея про союз робітників і селян, повне злиття їх інтересів у всіх сферах життя залишилась утопією. Колективізація селянських господарств, що супроводжувалась масовими репресіями, безправність "радянських колгоспників", відсутність паспортів, неможливість змінити місце проживання, зробили селян заручниками влади. Така політика не могла не деформувати відносини між робітниками і селянами, що відповідно відбилося і на шефському русі. Очевидним є те, що життя в місті, у порівнянні із селом, було кращим і жертвами голодомору 1932/33 років і сталінського терору стало в першу чергу українське селянство, хоча за офіційними даними на селі панувало повне благополуччя. Тому з огляду на все вищенаведене, стосунки між робітниками і селянами в двадцяті роки не можна трактувати як міцний союз, а лише як взаємовідносини, які далеко не завжди розвивались за потрібною радянській владі схемою.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1921 – 1923 р.р. в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С.85; 2. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.44. – С.241; 3. Голод 1921 – 1923 р.р. в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С.116; 4. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.528; 5. Ленин В.И. Полное собрание творів. – Т.38. – С.231; 6. КП Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – К., 1976. – С.268 – 269; 7. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К.1987. – С.529; 8. КП Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – К., 1976. – С.49 –

9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.45. – С.366 – 368; 10. История рабочего класса УССР. – К., 1967. – Т.2. – С.105; 11. Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. – М., 1967., Развитие аграрной теории в СССР (20 – 30-е годы). – М., 1983; 12. Коммунист. – 1923. – 3 февраля; 13. Радянське село. – 1924. – 22 липня; 14. ЦДАВО України, ф.2605. – оп.2. – спр.99. – арк.22; 15. Вопросы шефства. – 1925. – №1. – С.18 – 19; 16. Вопросы шефства. – 1926. – №6. – С.11; 17. Коммунист (Харьков). – 1925. – 14 февраля; 18. «Геть неписьменність!» // Орган Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності при Управлінні Політпросвітом УРСР. – Харків. – 1924. – №1. – С.2; 19. Історія Української РСР. – К., 1982. – С.267.

О.А.Коляструк

ПАРАДОКСИ ТА УРОКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Вивчення виняткового за своїм значенням політичного явища в історії Радянської України 20-30-х років - *українізації* – у наш час перейшло від етапу первісного нагромадження матеріалу та описовості до аналітично-синтетичного узагальнення та переосмислення в умовах оновлення української державності та національного суверенітету 90-х років ХХ століття. Проблема ця знаходить переосмислення не тільки в колах професійних істориків, але й серед культурологів, політологів, соціологів, етнографів, мистецтвознавців. Такий інтерес закономірний, тому що українізація 20-30-х років має свої наслідки практично у всіх галузях національного суспільного буття і понині. Це по-перше. По-друге, національно-культурні проблеми, що їх доводиться розв'язувати за сучасних умов, особливо мовні, певною мірою подібні до нагальних завдань, вирішуваних радянською владою та більшовицькою партією в Україні в часи їх утвердження. Для української інтелігенції 20-30-х років цей період був добою переоцінки цінностей, розчарування в традиційному “народолюбстві”, а з іншого боку – часом боротьби проти русифікації в підрадянській Україні.

Огнінкові настанови про те, що без мови “нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації нема державності”¹ залишаються актуальними і у наш час. Та надмірне обстоювання “фортеці мови” може знову стати пасткою для патріотів насамперед тому, що симптоми своєрідної сакралізації мови на сучасному етапі вже присутні. Суто українським явищем, похідним від сакралізації національної мови, є наділення її міфологічними якостями чи, навпаки, демонізація окремих граматичних форм або навіть літер². Зразком цього може слугувати багатолітня ідеологічна боротьба навколо українського правопису (спершу в кінці 20-х – на початку 30-х років – боротьба з “націоналістичним” правописом Скрипника, а згодом канонізація цього правопису в діаспорі та спроби його новонавернення в сучасній Україні). Міфічних коннотацій набуло вживання слів “советський”, “КТБ” (тобто української транслітерації російських термінів) замість нормативних “радянський”, “КДБ”, що має символізувати чужий, нав'язаний іззовні характер радянського режиму. Такі “мовні ігри” небезпечні неусвідомленим відстороненням від суттєвих проблем культури в цілому і мови зокрема.

Задумана більшовиками політика “коренізації” для зміцнення своєї влади через партійні і радянські адміністративні органи вийшла за свої межі і перетворилась на осмислений місцевою партійною верхівкою процес та стихійно була підхоплена національно свідомими силами в Україні, а ще ширше підтримана творчою інтелігенцією. Через це її не припустимо оцінювати як вузько партійне чи ідеологічне явище в українській історії. Тому, по-третє, вона справді має бути осмислена як культурно-національний феномен в умовах блокування самостійного державного і суспільного життя республіки.

Історія доводить, що саме культурна зрілість суспільства почасти визначає обставини політичного, економічного, соціального життя народу. Культурні реформації можуть вплинути на всі інші прояви суспільної діяльності відчутніше за матеріально-технічні прогресивні нововведення. Відомо, що до проголошення партійно-державної політики в Україні розпочалась “неофіційна українізація” або “передукраїнізація”. Вона

була започаткована діяльністю Просвіт, які в національному середовищі, в першу чергу серед селянства, були дуже популярними. Ще в липні 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директиву "завоювання" Просвіт. Та "завоювання" Просвіт не вдалося. Більшовики просто не мали для цього відповідних інтелектуальних сил. В Просвітах цілковито панувала українська інтелігенція. "Репрезентуючи інтелігенцію, ці Просвіти являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі", - таку оцінку їм дали на всеукраїнській нараді завідуючих відділами губкомів у лютому 1922 року³. Було організовано політичну, моральну, організаційну, фінансову облогу Просвітам. Та вони продовжували свою діяльність і гуртували навколо себе селянство. Їх "самовільна українізація", не підпорядкована більшовицькому контролю, за своєю суттю була небезпечною. Так, центральний орган партійної преси засвідчував: "Ідеологічний вплив української інтелігенції, що почасти має національні ухили, на трудящі маси, особливо на селянство, все більше і більше поширюється. Створюється пряма загроза можливого відриву широких селянських мас і певної частини пролетаріату від нашого партійного керівництва"⁴. Тому владі слід було вдатися до альтернативної просвітницької політики, щоб завоювати селянство на свій бік і нейтралізувати вплив інтелігенції.

Офіційна українізація створювала легітимні умови для розвитку української культури. Саме за умов державної політики українізації зник підсвідомий стан пригніченості і дискомфорту мільйонів українців, зумовлений раніше нерівноправним становищем української мови та культури. Отже, по-четверте, ігнорування досвіду визначальних культурних етапів в житті народу прямо чи опосередковано позначається на подальшій його долі. По-п'яте, Україна залишається поліетнічною державою і понині, збереження міжетнічної толерантності і миру є обов'язковою умовою її подальшого процвітання. Українізаційна доба пропонує низку доцільних технологій добросусідських взаємин між корінним населенням та нацменшинами, а також вказує на небезпеки при порушенні міжнаціонального балансу.

Дослідники вважають, що на кінець 20-х рр. накреслився певний національний консенсус: українські політичні лідери надавали широкі політичні права меншинам, натомість національні меншини (це в меншій мірі стосувалося російського населення) готові були визнавати домінуючі позиції українців в республіці. Національні антагонізми не зникли, але політика "коренізації" сприяла пригасанню старих вогнищ національної ворожнечі. Все це створювало умови переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти. Адже відстоювати українські інтереси бралися не лише етнічні українці, а й представники інших національностей, що проживали на території України. Принагідно згадаємо, що два головні представники "національного ухильництва", Хвильовий і Волобуєв, були етнічними росіянами. З критикою шовіністичних позицій московського керівництва і на захист позицій українських націонал-комуністів виступила також група українських діячів – євреїв (Гуревич, Кулик, Лівшиць, Равич-Черкаський). Якби вдалося закріпити процеси взаємотолерування "великих" і "малих" націй по українізації, то не довелось би, вочевидь, протиставляти поняття "український народ" та "народ України". По-шосте, набутий за роки радянської влади вантаж русифікації виявився ще важчим, ніж в підросійській Малоросії дожовтневого часу. Камуфляж інтернаціоналізму притупив почуття національної приналежності та здатність націоідентифікації. Саме в період українізації стала витворюватись національна українська ідентичність, яка базувалась, всупереч сподіванням національної інтелігенції не на міцній національній свідомості не на "українській ідеї", навіть не на старанно виплеканій "соборній літературній мові" (якою більшість українців за паспортом не володіють і сьогодні), а лише на досвіді існування в радянському українському інституційно-культурному просторі. Та саме ця ідентичність вперше стала спільною для всіх українців (незалежно від місця проживання, ідейних переконань чи навіть мови щоденного спілкування)⁵. Досвід дерусифікації 20-30-х років може бути принагідним і у справі відновлення національної окресленості як українців, так

і інших народів в Україні. З іншого боку, національно-культурне відродження, а також паралельна розбудова національної (автокефальної) церкви сприяли підсиленню процесу національної самоідентифікації українців і підвищенню рівня усвідомлення власної соціально-психологічної окремішності. Процес соціально-психологічної самоорієнтації на макрорівні "я/не я" набув і національного змісту⁶. Тому, по-сьоме, соціально-психологічні зміни, започатковані українізацією, відбилися на менталітеті українців і допоки ще дають про себе знати в свідомості та поведінці.

І, по-восьме, проведення українізації збігалось з радянською індустріалізацією, яка, в свою чергу, сприяла модернізації нації, її перетворенню з селянської спільноти на модерну націю. Саме в цей час в Україні відбувся нечуваний стрибок урбанізації. Створення розгалуженої україномовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри тощо) спинило процес русифікації населення у великих містах Сходу та Півдня України. У результаті масової міграції сільського населення частка українців зросла між 1923 і 1933 роками з 38 до 50% у Харкові, з 7 до 31% у Луганську, з 16 до 48% у Дніпропетровську, з 28 до 56% у Запоріжжі. В цілому українці на 1939 рік становили більшість міського населення – 58,1 відсотки⁷.

У 1929 році С.Диманштейн доводив, що приплив корінного населення до міст у добу індустріалізації – в контексті політики, яка не лише не перешкоджає, а й сприяє її культурному розвитку, – дав українській культурі безприкладну в історії нагоду для розвитку. Маючи під собою урбаністичну основу, в якій їй відмовляли в минулому, маючи змогу одержувати державну допомогу і маючи ширшу, ніж будь-коли, аудиторію – внаслідок ліквідації неписьменності та поступу в освіті, – українська культура та мова повинні не лише розквітнути, а й дедалі більше відрізнитися від культури інших націй, надто Росії. Диманштейн відзначив, що "мова сучасних українських письменників сягнула такого щабля свого розвитку, що може бути незрозумілою для тих із нас, хто знає українську мову лише на основі російської"⁸. Такий розвій, за його прогнозом, мав би вивільнити відцентрові сили.

В Україні процес українізації змістив наголос у витворенні модерної національної самосвідомості з села в місто. Індустріалізація, швидке розростання міст і політика сприяння кадрам українського походження руйнували психологічні відмінності між українським і новим⁹. За таких умов відроджена національна свідомість могла непомітно мімікрувати, набувати нетрадиційних форм, ставати "радянською свідомістю". Слід також відзначити, що процес "перетравлення" селянської психології прибулих в міста був дуже прискореним зовнішнім тиском ритму життя, тому набуття нової психології було неглибинним, хаотичним, неусвідомленим, а тому мінливим і нестабільним через свою штучну набутість.

Слід підкреслити, на нашу думку, також і те, що терористично-репресивні методи, за допомогою яких "згортали" українізацію, мали наслідком ряд вад та збочень в політичній свідомості та культурі українців. Процес "згортання" був тривалим і своєрідно оформленим. Після розгрому "скрипниківщини" в 1933 році не йшлося про повне заперечення набутих наркомату освіти в справі українізації, продовжувало зберігатися поле боротьби з ймовірним ворогами радянської влади. Офіційні установи діяли за інерцією (аж до кінця 30-х років не було видано циркулярів, що скасовували чи, навпаки, спонукали українізацію), продовжували подавати звіти про хід впровадження української мови в діловодство, освіту, пресу, театр, кіно тощо. У такий спосіб нові успіхи на цьому терені при потребі звітності про боротьбу з "націонал-шкідниками" автоматично обертались зворотнім результатом. За традицією, офіційно боротьба велася не проти "українців, а проти націонал-ухильників"¹⁰. Зовні український культурний розвиток мав тривати в суворо соціалістичній формі. Новопризначений з Москви лідер українських комуністів П.Постишев в роки короткого затишшя 1935-1936 років (пауза в смугі терору) лицемірно піддавав критиці своїх однопартійців: "Останнім часом партійці заходилися деукраїнізуватися і навіть перестали говорити українською мовою. Слід підкреслити, що

ці люди ллють воду на млин наших ворогів. Це дуже серйозно, і ми мусимо приділити цьому питанню неабияку увагу... Нині в нас багато гарних українських кадрів, - це наші робітники, наші колгоспники, наша українська інтелігенція. Проте їх - радянських українських кадрів - аж надто мало в нашій партії. Ми повинні набрати ці кадри... Нам треба більше українізувати партосвіту і не лише в мовному плані: наші партійці мають вивчати українську історію, культуру, економіку"¹¹. Зрозуміло, що на індивідуально-психологічному рівні це формувало риси прилаштування, лякливості, угодовства, нарешті, нечесності і зрадливості. Слід додати до цього, що, як правило, ворогів знаходили або серед інтелігенції, або серед представників інших партій, які, хоч і роззброїлись, але залишились потенційними суперниками. Таким чином міцніла непорушна єдність трудящих класів - робітників та селян, згадування про інтелігенцію як соціально вартісну силу ставало непотрібним, а з цим і вона сама.

Збіг припинення українізаторської політики з трагедією голодомору цілком контекстивне в політиці більшовиків. Боротьба проти "українського буржуазного націоналізму" мала в своєму розгортанні дві соціальні цілі - самостійне українське селянство та національно свідому інтелігенцію. Трагедія українського селянства була трагедією національною. Сам Сталін зрештою писав: "...селянство становить головну армію національного руху... Без селянства не може бути міцного національного руху"¹². Якщо у 1920-х роках радянський режим пішов на українізацію, то в першу чергу тому, що боявся селянських заворушень. Коли в 1932-1933 роках розгорнувся наступ на українське селянство, українська еліта, покликана до життя українізацією, стала на його захист. Евальд Амменде, аналізуючи це питання, писав: "Найширші кола української інтелігенції розгорнули боротьбу; вчителі, студенти, радянські службовці, всі, хто вважав за свій обов'язок протестувати проти дальшого виснаження країни. Майбутні історики муситимуть визнати, що під час кампанії проти українців навесні та влітку 1933 року радянський режим зіткнувся з об'єднаним народом, щільним фронтом, що охоплював усіх - від найвищих радянських урядовців до найбіднішого селянства"¹³. Можна навіть стверджувати, що українізація, породжена селянством, згинула разом з ним.

На 1933 рік національний інтелект був настільки препарований репресивними операціями проти інтелігенції ("справи" СВУ, СУМ, УНЦ, УВО, УАПЦ), знесиленням, що, як і після зламу хребта нації - селянства, Україна не в силі була почуватися здоровою, здатною до організованого опору. Від початку 30-х років будь-який вияв української національної свідомості, навіть коли він не виходив за межі узвичаєних норм радянського життя, викорінювався і нищився. Українську еліту, що могла стати осередком національного незадоволення, було ліквідовано. Можна сказати, що українізація стала полем адаптування української свідомої частини населення до вимог політичного режиму. Ті, що не піддались "щепленню", не змогли без цієї вакцинації далі існувати в системі, вони були приречені на моральну або фізичну смерть, у кращому випадку, на еміграцію, зовнішню або внутрішню. Українізація в дійсності не помістилася в прокрустове ліжко офіційної програми. Визначена як ідеологічне оформлення українського національного руху, партійно-радянська українізація не змогла впоратись із стихією волевиявлення народу конструктивним шляхом, тому і була піддана брутальному припиненню, хоча офіційного документа про її припинення так і не було видано.

Врешті-решт всі вирішальні удари по всіх основних напрямках радянської політики були завдані в кінці 20-х - на початку 30-х років. Індустріалізаційний план України було остаточно і безповоротньо прив'язано до центру саме на рубежі цих десятиліть, з будь-якими ілюзіями українських більшовиків щодо самостійного економічного керівництва було покінчено на ґрунті боротьби з "волобуєвщиною" та викриттям "філіалів" шахтинської справи. Адміністративно-командна модель економіки радянської держави не могла б бути дієвою без української ланки.

Швидка індустріалізація значно посилила адміністративні функції зрусіфікованих міст і приваблювала мільйони українців-селян. Масова міграція з сіл у міста руйнувала

вмінності в національному плані між зрусифікованим містом і традиційно українським духом селом, інтегрувала і консолідувала окремі регіони, що складали УРСР. Дедалі більше українців ставали городянами, вони втрачали свій тип культури і не в змозі були створити новий, переймаючи сурогатні форми культури та поведінки. Новоприбульці ставали робітниками, службовцями, членами профспілок, комуністичної партії. Диктат офіційної ідеології в містах призводив до психологічної уніфікації, масовізації настроїв і почуттів. З іншого боку, він стратифікував суспільство на "праведників" і "відступників" своєї ідеології, насаджував нетерпимість, виснажував традиційну толерантність українців. Сурогатні класові цінності зруйнували вщент набуті віками етнічні цінності. Слід визнати, що втрата нашим суспільством екзистенційного характеру моральних норм розпочалась саме в добу індустріалізації та радянської українізації. Можна навіть сказати, що нова людина в радянському суспільстві була деморалізована в загальнолюдському розумінні – вона втратила потребу зв'язання з національними ідеалами, вона була позбавлена навіть суду власного сумління, тому що директивно-масові моральні постулати знеособили конкретно переживаючу особистість.

Колективізація на селі мусила перервати сподівання українського селянина на індивідуально-приватне господарювання. Потенціал трударя мав бути використаний на користь держави, але не для громадян цієї держави. Родючі ґрунти та діяльне населення України мали слугувати системі. Дрібнобуржуазність сільського виробника в ідеологічному обґрунтуванні нової держави була ворожою та шкідливою, тому з нею слід боротися всіма революційними заходами. Винищення "куркулів та підкуркульників" в ході масової колективізації було логічним заходом в боротьбі з українським національним сепаратизмом як на індивідуально-особистісному рівні, так і на рівні соціальної спільноти.

Нарешті, уніфікація культурного життя виключала національні особливості, їх наявність унебезпечувала стабільність ідеологічної єдності суспільства. Ліквідація носіїв національної ідентифікації тому проходила в площині боротьби з українізацією. Контрукраїнізація була тільки прикриттям жорстокої боротьби проти ядра української нації, з її інтелектуальною елітою, в цілому з будь-якими проявами українства.

На зламі 20-30-х років опір українізації посилювався і через те, що антиукраїнські сили в республіці відчували зміну політичного курсу і перейшли у наступ. Авангард в ньому вели силові структури, в першу чергу органи НКВС, які за кадровим складом були неукраїнськими (хоча і очолювані українцем В.Балицьким), їм "не боліло", кого вони знищують, вони не розумілися на проблемі національної визначеності, тому що наріжним каменем у фундаменті їх свідомості був класовий принцип.

Хода українізації мала також міжнародний резонанс. Ще на ХІІ з'їзді РКП(б) йшлося про те, що вирішення національного питання в СРСР повинно слугувати за взірць практичної діяльності іншим робітничим партіям. Українська діаспора в Європі та за океаном пильно стежила за соціальними змінами в Україні, тому сталінський апарат ретельно обдумував заходи коренізації саме в цій республіці. Припуститися грубих помилок не можна було ще й тому, що культурні перетворення, проведені попередниками більшовиків в Україні в 1917-1920 роках, не могли бути зігнорованими та не продовженими хоч певною мірою. Зворотня хода в культурно-національній галузі викликала б природне незадоволення, що погрожувало б вийти за межі культурної політики, перерости в політичний протест проти влади. Варто згадати і те, що в Європі в цей час наступила доба стабілізації, і більшовицькі сподівання на розвій світової революції були розвіяні. Зміцнення свого режиму треба було шукати шляхом мобілізації внутрішніх резервів.

Українізація *по-радянськи* передбачала створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління в державі по всій вертикалі, керованого центром та слухняного йому. Українське населення в складі СРСР відігравало особливу роль. У 1926 році з 69 млн неросіян, які проживали в Союзі, українців було 31 млн (44%). За своєю чисельністю вони перевершували всі інші національності, включно з

радянськими мусульманами і наступною найбільшою спільнотою (після росіян та українців) – білорусами. У 1931 році в УРСР мешкало 31,4 млн чол., тим часом як у всіх інших неросійських республіках – лише 18,7 млн чол.¹⁴ Такі демографічні показники вказують на політичне значення України в Радянському Союзі. Загострена увага центру до України ще раз довела відому історичну сентенцію про те, що доля імперій вирішується не в центрі, а на периферії.

Більшовицька українізація мала на меті створення дисциплінованого республіканського загону ВКП(б), цілком відповідного вимогам статуту при беззастережному дотриманні їх. Партії більшовиків це потрібно було, щоб зберегти контроль над політичним життям важливої для Москви республіки. Поступництво на національно-культурному терені було вимушеним, але необхідним, аби уникнути соціального вибуху. Це поступництво могло компенсувати почуття провини за поразку в революції національній інтелігенції, таким чином нейтралізувавши її ворожість до режиму. Тактичний маневр спрацював – вибуху в другій половині 20-х років не сталося¹⁵. Мета видавалась досягнутою на кінець 20-х років – питома вага українців в кадровому складі партійно-державного апарату зростає, збільшилось число українців в самій партії, відсоток росіян поступово став знижуватися.

Але саме в цей час виявився один з парадоксів в справі українізації. Як уже йшлося, задумана як апаратна і партійна акція, українізація вийшла за межі вузькоадміністративної та внутрішньопартійної справи, перетворилась на національно-культурний рух, збігаючись з ренесансними глибинними течіями нереалізованої, невичерпної творчості народу, що історично вимушений був тамувати свій потенціал національної культури через політичну небезпеченість державного існування.

Розквіт громадсько-культурного життя 20-х років мав своїм безпосереднім корінням період недовготривалої української державності. Натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що погрожував некерованістю для більшовиків. Партія, що прагнула свого узаконення і закріплення в Україні, опинилась перед нестримним рухом національного відродження. Проголошені в ході українізації свободи для української мови, культури зробили легітимним процес національної творчості, а партія знову опинялась на узбіччі цього буремного потоку. Баланс сил був знову не на користь більшовиків. Вони розуміли, що логіка культурного відродження призведе до усвідомлення потреби політичного ренесансу, що аж ніяк не ставила за мету КП(б).

Парадоксальність ситуації полягала ще й у тому, що впродовж 15 років після української революції 1917 – 1920 років, яка зазнала поразки значною мірою тому, що не мала міцної бази в містах, радянська влада створила таку базу за допомогою індустріалізації та українізації. Але це призводило до поступового підризу російської гегемонії в містах, сприяло певному розриву в них між українською та російською культурами. Тобто введення двох програм одночасно (індустріалізації та українізації) створило реальну загрозу сталінським спробам установити своє політичне панування й командно-адміністративну економіку “згори”¹⁶. Тому вже в 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне “викладання російської мови в усіх навчальних закладах України”¹⁷. В результаті попри всі успіхи українізації на кінець 20-х років в Україні біля 1,5 млн зросійщених українців продовжували називати своєю рідною мовою російську¹⁸. Тому можна цілком впевнено твердити, що українська мова та культура були приречені на смерть в містах України через політичні причини. Тому з соціально-національним плюралізмом мало бути покінчено. Відтепер Кремль став ототожнювати модернізацію з перевагою російської культури та російськомовності. Якщо в 20-х роках неросійське населення ще могло сприймати себе як сучасне, то на кінець 30-х років передовими і перспективними вважались лише російськомовні громадяни. Радянізація українізації поглиблювалась – двомовні українці тепер стали мати переваги не в українському, а радянському сенсі питання.

Ще одним важливим чинником в метаморфозах національної політики більшовиків в 20-30-х роках, доволі впливовим, була внутрішньопартійна боротьба. На зорі політики українізації авторитет Сталіна в партії не був абсолютним, але, як відомо, менше десятиліття йому знадобилось, аби стати "другим Леніним" для однопартійців. Перші колізії в кадровій розстановці на Україні сталися саме в середині 20-х років, коли із лебедівською штучною "боротьбою двох культур" було покінчено, тому що Сталін отримав перемогу над зинов'євською опозицією, тому речником і проводирем партійно-апаратної українізації став Л.Каганович. Він був потрібен як послідовний і прискіпливий виконавець верховної волі і як неперевершений апаратник. Уже в 1926 році в абсолютній більшості початкових шкіл викладання велося українською мовою, почалися зміни у вищих навчальних закладах. У республіці виходило 50 газет українською мовою (всього 82), тираж яких становив 612 тис. примірників (наклад російськомовних газет - 420 тис. примірників). За рік частка книжок, що видавалася Держвидавом України українською мовою, збільшилась з 20 до 79%. Питома вага українців серед членів профспілок перевищила 40%, комсомолу - 67%¹⁹.

Зіткнення, що невдовзі за призначенням генсеком КП(б)У, виникло у Кагановича із О.Шумським, було досить прогностичним: воно виявило, що, по-перше, ставленик вождя ні на йоту не відступить від ортодоксального курсу, не припустить жодної модифікації національної політики в Україні і, по-друге, головне, не дозволить національно свідомим силам в республіканській організації взяти справу національного життя під свій контроль. Гадаємо, що засудження О.Шумського за потурання "хвильовизму" та згодом його усунення з посади наркома освіти було однією з перших спроб тоталізації як партійного, так і суспільного життя. Примітно, що вже на червневому пленумі ЦК КП(б)У про українізацію було заявлено, як про чинник зростання націоналізму²⁰. Окрім цього, Л.Каганович висунув тезу про те, що в Україні в умовах диктатури пролетаріату буржуазно-націоналістична ідеологія і культура будуть випереджати в темпах розвитку пролетарську ідеологію і культуру²¹, з чого випливали цілком зрозумілі практичні висновки. Це було однією з перших заявок на "обмеження" українізації, зробленою під час її ж розгортання. Одночасно формувався жупел "націонал-ухильництва", що пізніше і прислужиться згортанню українізації. Не випадково до кінця 20-х рр. питання про українську національну опозицію на засіданнях Комінтерну ставилось п'ять разів. "Шумськизм", "хвильовизм", "волобуєвщина", "яворщина", "скрипниківщина", розгром КПЗУ, грандіозні чистки і терор в компартії України у 1933-1938 роках - це лише окремі етапи її приборкання, а з нею і всього українського загалу.

Контроль над українським загоном комуністичної партії був надзвичайно важливим для центру. Третій за чисельністю осередок ВКП(б) після Москви і Ленінграду, компартія України нараховувала в своїх лавах найбільший відсоток кваліфікованих робітників. На початку 20-х років вона була безумовно віддана центрові. На кінець 20-х років, оскільки її лідери могли об'єднати своїх членів за національною ознакою, центр став вважати компартію України ненадійною і навіть нелояльною.

Ще одним завданням партійної українізації було поглинання більшовиками українських течій комуністичної думки, уніфікація їх з російським комунізмом. Боротьбисти, надто авторитетні серед свідомого українства, були використані більшовиками для заглиблення в гушавину національного життя. Слід погодитись з думкою М. Поповича про те, що ні боротьбисти, ні винниченківці не визначали курсу українізації²². Та вони, обіймаючи ключові посади в справі українізації, на нашу думку, створювали відповідну атмосферу довіри і обнадійливості. Шляхетність боротьбистів не дозволила їм засумніватись в щирості декларованої волі українській культурі. Вони з відповідальністю та наполегливістю поставились до виконання покладених на них завдань, навіть йдучи на компроміси, але задля національної справи. Лише окремим патріотам вдалося бути далекоглядними щодо більшовицьких програм в національній справі. Йдеться про певні здогадки М.Скрипника (його теза про "подвійну бухгалтерію" в

національному питанні), які він сам силомітно приборкав в собі, очоливши українізацію після О.Шумського. Незламною постаттю залишався лише академік С.Єфремов. Найбільш трагічною постаттю в цій справі ілюзійних сподівань нам видається М.Грушевський. Нині історики ставлять питання, чи не була українізація провокацією українських національних сил²³. В закордонній історіографії почасти вживається термін "обманна українізація" у тому сенсі, що ця політика від початку була лише прикриттям російського шовінізму²⁴.

Відповісти на це питання однозначно вкрай складно. Вважаємо, що спочатку, на апаратному рівні, не ставилось завдання визначити потенційних противників в ймовірній наступній боротьбі за владу. Влада більшовиками була взята "всерйоз і назавжди", йшлося про закріплення цієї влади будь-якою ціною. Вкотре спрацював революційно-авантюрний принцип – "ввяжемся в бой, а дальше видно будет". Та розв'язана боротьба виявилась складнішою за апаратну рокировку фігур, вона висвітлила глибинність українського сподівання на самостійність і здатність до реанімації національної ідеї за щонайменш сприятливих умов.

Національне самоусвідомлення виразилось в бурхливому культурному розвитку: в багатоманітному літературному процесі, який за формами, образами, стилем, течіями та ідейним звучанням посів своєрідне місце в світовій літературі того часу. Імена М.Хвильового, М.Зерова, М.Куліша, Ю.Яновського, Б.Антоненка-Давидовича, П.Тичини, М.Рильського, М.Івченка, А.Любченка, О.Влизька, В.Мисика та багатьох інших засвідчували оригінальність і вартісність літературного ренесансу; у досягненнях в галузі образотворчого мистецтва й кіно (М.Бойчук та його школа, Г.Нарбут, авангардисти; О.Довженко, Дзига Вертов та ін.), на терені музичного і оперного мистецтва в особі М.Леонтовича, а також в галузі театру та драматургії (театр "Березіль" Леся Курбаса, п'єси М.Куліша); в плідних здобутках ВУАН; в організації видавничої справи (Державне видавництво України, кооперативні видавництва "Рух", "Книгоспілка", письменницьке видавництво "Маса" та ін.); в створенні преси (періодика та радіо); в налагодженні освітньої мережі всіх рівнів переважно україномовної; у формуванні власних національних спеціалістів тощо. За таких обставин бюрократичний варіант українізації був надто тісним і поверховим, щоб бути задовільним. Крім того, апаратна українізація проводилась кустарно, почасти людьми, далекими від народу та його культури. Вони припускались грубих помилок, чим викликали справедливую реакцію здорових національних сил. Якраз оприявлення цих сил висунуло перед більшовиками проблему, якої вони не передбачали, розпочинаючи політику коренізації. Поява такого суперника, який прилучився до справи українізації з відповідним наданням їй нового поглибленого сенсу, вимагала нової переорієнтації та постановки нових завдань. Устами одного з літературних героїв Микола Куліш відверто визначив цю новозбагнену мету українізації: "Вся їхня українізація для того, щоб виявити всіх українців, а потім разом "шльопнути"²⁵. За умов наростання тоталітарних тенденцій боротьба проти національно самостійних (читай: сепаратистських) сил була просто-таки необхідною.

На нашу думку, варто підкреслити, що зовнішньополітична ситуація навколо СРСР, його міжнародна ізоляція зумовила посилення централістських тенденцій, бо тільки внутрішня монолітність була єдиною противагою об'єднаній ворожості буржуазних країн світу. Такий вибір – жертвування внутрішньою демократією заради зовнішньої стабільності – був найпростішим в тактичному арсеналі більшовиків, він виявився і найрезультативнішим. Слід визнати, що такий шлях був єдино можливим при пануючій ідеологічній доктрині. У 30-і роки СРСР перетворився на унітарну державу з федеративним фасадом, збережені національні інститути підтримували національну свідомість тією мірою, наскільки вона не заважала монолітності держави. Гіперцентралізація вела до гальмування багатонаціонального розмаїття, до потужної підтримки російської мови і всього російського як єдино прогресивного та гідного наслідування та життя. Зміщення акцентів вартості призвело пізніше до формування імперсько-провінційної моделі взаємин центру та республіканських окраїн. А ще

трагічнішим було закріплення такої ж моделі свідомості народів СРСР, в тому числі і українців, рецидиви якої маємо і в сьогоденні. Адже провінційність, як соціокультурний феномен, визначає не лише просторова віддаленість від "всесвітньо-історичних ініціатив", а й глуха закапсульованість у позачасі.

На межі 20-30-х років центральну частину національної проблеми становило економічне питання. "Ліквідація "провінціального становища" нашої мови, нашої літератури, нашої культури,- саме в цей час підкреслював М.Волобуєв,- взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продукційних сил, забезпечення її становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточної відмови розглядати її як просту суму районів єдиної економіки СРСР. На цьому боці національної проблеми слід зосередити увагу, щоб небезпечні тенденції конкуренції між двома (українською та російською) економіками не було використано ворожими нам силами для роз'єднання великого братерського співробітництва всіх націй. Такий рецидив національної ворожнечі, вже не на мовно-культурному, а на економічному ґрунті, - є річ можлива... Не слід забувати, що Україна є не лише "Південь СРСР", не можна, не припустимо забувати, що вона й є Україна!"²⁶. Про це центр і не забував. В Москві вже відбувалась закрита суперечка між російськими та українськими економістами в процесі підготовки плану індустріалізації, вже по суті пріоритети були визначені.

Економічна мобільність в перекиданні кадрів з однієї "гарячої" (передової) будови на іншу була безпосереднім підґрунтям уніфікації мовної підготовленості спеціалістів. З цим пов'язана і вимушена секуляризація неросійських кадрів від їх національних мов, через те що в інший спосіб реалізація кар'єри та й просто талантів виявлялась неможливою. Посилюючи контроль над індустріалізацією економіки й здійснюючи російсько-центристську політику, держава ефективно підривала можливості працевлаштування та підтримки національних кадрів, в такий спосіб гальмуючи їх розвиток або штовхаючи їх на національне безпам'ятство і ренегатство. З іншого боку, це призвело до неконтрольованого відтоку здібних українців за межі Батьківщини, а згодом і до практики "дренажу мізків" - зумисного відбору кращих інтелектуальних сил для центру. Розпочалась нова хвиля лінгвоциду у всіх його модифікаціях: відмови від української мови як мови ділового спілкування та документації, поширення ареалу вживання суржика, зведення мови до рівня хатнього вжитку, врешті заперечення вартості і літературної мови.

Національна мова, як відзначає в своєму дослідженні Ентоні Д.Сміт, є одним із засобів зв'язку ідеології з "масовими почуттями"²⁷. Радянській владі така мова могла б перешкодити в її прагненні досягнення монолітності населення країни, тому і був відновлений уварівський принцип "народності", знову тлумачений як русифікація. Тридцять років завершуються апофеозом радянської русифікації, подальшим обмеженням комунікативних можливостей української мови. Її заступила офіційна мова, яка, нарешті, була теж покручем російської. Тоталітаризм виробив "спеціальний словник", невідомий жодній національній лексикографії. Його ознаками була псевдометафоричність, шаблонність, ідеологічна дзвінкість, лозунгова стереотипність, громіздка абріавітурність тощо. Тоталітарний сленг, як ідеологічна зброя системи, витворювався в умовах контрукраїнізації і відобразив цей процес зокрема в антонімічному ряді: "боротьба з класовим ворогом" означала винищення українського народу та його інтелектуального ядра, "боротьба з буржуазним націоналізмом" була по суті нівелюванням національної та історичної пам'яті, "будівництво світлого майбутнього" насправді було руйнацією здорового соціального організму, зведенням його до організаційного елемента великої державної машини.

Мова за таких умов ставала засобом деморалізації суспільства, його одурманення і обдурювання. Ідеологічні абстраговані штампи сприяли перетворенню людей в німих істот, неспроможних ні збагнути "новояза" (за Орвелом), ні тим більше спілкуватися ним. Проти слова справжнього, живого, в таких умовах велась боротьба справді смертельна.

Українці воліли почути свого слова, за нього його речників знищували. Ефект навіювання страху теж спрацював на терені лінгвоциду, а з ним і національної самоідентифікації народу.

Сучасна мовна культура, яка є безпосереднім показником поведінки, регулятором міжлюдських відносин у найрізноманітніших побутових та суспільних ситуаціях, своїм низьким рівнем значною мірою “завдячує” селекційній роботі радянських ідеологів-лінгвістів. Крайня збідненість українського мовлення є опосередкованим наслідком її ідеологічного переслідування в 30-і роки.

Окремо в цьому ключі заслуговує на роздум такий аспект, як роль засобів масової інформації в радянській української суспільства. По-перше, відзначимо, що в умовах національного відродження преса (періодика, радіо) була справді способом національної самоідентифікації (комунікативна теорія нації К.Дойча)²⁸, вона зв'язувала україномовне населення в єдину спільноту, давала можливість зрозуміти себе як національне ціле. Турботи і проблеми робітника Криворіжжя, скажімо, ставали близькими і нагальними для трудящих селян Полтавщини саме шляхом ознайомлення з ними через пресу. До цього, розкидані в просторі і загублені в часі, українці отримали можливість збагнути свою національну подібність попри заняття, соціальну приналежність, регіональну самотність, долаючи діалектні межі на основі загальнозрозумілої літературної мови друком.

Преса була найвлучнішим інструментом гуртування народу. Не дивно, що Ленін називав газету колективним агітатором, пропагандистом і організатором. Тому преса стала у більшовиків ідеологічною зброєю. Опанувавши інструментом впливу на маси, можна було сподіватися на результат цього впливу. Принагідно нагадаємо, яке значення надавали лідери тоталітарних держав (Муссоліні, Гітлер, Ленін) таким новітнім комунікативним засобам, як радіо та кіно. Ці останні могли діяти і на неписьмених, могли створювати ефект слухового та зорового враження, а отже, були найкращими засобами впливу та переконання.

Тому, по-друге, засоби преси опинилися в епіцентрі національної політики більшовиків. Інформаційний простір в Україні з приходом радянської влади монополізовувався нею послідовно і швидко – спочатку закрито було всі альтернативні більшовицьким видання (під виглядом “боротьби за економію паперу”), далі створено єдиний центр поширення інформації і щільну мережу цензури на всіх рівнях. Українізована періодика лише короткий час (середина 20-х років) більш-менш відбивала національні справи, вже в ході “літературної” та “журналістської” дискусії 1925-1927 років були обмежені свобода думки і слова, були піддані уніфікації форма і зміст газет і часописів всіх рівнів та напрямків. У цей же час була проведена чистка журналістських кадрів, керівники періодичних видань набули статусу номенклатурних працівників партійно-радянського апарату, стали підзвітними відповідним комітетам КП(б)У, всю свою діяльність звіряючи з вказівками згори.

Робселькорівський рух, що був витворений в ході українзації преси невдовзі був поставлений під контроль різних контролюючих інституцій при виданнях, а також органів юстиції. Україномовні газети під кінець 20-х років переважно більшістю калькували центральні російські видання, відповідно дозуючи матеріали республіканського та місцевого призначення і походження. Контроль над пресою став тотальним і, відповідно, вона перетворилась з виразника громадської думки на інструмент партійно-державної політики і елемент системи. За таких обставин українська преса в справі українзації – контрукраїнізації відіграла роль “приводного паса” партії. Про те, як вплинув 1933 рік на українську періодику, найкраще сказав секретар ЦК КП(б)У М.Попов у своїй промові на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року: “Окремим товаришам здається, що ліквідація перегинів означає ліквідацію українзації... Але тепер в деяких місцях помічаються тенденції загального механічного переведення газет, що обслуговують робітників, на російську мову... Механічне переведення газет, що обслуговують

робітників, на російську мову було б, безперечно, виявом російського великодержавного імперіалізму»²⁹. Попри ці офіційні застереження переведення газет на російську мову впродовж 30-х років було помітним. У 1931 році 89% республіканських газет були україномовними. На 1940 рік кількість їх зменшилася до 69%³⁰. Щодо журналів, то 1930 року налічувалась 251 українська назва (85% загальної кількості журнальних видань України³¹).

Таке скорочення україномовної преси означало, що українська мова не могла правити за підмогою модернізації. Ті, хто хотів доступитися до знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Зміст видань різко змінився. Газети й часописи, які раніше чітко обстоювали національні цінності і були підйомами національної мобілізації, тепер зосередили свою увагу на боротьбі з найменшими виявами української індивідуальності. Одноманітні заклики до переконання плану та панегірики на честь Сталіна заповнювали сторінки й російської преси. Проте в Україні справи стояли ще гірше. Коментування національної справи зводилося головним чином до розтлумачення тези про те, що Україна може набути розквіту, чи то культурного, чи то економічного, лише через посередництво Росії. Українська культура і думка, яким відмовили в незалежному існуванні, були зведені до кучого провінціалізму, навіть за стандартами сталінського СРСР. Водночас в республіці прискорювався російський культурний вплив. Було заборонено понад 200 українських п'єс, закрито численні театри, тим часом як число російських театрів зросло з 9 у 1931 році до 30 на 1935 рік³².

З проведеного огляду можна зробити наступні висновки. Період історії та культури України, що хронологічно збігається з добою партійно-державної політики коренізації, є одним із найбільш суперечливих і складних, який вирізняється великими набутками і водночас є надзвичайно трагічним. На цьому історичному етапі українцям вдалося збагнути свою національну ідентичність на ґрунті власної мови та культури, але так і не досягти свого вивершення в державному сенсі. Двадцять років стали українським ренесансом, що, на біду, в тридцять був розстріляним і винищеним. Досвід цього етапу ще раз доводить, що національні намагання самовизначення могли б бути закріпленими або в разі незалежності і самостійності економічного життя, або в разі дійсного толерування національних інтересів в союзно-федеративній державі. Сучасна культурна ситуація засвідчує, що низка як позитивних, так і негативних соціокультурних характеристик українців була закладена в 20-30-і роки і на рівні національного менталітету, і на індивідуально-особистісному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. Наука апро рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. - Жовква, 1936. - С.3; 2. Гриценко О. «Своя мудрість»: національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. - К., 1998. - С.67; 3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992. - С.74; 4. Коммунист. - 1924. - 20 сентября; 5. Касьянов Г. Вказана праця. - С.153; 6. Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і – 30-і рр.: соціально-психологічний фон. - Другий міжнародний конгрес українців: Львів, 22-28 серпня 1993 р. - Доповіді і повідомлення. - Історія. - Ч. II. - Львів, 1994. - С.50; 7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. - К., 1997. - С.74, 156; 8. Диманштейн С. Проблемы национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках // Вестник Коммунистической академии. - 1929. - №XXXI. - С.122; 9. Лібер Дж., Черниш Н. Соціально-політичні та національні процеси в Україні в 20-30-ті роки // політологічні читання. - 1992. - №2. - С.209; 10. Постишев П.П. Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи // Більшовик України. - 1936. - №3. - С.27; 11. Постишев П. О некоторых задачах марксистско-ленинского образования // Коммунистическая революция. - 1935. - №3. - С.10; 12. Цит за: Кравченко Б. Вказана праця. - С.168; 13. Там же.; 14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К., 1996. - С.169; 15. Даниленко В.М. Згорання «українізації» і посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України в 30-і рр. // Україна ХХ ст: культура, ідеологія, політика. - К., 1993. - С.99; 16. Лібер Дж., Черниш Н. Вказана праця. - С.210; 17. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.75, арк.197; 18. УСРР в цифрах. Статистичний довідник. - Харків, 1936. - С.160; 19. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. - 1989. - №3. - С.46-55; 20. ЦДАГО України - ф.1, оп.20, спр.2258, арк.69; 21. Див.: Панчук М.І., Діброва С.С. 20-30-і: Документи, факти,

свідчення // Комуніст України. - 1990. - №4. - С.75; 22. Попович М. Нарис історії культури України. - К., 1999. - С.579; 23. Дашкевич Я. Політичне ошукаство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. - К., - 1993. - С.78-88; 24. Історія України / Кер. авт. кол. Ю.Зайцев. - Львів, 1998. - С.257; 25. Куліш М. Мина Мазайло // Твори. - К. 1992. - Т.1. - С.126; 26. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. - 1928. - №3. - С.86; 27. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. - К., 1994. - С.81; 28. Див. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Листа. - К., 1998. - С.15; 29. Попов М.М. Перетворити Україну на зразкову республіку. Промова на листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. - 1933. - №10. - С.183; 30. Преса Української РСР 1917-1966. Статистичний довідник. - Харків, 1967. - С.112-113; 31. Печать СССР за 50 лет. Статистический сборник. М., 1967. - С.192; 32. Кравченко Б. Вказана праця. - С.184.

О.Є. Зубко

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. М. ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ. 1923-1933 РР. (КОРОТКИЙ ЕКСКУРС ДЕСЯТИЛІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

Початок 20-х років нинішнього століття був насичений драматичними подіями в житті української наукової спільноти, яка по завершенні першого етапу визвольних змагань новітнього періоду опинилась у вимушеній еміграції. І одним з малодосліджених моментів історії національної діаспори залишається процес становлення системи закладів вищої освіти на теренах міжвоєнної Чехо-Словаччини. Насамперед, йдеться про Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (Далі-УВПІ).

Розглядаючи процес консолідації інтелектуального потенціалу серед новоприбулих національних елементів та вироблення ними відповідної адаптації до нових умов існування, дослідник має змогу розв'язати проблему визначення реального вкладу цієї еміграції в боротьбу за відродження української державності.

Власне, як історичне явище, УВПІ ім.М.Драгоманова ще не був об'єктом спеціального комплексного дослідження, за винятком, хіба що, праці Ів.Мірного¹, яка є унікальною з фактологічної точки зору. Хронологічно й певною мірою тематично найближчою до неї є праця С.Наріжного². Зібрані і викладені в ній дані про наукові установи, матеріали до біографій багатьох визначних представників української еміграції, зокрема вчених, без перебільшення можна віднести до розряду енциклопедичних, без яких не обійдеться жоден дослідник цих питань. Та найбільший науковий інтерес для автора становили відповідні фонди Центрального Державного Архіву Вищих Органів Влади та Управління України³, що були утворені на основі багатой колекції документальних матеріалів Празького архіву-музею визвольної боротьби. Зібрана емігрантами колекція впродовж всього міжвоєнного періоду та частково в роки другої світової війни, після звільнення Праги в 1945 році, в своїй більшості була вивезена до СРСР. Серед використаних автором найновіших публікацій: дослідження Євсеєнко І.В.⁴, Стремидла В.І.⁵, Бублик Т.В.⁶, а також матеріали конференції, присвяченої 75-тій річниці з дня заснування УВПІ ім.М. Драгоманова в Празі, яку в листопаді 1998 року організувало громадське об'єднання "Українська Ініціатива в Чеській Республіці".⁷

Засновником Педагогічного Інституту виступив Український Громадський Комітет (далі-УГК) - перша допомогова організація українських емігрантів, створена в липні 1921 року есерами шаповалівської течії. Мету і завдання, які ставилися при цьому, знаходимо в одній із промов Микити Шаповала до керівництва даного навчального закладу: "Головною, й навіть єдиною причиною нашого дотеперішнього неуспіху в боротьбі за визволення українського народу було те, що в масі він є аморфна напівсвідома національність, якій багато бракує того, щоб стати зрілим суспільним організмом-державною нацією, що ми називаємо повною нацією. Наша нація має велетенські запаси потенціальної суспільної енергії, а не має того, що є

нація має велетенські запаси потенціальної суспільної енергії, а не має того, що є моторовою силою суспільного життя-це розвиненої духовної культури, широкого культурного поступу, й власного організованого повного суспільства. Організація Вищої Педагогічної Школи є необхідною потребою в нашій боротьбі за визволення нації. Тою задачею є перетворення аморфної маси, що зветься українським народом в суспільну одиницю- в повну націю. Ціль Інституту є збагачення колективного й індивідуального розуму народу..."⁸

Численні комісії, покликані вирішувати різноманітні організаційні питання, працювали протягом перших трьох років існування Інституту, завершивши його організацію в цілому в 1926-1927 роках.

Так, відповідно до першого статуту, затвердженого урядом Чехо-Словацької Республіки 4 травня 1923 року, УВПІ ім.М.Драгоманова виступив закладом з трирічним терміном навчання, що готував фахівців "вищих початкових шкіл, учительських семінарій, нижчих класів гімназій, викладачів загальноосвітніх предметів в середніх технічних школах, а також спеціалістів педагогічної і виховної роботи в освітніх закладах та для адміністративної праці у відповідних інституціях."⁹ Викладовою мовою виступала українська, а навчання було безкоштовним.

На УГК, як фундатора закладу, покладалися виконання адміністративно-господарських обов'язків та водночас функція контролю, тоді як за дирекцією залишався навчально-організаційний та педагогічно-виховний бік діяльності.

Згодом об'єктивна оцінка реальних умов і потреб життя призвели до зміни статуту ще наприкінці 1923 року, так званої "другої" його редакції, остаточно затвердженої 8 липня 1925 року. Суттєвих змін зазнали майже всі попередні параграфи. Насамперед, Інститут ставав "приватною школою з високошкільною організацією, що мала на меті підготовлення професорів української мови, літератури та історії, природознавства та географії, математики та фізики єдиної української школи, переважно її старших класів, а також інструкторів та адміністраторів по народній освіті."¹⁰ Термін навчання збільшувався до чотирьох років, але найголовнішим було те, що в адміністративному відношенні Інститут підпорядковувався вже чеським Міністерствам закордонних справ та освіти. Пояснюється це тим, що між членами УГК, який в переважній більшості складався з соціалістів-революціонерів, виникали тертя та розходження в розгляді тих чи інших питань; з другого боку- чеськими міністерствами було припинено виплату субсидій, за допомогою яких Комітет здійснював свою "допомогову" функцію.

Базовими відділами (факультетами) виступали: а) Літературно-історичний з підвідділами літератури та історії; б) Природничо-географічний та в) Фізико-математичний. В 1924 році Природничо-географічний та Фізико-математичний відділи були об'єднані в один-Природничо-математичний, тоді як третім відділом ставав новостворений Музично-педагогічний.

Вирішення питань організації навчального процесу вимагало врахування найновіших "форм високошкільних педагогічних організацій та методів педагогічної праці"¹¹. Передусім, навчальний процес був орієнтований на західноєвропейський зразок, тому ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку спеціалістів, в даному випадку -"абсолювентів", а також докторантів-"магістрів", забезпечували спершу 23 кафедри, кількість яких згодом збільшилась до 33. Відповідно, збільшувалась і кількість навчальних предметів, що виливалось в таке, характерне для всього періоду функціонування Інституту, явище, як перевантаження.

Природничо-математичний відділ мав 11 спеціальних кафедр, таких як : математики, астрономії, фізики та метеорології, теорії механіки, біології з гігієною та анатомією, органічної та неорганічної хімії, зоології, ботаніки, загальної географії, геології та фізичної хімії. Серед викладачів цього факультету зустрічаємо імена професорів Єв.Іваненка, М.Лорченка, В.Гармашова, Старкова, Ів.Горбачевського,

С.Рудницького, В.Чередиєва, доцентів Ф.Гули, С.Риндика, Ол.Орлова, Ол.Русова, П.Герасименка.

Музично-педагогічний відділ мав в своєму складі 4 спеціальних кафедри та 4 окремих класи: кафедри теорії музики, історії музики, музичної етнографії та музичної акустики й психофізіології; класи клавіру(фортепіано), диригування, скрипки та хорового співу. Викладацький склад факультету: професор Ф.Якименко, доценти Ф.Стешко, П.Щуровська та Н.Нижанківський.

На Літературно-історичному відділі було відповідно 7 кафедр літературного підвідділу, таких як: української мови, історії української літератури, історії слов'янських літератур, історії західноєвропейських літератур, класичних мов і письменства, мовознавства та мистецтва, де працювали професори Л.Білецький, В.Сімович, М.Тимченко, Артимович та доценти В.Січинський і Г.Омельченко та 4 - історичного профілю:

- а) кафедра історії України, що забезпечувала викладання таких предметів, як історія України, історичний епос, українська історіографія, українська археологія, етнологія, антропогеографія, історична географія України. На посаду її керівника було запрошено спершу проф. М. Грушевського¹², та через повернення Михайла Сергійовича до Радянського Союзу в 1924 році, цю вакансію посів проф. Дмитро Дорошенко, 1925 згодом М.Славінський, а ще пізніше-доц.П.Феденко.
- б) кафедра історії слов'ян- її дисципліни: вступ до слов'янознавства, історія «Московщини» (Росії), історія Польщі, історія південних слов'ян, історія Чехії. Завідуючим названої кафедри був незмінно доцент Ф. Слюсаренко.
- в) кафедра старовинної історії, її дисципліни: історія Сходу, історія Греції, історична географія, історія Риму. Її завідувачі: професор Терлецький та доцент Ф.Слюсаренко.
- г) кафедра всесвітньої історії, середніх та нових віків- її дисципліни: історія нових віків, методологія історії, філософія історії, історія середньовіччя. Її завідувачі: професори О.Шульгин та М.Славінський.

Загальноінститутськими було 6 кафедр (33 навчальні предмети): педагогіки, педагогічної психології, філософії, гігієни, економіки (включала також в себе ліквідовану згодом кафедру права) та соціології. Серед викладачів цих кафедр зустрічаємо такі імена як: С.Русова, Дм.Чижевський, О.Ейхельман, В.Гармашів, Ів.Кабачків, Я.Ярема, С.Шелухін.

Впорядковуючи навчальний процес, було вирішено розділити кожен академічний рік на два семестри: зимовий, що тривав з 1 жовтня по 31 березня, та літній, тривалістю з 1 квітня по 30 вересня. Обидва семестри закінчувались складанням відповідних заліків та іспитів. При цьому слід зауважити, що складені дисципліни автоматично виключались із так званого "дипломного списку." Розберемось детальніше. Початок практичних занять (жовтень 1923 р.) досить швидко показав недоцільність розподілу навчального матеріалу за семестрами. Так, на першому курсі на загальноосвітні й загальнопедагогічні дисципліни відводилось 30 годин, а на спеціальні-12; відповідно на другому курсі- 18 та 24 години; на третьому- 18 та 30 годин. (Четвертий курс-педагогічні практики в реальній гімназії в Ржевицях). Шестиденний робочий тиждень дорівнював 42-ом годинам обов'язкових викладів, отже, на кожного студента щоденно припадало 8 годин одних тільки лекцій, тобто весь робочий день. Тому, щоб позбутись такого значного перевантаження, було здійснено два ефективних заходи.

Найперше, проведено перерозподіл матеріалу, який відтепер передбачав на першому курсі-20 і 13-19 годин; на другому курсі-9-12 і 18-24 години, а на третьому - 7 і 25-31 години. А по-друге, було вироблено новий порядок іспитів, згідно з яким усі навчальні предмети були поділені на три категорії: до I категорії відносились ті предмети, які складались в заліковій чи іспитовій формі в кінці кожного семестру. До II категорії належали ті, які складались у формі колоквиуму, а під III-ю категорію потрапляли ті, з яких не складалось іспити і які тільки прослуховувались. Саме предмети II та III категорій ставали "дипломними" або державними іспитами. Крім обов'язкових предметів (лекцій, семінарських та практичних занять, екскурсій), передбачались ще й так звані "лектури". Сучасними аналогами їх виступатимуть факультативи. Вони ж в свою чергу теж поділялися на обов'язкові та необов'язкові. Так, обов'язковими для усіх студентів були лектури з чеської та німецької мов, тоді як для студентів Природничо-математичного та Музично-педагогічного відділів обов'язковою була, крім зазначених мов, і лектура з українознавства, що включала в себе українську мову, українську літературу та історію України. Необов'язковими "лектурами" виступали: французька мова, так звана "московська викладава мова", тобто російська, польська викладава мова та англійська мова (відмінена в 1925 р.).

Ось яким, наприклад, був навчальний план I-го курсу підвідділу історії та суспільних наук Літературно-історичного відділу (факультету).¹³

а) Загальноосвітні предмети:	I сем.	II сем.
1. Теорія педагогіки (проф. С. Русова).....	2	-
2. Історія педагогіки (проф. С. Русова).....	-	3
3. Основи пед. психології (проф. Я. Ярема).....	2	2
4. Логіка (проф. Д. Чижевський).....	2	-
5. Вступ до філософії (проф. Я. Ярема, пізніше проф. Д. Чижевський).....	-	2
6. Гігієна (загальна й шкільна) (проф. В. Гармашів).....	2	2
7. Українська мова (проф. В. Сімович).....	2	2
8. Семинар з української мови (проф. В. Сімович).....	-	1
9. Чеська мова (проф. Забранський).....	2	2
10. Німецька мова (доц. В. Кушнір).....	2	2
11. Політична економія (доц. І. Кабачків).....	2	2
	16	18

б) Спеціальні предмети:	I сем.	II сем.
1. Історія Сходу (проф. М. Терлецький, пізніше доц. Хв. Слюсаренко).....	2	-
2. Історія Греції (проф. М. Терлецький, пізніше доц. Хв. Слюсаренко).....	2	-
3. Історія Риму (проф. М. Терлецький, пізніше доц. Хв. Слюсаренко).....	-	4
4. Історія України (проф. Д. Дорошенко, пізніше доц. П. Феденко).....	2	2
5. Семинар з історії України (проф. Дорошенко, пізніше доц. П. Феденко).....	1	1
6. Історіографія (проф. Д. Дорошенко, пізніше доц. П. Феденко).....	1	1
7. Вступ до славянознавства		

(доц. Г. Омельченко).....	2	-
8.Українська народня поезія (проф. Л. Білецький).....	2	2
9.Історія мистецтва (доц. В.Січинський).....	2	2
10.Латинська мова (проф.М.Тимченко).....	2	2
11.Основи права (проф. О.Ейхельман).....	1	-
12.Музикознавство (в.о.доц.Хв.Стешко).....	1	1
	18	15

Іспити до здачі: а) загальні дисципліни:

історія педагогіки, вступ до філософії, гігієна, українська мова, чеська мова, німецька мова, політична економія.

б) спеціальні дисципліни:

історіографія, вступ до славянознавства, українська народня поезія, латинська мова.

Колоквіум-основи педагогічної психології.

А щодо оцінювання знань, то воно здійснювалось за п'ятибальною системою: "недобре", "досить добре", "добре", "дуже добре", "відмінно".¹⁴

По закінченню усіх восьми семестрів, студенти, склавши державні іспити, здобували кваліфікацію "абсолювентів"- спеціалістів (з такої нагоди, окрім диплому, видавалась ще й спеціальна нагрудна відзнака-жетон).

Ті ж, хто бажав здобути в майбутньому звання "доктора"-магістра, готувались до нових випробувань, так званих "ригорозів", які були за своєю суттю новими вступними іспитами, а згодом до захисту "докторської"- магістерської дисертації. Офіційно докторантура почала свою роботу з 30 березня 1928 року, коли заклад залишили перших 29 випускників. Тоді як до аспірантури, на жаль, не дійшло. Аспірантами УВП були лише в 1925 році вчителі реформованої при Інституті гімназії в Ржевицях Ів.Кобзиський та М.Хлюр.

Параграф 18-й нової редакції статуту розпочинав розгляд питань, що стосувались керівних органів навчального закладу. А ними виступали: Професорська Рада, сенат, ректор та проректор, збори професорів відділів (факультетів) та їх деканати. Розглянемо детально кожний. Професорська Рада нараховувала в своєму складі усіх завідуючих кафедрами, а до її компетенції входило вирішення таких питань, як: вибори на посаду та звільнення з неї ректора, проректора, деканів, продеканів, секретарів відділів та, безпосередньо, Ради, професорів, доцентів, "лекторів", асистентів, лаборантів та бібліотекарів; затвердження наукових планів, програм, тем певних конкурсних завдань та практичних занять; розробка правил внутрішнього розпорядку; нагляд за діяльністю бібліотеки, навчальних лабораторій, кабінетів; налагодження контактів з іншими навчальними закладами, різними установами та товариствами та розгляд поточних науково-організаційних справ.

Сенат в своєму складі передбачав ректора, проректора, деканів, продеканів і секретаря Професорської Ради. Засідаючи щомісячно, він вирішував такі питання, як: розподіл усіх грошових надходжень згідно з кошторисом та, власне, його розробки; встановлення норм оплати академічного персоналу; організація інтернатів, ідалень для студентів, професорів та їх родин й інших допоміжних установ та вирішення інших господарських справ.

Професори, доценти, асистенти та лаборанти кожного окремого відділу утворювали його збори, які засідали один раз на рік і вирішували усі питання, пов'язані з академічним життям самого відділу(розробка навчального плану, забезпечення поточного контролю над успішністю студентів тощо).

Ректор, як зазначає статут, виступає безпосереднім "керманичем" навчального закладу. Він обирається членами Професорської Ради з усіх професорів Інституту в

кожного академічного року і на нього покладається ряд певних обов'язків, про виконання яких він письмово звітує перед Радою. А це : так звана "зовнішня" презентація навчального закладу; прийом і звільнення технічних службовців Інституту; налагодження та забезпечення академічного життя ; контроль над виконанням службовцями та студентами відповідних обов'язків та правил внутрішнього розпорядку та над грошовими витратами й майном Інституту. Ректорами свого часу були : професори Л.Білецький (1923 - 1926), В.Сімович (1926 - 1930) та В.Гармашів (1930 - 1933).

"Для допомоги ректорові в його праці, а також для заступництва його на випадок хвороби, від'їзду або взагалі тимчасової відсутності ректора Рада Професорів обирає щороку із свого складу одного з професорів на заступника ректора (проректора), після чого ректор Інституту подає вибраного на затвердження влади ЧСР."¹⁵

Іншими адміністративно-інститутськими органами та особами були: Канцелярія (директором якої протягом усіх років функціонування був Іван Мірний-О.З.), секретар Професорської Ради та Сенату, "екзекутор", що відповідає посаді сучасного завідуючого господарством, та інші технічні службовці.

За 1923 - 1933 роки список академічного персоналу Інституту, що складався з професорів та лекторів, нараховував 92 особи, з яких 80 були українцями, інші 12 - фахівці чеських навчальних закладів, такі як : Д'Альфонсо (лектор італійської мови на Музично-педагогічному факультеті), О. Вагнер (асистент-лаборант кафедри органічної та неорганічної хімії), Т.Гриб (лектор білорусознавства на Літературно-історичному факультеті), Й.Гуттер (доцент кафедри історії музики), Ф.Забранський (лектор чеської мови на усіх трьох відділах), К.Алоїс (лектор класу хорового співу), Морель (лектор французької мови на усіх трьох відділах), З.Неєдлі (професор історії чеської музики, кафедра історії музики), Я.Прокеш (професор історії Чехії, Літературно-історичний факультет), Смотлаха (лектор фізичного виховання кафедри гігієни), К.Цейп (лектор кафедри ботаніки), О.Шін (лектор кафедри теорії музики).¹⁶

Професорами УВПІ могли бути ті, хто мав звання "магістр" українських чи російських вищих навчальних закладів або духовних семінарій, та ті, хто мав звання "доктор" різних закордонних університетів, але головними критеріями виступали наявність оригінальних наукових праць та значний педагогічний стаж. Лекторами ж призначались ті "магістри та доктори", хто не мав педагогічного стажу або професори середніх шкіл з певним педагогічним стажем.

Не менш різноманітним був студентський склад УВПІ. У національно-етнографічному відношенні він був представлений наддніпрянцями, буковинцями, бесарабцями, галичанами, кубанцями та, подекуди, білорусами. Всього ж за десять років освіти в УВПІ здобуло 178 дійсних слухачів, з них 116 - абсолювентів, 85 - дипломників, 31 - докторант.¹⁷ Існують окремі статистичні дані по відділах : так, Літературно-історичний відділ закінчило 48 абсолювентів, Математично-природничий - 29, а Музично-педагогічний - 8 станом на 31 червня 1933 року.¹⁸ (У своїй більшості статистична документація дуже розбіжна.-О.З.) Усі студенти УВПІ поділялись, в свою чергу, на дійсних і вільних. Дійсними студентами були ті, хто здобув повну середню освіту. В їх середовищі йшов поділ на звичайних та надзвичайних студентів. Вільними студентами були ті, хто здобув освіту не менше шести класів. Згодом, щоб ліквідувати такий поділ та задовольнити бажання усіх, хто прагнув знань, при Інституті були відкриті матуральні курси (на зразок сучасного підготовчого відділення) та розпочала свою роботу контрольно-іспитова комісія. Ними було докладено всіх зусиль по ліквідації "прогалин" в шкільних знаннях як студентів, так і абітурієнтів та підготовці останніх до інститутського курсу.

Мали студенти і власні органи самоврядування, представлені двома організаціями: "Студентською" та "Академічною" Громадами.

Згадуючи викладачів та студентів, не можна обминути і таке питання, як норми оплати праці академічного персоналу та розміри студентських стипендій. Так, щодо останньої, то до 1926 року мінімальний розмір стипендії становив 550 чеських крон, з 1927 року та до часу ліквідації навчального закладу його зменшили на 100 крон. При цьому слід зауважити, що стипендію отримували далеко не всі студенти, а тільки тих 150 чоловік, хто потребував її з різних причин (в основному через неможливість знайти постійну роботу, ту чи іншу хворобу, і, таким чином, стипендію отримували по суті усі студенти закладу в різний час, здобувши відповідні лікарянні чи "листки по звільненню."- О.З.) Розміри платні академічного персоналу були сталішими та регулярнішими: професор отримував 1.500 чеських крон, доцент-1.200, а лектор- 1.000. При цьому існувала додаткова оплата для сім'ї: дружині- 200 чеських крон та дітям, з розрахунку на одну дитину, 125 крон.

Коротко потрібно сказати і про бібліотеку УВП. Вона налічувала всього 10 728 томів книг, з них 7 928 куплених, решта-подарованих чи вимінаних.¹⁹ Варто зазначити, що серед її примірників були навіть видання Київської Археографічної комісії. Керівництво бібліотекою було покладено на С. Ріпецького, Ол. Шаповала та П.Зленка. Після ліквідації УВП в 1933 році значна її частина потрапила до Слов'янської книгарні (Прага) та до Української гімназії в Морджанах.

Втім, наявність бібліотечних фондів не могла задовольнити попит студентів на літературу різного спрямування, і, насамперед, підручників. З цією метою при Інституті в 1924 році було засноване видавниче товариство "Сіач". Всього з 1923 по 1933 роки товариством було надруковано 44 книги та 5506 примірників різноманітних підручників.²⁰ З них 1 566 примірників було надіслано до 59 установ: в межах ЧСР до 21 установи (Міністерства Закордонних Справ, Міністерства Шкільної та Народної Освіти, бібліотеки Карлового Університету та інших), в межах Радянської України теж до 21 установи (Академії Наук, Інституту Книгознавства, Книжкової Палати, Історичного Археологічного Інституту в Кам'янці, Інститутів Народної Освіти в Харкові, Одесі, Полтаві та інших), в межах Польщі, включно з Галичиною та Волинню, - до 12 установ (Наукового Товариства імені Т.Шевченка, Просвіти, Українського Національного музею в Львові, Українських гімназій в Луцьку та Рівному та інших), в межах Франції - до 2 установ (Інституту Слов'янознавства та Бібліотеки ім.С.Петлюри), до Інституту Слов'янознавства в Берліні, Товариства дослідження української історії, літератури і мови в Ленінграді та Литовського університету в Ковно.²¹ Серед надрукованих підручників - "Теорія і практика дошкільного виховання" С.Русової (2 тис. примірників), "Нариси з нової історії Європи" Ол.Шульгина (2 тис. примірників), "Курс аналітичної геометрії" Єв.Іваненка (2 тис. примірників) та багато інших. Окремо видавалися "Драгоманівський" (1933р.) та "Науковий" збірники (1929 та 1933 рр.) Інституту, куди увійшли актуальні розробки професорсько-студентського складу всіх факультетів. Всі три примірники за своїм об'ємом сягали понад 600 сторінок²² кожний. Тут доречно зробити пояснення з приводу самої назви "драгоманівський". Справа в тому, що постать М.Драгоманова як "патрона" цього навчального закладу була обрана невипадково. Все пояснюється особистою симпатією до нього таких провідних діячів, як М.Шаповала, С.Русової, М.Галагана та вагою, яку мали їх вподобання.

Проводилась в Інституті активна наукова та громадська робота.

Власне, наукові засідання відділів з читанням наукових доповідей та дискусіями запровадилися в УВП з 1930-го року, хоча вже до цього часу при закладі існували різні наукові товариства. Так, наприклад, ще в 1924 році було утворено Товариство ім.Г.Сковороди, згодом його наступником стало Науково-педагогічне товариство в 1925 році. В 1928 році постало Біологічне товариство та найбільш функціонуючими були "Математично-природниче товариство при УВП" й "Товариство Українських Професорів вищих шкіл", створені в 1929 році. Наукова

робота здійснювалась і за межами Інституту. Починаючи з 1924-1925 років, професура УВП бере активну участь у різноманітних з'їздах та конференціях: 1925 р.- Педагогічний конгрес у Великобританії, 1926 р.- II з'їзд слов'янських географів та етнографів у Варшаві, 1928 р.- Педагогічні з'їзди в Гейдельберзі та Берліні, 1929 р.- З'їзд по дослідженню історії релігії у Лунді (Швеція), 1930 р.- II з'їзд слов'янських класичних філологів в Празі та інших.²³ Громадська ж робота навчального закладу найбільш представлена номінацією "Інститутські свята". Починаючи з моменту відкриття УВП 7 липня 1923 року і закінчуючи урочистим святом з нагоди десятилітньої діяльності 19 квітня 1933 року, Інститут щороку влаштовував різноманітні "академії" чи концерти, приурочені визначним подіям минулого чи на пошану видатних українських та світових діячів. Так, традиційними святами були Шевченківське та Драгоманівське, свята з нагоди утворення Чехо-Словацької республіки (28 жовтня) та дня народження президента ЧСР Т.Масарика (7 березня). Серед інших можна назвати: святкову "академію" в березні 1924 року, приурочену 130-ій роковині з дня смерті Г.Сковороди; влітку того ж 1924 року - свято пам'яті Б.Грінченка; 28 травня 1926 року - відгук на вбивство в Парижі С.Петлюри і того ж дня свято пам'яті Івана Франка тощо.

У листопаді 1998 року громадською організацією "Українська ініціатива в Чеській республіці" було проведено конференцію, присвячену 75- річниці від дня заснування Українського Високого Педагогічного Інституту ім.М. Драгоманова. Всі її учасники відзначили величезну роль УВП в формуванні української інтелектуальної еліти та збереженні національних традицій (адже професори та студенти УВП працювали на майбутнє України- О.З.), прийняли відповідну ухвалу та звернення до Президента і Голови Верховної Ради України.²⁴

І тепер хочеться вірити, що саме зараз, в період побудови Української держави на порозі ХХІ століття, українські навчальні заклади плідно працюватимуть в Україні, достойно представлятимуть її серед когорти світового шкільництва та науковства, а всі її достойники будуть належно поціновані й знані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мірний Ів. Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі. 1923- 1933 рр.- Прага, 1934.-144С.; 2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919 - 1939 рр.- Прага, 1942.-Част.І.-388С.; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі- ЦДАВО України), ф.3972 [УВП ім. М.Драгоманова], ф.3563 [М.Шаповала], ф.4432 [С.Наріжного]; 4. Євсеєнко І.В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02./ НАН України, Інститут Історії України.-К., 1996.-205С.; 5. Стремидло В.І. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині.(20-30-і рр. ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02./ Запорізький університет.-Запоріжжя, 1994. - 214С.; 6. Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині та Німеччині в 20-30 -і рр. ХХ ст.: Дис. канд. істор. наук: спец.07.00.01./ Київський університет ім. Т.Шевченка.-К., 1997.-178С.; 7. Матеріали конференції, присвяченої 75-річниці з дня заснування УВП ім. М. Драгоманова. [Надіслано приватним листом автору, оскільки збірник ще не вийшов з друку.]; 8.ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.3, арк.7-8 (копія); 9. Витяг з статуту УВП ім. М. Драгоманова в Празі (із 1923 р.) [Б.м.,б.р.], С.552; 10. Витяг з статуту УВП ім.М. Драгоманова в Празі (із 1925 р.) [Б.м., б.р.], С.573; 11.Мірний Ів. Названа праця.-С.8; 12. Див. Зубко О. Українські високі школи і М. Грушевський: втрачені можливості вченого та еміграції.(1920-1924 рр.)// Вісник Слов'янського університету. [в друці]; 13. ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.190, арк.4-5; 14. Мірний Ів. Названа праця.-С.77; 15. Витяг з статуту УВП ім. М. Драгоманова в Празі (із 1925 р.) [Б.м.,б.р.], С. 575; 16. Мірний Ів. Названа праця.-С.141; 17. Наріжний С. Названа праця.- С. 176; 18. Мірний Ів. Названа праця.- С. 142; 19. Наріжний С. Названа праця.-С. 180; 20. Євсеєнко І.В. Названа праця.-С. 97; 21. Мірний Ів. Названа праця.-С.95; 22. Науковий збірник, т.1.Під заг. редакцією Сімовича В.,-Прага, 1929,576 С. Та Науковий збірник, т.2.Під заг.редакцією Сімовича В.,-Прага, 1934, 424С.; 23. Бублик Т.В. Названа праця.-С.107; 24. Див. Український Форум.-1998.-13 листопада.-С.4.

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.).

Як відомо, СРСР в роки перших п'ятирічок довелося вирішувати завдання створення військово-промислового комплексу, який відповідав би рівневі передових країн індустриального Заходу. Крім того, в державі, де політика домінувала над іншими сферами життя, завдання побудови індустриально розвинутого суспільства підкорялося вирішенню центральної проблеми – побудови соціалізму в одній окремо взятій країні.

З самого початку розгортання будівництва промислових об'єктів, в Україні, яка стала переможцем у боротьбі за право стати базою індустриалізації завдяки старанням перш за все Л.Кагановича, виникли серйозні проблеми, які доводилося вирішувати «на марші».

Перш за все це стосувалося нестачі робочої сили на будівельних майданчиках внаслідок великої кількості новобудов, не передбачених п'ятирічним планом. З іншого боку, абсолютне переважання на об'єктах ручної праці зумовлювалося майже повною відсутністю будівельної техніки. Кількістю намагались компенсувати якість. Однак велика кількість робітників на новобудовах обумовлювалась не лише відсутністю механізмів. Так, їх не вистачало. Але і та техніка, що була, використовувалася далеко не на повну потужність. Так, на реконструкції заводу ім. Ворошилова з 18-ти механізмів працювали 3, а коефіцієнт їх використання дорівнював 15 %. Схожа ситуація була на реконструкції заводу ім. Томського, де коефіцієнт використання техніки дорівнював 15 %, та на Дніпросталі - 16 %. Внаслідок поломок технічні засоби на вказаних будовах не працювали 60 % робочого часу¹.

Таким чином, наявність техніки не завжди означала її результативного використання, що мало б підвищувати продуктивність праці. На Луганбуді, наприклад, у січні 1932 р. механізми різних типів використовувались у середньому на 36,2 %, екскаватори експлуатувались на 48 % за часом та на 12 % за потужністю².

Причиною низького використання механізмів була перш за все технічна, а то й загальна неграмотність будівельників, внаслідок чого техніка часто ігнорувалася, а якщо і використовувалася, то швидко виходила з ладу в результаті неправильного використання та невміння її полагодити. Окрім цього, в ряді випадків застосування механізмів призводило до несподіваних, на перший погляд, результатів. Показовий приклад: приготування бетону за допомогою бетонозмішувачів коштувало до 3,84 крб. за 1 кубометр, розчину - 2,30 крб., тоді як при проведенні цих робіт ручним способом їх вартість була відповідно 2,33 крб. та 46 коп.³. На наш погляд, така ситуація пояснювалася перш за все невмілим використанням техніки. Крім того, необхідно мати на увазі свідомість селянина, який добровільно чи внаслідок соціальних катаклізмів (колективізація, голодомор) потрапив на будівельний майданчик. Техніка була йому чужою. Потрібно було «дорости» до розуміння необхідності її вивчення та використання.

З свого боку, керівні органи на будовах не особливо переймалися питаннями використання техніки. Лише у 1932 р. постановою Ради Праці та Оборони від 30 червня був запроваджений обов'язковий мінімум технічних знань для робітників 255 професій, що обслуговували складні агрегати, у тому числі і на будівництві⁴.

Таким чином, у роки індустриального будівництва ручна праця домінувала на всіх об'єктах не тільки внаслідок відсутності механізмів, але і з причини невмілого використання тих, що були. Мінімальна механізація робіт і відсутність необхідних технічних знань були одними з головних причин великої кількості будівельників на об'єктах. Їх число мало компенсувати неготовність народного господарства до спорудження великих за масштабами об'єктів. Звідси - продуктивність праці, яка не могла зростати, враховуючи фізичні можливості людей.

Для успішного ведення будь-якого будівництва, крім наявності й використання техніки, необхідна відповідна кількість певних матеріальних ресурсів, їх своєчасна доставка на об'єкти, вмiле і продумане застосування. У цьому відношенні з самого початку форсованої індустріалізації управлінські структури в центрі і на місцях зіткнулися з низкою питань, від вирішення яких прямо залежали темпи будівельних робіт і їх якість.

Вже з перших місяців форсованої індустріалізації розпочався швидкий процес централізації управління народним господарством країни, який стосувався і промисловості будівельних матеріалів. Союзні установи дістали монополічне право розпоряджатися продукцією галузі, розуміючи важливість будівництва того чи іншого об'єкта. Така система давала, з одного боку, можливість концентрувати матеріальні ресурси на найбільш важливих напрямках індустріального будівництва, з іншого - "замикала" величезну країну на одному управлінському центрі, що робило такий спiсб керівництва надзвичайно громiздким і повільним, що відбивалось на темпах робіт.

Серйозні проблеми виникли відразу ж після початку розгортання індустріального будівництва. Виявилося, що промисловість будівельних матеріалів фізично не могла забезпечити новобудови всім необхідним для успішного ведення робіт в установлені строки.

Показово, що порівняно недавно, у травні 1926 р., голова ВРНГ УСРР В.Ауссем, виступаючи на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, говорив про певні труднощі щодо збуту будівельних матеріалів внаслідок відсутності широкого будівництва⁵, а вже у 1928/1929 господарському році потреби новобудов у республіці задовольнялися з централізованих фондів цементом - на 45 %, лісом - на 12 %⁶. Причина була простою: потужність існуючих підприємств будівельних матеріалів не дозволяла збільшити їх випуск до необхідної кількості. Галузь виявилася не готовою до різкого збільшення кількості нового будівництва. У цьому відношенні п'ятирічний план був просто нереальним.

Катастрофічна нестача будівельних матеріалів призвела до заснування за ініціативою уряду УСРР у жовтні 1928 р. при Наркомторзі постійної наради з розподілу дефіцитних будматеріалів, а Президія ВРНГ України у кінці листопада 1928 р. створила Комітет промисловості будівельних матеріалів. Крім того, у березні 1930 р. Політбюро ЦК КП(б) У затвердило рішення Української Економічної Нарadi про встановлення черговості у постачанні дефіцитними матеріалами новобудов, які поділялись на три групи⁷. Проте забезпечуючи у першу чергу частину підприємств, доводилось законсервовувати будівництво інших, що призводило до значних фінансових витрат. До того ж, на практиці жодна будова ніколи не була, незважаючи на прийняті рішення, забезпечена необхідними матеріалами для ритмічного ведення робіт.

Швидке спорудження нових підприємств по виробництву будівельних матеріалів та розширення існуючих⁸ не дало належних результатів. Дефіцит відчувався впродовж усіх років індустріалізації. Окрім цього, ситуація загострилась внаслідок нереальності планових завдань, у тому числі в області будівельних робіт, у зв'язку з чим у 1930-1931 рр. промисловість СРСР вступила в період глибокої економічної кризи.

Загальний економічний стан відбився і на забезпеченні об'єктів будівельними матеріалами. У процентному відношенні до плану за 1931 р. було вироблено: цегли - 52,2 %, черепашника - 45,7 %, цементу - 0,5 %, вапна - 44,7 %, алебастру - 29,0 %, азбошифера - 71 %, толі - 78,4 %⁹. За деякими показниками виробництво, у порівнянні з 1930-м роком, знизилось.

Велика кількість новобудов опинилась внаслідок цього в ситуації повного зриву планових робіт. Так, станом на 1 листопада 1932 р. на будівництво заводу ім. Томського було відвантажено цементу - 13,6 %, лісу круглого - 25 %, різаного - 30,7 %. На будівельні роботи заводу ім. Ворошилова виділили: цементу - 5 %, лісу круглого - 16 %, різаного - 27,1 %¹⁰. "Вибивання" будівельних матеріалів стало головним завданням керівників будов. Наприклад, головний інженер Краммашбуду 75 % часу знаходився у

відрядженнях переважно з цього питання¹¹. Такий стан речей був типовим і закономірним у тих умовах. Зауважимо, що вимога з боку центру виконання планових завдань будь-що доповнювалась «принципом закручування гайок», що разом із ненадійністю поставок призводило до систематичних збоїв у веденні будівництва.

Внаслідок неритмічних поставок типовими стали звертання за допомогою до вищих союзних інстанцій. Так, директор Краматорського металургійного комбінату А.Кирилкін у вересні 1931 р. повідомив Голову ВРНГ СРСР С.Орджонікідзе про зупинку всіх будівельних робіт внаслідок нестачі матеріалів. Силою своєї влади С.Орджонікідзе через шість днів прийняв рішення про додаткові поставки на Краммашбуд¹².

У силу дефіцитності значно зросла вартість будівельних матеріалів. У серпні 1932 р. на нараді керівників новобудов республіки були наведені такі цифри: якщо у 1930 р. пісок коштував від 1 крб. 89 коп. до 4 крб. 95 коп., то у 1932 р. - від 3 крб. 54 коп. до 15 крб. 03 коп., тобто подорожчав майже в три рази. Вартість цегли зросла від 24-39 крб. до 86-115 крб. за 1 тис.¹³.

Таким чином, промисловість будівельних матеріалів СРСР та України виявилася неспроможною забезпечити всім необхідним нове індустріальне будівництво внаслідок невідповідності можливостей та потреб, що є виразним доведенням відсутності економічно обґрунтованих планів форсованої індустріалізації.

Внаслідок названих факторів темпи будівельних робіт зривались, починаючи з 1928/1929 р. Причини цього, як зазначала ВРНГ УСРР, полягали ще й у тому, що протягом господарського року трести отримали додаткові завдання по капітальному будівництву "як у бік збільшення загального обсягу його, так і скорочення термінів закінчення робіт", тому, незважаючи на майже повне виконання плану по освоєнню капіталовкладень у зазначеному господарському році, виконати завдання не вдалось¹⁴. Не підлягає сумніву той факт, що зміна планів відразу ж призвела до дезорганізації будівельних робіт, і, як наслідок, до їх уповільнення.

Саме спад темпів будівельних робіт у 1930 р. змусив керівництво СРСР впровадити в життя ряд надзвичайних заходів, які, за задумом, повинні були виправити ситуацію на краще.

На початку вересня 1930 р. В.В.Куйбишев видав наказ про виділення 54-х особливо важливих новобудов в спеціальну групу, яка постійно мала знаходитись під контролем голови ВРНГ СРСР. До цієї групи увійшов і Дніпрогес. Про стан справ на цих новобудовах В.В.Куйбишеву повинні були обов'язково доповідати не рідше одного разу у 10 днів¹⁵. Проте ситуація не покращилась. І тому у березні 1931 р., за наказом С.Орджонікідзе, нового голови ВРНГ СРСР, з метою успішного розгортання будівництва і виконання в строк планів були взяті під особливий нагляд Народного Комісаріату важкої промисловості більш як 50 новобудов СРСР, в тому числі і в Україні, такі, наприклад, як Дніпровський комбінат, Криворіжбуд, Азовсталь, Маріупольський та Нікопольський трубопрокатні заводи, Краммашбуд, Харківський турбогенераторний завод. Цей наказ теж зобов'язував начальників будов щодаки представляти зведення про хід будівництва до Наркомважпрому¹⁶.

Прийняті розпорядження не вирішили і не могли вирішити проблем будівництва в умовах нереальних планів та неспроможності промисловості будівельних матеріалів забезпечити об'єкти всім необхідним. Зрив планів будівельних робіт 1931 р. був причиною рішення Ради праці та оборони СРСР у квітні 1932 р. про оголошення особливо важливих галузей та об'єктів будівництва ударними. Вони повинні були у першу чергу забезпечуватись матеріальними ресурсами, робочою силою, товарами широкого вжитку тощо¹⁷.

Існувала ще одна причина невиконання планів. Справа в тому, що після прийняття рішення про будівництво того чи іншого об'єкта самі роботи розпочинались з великим запізненням внаслідок відсутності підготовчого періоду. Керівники новобудов розуміли це, але змінити становище було не в їх силах.

Названа проблема не була вирішена і в 1932 р., про що свідчать матеріали наради керівників новобудов, яка проходила у серпні місяці. Один із учасників висловився так: "Чому на Дніпробуді було менше хвороб, ніж на всіх інших будовах, - тому, що Дніпробуд готувався півтора року і лише потім він почав будуватись"¹⁸. Таким чином, з офіційним початком будівництва тривалий час йшла підготовка проектів, кошторису, уточнювалось місце будівництва, набирались робітники і спеціалісти тощо. Все це робилось при великому напруженні сил, тому що на першому місці стояло виконання плану будь-якою ціною. Так, рішення про будівництво Новокраматорського заводу важкого машинобудування було прийняте 18 квітня 1931 р., проте на 15 травня цього року вербовка робочої сили ще не була розпочата (було три тис. будівельників замість запланованих на цей час 20-ти тис.)¹⁹.

В умовах стрімкого розширення масштабів будівництва підготовчий період був неможливий внаслідок напружених планів і нерозуміння важливості такого етапу. І ситуація в деяких галузях важкої індустрії складалась таким чином: чим більше відставала галузь, тим ширше розгорталося будівництво позапланових об'єктів. Як приклад, можна навести становище у чорній металургії.

Доля нового будівництва тут зростала з кожним роком - з 20,1 % у 1928/1929-му до 32,8 % у 1929/1930-му, 50,2 % - у 1931-му і 61,1 % - у 1932 р. 25 лютого 1931 р. РНК СРСР прийняв постанову "Про чорну металургію", в якій йшлося про відставання цієї галузі і в зв'язку з цим передбачалось додаткове будівництво в Україні п'яти доменних печей. У визначений термін стати до ладу вони не могли внаслідок відсутності людських і матеріальних ресурсів. Так, замість запланованого введення в експлуатацію до кінця 1932 р. по СРСР 40-ка доменних печей їх було збудовано лише 16, а мартенівських печей - 38 замість 70-ти.²⁰

Вкрай незадовільними були результати будівництва доменних печей у 1932 р. і в Україні. З 13-ти за планом до роботи були готовими лише 6. Як говорилось у звіті про роботу важкої промисловості України за 1932 р. і 4 місяці 1933 р., чорна металургія у 1932 р. "зуміла, по суті, лише підібрати хвости будівельної програми 1931 року"²¹.

Відсотки технічної готовності та освоєння капіталовкладень на більшості будов відрізнялися на користь останніх. Пояснювалось це значними перевитратами на заробітну плату, закупівлю будматеріалів, ціни на які весь час зростали, нерациональним використанням робочої сили тощо. Внаслідок цього великі кошти освоювались, не даючи практичних результатів у вигляді реально завершеного будівництва. Звідси, щорічне збільшення собівартості будівельних робіт.

Українська економічна нарада у березні 1932 р. констатувала, що за 1931 р. собівартість будівництва збільшилась на 18,5 % у порівнянні з 1930-м р. замість запланованого зменшення на 14%²², а конференція керівників новобудов республіки по зниженню вартості будівництва (серпень 1932 р.), відзначила, що подорожчання будівництва у 1931 р. принесло збитків на суму у 80 млн. крб. За перше півріччя 1932 р. ситуація ще більш погіршала. Порівняно з 1931 р. вартість будівництва зросла на окремих об'єктах від 25 % до 32 %²³.

Причинами такого становища були наступні: "...в результаті відсутності з боку будівельних організацій і роботодавців справді більшовицької наполегливості і боротьби за зменшення вартості будівництва, дякуючи наявності на ряді будівництв правоопортуністичних настроїв, хвостизму і відступу перед труднощами"²⁴. Насправді ж, як зазначає Р.У.Девіс, причини обумовлювались передусім нереальністю планів. "І "оптимальний варіант" першої п'ятирічки, прийнятий навесні 1929 р., і навіть більш обережний "відправний варіант", обидва базувалися на нереалістичних припущеннях росту продуктивності праці і капіталу при одночасному скороченні витрат промислового виробництва"²⁵.

Збільшення вартості будівництва викликалось і перевитратами фонду заробітної плати. Так, у першому кварталі 1932 р. організація "Південсоюзбуд" перевищила витрати по зарплаті на 4,3 млн. крб., що підняло вартість будівництва на 7,7 %²⁶.

Таким чином, внаслідок цілого комплексу причин плани будівельних робіт систематично не виконувались (за 1931 рік виконання становило 75 %, а продуктивність праці відстала від плану на 20 %, у 1933 р. за сумою освоєних капіталовкладень план будівельних робіт в Україні був виконаний на 89 %²⁷. Зростала собівартість будівництва. За 1933-1937 рр. вона зросла, у порівнянні з 1932 р., на 5,6 % при запланованому зниженні на 40 %²⁸. У цілому за вказаний період план по будівництву в галузі важкої промисловості був виконаний, за офіційними показниками, на 87,7%²⁹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.1, спр. 369, арк. 115; 2. Там само, ф.1, оп.20, спр.5332, арк.33; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.806, оп.1, спр.516, арк.52; 4. Об обязательном обучении рабочих, обслуживающих сложные агрегаты, установки или механизмы: Постановление Совета Труда и Оборонь, 30 июня 1932 г. // Известия. – 1932. – 11 июля; 5. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.94, арк. 75; 6. Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932 рр.). – С. 104; Там само, с. 105; 8. Там само, с. 105; 9. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 4246, арк. 53; 10. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 196, арк. 75; 11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4246, арк.41; 12. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), ф. 85, оп. 28, спр. 49, арк. 1; спр. 18, арк. 2; 13. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 516, арк. 47, 48; 14. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 94, арк. 9; 15. Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. – С. 140; 16. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 535, арк. 2; 17. Кузьмин В.И. В борьбе за социалистическую реконструкцию. 1926-1937. Экономическая политика Советского государства. – С.136; 18. ЦДАВО України, ф. 806, оп.1, спр. 516, арк.46; 19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4231, арк. 23; 20. Кузьмин В.И. В борьбе за социалистическую реконструкцию. 1926-1937. Экономическая политика Советского государства. – С.134, 138; 21. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 196, арк. 7; 22. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 518, арк. 122; 23. Там само, спр. 516, арк. 26; 24. Там само, спр.516, арк.27; 25. Дэвис Р.У. Советская экономическая реформа в исторической перспективе //НЭП: приобретения и потери. – М.: Россия молодая, 1994. – С. 20-21; 26. ЦДАВО України, ф. 806, оп. 1, спр. 516, арк.28; 27. Там само, спр. 518, арк. 122; спр. 537, арк. 156; 28. История социалистической экономики СССР. Т.4.- С.137. 29. Там само, с.138.

А.Т.Давидюк

СЛІДЧА СПРАВА БРИЛАНТА Г.Д.

1 грудня 1934 року у Ленінграді за загадкових обставинах було вбито С.М.Кірова – найближчого соратника Сталіна. Сталін сповна скористався загибеллю свого особистого друга. За його пропозицією уже в день замаху приймається постанова ЦВК СРСР "Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів". За постановою строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, вирок виконувався відразу ж після винесення. "Українські друзі Сталіна" 9 грудня 1934р. приймають аналогічну постанову ВУЦВК "Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УРСР", яку підписав Г.І.Петровський.

Тепер на основі нових документів ні в кого не виникає сумніву, що пошук вбивць Кірова було доручено самим організаторам замаху. Факт вбивства Кірова партійні комітети і органи НКВС використали для великомасштабної акції терору проти ні в чому не винних людей. По всій країні прокотилася хвиля справ, сфабрикованих "контрреволюційних організацій". Тільки в Україні у другому півріччі 1935р. порівняно з першим півріччям цього року кількість справ, розглянутих спецколегіями обласних судів, збільшилася в цілому на 95,9%. Якщо, наприклад, Вінницька спецколегія у 1935 році розглянула 170 справ, то у 1936р.- 268¹. В 1937 році хвиля репресій розгорілася ще з більшою силою, а кількість заарештованих за звинуваченням у контрреволюційних

злочинах збільшилась порівняно з 1936р. більш як у 10 разів². У вирі тотальних арештів "контрреволюціонерів" опинився колишній директор Вінницького медичного інституту Бриліант Григорій Давидович.

Із анкети заарештованого³. Бриліант Г.Д. народився 23 травня 1897р. у Вінниці в сім'ї службовців. До 1917р. давав приватні уроки. У 1922р. закінчив Київський медичний інститут. Працював в Києві головним лікарем Жовтневої лікарні, завідувачим Вінницьким обласним відділом охорони здоров'я, директором Вінницького медичного інституту. Член КП(б)У з 1925р., в м.Вінниці проживав по вул. Козицького, 23. На момент арешту з ним проживали: дружина - Бриліант-Рутберг Міла Натанівна, 1899р. народження, асистент Вінницької обласної клініки, син - Ромуальд, 1932р. народження.

27 липня 1937р. Бриліанта Г.Д. було заарештовано і в цей же день був проведений обшук на квартирі по вул. Козицького, 23, а 3 серпня - в службовому кабінеті медінституту по вул. Леніна, 57. Саме з обшуків почалися перші збої у слідстві. Крім обов'язкових документів (паспорта, військового, профспілкового та партійного квитків), особистої та офіційної переписки слідчі нічого не знайшли. Вилучене явно не тягнуло на статтю 54 і слідство приймає рішення, що воно в справі використаним бути не може. А як бути далі, адже інших доказів немає?

Справу Бриліанта Г.Д. довіряють одному із найдосвідченіших майстрів заплічних справ, жорстокому садистові, уповноваженому IV відділенням управління держбезпеки, молодшому лейтенанту Майструку В.Ф. Про методи допиту цього ката-людоджера у Вінницькій тюрмі ходили легенди. Але навіть такому досвідченому асові як Майструк не зразу вдалося зламати Бриліанта Г.Д. Більше 10 важких і довгих днів він не визнавав себе винним, заперечував висунуті проти нього звинувачення. Та сили і можливості були нерівні. Майструк і на цей раз показав, на що він здатний. 10 днів холодного карцеру, 10 днів безперервного сидіння на стільці до опухання ніг, систематичні побої, матюки, погрози застосування репресії до сім'ї - все це знесило Бриліанта Г.Д. До того ж загострилася виразка шлунку та хвороба печінки, що супроводжувалось відмовою надання медичної допомоги тюремними лікарями. За таких неймовірно важких обставин під диктовку слідчого Бриліант Г.Д. обмовив себе. В протоколі допиту від 9 серпня 1937р. читаємо: "...визнаю себе винним в тому, що з кінця 1935 року і до моменту арешту я є учасником контрреволюційної троцькістської організації, яка ставила своєю метою проведення активної боротьби проти партії та радянської влади ... Визнаю себе винним також в тому, що я, як учасник контрреволюційної троцькістської організації, за завданням якої проводив залучення нових людей в організацію, завербував до неї в 1935 році Леснічевського - директора Вінницького облбудтресту, а також проводив шкідницьку роботу, а саме: навмисно не вживав заходів для прискорення складання кошторису та плану будівництва навчального корпусу медичного інституту, завдяки чому план наміченого будівництва на 1936р. було зірвано... З метою погіршення медобслуговування сільських районів області та прояву таким чином незадоволення серед колгоспників не послав призначених мені 35 лікарів з міст на роботу у сільські райони..."

Та "визнання" самого обвинуваченого було замало. Необхідні були конкретні приклади про його злочинну роботу, вона мала бути всебічною, пов'язаною з діяльністю інших людей, адже йдеться про діяльність цілої контрреволюційної організації у Вінниці. Складність полягла ще й в тому, що ніякої групи не існувало, конкретних злочинів ніхто не чинив. І тут все залежало від майстерності та досвіду слідчого.

За "компроматом" звернулися до тих людей, хто був ближче, кого слідчі добре знали - в'язнів Вінницької тюрми, які були раніше заарештовані і вже зломлені важкими допитами. На запитання "Назовите всех известных Вам участников контрреволюционной троцкистской организации, в которой Вы состоите или кого Вы лично вовлекли ..." Бриліанта Г.Д. назвали кілька чоловік, серед них: Подольський Н.Г. - колишній завідувачий Вінницькою облнаросвітою, Постовий М.С. - керуючий обласною конторою

"Заготскот", Гібер Я.А. - працівник Вінницького обкому КП(б)У. Висувалося навіть твердження, що Бриліант Г.Д. входив до складу обласного керівництва організації.

Так поступово в ході допитів та очних ставок слідчий Майструк власноручно збиває таку собі неіснуючу, уявну "українську контрреволюційну троцькістську терористичну організацію", яка нібито діяла у Вінниці під керівництвом завідуючого культпропвідділом Вінницького обкому КП(б)У Самутіна. В організацію були зараховані Бриліант Г.Д., Подольський Н.Г., Постовий М.С., Гібер Я.А., Барун Н.К. та інші. На допиті 7 вересня Бриліант Г.Д. вимушений був обмовити, що на початку 1936р. в цю організацію він особисто втягнув директора Вінницького облбудтресту Лісничевського Б., якого знав як начальника будівництва медінституту з 1935р.

Паралельно помічник оперуповноваженого четвертого відділення управління держбезпеки по Вінницькій області Цвайг зайнявся збиранням "компромату" в колективі медінституту. Великою здобиччю були матеріали загальних виборчих профспілкових зборів від 11 вересня 1937 року. Із протоколів зборів видно, що, як тільки в інституті стало відомо про арешт директора, в усіх зразу ж змінилася думка про нього: студенти гуртом кинулися бити "свого батька". Виступила вся президія зборів. Студенти Громовенко, Трейбіч, Нісенбойм, Кошель, Спектор та інші наперебій кричали, що ворог народу Бриліант Г.Д. "по-хамському ставився до студентів, студент, перед тим, як зайти до Бриліанта, дрижав", не дав стипендій учасникам джазу, штучно насаджував другорічництво, по-шкідницькому складав плани складання сесій, розклад занять тощо. Кожний виступаючий робив обов'язково висновок, що ворог народу Бриліант своїми шкідницькими діями викликав обурення студентів проти Радянської влади.

Серйозні звинувачення директору на зборах висунув Васильчук, демагогічно стверджуючи, що кафедри інституту "засмічені ворожими людьми": Кожухівським (кафедра фізики), Данильченком (кафедра гігієни), Стефановичем, Тихвінським, яких Бриліант прикриває. Цей виступ мав величезні трагічні наслідки, тому що перерахованих викладачів пізніше було заарештовано, а окремих навіть засуджено до розстрілу.

Підсумок на профспілкових зборах підвела голова обкому спілки "Медсанпраця" Зарубинська, заявивши таке: "На чолі інституту стояв ворог народу - Бриліант. Ми вважали його хамом, грубим чоловіком, але це не все - він ворог народу, гад, бандит". Цей висновок керівна профспілкова дама зробила задавно до закінчення слідства та вироку суду.

Протокол профзборів медінституту настільки подобався Майструку, що він сприйняв його як бальзам на рану. Спеціальною постановою цей протокол був прилучений до слідчої справи і служив звинувачувальним матеріалом проти Бриліанта Г.Д.

Не були забуті також горезвісні оратори профзборів. Майже усім їм довелося мати справу з помічником Майструка Цвайгом, який продовжував допити серед працівників інституту. Кожний, кого Цвайг викликав на допит, повинен був відповісти на величезну анкету, пункти якої пронизували душу. Уявіть собі, що студенти, які народилися в 1913-1916 роках повинні були дати точну інформацію, чим вони займалися до 1917р., на чиєму боці виступали в дні більшовицького перевороту в Петрограді, чи перебували в "бандах", інших партіях, в контрреволюційних організаціях, в білих та інших арміях.

Недосвідчені студенти, як видно з матеріалів слідства, примітивно орієнтувалися у внутрішній обстановці: раз їх директора заарештували органи НКВС, значить про нього необхідно говорити тільки погане. А тому на допитах такі студенти як Спектор І.Я., заступник секретаря комсомольського комітету Жулкевич С.А., член бюро міськкому комсомолу Лаврик С.С., студентка Трейбіч К.Т. профорг групи Кошель І.П. та інші допитані дали слідству тільки негативний матеріал. Мовляв, Бриліант ворог народу, до студентів ставився "грубо і нечутко", часто сварив студентів у своєму кабінеті, погрожував лишити стипендії. Не залишалося поза увагою допитаних студентів, що директор по-шкідницькому вів будівництво морфологічного корпусу та гуртожитку.

зробив дезінфекцію у гуртожитку надзвичайно концентрованим розчином. Отже, керував інститутом тільки так, щоб викликати незадоволення існуючою радянською владою.

Великої шкоди Бриліанту Г.Д. завдав доцент кафедри патологічної фізіології, член партійного і обкому спілки вищої школи Василець М.А., який в усій роботі директора бачив тільки шкідництво. А найголовніше, на його думку, що Бриліант Г.Д. не надавав уваги "переломленню" у вивченні медичних та теоретичних дисциплін під кутом зору марксизму-ленізму. Серед конкретних прикладів стурбований доцент вказує, що професор Севастьянов (пізніше при німецькому окупаційному режимі він був старостою у Вінниці - від автора), викладаючи біологію, не критикує в лекціях гітлерівських фашистів, які використовують для "обґрунтування расової фашиської ідеології науку "генетику" як частину біології". Такі заяви дуже високо цінувалися органами держбезпеки.

Трохи не впоравшись із встановленими строками слідства, Майструк 10 жовтня 1937р. подав начальству звинувачувальний висновок на Бриліанта Г.Д., в якому урочисто повідомляв, що управлінням держбезпеки по Вінницькій області викрито і ліквідовано контрреволюційну троцькістську терористичну організацію, яка ставила перед собою завдання повалення радянської влади та підготовку терористичних актів проти керівництва ВКП(б) та радвлади. Особисто Бриліант Г.Д. звинувачувався в тому, що був учасником організації, яка здійснила 1 грудня 1934р вбивство Кірова, вербував нових членів і давав їм завдання проводити шкідницьку роботу, здійснив особисте шкідництво в медичному обслуговуванні трудящих та в зриві будівництва медінституту. Винним себе визнав і підлягає відданню до суду Військової Колегії Верховного Суду СРСР.

16 жовтня 1937р. справа Бриліанта Г.Д. згідно з постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934р. була заслухана на закритому судовому засіданні без участі звинувачення і захисту та без виклику свідків. Підсудний визнав себе винним, але в останньому слові просив дарувати йому життя. Суд засудив Бриліанта Г.Д. до тюремного ув'язнення на 20 років з позбавленням політичних прав на 5 років та з конфіскацією всього особистого майна.

Але конфіскували не тільки майно. Слідчі НКВС не залишили в спокої родину Бриліанта Г.Д. Його дружину Рутберг-Бриліант М.Н. особливою Народою при НКВС СРСР за зв'язок з "ворогом народу" 27 грудня 1937р. було засуджено на 5 років до адміністративної висилки, яку вона відбувала в с.Самарському Східно-Казахської області⁴. Адміністративно-виставним такого роду енкаведистами давались глумливі прізвиська: жір (жена изменника родини), сір, дір (відповідно - син, дочка) та інші.

Важко з документів слідчої справи оцінити, що діялося на душі у Бриліанта Г.Д. після несправедливого та жорстокого вироку. Але без сумніву можна сказати: він був впевнений, що трапилась прикра помилка, адже в дійсності він невинний, все проясниться. Із Соловецької тюрми Норільськтабору в 1938р. він 2 рази звертається до Президії Верховної Ради СРСР, в 1939-40рр. двічі пише заяву Генеральному Прокурору СРСР. В одному із листів до прокурора Бриліант Г.Д. пише: "Я со всей правдивостью заявляю Вам, что я был предан, предан сейчас, буду предан до конца своей жизни Ком. партии, любимому вождю ее Сталину, Советской власти, моему народу и никогда врагом народу не был и не буду". Бідний Бриліант Г.Д.! Як він наївно помилявся щодо партії, Сталіна та Радянської влади! Це ж з їх легкої руки він підписав свій лист "заклученный Соловецкой тюрьмы Г.Д.Бриллиант".

Сподіваючись вибратись із тюремних застінків, Бриліант Г.Д. звертається до родичів: "Помогите и Вы мне, дорогие, доказать мою честность и правоту. Я надеюсь, что Вы это сделаете и мы будем тогда вместе". У різні партійні та радянські інстанції з проханням переглянути справи зверталися його мати, рідні брат та сестра, родичі по дружині.

Найбільш активну допомогу надав Бриліант М.Д. - рідний брат, який проживав у Москві. Йому вдалося зібрати та направити Головному Військовому Прокурору СРСР значну частину копій документів, що відтворювали роботу Бриліанта Г.Д. на посаді

завоблвідділом охорони здоров'я та на посаді ректора медінституту. Документи по облздороввідділу підтверджують, що Бриліант Г.Д. безпосередньо і активно займався комплектацією лікарень, направляв лікарів переважно у прикордонні та сільські райони, головним чином у сільські лікарні.

Великий інтерес викликають копії наказів, листування директора з питань будівництва морфологічного корпусу, терапевтичного відділення обласної лікарні, гуртожитку та будинку для професорсько-викладацького складу, інтерес тут подвійний: по-перше, його звинувачували у шкідництві саме на будовах, по-друге, ці будови і сьогодні є прикрасою нашого міста. Що ж відбувалося в дійсності? Де правда?

Документи свідчать, що будівництво цих об'єктів йшло надзвичайно важко, як і всяке будівництво по сьогоднішній день. Всупереч судовому вироку, директор докладав величезних зусиль, використовував різні зв'язки, щоб не зупиняти будівництво. Листи з Вінниці йшли до Голови РНК УРСР Любченка П.П., Управління справами Раднаркому та Економічної наради, до різних посадових осіб Наркомату охорони здоров'я України, голові Вінницького облвиконкому Триліському О.Л., в різні банки, до постачальників. Що не лист то - прохання, то крик душі, відчуття відповідальності за будівництво.

Усі негаразди йшли звверху. Розробка робочого проекту морфкорпусу Проект-Відділом НКОЗ постійно затягувалася. Комунабанк з приводу відсутності кошторисів та проектів будівництва припиняв фінансування, не було за що викупити будівельні матеріали. Справа ускладнювалась тим, що за затвердженням Раднаркомом титульним списком вартість будівництва зазначена в 3300 тисяч карбованців, тоді як за кошторисом вона становила до 5 млн. Наряди централізованого порядку на постачання будівельних матеріалів не реалізовувалися. Відділ постачання НКОЗ, крім обіцянок та нереальних нарядів, нічого конкретного не давав. Постійно не вистачало лісу, цементу, сортового заліза, арматурних перекриттів на перемичку над вікнами та дверима. До того ж Вінницький облвиконком цеглу, заплановану на будівництво медінституту, віддавав військовому відомству. 15 травня 1936р. Центробанк за відсутністю кошторисів категорично закривав відпуск кредитів. Перед загрозою було зупинення будівництва та розпуск робітників.

Знову в усі високі інстанції йдуть телеграми, листи, посиляються "толкачі" в Чернігів, Харківський Стальзбут, протягом двох місяців Бриліант Г.Д. тримав інженера інституту в Наркоматі охорони здоров'я. Завдяки старанням директора будівництво поступово набирало темпів. В кінці 1936р. було виведено цоколь по всьому периметру морфологічного корпусу, виведено третину корпусу під перший поверх та розпочато кладку другого поверху. У 1937р. завершилось будівництво терапевтичного корпусу, гуртожитку та будинку для викладачів.

На основі даних, представлених в документах 1935-1937рр. і підписаних Бриліантом Г.Д. на посадах завоблздороввідділом та директора інституту, слідство могло відкинути звинувачення про шкідництво в медичному обслуговуванні населення та будівництві медінституту. У 1940р. розпочинається друге розслідування справи Бриліанта Г.Д. Але проводиться воно знову упереджено. Документи про спорудження будівель, переписку з цього приводу з різними організаціями нові слідчі не вивчали і не брали до уваги. Необхідно було передопитати свідків, але не всі вони були в живих. На запит слідчих обласна прокуратура повідомила, що Подолинський Й.Г., Барун П.К., Гібер Я.А., Леснічевський Б.Й. були розстріляні в 1937р., Постовий М.С. засуджений на 20 років. Така інформація була не на користь Бриліанта Г.Д. тому, що його "спільники" уже були розстріляні як "вороги народу", а це означало, що "організація" таки існувала. Залишилися колишні студенти, які тепер працювали в різних районах області. В Гайсинський, Бершадський райони, в Кам'янець-Подільську область летять директиви передопитати лікарів Трейбич К.Т., Кошеля І.П., Спектора І.Я., Лаврика С.С. При цьому районним прокурорам дається упереджене завдання, а саме запитати: "В чем заключалось предательство и вредительство Бриллианта", "что известно о контрреволюционной

роботе", "в чем заключалось вредительское планирование учебного процесса". Тому усі свідки підтвердили свої попередні свідчення, які вони дали в 1937р.: директор Бриліант Г.Д. займався шкідництвом в інституті. У грудні 1940р. помічник Вінницького прокурора по спецсправах Пожарук дає заключення, в якому Бриліанту Г.Д. підтверджуються звинувачення 1937р.

В архівах знайдено документи, які свідчать про ще одну спробу Бриліанта Г.Д. вирватися на волю раніше вироку - це анкета про скорочення терміну покарання до 30 місяців. Анкета цікава тим, що в ній дається характеристика Бриліанту Г.Д. - в'язню Корильського виправно-трудового табору НКВС СРСР: "Работает заведующим амбулаторией 7-го лаготделения. К работе относится исключительно добросовестно. Вместе с коллективом провел большую работу по ликвидации членовредительства, серьезно и упорно занимается профилактической работой в оздоровительно-профилактических пунктах, в бараках, в клубе. В настоящее время по его инициативе проводится работа по проверке состояния здоровья двухсотников и отличников. За хорошую работу неоднократно премирован, имел благодарности. Админвзысканий не имеет. В быту поведение хорошее. Активно участвует в культмассовой работе."

19 січня 1944р. особлива Народа при НКВС СРСР прохання задовольнила, але цією милістю Бриліанту Г.Д. скористатися не вдалося. Значно погіршився стан здоров'я. В кінці 1948р. Бриліант Г.Д. був переведений до Олександрійської тюрми МДБ СРСР. 20 листопада 1950р. він помер.

Після розвінчення культу особи Сталіна Бриліант-Рутберг М.Н. звертається з листом до Генерального Секретаря ЦК КПРС Хрущова М.С., до військового прокурора ПрикВО з проханням перевірити справу свого чоловіка. Начальник УКДБ по Вінницькій області отримує зверху відповідний наказ. Нове розслідування доводить невинність Бриліанта Г.Д. Заново допитані свідки - лікар Данцис Є.І., кандидат медичних наук Бойдик Р.І. та проф. Шкляр Б.С. характеризували його тільки з позитивного боку. Крім того, перевіркою було встановлено, що слідчий Майструк в 1941р. сам був притягнутий до карної відповідальності за порушення "соціалістичної законності".

Військова Колегія Верховного Суду СРСР, розглянувши на засіданні від 23 січня 1956р. справу Бриліанта Г.Д., прийняла рішення відмінити вирок від 16 жовтня 1937р. і справу провадженням припинити за відсутністю складу злочину. Таким чином, від арешту до повної реабілітації пройшов майже 21 рік.

9 липня 1957року ухвалою Військового Трибуналу ПрикВО було відмінено постанову Особливої Народи від 27 грудня 1937р. по відношенню Бриліант-Рутберг М.Н. і справу про неї за відсутністю складу злочину припинено.

Об'явивши Бриліанта Г.Д. "ворогом народу", комуністична влада не зробила нічого для того, щоб виправити добре ім'я одного із перших директорів медінституту. Незважаючи на те, що родина Бриліантів у Вінниці характеризувалася як революційно настроєна, під час революції 1905-1917рр. в них поліція робила обшуки⁵, сам Бриліант Г.Д. поступив в кандидати РКП(б) в 1920р., в розмові з слідчими, в листах до різних партійних та радянських установ підкреслював свою відданість радянській владі, зразу ж після арешту рішенням бюро Вінницького міськкому КП(б)У від 2 серпня 1937р. він був виключений з партії, рішенням бюро Вінницького обкому КП(б)У від 19 вересня 1937р. звільнений з роботи директора Вінницького медінституту. Звертає увагу на себе той факт, що в рішеннях бюро міськкому та обкому партії його вже характеризують "як виявленого ворога народу", хоча судом цього ще не було встановлено.

Не заступилася за Бриліанта Г.Д. "рідна" первинна партійна організація медінституту. Навпаки, після арешту директора комуністи інституту зібрались на партійні збори, щоб винести сувору догану усім тим, хто до арешту був на похоронах його сина.

Проїшло кілька десятиліть, що розділяють наше суспільство від страхітливого 1937р. Колишній медичний інститут нині законно виборів право Вінницького державного медичного університету ім. М.І.Пирогова. У цьому високе визнання заслуги усього

колективу університету від ректора до студентів. На нашу думку, в успішній роботі університету велика заслуга перших директорів медінституту, в т.ч. Бриліанта Г.Д., які закладали кращі традиції провідного медичного ВУЗу України. Бриліанту Г.Д. ми завдячуємо чудовим морфологічним корпусом по вулиці Пирогова, студентським гуртожитком (нині навчальний корпус університету №2 по вул. В.Стуса), будинком викладачів по вул. Грушевського, терапевтичною клінікою на території лікарні ім.Пирогова. Не менше значення має його адміністративна принципівість, вимогливість до студентів, хоча це окремими викладачами та студентами трактувалося як спроба викликати незадоволення радянською владою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 3008, арк. 4-5; 2. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - Київ, 1993. - С.210; 3. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф.Р.-6023, оп. 1, спр. 7159, арк.285; 4. ДАВО, ф.Р.-6023, оп. 1, спр. 6345, арк.173; 5. ДАВО, ф. П 136, оп. 53, спр. 413, арк.26.

Ю.О.Ніколаєць

СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1941-1942 РР. ЗА ОЦІНКАМИ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Війна проти СРСР викликала у німецьких солдатів неоднозначні почуття. Маючи можливість на власні очі побачити життя українців, вони по-різному оцінювали становище на захоплених українських землях. Для більшості з них українці були лише ще одним підкореним народом. За даними відділу контррозвідки "Південь", більшість солдатів вермахту вбачали партизана чи не в кожному українцеві.¹ Принаймні саме до такого ставлення до населення України штовхала солдатів вермахту геббельсівська пропаганда. У той же час існувала категорія німецьких військовослужбовців, які вважали, що нерозумно репресіями відвертати від себе населення України, оскільки лояльність українців може знадобитися у майбутньому. І тільки невелика частина німецьких урядовців розцінювала мешканців України, як людей, з якими можна співробітничати.

Хоча вже пройшло багато років після завершення війни з Німеччиною, але в її історії залишилося ще багато недосліджених сторінок. У вітчизняній історичній літературі фактично не висвітлено, як окупанти сприймали життя населення України. Зовсім мало інформації про те, як висловлювалися загарбники стосовно побуту та звичок українців. Найбільше інформації, яка ілюструє становище на окупованих землях України, вдалося відшукати у щотижневих зведеннях німецьких охоронних дивізій та у звітах, які готували німецькі розвідники для вищого командування. Але ці джерела мають свою специфіку, яка визначає ступінь їхньої достовірності. Значна частина німецьких посадових осіб, які писали звіти про становище на окупованій території, намагалися подати справу так, ніби абсолютна більшість населення співчуває німецьким військам і готова співробітничати з ними для того, щоб "позбутися більшовицького ярма". Таке твердження не відповідало дійсності, оскільки у багатьох людей, які залишилися на тимчасово окупованій території, були родичі чи близькі люди у Червоній Армії. Тому турбота про долю радянських солдатів, які відступили з території України, займала не останнє місце в думках тих, хто залишився на окупованій території. Крім того, втілення у життя "нового порядку" аж ніяк не сприяло збереженню лояльного ставлення до окупантів.

Оцінки побуту і звичок українців є у матеріалах німецьких окупаційних органів влади, адже ці матеріали створювалися людьми, які найбільше спілкувалися з місцевим населенням окупованих територій і могли скласти власне враження про жителів цього краю.

Донесення німецьких розвідників про стан справ на окупованих землях України нерідко містять оригінальні думки стосовно того, який слід тут залишили десятиліття

панування більшовиків. Це стосується не тільки оцінки економічного чи політичного становища, а й побуту пересічних жителів. Найбільш аргументованими є висновки тих німецьких військовослужбовців, які свого часу брали участь у кампанії проти Росії у часи першої світової війни. Адже вони порівнювали становище українців у складі Російської імперії із тими порядками, які панували на землях України за більшовицького режиму. І хоча висновки цих людей були суб'єктивними, все ж вони допомагають всебічно оцінити становище на землях України у період окупації.

Ще перед початком бойових дій німці сформували для себе певний стереотип людей, з якими їм доведеться воювати на території Радянського Союзу. Значна частина представників вищих політичних кіл Німеччини мали надію, що після серйозних військових невдач радянська держава розпадеться.² Керівництво Німеччини було переконане, що суспільство, яке знаходиться під пресом терору, подібного до сталінського, не зможе встояти проти удару ззовні. За словами Альберта Шпеера, який під час війни очолював військову промисловість "Третього Рейху", Гітлер, будучи переконаним у правильності своєї теорії "неповноцінності слов'янської раси", називав війну з нею не інакше, ніж "заняттям на ящику із піском".³ Однак не всі військові поділяли райдужні настрої фюрера. Так, начальник оперативного відділу ОКВ генерал Альфред Йодль не розраховував на успіх плану "Барбаросса".⁴ Командуючий групою армій "Південь" генерал-фельдмаршал Герд фон Рунштедт був з самого початку проти авантюри у Росії.⁵ З різкою критикою війни проти СРСР виступив у своєму меморандумі на ім'я фюрера начальник ОКВ генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель.⁶ Однак тих, хто були проти війни із СРСР, було небагато.

Хоча вище німецьке командування на початку війни із СРСР мало надії на швидке переможне завершення бойових дій, однак, як свідчить генерал-полковник Г. Гудеріан, у польових командирів така впевненість значно зменшилася, коли вони на власні очі побачили, з якими труднощами їм потрібно буде боротися.⁷ Подібні думки висловлює у своєму оперативному донесенні й розвідник Головного командування фронтового тилу "Південь" д-р Перцборн. За його словами "не було нестачі раптовостям, коли німецькі збройні сили вступили у сутичку з цим [радянським] сфінксом". Цей розвідник визнавав, що Червона Армія виявилася набагато сильнішим противником, ніж це видавалося перед війною.⁸ Серед рядових бійців вермахту в основному панувала думка про те, що військова кампанія проти СРСР закінчиться швидкою перемогою. У той же час окремі солдати боялися початку війни, їх лякала думка про вторгнення на землі, про які вони чули стільки жахливого. Офіцери попереджували солдатів про те, що коли ті будуть спати у російських будинках, їх можуть покусати комахи, і взагалі там легко можна підхопити хворобу.⁹ Але тих, хто висловлював побоювання щодо майбутньої війни, як правило, піднімали на сміх.

Однак після початку бойових дій настрої німців поступово змінювалися. Змінювалося і ставлення їх до місцевих жителів. Солдати вермахту, що швидко просуваючись, захоплюючи одне місто за іншим, відчували досить суперечливі відчуття і дивилися на своїх ворогів-комуністів, що боролися до кінця, із дивною сумішшю недовіри, презирства і навіть страху.¹⁰ За іншими даними, німецькі солдати спочатку сприймали війну проти СРСР як успішну військову кампанію. Так, для молодих солдатів Ваффен-СС кампанія 1941-1942 рр. запам'яталася як час стрімких наступів та приголомшливих перемог.¹¹

Оцінка німецькими військовослужбовцями становища на захопленій території України проводилася на початку війни якраз через призму перемог над Червоною Армією. Загальний тон цих оцінок нагадував поблажливий тон переможця, коли він описує становище тих, кого, як йому здається, він вже переміг, і справа полягає тільки в тому, щоб закріпити свій тріумф. Так само зверхньо загарбники порівнювали рівень життя українських і німецьких селян і робітників. Причому, це порівняння було не на користь

українців. З огляду на політику репресій і голодомору сталінського уряду такий результат порівняння видається цілком справедливим.

Аналізуючи національні відносини на землях України, окупанти підкреслювали, що між українцями та поляками мають місце досить натягнуті відносини. Українці західної частини України намагалися відтіснити поляків при створенні органів самоврядування за всіма позиціями. Українські робітники навіть відмовлялися працювати під керівництвом польських начальників. Тому польське населення намагалося деякий час знайти підтримку у німецьких військових властей шляхом підкреслено лояльного ставлення до них. Відкрита ворожнеча між українцями та поляками, заснована на прагненні встановлення свого впливу на західноукраїнських землях, мала місце вже з перших днів війни. Причому, працівники штабу 213-ї охоронної дивізії вважали, що поляки “значно інтелігентніші і працездатніші завдяки тому, що вони тривалий час утворювали вищий прошарок суспільства, краще працюють на багатьох місцях, ніж українці”.¹² З позиції загарбників гітлерівці порівнювали загальний рівень росіян і українців. У одному із повідомлень німецьких урядовців, датованому 20 вересня 1941 року, стверджувалося, що “українці, очевидно на основі сильного кровозмішування із німцями, переважають росіян у культурному відношенні”.¹³

У звіті уповноваженого команди д-ра Штумпа Теодора Роглера ілюструється становище та настрої німецького населення, що проживало на території України. Роглер констатував той факт, що фольксдойчі використовують кожну можливість для того, щоб “відірватися від землі”. Серед німецької молоді починається справжня втеча з села. Для того, щоб уникнути роботи у колгоспі, фольксдойчі прагнуть зайнятися іншою діяльністю, наприклад, працювати перекладачами, шоферами, служити в українській міліції. Роглер відзначав, що “фольксдойчі, а також більша частина українського сільського населення” виступають як проти колгоспів, так і проти запропонованого німцями общинного ведення сільськогосподарських робіт. За його словами українці твердили, що коли кожен зможе працювати на себе, то працювати будуть і вдень, і вночі з метою “знову стати на ноги”.¹⁴ Певне, що ті селяни, які розмовляли з Роглером про організацію праці у сільському господарстві на початку війни, і гадки не мали, що через деякий час німці значно розширять свою політику репресій і почнуть тисячами вивозити українців на примусові роботи до Німеччини.

Німці відзначали, що проведена більшовиками колективізація зайшла настільки далеко, що вона повністю знищила “приватно-капіталістичний характер укладу країни”. Тому велика частина населення прагнула до того, щоб якомога швидше повернути собі своє майно, яке ще можна було тим чи іншим чином забрати у нових власників. Начальник оперативного відділу “Південь” у своєму звіті від 7 вересня 1941 року вказував на труднощі у налагодженні мирного життя на території України, які були пов’язані, на його думку, із особливостями більшовицької економіки. Перш за все він критикував співвідношення між заробітною платою і цінами, обумовлене недосконалістю радянської економіки. Розбіжності у цінах на аграрну і промислову продукцію, а також різницю між офіційними і приватноторгівельними цінами (спекулятивною торгівлею) він пояснював лише існуванням “тиску на торгівлю” і відзначав, що сільське населення неохоче продає свої продукти. Люди, що проживають у сільській місцевості, віддають перевагу обміну продуктів харчування на промислові товари, оскільки у цій місцевості існує сильний “товарний голод”.¹⁵ Однак у цьому документі йдеться лише про один бік справи стосовно налагодження мирного життя на землях України. До цього слід додати, що селяни нерідко були змушені приховувати, а не продавати продовольство та цінні речі тому, що німецькі військовослужбовці були причетні до пограбування матеріальних цінностей на окупованих територіях. Офіційно кожен військовослужбовець міг вивозити з окупованих областей товарів на суму, що не перевищувала його грошове утримання. Причому, ці речі повинні були призначатися для домашнього господарства, а торгівля та обмін ними в середовищі військовослужбовців вермахту заборонявся.¹⁶ Напевне, вищі чиновники

боялися, що рядові солдати будуть грабувати підкорені райони у великих масштабах, і менше цінностей дістанеться різноманітним нацистським бонзам. Особливо жадібним був рейхсмаршал Г.Герінг, а серед військовослужбовців вермахту, що воювали на території України, "прославився" на ниві пограбування матеріальних цінностей генерал-фельдмаршал Манштейн.¹⁷ Такі дії вищих керівників були прикладом для солдатів, які, неважаючи на українців, грабували їхнє майно.

Своєрідними є оцінки ментальності мешканців України, зроблені німецькими військовослужбовцями. У донесенні німецької гарнізонної комендатури м.Умань від 15 серпня 1941 року відзначалося, що "із урахуванням любові до Батьківщини в українців і яскраво вираженої свідомості сім'ї надзвичайно важко пробуджувати у них бажання працювати далеко від рідної домівки, тим більше, що депортації, які проводилися більшовиками, все ще свіжі у пам'яті і жахають людей. Навіть лозунг "Ми звільним вас від ярма більшовизму" не може більше служити направляючим принципом, якщо одночасно не вдасться уникнути, принаймні у психологічному плані, враження, що тут було замінене одне ярмо на інше".¹⁸ На початку 1942 року органи німецької окупаційної влади називали українців "хитрим народом, який не бажає працювати", причому відзначалося, що хоча вербування робітників для Рейху завершено, частина українців виступає проти нього, порівнюючи ці заходи німців із висилкою до Сибіру за більшовиків.¹⁹ Безперечно, подібні твердження німецьких чиновників свідчать, що населення України зовсім не бажало їхати працювати до Рейху, не довіряючи обіцянкам загарбників про краще життя у Німеччині для остарбайтерів.

Аналізуючи становище на території України, оперативний відділ вермахту у зведенні № 19 за травень 1942 року відзначав, що "широко розповсюджена думка про те, що українці ліниві, у загальному значенні цього слова неточна". Німці відзначали, що восени 1941 року більша частина врожаю була зібрана українцями без допомоги техніки, а у більшості районів було оброблено до 80 % землі. Завойовники підкреслювали, що "жінки в Україні працюють більше, ніж чоловіки. У містах, як і всюди, є ліниві елементи, але сільське населення, особливо жінки, старанно і ефективно працюють".²⁰ Оцінюючи можливості використання праці українців для потреб Рейху, офіцери німецької 197 польової комендатури у своєму донесенні від 15 грудня 1941 року обурювалися тим, що "надто негативний вплив справляють численні церковні свята, оскільки у ці дні населення не бажає працювати".²¹ Загалом у багатьох документах, де аналізувалося ставлення українців до праці, німці відзначали насамперед відсутність у мешканців цього краю пунктуальності, чіткої організованості у проведенні роботи, але в той же час загарбники зазначали, що українці добре працюють, коли знають, що результати цієї праці будуть належати їм і більше нікому.

У донесенні 454-ї охоронної дивізії від 3 жовтня 1941 року йшлося про те, що населення не чинить опору існуючому порядку. Страх перед можливим поверненням більшовиків стримує людей від активного співробітництва. Сільське населення сумлінно займається збиранням врожаю і, наскільки дозволяють засоби, обробкою землі у найважчих умовах. У більшості випадків населення підкоряється вказівкам призначених бургомістрів. Мали місце випадки поновлення підприємств і виявлення бажання влаштуватися на роботу. У той же час спостерігаються випадки суперництва між фольксдойчами і українцями.²² Існування суперництва між цими категоріями осіб, що проживали на території України, видається цілком об'єктивним. Адже нерідко фольксдойчі зверхньо ставилися до українського населення, отримуючи у відповідь як мінімум боротьбу за посади у органах місцевого самоврядування. У той же час існували села, які обрали своїми старостами саме осіб німецької національності з метою таким чином продемонструвати лояльність до нової влади.

Характеризуючи настрої населення центральної і східної частини України, відділ контррозвідки "Південь" відзначав "слухняність українців". У секретному донесенні цього відділу стверджувалось, що панування комуністів підготувало сприятливі умови для

створення німецької адміністрації, оскільки населення звикло бути слухняним, воно не висувало ніяких національно-політичних вимог, “внаслідок втілення у життя п’ятирічних планів у нього надзвичайно низький життєвий рівень і тому воно легко пристосовується до суворих необхідностей воєнного часу”. Офіцери, які складали цей документ, закликали своїх співвітчизників “не переносити своє незадоволення цією країною на населення, яке зайняте турботами свого голодного існування і знаходиться перед загрозою суворої зими”. Причому, подібні застереження підкріплювалися твердженням про те, що місцеве населення з давніх часів звикло до нелегальної боротьби, бо партизанський рух “існує тут вже сторіччя”.²³

З приводу так званої “слухняності українців” Генеральний комісар Києва підкреслював цікавість того факту, що у радянських прокламаціях чи оголошеннях найчастіше були відсутніми погрози покарання у разі невиконання положень, що проголошувалися. Але, на його думку, в цьому не було ніякої необхідності, оскільки радянські громадяни точно знали, що невиконання того, що вимагалось, тягло за собою обвинувачення у приналежності до “ворогів народу”. А таке обвинувачення означало смерть або, у крайньому випадку, висилку. Нацистський урядовець обурювався тим, що німецькі накази чи розпорядження хоча й містять загрози покарань у разі невиконання вимог, але німці не можуть втілити ці погрози у життя, чим породжують зневагу в українців, що звикли до терору більшовиків.²⁴ Тут слід зазначити, що терор окупантів мав би набагато більший розмах, якби вони мали можливість розташувати свої гарнізони в усіх населених пунктах на захоплених територіях. А оскільки такої можливості під час війни не було, то їм доводилося спиратися на загони поліції, створені переважно з місцевих жителів. А щодо репресій з боку більшовицької влади, то вони були на користь гітлерівській пропаганді, яка мала успіх серед людей, що постраждали внаслідок сталінських “чисток”.

В Інструкції рейхскомісаріату “Україна” поряд із вказівками стосовно “тісного приєднання” східних територій до Рейху міститься характеристика так званого “більшовицького спадку”, який залишився тут після відступу Червоної армії. Мова йде насамперед про адміністративне управління та економіку. Німці зазначали, що після укріплення своїх позицій більшовики за старим московським зразком знову намагалися всіма засобами насадити серед українців побільше російських чиновників. Двадцятилітнє переслідування української національної ідеї призвело до “нового скорочення сил української народної волі”. Смерть від голоду мільйонів людей важко відбилася на біологічній субстанції.²⁵

Німецький розвідник Ганс Кох вважав, що політика влади Рад виходила з того, що національний патріотизм повинен розчинитися внаслідок створення радянського патріотизму, пофарбованого у великоросійський. Цей німецький розвідник переконував, що нещадне знищення більшовиками національної самосвідомості українського народу було пов’язане з неодноразовими повстаннями українців, приборкати яких вдалося лише шляхом створення штучного голоду у 1932-1933 роках. Українські лідери ліквідовувалися під час численних судових процесів, сильний в економічному плані прошарок селянства знищили під час колективізації, а міста були повністю русифіковані. За часів панування більшовиків практично зник з ужитку національний український одяг. Причому, німці пояснювали це тим, що населення України жило, у їхньому розумінні, надзвичайно бідно, і люди не мали можливості придбати такий одяг, який вони хотіли. У донесенні Коха відзначалося, що національно свідомі інтелігенція не була спочатку помітною для німців з двох причин. По-перше, велика частина представників української інтелігенції знаходилася на початку панування окупантів у лавах Червоної Армії чи у німецьких таборах як військовополонені. Німці передбачали, що у випадку, якщо під дією націоналістичної пропаганди самосвідомість українців підніметься на більш високий рівень, то представники інтелігенції повернуться до рідних осель, щоб взяти участь у створенні національних органів влади. Другою причиною “непомітності” українських

інтелігентів для окупаційної влади було те, що вони за своїм одягом практично відрізнялися від робітників та селян, бо в Україні, на відміну від Німеччини, ці категорії населення у той час вдягалися приблизно однаково. У 1941 році поняття “українська держава” було занадто “приглушеним”. Адже всі три спроби утворення національної держави у 1917-1920 роках не досягли бажаного результату. А те, що залишилося від української “незалежності” в рамках СРСР, не вийшло поза масштаби “комуністичної провінції”, і тільки об’єднання етнічних українських земель після 1939 року було, на думку Коха, радісною подією в історії українського народу останнього часу. Причому, він відзначав, що саме “приглушеність української свідомості по відношенню до своєї державності є найкращою передумовою для політичної форми німецьких претензій на керівництво у цьому регіоні”.²⁶

Про рівень цих претензій красномовно йдеться в “Інструкції з питань проведення німецької політики на Україні”. У цьому документі наголошується, що поки український народ буде вести себе по відношенню до Німеччини по-дружньому і буде готовий до співробітництва під керівництвом німецької адміністрації у проведенні сільськогосподарських робіт, німецька сторона повинна виявляти прихильність до українців. Щодо претензій українців стосовно передачі частини території України Румунії рекомендувалося відповідати, що Україна “врятована за допомогою німецької крові і тому Німеччина залишає за собою право розпоряджатися областями України у відповідності із загальними політичними вимогами”.²⁷ Фактично німці не рахувалися із етнічними особливостями завойованої території і розпоряджалися нею з позиції завойовників так, як їм було вигідно, розвінчуючи тим самим міф про “визволення України” від більшовицького панування, адже українці отримували таким чином лише нових пригноблювачів.

Неординарною, відповідно до оцінок німецьких військовослужбовців, була ситуація на території центральної та східної частин України, яку у німецьких зведеннях нерідко називали “староруською територією”. У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року дещо зверхньо констатувався той факт, що при вступі німецьких військ на територію “староруської області” сільське населення не було вороже настроєно по відношенню до них і виявляло готовність до співробітництва. У цьому ж документі відзначалося, що досить помітним було зниження життєвого рівня населення західної частини України за часів панування більшовиків і частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту.²⁸ Начальник оперативного відділу “Південь” 10 серпня 1941 року відзначав, що “основна маса місцевого населення справляє байдуже враження”.²⁹

Подібна аполітичність населення відзначалася німецькими спецслужбами й пізніше. Так, характеризуючи настрої населення м.Київ під час візиту А.Розенберга у 1943 році, вони відзначали, що більшість людей залишилися байдужими до агітації націоналістів стосовно проголошення незалежності України цим німецьким чиновником.³⁰ Таке становище на території України можна пояснити тим, що українці тривалий час не мали власної держави. Не останню роль тут відіграли і заходи по русифікації, що проводилися на українських землях у часи панування царизму та знищення значної частини українських національних лідерів у період громадянської війни та репресій сталінського режиму.

Дали німці свою оцінку і системі освіти на завойованих землях. Так, Генеральний комісар Києва писав, що українські середні школи та вузи зовсім не були схожі на подібні заклади у Німеччині. Це були лише чисто професійні школи, де учні набували максимально широких знань у спеціальних галузях, обмежуючи свої знання у сфері загальноосвітніх дисциплін. За такої шкільної системи більшовизму було важливо лише отримання висококваліфікованих працівників для всіх галузей. Підвищення загальноосвітнього рівня шляхом розповсюдження знань за допомогою максимальної

кількості загальноосвітніх дисциплін більшовиків не цікавило. Однак, як із сумом констатували німці, багаторічний курс навчання у школах надавав можливість більшовицькій державі найкращі можливості для того, щоб із наймолодшого віку і протягом багатьох років втискувати у розум молоді більшовицьке вчення.³¹ У той же час самі німці не були зацікавлені у тому, щоб створити на території України потужну мережу освітніх закладів. Так, у донесенні 454-ї німецької охоронної дивізії від 4 жовтня 1941 року йшлося про те, що військова адміністрація свідомо відмовлялась від сприяння поновленню шкільних занять, оскільки "поки не вдалося провести перевірку викладацького складу, а попередні навчальні матеріали не можуть бути використані внаслідок того, що там містяться положення більшовицької пропаганди. Крім того, більшість шкільних будинків служить як військові казарми і певно буде служити у такій ролі ще тривалий час".³²

Загалом беззаперечно можна погодитися з висновками німців щодо наслідків зниження рівня життя українців у часи панування більшовиків, знищення українських національних лідерів. Окупанти вдало помітили особливості організації праці українців. Таким чином, з німецькими оцінками становища на українських землях можна погоджуватися чи сперечатися, але вони містять цікавий матеріал про життя та побут місцевих жителів і відкидати ці оцінки лише через те, що вони належать колишнім противникам у війні, не варто.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 73; 2. Типпельскірх К. История второй мировой войны.-М.: Полигон, 1998.-С. 239-240; 3. Шпеер А. Воспоминания.-Смоленск: Русич, 1998.-С. 423; 4. Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха».-Смоленск: Русич, 1997.-С. 34; 5. Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы.-Смоленск: Русич, 1998.-С. 166; 6. Энциклопедия Третьего Рейха.-М.: ЛОКИД-МИФ, 1996.-С. 254; 7. Гудериан Г. Воспоминания солдата.-Смоленск: Русич, 1998.-С. 293; 8. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 146, арк. 62-68; 9. Бивор Э. Сталинград /Пер. с англ. А.Жеребилова, А.Коноплева, А.Марченко, А.Фельдшера.-Смоленск: Русич, 1999.-С. 20-21; 10. Бивор Э. Сталинград.-Смоленск: Русич, 1999.-С. 42; 11. Уильямсон Г. СС – инструмент террора.-Смоленск: Русич, 1999.-С. 133; 12. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк.203; 13. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 109; 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 110, арк. 61-62; 15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 71; 16. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 99, арк. 1-2; 17. Зинич М.С. Деятельность оперативного штаба А.Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // Отечественная история.-1999.-№ 4.-С.166; 18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 273; 19. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 4; 20. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 2; 21. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 72; 22. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 107; 23. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 66-68; 24. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк.337; 25. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 87; 26. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 62-65; 27. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 115; 28. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 204-213; 29. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 3; 30. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 103; 31. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 333; 32. ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 151, арк. 113.

І.П. Мельничук, Л.С. Мельничук

НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У ВІННИЦІ

З 19 липня 1941 р. до 20 березня 1944 р. м. Вінниця перебувала під тимчасовою окупацією німецько-фашистських військ. Більше 970 днів (32 місяці) тривала ця трагічна сторінка в історії нашого міста¹. У Вінниці, як і в інших тимчасово окупованих українських містах і селах, був встановлений жорстокий режим кривавого терору, грабежів та знущань над жителями. У перших же наказах начальника Вінницької жандармерії вказувалось, що жандармські пости можуть проводити страти без усякого дозволу². Для цього окупанти створили величезний апарат насильства та грабування. Уже 9 серпня 1941 р. гітлерівці утворили у Вінниці обласну управу³, 1 листопада – міську управу⁴, а згодом – сільські управи.

Крім цих органів “нового порядку”, діяли гестапо, жандармерія, поліція, різні спеціальні групи, які спирались на військові частини. Надзвичайно розгалуженим був цей апарат у Вінниці, яка в планах гітлерівців посідала особливе місце. У зв'язку із спорудженням поблизу міста (біля с. Коло-Михайлівка) ставки Гітлера “Вервольф” Вінниця мала стати опорним пунктом німецької нації, їх центром в Україні – “кляйн Берліном”.

Тут розмістили кілька вищих військових установ, спеціальні каральні команди, раз у раз підсилювали гарнізони місцевої поліції та жандармерії, вводився спеціальний режим. Все життя населення регламентувалось численними наказами і розпорядженнями рейхскомісара, гебітскомісара та інших фашистських чиновників. За найменші порушення встановленого режиму фашисти розстрілювали, вішали заручників.

Сьогодні варто нагадати ту страшну хроніку подій ще і ще раз. Уже 29 липня 1941 р. було розстріляно 25 заручників в кар'єрі цегельного заводу⁵. У середині серпня в П'ятничанському кар'єрі за наказом німецької фельдкомендатури м.Вінниці було розстріляно ще 350 мирних жителів⁶. 19 вересня за розпорядженням гебітскомісара Мергенфельда німецька жандармерія вчинила першу масову облаву на городян. Всіх скоплених (близько 10 тисяч чоловік) було розстріляно в П'ятничанському лісі⁷. У листопаді гестапо заарештувало і розстріляло кілька учасників підпільної групи Вінницького водоканалу⁸. У грудні 1941 р. газета “Вінницькі вісті” (орган “нової влади” почав виходити з 31 серпня) опублікувала наказ коменданта німецької поліції про відправлення в гето українських громадян єврейської національності⁹. За час окупації в них гітлерівці замучили більше 20 тисяч євреїв¹⁰.

5 січня 1942 р. німецький комісар видав наказ про вилучення радіоприймачів у населення міста і області та знищення поштових голубів¹¹. У лютому того ж року німецькі окупанти вивезли з Вінницької психіатричної лікарні в с.Вугринівку Хмельницького району понад 200 хворих, яких помістили в табір разом з військовополоненими, де вони і загинули¹². 11 березня начальник СС і поліції міста Блюм видав розпорядження про заборону розповсюдження радянських листівок серед населення. В наказі йшлося про те, що всякий, хто зберігає або передає з рук в руки радянські листівки і газети, буде покараний на смерть¹³. 12 березня начальник Вінницької жандармерії видав наказ про надання поліції права страти громадян без суду і слідства на місці¹⁴. Наприкінці березня 1942 р. на території міста і області окупанти ввели так званий “комендантський час”¹⁵. 16 квітня німецькими властями було вчинено другу масову облаву у м.Вінниці, яка закінчилась розстрілом 15 тисяч чоловік (в основному стариків, жінок і дітей)¹⁶.

Гітлерівські кати не зупинялись ні перед чим. Так, вони розстріляли, заморили голодом і отруїли біля 2 тисяч хворих людей, що перебували в лікарні № 4, а саме приміщення в кінці квітня 1942 р. перетворили в санаторій і казино для офіцерів, що охороняли ставку Гітлера¹⁷. Створена у 1944 р. обласна комісія з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками, 29 квітня опублікувала “Акт про знищення німецькими окупантами хворих Вінницької психіатричної лікарні”. Наведемо деякі витяги з цього страхітливого документу, який фігурував на Нюрнберзькому процесі. ...29 квітня 1944 р. у м.Вінниці на території психіатричної лікарні комісія провела екстумацію і розтин трупів психічнохворих, що перебували на лікуванні у вказаній лікарні і були убиті німецько-фашистськими загарбниками в період окупації м.Вінниці.

На підставі матеріалів розслідування комісією встановлено, що до окупації міста в психіатричній лікарні на лікуванні перебувало біля 2 тисяч психічнохворих. ...В момент заняття німцями м.Вінниці лікарня мала великі запаси продуктів харчування і, незважаючи на це, німецькі окупаційні власті встановили таку низьку норму харчування для хворих, яка спричиняла різке виснаження і голодну смерть. Німецькі окупаційні власті, не обмежуючись встановленням голодного режиму для хворих, провели масове умиротворення шляхом розстрілу – восени 1941 р. і отруєння взимку і навесні 1942 р.

Комісія на підставі перевірки записів витрачання сильнодіючих речовин і отрут в аптеці лікарні встановила, що в лютому 1942 р. з аптеки було взято ціаністої ртуті 70 грамів і окису ціаністої ртуті 50 грамів. Умертвління проводилось шляхом внутрішнього введення розчину отруйних речовин. Комісія ... встановила, що в піщаному кар'єрі на березі р.Вишеньки у рові захоронено близько 800 трупів розстріляних німцями психічнохворих; місце захоронення перетворене ними у звалище для сміття і нечистот. Умертвлені шляхом отруєння хворі поховані у 18-ти могилах розмірами 3-4 метри завширшки, 2-3 метри завдовжки і глибиною 5 метрів.

При ексгумації трупів з могил комісія встановила: по 40-50 голих трупів було скинуто в кожену могилу у безпорядку, в багато шарів. ... Судово-медична експертиза на підставі дослідження трупів вважає, що строк їх захоронення 2 роки... За матеріалами слідства і розкопок місць захоронення комісія встановила, що на кладовищі лікарні поховано отруєних німцями понад 700 психічнохворих. Одночасно комісія виявила на цьому ж кладовищі 8 великих могил, в яких поховано трупи військовополонених бійців і командирів Червоної Армії, які вмерли від виснаження в госпіталі для військовополонених. За висновком комісії, в цих могилах поховано понад 1000 чол.¹⁸

На початку червня 1942 р. у м.Вінницю прибула штаб-квартира Гітлера, яка розмістилась в лісі на схід від с.Стрижавка¹⁹. 10 червня штадскомісар м.Вінниці видав наказ про заборону населенню ходити по залізничних коліях, а такий же наказ від 4 червня 1943 р. всіх, хто підходив до колії ближче, ніж на 100 метрів, дозволяв розстрілювати без попередження²⁰.

В кінці серпня 1942 р. (за іншими даними – в липні)²¹ гестапівці за допомогою провокаторів натрапили на слід вінницького підпілля, розгромили його керівний центр. Восени 1942 р. і взимку 1943 р. було розстріляно, закатовано у в'язницях і таборах смерті близько 100 підпільників²².

У Вінниці і довкола неї окупанти створили кілька концентраційних таборів, в яких від нелюдських катувань, голоду, холоду і хвороб щодня вмирали сотні людей. Так, 25 серпня 1942 р. у Вінницькому таборі фашисти знищили 500 громадян²³. Збереглися свідчення небагатьох, хто залишився в живих. Ось одне із них. ... В серпні 1941 р. в приміщенні другого військового містечка був організований табір для радянських військовополонених... Встановлений жорстокий режим призвів до загибелі не менше 12 тисяч в'язнів лише за півріччя... Смертність серед військовополонених досягала до 100 чол. в день... За весь період існування так званого госпіталю при таборі німці умертвили ще не менше 1000 чол. хворих і поранених бійців²⁴.

Нестерпним і нелюдським було становище тих, хто пережив ці страшні дні окупації у місті. Облави, обшуки, пограбування квартир і майна громадян, голод, холод та хвороби, масові арешти і розстріли забрали життя десятків тисяч жителів. У місті не було світла, палива, продуктів, окрім того, від населення спеціальними наказами вимагали збільшення заготівлі та здачі продовольства для німецької армії²⁵. Окупанти прагнули вивести якомога більше продуктів також і до Німеччини, а тому заборонили навіть торгівлю ними у місті, що призвело до голоду і навіть випадків смертей від нього. В результаті більш як 90-тисячне місто (за переписом 1939 р.) втратило за роки окупації і війни понад 50 тисяч своїх мешканців.

Населенню заборонялось з'являтися у місті з настанням темряви, а пізніше – комендантського часу. Заборонявся також переїзд з міста в інші населені пункти (без спеціального дозволу властей). Особи, які порушували цей "порядок", піддавалися суворому покаранню аж до розстрілу. Хоча роботи у місті для всіх не вистачало, окупанти запровадили для вінничан трудову повинність. Її повинні були відбувати навіть 12-13-річні діти. Тих, хто не витримував непосильної шістнадцятигодинної праці, били і заганяли в концтабори. Працюючих годували юшкою з гнилих овочів, просяним супом.

Як і в інших містах України, гітлерівці відкрили у Вінниці біржу праці, де примусили зареєстровуватися все населення. На примусові роботи до Німеччини за три

роки окупації насильно було вивезено, згідно з актом міської комісії про розслідування злочинної діяльності німецько-фашистських окупантів у м.Вінниці (від 18.05.1944 р.) 13-400 чоловік. Молодь, щоб уникнути німецької каторги, заподіювала сама собі шкоду: обливалась кислотою, викидалась з вікон, ломала собі руки і ноги, врешті, втікала до партизанів, за лінію фронту. У громадські місця, де збирались німці, українське населення, як правило, не допускалось. Навіть на вбиральнях були написи: "Вхід тільки для німців".

І вь се ж, незважаючи на такий жорстокий режим, у багатьох вінничан вистачало мужності чинити опір окупантам. За зв'язок з партизанами, за переховування єврейських сімей було розстріляно 245 чол., серед них Мельник Яків Романович, фельдшер Бутенко та ін.²⁶

Після свого визволення у березні 1944 р. місто лежало в руїнах. Більшість великих промислових підприємств, таких як хімзавод, швейна, взуттєва фабрики, були зруйновані, німці спалили приміщення педінституту, медінституту, вивезли цінну апаратуру. Втрачено 3 технікуми, 16 середніх шкіл, 6 дитсадків, Палац піонерів, театр, кінотетр тощо. Окупанти пограбували Вінницьку обласну бібліотеку, викравши з неї рідкісні примірники книг²⁷.

Намагаючись приховати в очах світової громадськості свої жажливі злочини в Україні та Вінниці, зокрема, привернути на свій бік місцеве населення, настроїти його проти більшовицького режиму, німецька окупаційна влада вдалась до широко розрекламованого в той час (і, на жаль, замовчуваного довго в історії радянської України) заходу. З 24 червня по 26 серпня 1943 р. у Вінниці працювала міжнародна судово-лікарська комісія (біля 20 чоловік), яка розкопала у місті в трьох місцях 91 могилу жертв сталінського терору 1937-38 рр. і видобула з них 9432 трупи, в тому числі 196 жіночих. На підставі прикметних знаків на тілі, за одягом і документами, з допомогою родичів і близьких покійних ідентифіковано 679 трупів, з них за національністю було 490 українців, 28 поляків, 161 точно не встановлених і деяка кількість росіян та євреїв. За професією між ними було 255 колгоспних робітників, 54 колгоспники, 119 робітників, 92 службовці, 183 представники інтелігенції²⁸.

Звичайно, факт, що розкопки зроблено і проведено слідство під час окупації України не менш жорстоким німецьким режимом, ні в якому разі не применшує злочинів окупантів у м.Вінниці. Навпаки, проклинаючи більшовицьких катів, люди однаковою мірою згадували прокляттям і нових катів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. - К., 1985. - С.46, 444; 2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1963. - С.95-96; 3. Державний архів Вінницької області, Ф.Р.-1311, оп.1, спр.286, арк.1. 4. Там же, спр.287, арк.1. 5. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. - Одеса, 1971. - С.68. 6. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. 1941-1945 рр. Хроніка подій. - К., 1965. - С.20. 7. Вінницька правда. - 1944. - 8 жовтня. 8. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. - С.68. 9. Вінницькі вісті. - 1941. - 4 грудня. 10. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. - С.68. 11. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. - С.26. 12. Там же, С.27. 13. Вінницькі вісті. - 1942. - 22 березня. 14. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С.95. 15. Вінницькі вісті. - 1942. - 22 березня. 16. Вінниця. Історичний нарис. - Вінниця, 1964. - С.244. 17. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С.304. 18. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. - С.64-66. 19. Радянська Україна. - 1960. - 23 лютого. 20. Вінницькі вісті. - 1942. - 14 червня; Там же, 1943. - 12 серпня. 21. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. - С.31. 22. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. - Одеса, 1980. - С.194. 23. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. - С.32. 24. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. - С.83. 25. Там же, С.49. 26. Там же, С.69. 27. Сообщения Советского информбюро. - Т.3. - М., 1944. - С.309-310. 28. Вінниця: злочин без кари (документи, свідчення, матеріали про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937-38 рр.). - К., 1984. - С.48-50.

ОЦІНКА ГОЛОДУ 1946-1947 РОКІВ НАСЕЛЕННЯМ ПОДІЛЛЯ

Травень 1946 року населення Поділля, як і більшість населення України, зустрічало ще в стані піднесення після перемоги над фашистською Німеччиною. Проте початок відбудовчого періоду збігся з надзвичайно тяжким явищем – голодом 1946-1947 рр., що особливо ускладнив відновлення економічного життя. Ті роки для ряду центральних та південних областей України виявились несприятливими за погодними умовами: посуха, неврожай і як результат – недорід. Температура навесні і влітку 1946 року на 2-8 градусів перевищувала середню місячну температуру попередніх років, а кількість опадів утричі, а подекуди і в 5-6 разів була нижчою середньої норми. 20 серпня 1946 року у Вінниці температура досягла позначки 36,5 градусів, а в південних районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей – в затінку до 40 градусів¹.

Посуха призвела до значного зменшення врожайності. Проте навіть цей врожай було важко вчасно і без втрат зібрати через нестачу необхідної техніки, тягової сили, реманенту. Тому і з'являються в місцевій пресі плакати з написами: «Всіх корів – на польові роботи»².

Але не це було визначальним: головна причина голоду полягала в позиції держави, партії, особливо центру, які про все те знали і не вжили запобіжних щодо того лиха заходів. Обставини голоду 1946-1947 років були аналогічними до тих, що мали місце в 1932-1933 роках. Під виглядом заготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села і тим самим прирікала селянство на голодне животіння, смертельну безвихідь.

Першого післявоєнного року врожайність у колгоспах знизилась до 3,8 цн, а в радгоспах – до 4,5 цн. Валовий збір зернових у республіці становив 1946 року 531 млн. пудів, що було у 3-5 разів менше, ніж 1940 року. Із 26397 колгоспів, які діяли влітку 1946 року в Україні, 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли³. Однак партійне керівництво не тільки не зменшувало плану хлібозаготівель, а навіть збільшувало його. Із врожаю 1946 року Вінниччина здала в план хлібозаготівель 375923 тон збіжжя, або стільки ж, як у 1932 році, коли область займала вдвічі більшу територію⁴. Завдання партійних органів було одне – хлібопоставку завершити достроково.

Становище населення з кожним днем ставало гіршим. Кількість голодних, хворих на дистрофію, померлих постійно збільшувалась. Внаслідок цього серед народу наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б). Житель села Сокиринці Вороновицького району на Вінниччині, інвалід війни Ремлюга, слова якого були зафіксовані у спецповідомленні МДБ, причину голоду висловив так: «Якщо б нам дали землю, то було б краще. Я б обробляв би землю так, що врожаю було б достатньо і для мене, і для держави. Працювати ж у колгоспі немає ніякої рації тому, що там доводиться трудитись на куркулів і п'яниць»⁵.

Реакція селян на події голоду була різноманітною, іноді навіть прямо протилежною. Частина населення, яка вважала, що причини голоду лежать в некомпетентності місцевих керівників, зверталась в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто Й.Сталіну. Так, колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області звертаються з листом до секретаря ЦК КП(б) України М.С.Хрушова з проханням їм допомогти: «... Якщо Ви, Микито Сергійовичу, нам не допоможете, то у нас сил уже не вистає, а із області нас ніхто не чує, з кожним роком все гірше і гірше. Колгоспи, як не працєю, а гарантії немає, що отримаєш...»⁶.

Важке становище (хоч і дещо краще, ніж у селян) склалось й у робітників. В основному, внаслідок перебоїв у постачанні міського населення продуктами харчування. Тому уряд вдавався до лімітування хлібних карток. Працівники Віньковецького плодоконсервного заводу Кам'янець-Подільської області 20 листопада 1946 року

скаржились М.С.Хрущову на важке матеріальне становище: «Положение рабочих очень тяжелое. Дальше жить, не получая хлебного пайка, прямо невозможно»⁷.

Частина населення шукала допомоги від рідних, родичів, посилаючи листи в армію, інші області, республіки СРСР і навіть за кордон. Із спецповідомлень МДБ УРСР ЦК КП(б)У про висловлені у листах скарги населення Київської, Вінницької, Житомирської, Чернігівської та Кам'янець-Подільської областей на посуху, неоплату праці й голод зафіксовано такі цифри на 30 вересня 1946 року:

«По областям отрицательные сообщения в переписке распределяются так»⁸:

Киевской области – 15507
Винницкой области – 13011

Кировоградской области – 6751
Житомирской области – 4676
Черниговской области – 2924
Камянец-Подольской области – 1562».

Ось деякі з листів:

Новгородская область, г.Чудово, в/ч 35324-3, Мальнов А.К. 16.VIII.46: «В этом году жизнь очень трудная, а в дальнейшем будет еще трудней. Получили из колхоза по 200 г на трудодень и больше ничего давать не будут. Большинство людей сейчас уже голодает...»

Летичевский р-н, с.Сусловцы. Врублевская А.⁹

Получатель – Чехословакия, Прага, ул.Шимачкова,15. Ткачук Григорий.

Отправитель – Винницкая обл.

22.III.47. «...Миленький мой братик Гриша, если бы у меня были крылья, полетела бы к тебе и поделилась бы с тобой и рассказала бы, что здесь твориться. Друг друга едят – людоедство, очень много опухших, людей режут и делают колбасу. Ой, боже, что делается, банд много, голод большой...»¹⁰

Становище подільського населення погіршувалось. У квітні 1947 року завідуючий Вінницьким обласним відділом охорони здоров'я Лобанов повідомляв секретарю Вінницького обкому КП(б)У Стахурському, що захворюваність населення на дистрофію становить 97865 хворих¹¹. Проте це лише офіційні дані. Насправді, ці цифри були набагато більшими. На початку 1947 року за офіційними повідомленнями в Україні нараховувалось 448 тис. хворих на дистрофію, у тому числі, 150 тис. громадян перебували у крайній стадії хвороби і потребували негайної госпіталізації¹².

Збір інформації про голод і пов'язані з ним факти злочинів МВС УРСР доручило Управлінню по боротьбі з бандитизмом, працівники якого з 20 грудня 1946 року розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиланням інформації у вищі органи державної влади і управління¹³.

Частина керівників колгоспів притримувала хліб від здачі з метою збереження хоча б якоїсь кількості зерна для посівів і населення. 24 жовтня 1946 року «Колгоспник України» писала, що близько 8750 цн зерна, яке підлягало вивезенню, залишилось в колгоспних коморах Хмельницького району Вінницької області. Тут же був необмолочений врожай з 1580 гектарів.

Прокуратура УРСР повідомляла ЦК КП(б)У про факти роздачі хліба колгоспникам до його здачі державі. Тільки по Вінницькій області було відкрито 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за «антидержавну тенденцію». Взагалі на період 15 липня 1946 р. виникло по Україні 1727 справ. 90% цих справ складають справи про крадіжку колосків¹⁴.

	Відкрито справ	Передано до суду	Розглянуто судом	Засуджено
Вінницька область	200	41	39	39
Кам'янець-Подільська обл.	112	112	68	71

Наприклад, в колгоспі імені Суворова Городокського району Кам'янець-Подільської області колгоспник Борис Е.А. зрізав 35 кг колосків жита, за що був засуджений до 8 років позбавлення волі¹⁵.

У листопаді 1947 року прокурор УРСР Р.Руденко доповідав М.С.Хрущову та Д.С.Коротченку про необґрунтовану віддачу під суд голів колгоспів. За їхніми даними, в 1946 і в I кварталі 1947 р. судовими органами республіки розглянуто 1681 справа про злочини голів колгоспів.

По Вінницькій області відкрито 66 справ, а по Кам'янець-Подільській області – 113 справ¹⁶.

Всесоюзна газета «Известия» у вересні 1946 року писала, що в окремих колгоспах Вінницької області УРСР хліб притримують, ховають. Однак часто районні і обласні керівники проходять осторонь таких фактів, роблять вигляд, що не помічають їх. В результаті винуватці цих антидержавних дій залишаються непокараними¹⁷.

Офіційна хроніка приховувала наслідки голодомору. Всесоюзна преса, українська республіканська, обласна, районна картала порушників строків хлібоздачі, засуджувала тих, кого впіймали за колоски, не беручи до уваги, що це був їхній останній, можливо, шанс на порятунок.

Секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський в доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу доповідав про заходи щодо ліквідації крадіжок хліба у Вінницькій області: «9. Редактору областной газеты «Винницкая правда», редакторам райгазет систематически публиковать на страницах газет материалы, показывающие подлинно большевистскую борьбу за хлеб»¹⁸.

Свідома частина комуністичного активу намагається звернути увагу на прорахунки партійного керівництва. Група комуністів села Михайлівка Ямпільського району Вінницької області вказувала на важке становище в південних районах Вінницької області, де село, яке складається з 500-600 дворів, кожний день ховає 12-15 чоловік. «... Можем уверенно констатировать, что земля останется не засеяной. Кроме этого, в этих районах свирепствует воровство, режут людей. Есть случаи людоедства. Просим поддержать наш народ»¹⁹.

Частина населення відкрито виступала проти радянської влади, вдаючись до агітації, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського, комсомольського, колгоспного активу. В інформаційному листі секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича секретарю Вінницького обкому партії Стахурському вказується на факти розкрадання хлібу в колгоспах Вінницької області: «... Проводя антисоветскую агитацию, враждебные элементы прибегают к распространению анонимных писем, листовок, скрытых и открытых выступлений... В результате антисоветской агитации сектантов с 9 по 14 июля в с.Сталинка Брацлавского района не выходило на работу по уборке урожая до 250-270 человек трудоспособных колхозников... В селе Губник Гайсинского района при попытке задержать расхитителей колхозного хлеба убит председатель сельсовета т.Кондратюк.

В ночь на 23 июля на току колхоза имени Шевченко с.Березовка Чернивецкого района группой бандитов убит председатель колхоза т.Кашинский и тяжело избит уполномоченный райкома КП(б)У т.Коремблек.

25 июля с.г. при обходе полей с целью предотвращения хищений убит бригадир колхоза с.Курьянцы Погребищенского района т. Дербанюк»²⁰.

Листівки закликали до відкритої боротьби проти Сталіна. Так, в селі Тартак Чечельницького району 1 вересня 1947 року були знайдені 11 листівок антирадянського змісту:

«Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!»

А також:

«Бійці, командири Червоної армії! Сталін – найбільший ворог народу. Після Гітлера – час на Сталіна! Хай живе воля народів і людини!»

В селі Паланка Тульчинського району була знайдена листівка наступного змісту:
«... Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. Смерть кровавому фашизму! Смерть кровавому большевизму!

Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина!»²²

Інша частина населення Поділля шукала порятунку від голоду в Західних областях України. Так, за даними Козятинської залізничної станції, за добу проїжджали на захід більше 15 тис. пасажирів. Ще більше їх минало станцію Жмеринка²³.

Тисячі жебраків можна було зустріти на території Тернопільської, Волинської, Львівської та інших західних областей. Місцеве населення співчутливо ставилось до побратимів-українців, ділилося з ними хлібом-сіллю. Проте навіть цей шлях порятунку був часто перекритий так званими загороджувальними загонами, які затримували тих, хто їздив залізничним транспортом без спеціальних перепусток. Лише 7 і 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з залізничних потягів 416 жителів Вінницької, 44 - Кам'янець-Подільської областей²³.

Народний фольклор також зберіг свідчення та оцінку подій голоду 1946-1947 років. В той час з'явилося багато анекдотів, приповідок, сатиричних оповідань. У них відбите реальне життя сільського працівника²⁴:

До колгоспу не піду,
Бо я знаю ту біду.
Колгосп – рідна мати,
Не вкрадеш, не будеш мати.
Виконала п'ятирічку:
Бери торбу, або в річку.
Дають грами,
Щоб не розібралися з ділами.

Інша частівка говорить таке:

Усе літо проробила –
Кіло проса заробила,
На стакани продала –
Холостяцьке віддала.
Тепер треба вербуватись,
Щоб на плаття пристаратись.

Звичайно, навіть такий прояв непокори переслідувався владою. Проте він існував, поширювався, що свідчило про силу народного протесту.

Свідчення документів та матеріалів показують, що оцінка та реакція населення Поділля на голод 1946-1947 років була різноманітною. Але навіть простий селянин-хлібороб зрозумів, що черговий раз радянська держава залишила селян напризволяще. Інша справа, не кожен готовий був висловити свої думки вголос і захистити свої права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гальчак С. Білі плями скорботи (Причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі). – В., 1998. – С.35; 2. Вінницька правда. – 1946. – 3 липня. 3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. – К., 1994. Т.1. – С.336. 4. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – В., 1993. – С.152. 5. Білас І.Г. Вказана праця. – С.338. 6. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947. – К. 1991. С.30. 7. Голод в Україні. 1946-1947: Документи і матеріали. Н.-Й., 1996. – С.124. 8. Веселова О.М., Панченко П.П. Голод в Україні 1946-1947. // Український історичний журнал. – 1996. - №1. – С.72. 9. Там же. 10. Веселова О.М., Панченко П.П. Голод в Україні 1946-1947. // Український історичний журнал. – 1996. - № 2. – С.126. 11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.п. – 136, оп. 13, спр.129, арк.138. 12. Білас І.Г. Вказана праця. – С.344. 13. Білас І.Г. Вказана праця. – С.339. 14. Голод в Україні. 1946-1947: Документи і матеріали. Н.-Й., 1996. – С.258. 15. Там же. – С.258. 16. Там же. – С.305. 17.

Известия. – 1946. – 18 вересня. 18. ДАВО, ф.п.- 136, оп.13, спр. 134, арк.14. 19. ДАВО, ф.п.-136, оп.13, спр.129, арк.44. 20. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 1932-1933, 1946-47. Вінницька область. Документи і матеріали. – В.,1998. – С.190. 21. ДАВО, ф.п.- 136, оп.13, спр.134, арк.14. 22. Винокурова Ф. Вказана праця. – С.169. 23. Романюк І. Трагічні події 1946-1947 рр. На Вінниччині // Голод 1946-1947 років в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К., Н.-Й., 1998. – С.152. 24. Шульга І.Г. Вказана праця. – С.199.

І.М.Романюк

М.С.ХРУЩОВ І СИСТЕМА ПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

Діаметрально протилежні прийняття реформаторської діяльності М.С.Хрущова у галузі сільського господарства базуються у більшій мірі на емоційних оцінках, ніж на документальних джерелах.¹ Неупереджених, ґрунтовних досліджень, присвячених вивченню фактичних мотивів реформ М.Хрущова в історико-економічній сфері та їх наслідків для народного господарства країни до цих пір фактично немає. Правда, в останні роки відбулися науково-теоретичні конференції, написано цілий ряд статей, де йде спроба аналізу його реформ у сфері народного господарства, зокрема, і сільськогосподарської діяльності².

Причини цього мають складний характер. Але, якщо не торкатись їх політичних та ідеологічних аспектів, то звідси слід очевидно виділити ті з них, які об'єктивно утруднюють дослідження "хрущовських" реформ. Бідність доступної джерельної бази не дає можливостей для широкого і повного дослідження господарських реформ початку 50-х років.

Отже, ця стаття не може претендувати повною мірою на виявлення причинно-наслідкових зв'язків всього складного процесу розвитку народного господарства.

Її завдання – продемонструвати основні тенденції розвитку сільського господарства в післявоєнне десятиріччя, об'єктивні потреби (якщо такі були), які призвели у кінцевому рахунку до змін в організаційній структурі управління сільським господарством країни, причини повернення до галузевого управління у середині 60-80-х років, а також роль М.С.Хрущова і його найближчого оточення у виробленні та прийнятті рішень з господарських питань.

Минуле, звичайно ж, краще видно здалеку. Однак, перш ніж наводити будь-які аргументи відносно "об'єктивності" чи "суб'єктивності" реформаторської діяльності М.С.Хрущова, спробуємо хоча б у загальних рисах охарактеризувати атмосферу країни в 50-ті роки та познайомитись з тим сприйняттям оточуючої дійсності, яке було в осіб, що керували народним господарством у той непростий час.

В.Новиков (голова Держплану СРСР і один із заступників Хрущова в 1960-1963 рр.) у своїх спогадах зазначає, що в останні роки життя Сталін "хотів розпочати черговий великий натиск на село, як на вічне джерело коштів для промисловості"³.

Раніше, ще до організації радгоспів, приблизно таким же чином скаржився на велику концентрацію функцій з управління сільським господарством у Держплані М.З.Сабуров - голова Держплану СРСР в 1949-1956рр. У доповідній записці "Про перебудову роботи Держплану і заходи по покращенню державного планування", складеної за дорученням ЦК КПРС від 20 грудня 1954р. Він підкреслював, "що немає перспективних планів комплексного освоєння і розвитку окремих економічних районів, а по сільськогосподарських зонах, немає також і поточного планування"⁴.

9 березня 1955р. ЦК КПРСМ і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про зміну практики планувати сільського господарства". Цій серйозній критиці були піддані Держплан і Міністерство сільського господарства СРСР. Зазначалось, що "для того, щоб забезпечити державу всіма видами сільськогосподарської продукції, зовсім не потрібно із центру доводити до колгоспів і радгоспів плани посівів по всіх культурах, планування всіх

вів тваринництва та кількість поголів'я, не надаючи можливостей колгоспам і радгоспам проявляти ініціативу у більш правильному і раціональному веденні господарства"⁵.

Новий порядок планування сільськогосподарського виробництва накреслювалось здійснювати шляхом встановлення об'єму товарної продукції колгоспів і радгоспів у розмірах, які забезпечували б потреби країни у продуктах харчування, сільськогосподарській сировині і кормах.

З осені 1955р. Держпланом пропонувалось встановити для колгоспів тільки загальні об'єми заготівель продуктів ланів і тваринництва, за обов'язковим постачанням натуральною оплатою за роботу МТС, по контрактації і закупівлях державними заготівельними організаціями і споживчою кооперацією, а також за об'ємом виконаних МТС тракторних робіт у колгоспах.

Колгоспам дозволялось самостійно встановлювати розміри посівних площ під сільськогосподарські культури і кількість продуктивної худоби, виходячи із плану виробництва продукції на кожні 100 га сільськогосподарських угідь. У тих випадках, коли представлений колгоспом варіант плану знизу не забезпечував (на думку вищого керівництва) виконання державного завдання за перерахованими у постанові видами постачання, райвиконкоми зобов'язувалися "рекомендувати колгоспам внести у свої плани необхідні зміни". Така позиція дозволяла місцевому керівництву на "законній підставі" спускати зверху розгалужені плани для колгоспів, хоча зміни порядку планування передбачити зробити ставку на ініціативу колгоспників.

На Держплан покладались завдання з аналізів і узагальнення планів сільськогосподарського виробництва, які рекомендували місцеві органи, за здійсненням балансової погодженості розвитку сільського господарства з іншими галузями економіки країни, а також за контролем по виконанню затверджених планів розвитку сільського господарства та забезпеченню населення всіма необхідними продуктами⁶. У цій постанові відтворювалась думка, яка була висловлена М.Хрущовим на лютого-березневого (1954р.) Пленумі ЦК КПРС: "Існуюча система планування сільськогосподарського виробництва не викликалась державною необхідністю"⁷.

Однак піддана критиці у доповіді і виступах учасників пленуму система, при якій планові завдання колгоспам складалися із 200-250 показників із землеробства і тваринництва, на певному етапі і частково у перші післявоєнні роки виправдала себе. Така система виникла в 1947 році з урахуванням досвіду передвоєнних років. На відміну від існуючого до 1940р. Порядку нарахування колгоспам обов'язкових поставок за плановою посівною площею і поголів'ям худоби, перед війною було впроваджено у практику нарахування поставок сільськогосподарської продукції державі з кожного гектара закріпленої за колгоспом землі.

Цим держава намагалась гарантувати себе від занижених планів у господарствах і забезпечити стабільні надходження продукції заготівельним органам, одночасно надаючи колгоспникам можливість справно нести іноді непосильну натуральну повинність в умовах, які не дозволяли виконувати нараховані поставки на існуючих орних землях.

Іншими словами, принцип нарахування поставок державі за "закріпленою" землею заохочували колгоспи до розширення посівних площ за рахунок незручних, а там де була можливість, - за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель (тобто таких, які не входили до заліку обов'язкових поставок).

Сприяючи втягуванню в обіг пустуючої після війни землі, що є безперечно плюсом, така система мала і серйозні недоліки. По-перше, вона не стимулювала росту урожайності. Середня урожайність зернових у 1950р. (7,9 цнт.) була меншою, ніж у 1940р. (8,6 цнт.) і не досягла передбаченої п'ятирічним планом урожайності - 12 цнт. з гектару⁸.

А в Україні середня урожайність зернових у 1950р. становила 10,2 цнт. і також була меншою, ніж у 1940р. (124)цнт. з гектару⁹.

Слід зазначити, що в Україні на 1950 рік середня урожайність основних сільськогосподарських культур за всіма категоріями господарств була нижчою, ніж у 1940 році¹⁰.

Валовий збір зернових у післявоєнні роки значно відставав від довоєнних років: у 1940 р. так званий амбарний (який враховував і насінневий фонд) урожай складав 5830 млн.пуд., а в 1950р. - 4957 млн.пудів (при практично однаковій посівній площі)¹¹. Валове виробництво зернових в Україні також значно відставало від довоєнного.

Якщо в 1940р. збір зернових в Україні складав 26419,7 тис.тонн, то в 1950р. лише 20477,7 тис.т, що становило 77,5% до рівня 1940 року¹².

По-друге, існуюча з 1947р. система планування ставила в неоднакові умови господарювання ті колгоспи, де практично не існувало вільних земель, а за можливостями природньо-кліматичних зон їх зобов'язували вирощувати ті культури, які вимагали, як правило, великих затрат ручної праці.

Так, колгоспи України були поставлені в умови інтенсивного землеробства, у той же час як Нечорноземна зона Російської федерації, Сибір, Урал, Казахстан та інші регіони СРСР могли використовувати екстенсивні фактори¹³. Практично єдиним засобом виконання нарахованих (накладених) на господарства поставок у районах з трудомісткою сільськогосподарською продукцією став масовий примус населення до польових робіт. Обов'язкові "мінімуми" трудоднів, які існували для колгоспників з воєнних часів, були поширені і на працівників інших організацій, котрі залучались на сезонні роботи (прополка, збір урожаю, транспортування, вантажно-розвантажувальні роботи тощо.).

Крім обов'язкового мінімуму трудоднів, існували ще і норми виробітку на трудодень.

У квітні 1948р. норми виробітку були значно підвищені: на оранці - на 12-17%, боронуванні - на 12-20% і т.д.¹⁴.

Як раз через рік після лютого 1947р. Пленуму ЦК ВКП (б), який санкціонував впровадження планування за "закріпленою" землею, Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ від 21 лютого 1948р. "Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя". З часу указу і до липня 1950р. в Україні було винесено біля 12 тис. "супільних" вироків про виселення. Ця акція нагадувала "боротьбу з куркульством" в Україні 30-х років і посилилась насильством на місцях: "супільні" вирoki виносились по відношенню до осіб похилого віку, інвалідів, робітників і служовців, котрі потрапили в списки "дармоїдів" тільки за те, що вони проживали в сільській місцевості. Окремі представники колгоспного керівництва зводили таким чином особисті рахунки з невгодними їм особами¹⁵.

Такі акції відбувалися неодноразово з присутністю на них представників державних та партійних органів районної ланки, з обов'язковою явкою "винуватців". Державно-репресивний апарат в цей час працював на повні оберти: вводяться подекадні звіти - донесення районних структур обласним, організуються в Полтавській, Дніпропетровській, Сумській та інших областях показові судилища. На 15 вересня 1948р. на Чернігівщині їх проведено 972, було розглянуто 2923 осіб-кандидатів на виселення за межі України, 452 винесені ці тяжкі вирoki. Загальні збори колгоспу "Червоний переможець" Остерського району присудили виселити за межі України колгоспницю Ганну Хоменко, яка знаходилась на шостому місяці вагітності. В Авдіївці Сосницького району на заслання вирішили послати Пелагею Бирик, з хворим серцем, у Вербях Понорницького району - Мар'яну Гнип, яка мала постійні кровотечі, у Короп'є Остарського району було вирішено відправити в далекі краї інваліда-фронтовика Юрія Артюха¹⁶.

Одним з ініціаторів Указу від 21 лютого 1948р. був перший секретар ЦК Компартії України М.Хрущов. Для розвитку такої "виховної" міри він направив 17 квітня 1948р. листа Сталіну, у якому було зазначено позитивний вплив указу щодо зміцнення

трудої дисципліни і пропонував розповсюдити його дію на всі територію СРСР. Повсюдне застосування указу, - писав Микита Сергійович, - прискорить зміцнення трудової дисципліни, що забезпечить своєчасне виконання всіх сільськогосподарських робіт, отримання високих урожаїв, продуктивності тваринництва та більш швидкий підйом всього господарства колгоспів”¹⁷.

М.С.Хрущов неухильно і наполегливо обстроював лінію на створення великих господарств на селі, в чому він вбачав паростки комуністичних однак господарювання. За його ініціативи в Україні відбулось укрупнення колгоспів, перетворення частини їх на радгоспи, що вважалися більш високою і досконалішою формою власності. У цьому аспекті слід розглядати ініціювання М.С.Хрущовим прийняття союзним урядом рішення про заборону населенню тримати в околицях міст велику рогату-худобу, свиней та іншу живність. У багатьох селах сільських трудівників примусили звести корів з власних господарств в колгоспні та радгоспні приміщення. Видами, як це неодноразово вже бувало й до того, рожеві обіцянки, що селяни зможуть брати молоко в певних розмірах в тих же сільськогосподарських підприємствах безкоштовно чи за мінімальну, нижче ринкової, платню¹⁸.

Те ж саме можна сказати про так звану бурхливу “кукурудзяну” ініціативу, за якої королеву полів зайняли аж за схили Карпат.

Ми далекі від того, щоб показувати М.Хрущова тільки темними фарбами. Але не сказати того, що сказано вище, не можна. На питання, чому так сталося, чому, знищивши багатьох своїх однодумців, Сталін не “грішив” щодо Хрущова, Ф.Бурлацький відповідає: “Хрущов був глибоко поранений сталінізмом. Тут змішалось все: і містичний страх перед Сталіним, здатним за один невірний крок, рух, погляд знищити будь-яку людину, і страх за безневинно пролиту кров. Тут було і почуття особистої правини, і нагромаджений за десятиріччя протест, який виривався назовні, як пара із казана”¹⁹.

Про минуле не слід говорити зверхньо. Як зазначав академік В.Смолій що ми”не можемо дозволити собі оцінювати зроблене Хрущовим з певною долею іронії. Треба об’єктивно, по-науковому безсторонньо розібратися в подіях, на які впливав або які визначав цей непересічний історичний діяч”²⁰.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Аджубей А.Те десять лет //Знамя. - 1988. №6,7; Бурлацкий Ф. Хрущёв: Штрихи к политическому портрету // Литературная газета - 1988. 24 февраля; Гриневский О.Тысяча и один день Никиты Сергеевича. - М.,1998; Медведев Р. Н.С.Хрущёв. Год 1957-й – укрепление позиций // Аргументы и факты. 1988. № 25; Никита Сергеевич Хрущёв: Материал к биографии. - М., 1989; Новиков В.В. В годы руководства Н.С.Хрущёва //Вопросы истории. - 1989. № 1,2; Свет и тени “великого десятилетия”: Н.С.Хрущёв и его время. - Л., 1989; Стреляный А. Последний романтик //Дружба народов. - 1988. № 11; Хрущёв Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. - М., 1997. 2.Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. Наук.конф.Київ 27 травня 1997р.:Матеріали/ Редкол.: С.Кульчицький /відп.ред./ та ін.- Київ - Нью-Йорк:Вид-во М.П.Коць, 1998; Початок десталінізації в Україні (до 40 річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з’їзді КПРС. Матеріали “круглого столу”. - К.: Інститут історії України НАН України, 1997; М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. К.: Інститут історії України НАН України, 1995, Н.С.Хрущёв 1984-1971.Материал научной конференции, посвящ 100-летию со дня рождения Н.С.Хрущёва, 18 апреля 1994. Горбачёв - фонд.-М., 1994; Шаповал Ю.І.,М.С.Хрущов на Україні.-К., 1990.3.Новиков В. В. Руководства Н.С.Хрущёва //Вопрос истории. - 1989.ю № 1. - С.110; 4.Благих И.А. Хозяйственные реформы Н.С.Хрущёва: волонтеризм или необходимость // Из истории отечественной экономической мысли : 50-80-е, год XX века. - СПб. 1995.-С.222; 5.КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, (далі КПСС в резолюциях...) - М., 1971. - Т.7. - С.52; 6.КПСС в резолюциях...-М., 1971.-Т.7.-С.57-58; 7.Хрущёв Н.С. О дальнейшем увеличении производства зерна в стране и об освоении целинных и залежных земель: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 23 февраля 1954 г. //Правда. - 1954. 28 марта; 8.Благих И.А. В.Вказана праця. - С.226; 9.Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. - К., 1985.-Т.3. - С.239; 10.Там само. - С.239; 11.Благих И.А. Вказана праця. - С.226; 12.Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. - К., 1985. - Т.3. - С.243; 13.Благих И.А.Вказана праця. - С.226; М.Назарцев Н. Колхозный трудодень. - М., 1951. - С.112-114; 15.Центральний державний архів громадських

об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.1227, арк.8,72; 16.П.П.Панченко. Феномен М.С.Хрущова в контексті нового мислення // М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. - К.: Інститут історії України НАН України, 1005.-С.16; 17.ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.5177, арк.18; 18.Шаповал Ю.І. Україна 20-х-50-х років; сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.-С.258; 19.Бурлацький Ф.М. Новое мышление.-М., 1989. - С.282; 20.Смолій В.А. Вступне слово // М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. - К.: Інститут історії України НАН України, 1995.-С.4.

Н. В. Гуменюк

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ХХ СТ. В СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ.

Українська культура ХХ ст. вибрала в себе суспільно-історичні особливості загального порядку: політизацію суспільного життя, інтенсифікацію обміну інформації, масовість соціально-психологічних процесів і суспільно-політичних рухів¹. І водночас структурно і процесуально виразила чинні для неї особливості самоздійснення. Зупинимось на них.

В кінці ХІХ ст. - на початку ХХ ст. активізація історично нереалізованої ідеї державності українського народу чітко окреслювала досить складні історико-психологічні умонастрої у змісті національної свідомості народу. Серед українства ми мали: гоголівський тип (термінологія Є. Маланюка), для якого Україна - етнографічно-малювнича хуторянська Малоросія; просвітянсько-культурницький аполітичний тип; космополітичний тип, але не в розумінні громадянина світу, якому болять рани і лиха країни, де він перебуває, а в розумінні "людини без громадянства", якій все байдуже, крім власного «єго»; демонстративно антиукраїнський тип, для якого українська мрія була мрією про свободу від України; федералістський тип².

У цей же час з'явилася людина франківського типу, що народилася з пориву крок за кроком йти до соціального і національного визволення; почала виявляти себе людина шевченківського типу, що прагнула створити свій власний світ з власних джерел і власними силами. На її прапорах було виписано: "Борітеся - поборете!", осередком її світогляду була наука, рушійною силою - розум. Виявив себе і радикальний революційний тип, що знайшов себе в більшовизмі.

Зважаючи на вказану досить різноманітну типологізацію українства і враховуючи комплекс меншовартості і геополітичний фактор, зазначимо, що український національно-політичний розвиток початку ХХ ст. мав стати народженням, а не відродженням нації.

Для нації (як соціального явища модерної епохи), крім усіх інших складових, необхідною була наявність замиреного кола, так звана горизонтальна синхронність, одноцільність³.

Для українського народу з його традиціями, віруваннями, звичаями Україна так і залишалась сакральним поняттям, предметом віри, але не метою, не предметом дії.

В Європі з кінця ХVІІІ ст. нації могли формуватись і творитись або з утворенням власної держави, або шляхом супротиву державному тискові недержавних народів, через появу і розвиток національного руху "знизу" у відповідь на заходи держапарату "згори"⁴.

Україна йшла іншим шляхом. Але боротьба за державність в ХХ ст. і особливо в 1917-1920 рр. збіглася в часі з І світовою війною, з радикалізацією російського революційного руху і відбулась при наявності одиначеного українцями (за В.Липинським) нахилу до вивищування інтересів одиниці над інтересами громади, нахилу до індивідуалізму і анархії⁵. Тому, зрештою, боротьба завершилась входженням України до СРСР - імперії, в якій реалізувалась більшовицька утопія.

Та заслуга історії УНР, хоч би якою короткою, а місцями темною і навіть ганебною вона була, полягає у тому, що завдяки їй неможливо було ігнорувати волю

української нації до державності. І більшовики, що спочатку хотіли аж до Всесвітньої Пролетарської Революції прямувати вперед в одній централізованій державі, змушені були творити формально незалежну Червону Україну⁶.

З 1923 р. почато політику "українізації", що не формулювалась ані Шумським, ані Скрипником, ані іншими українськими комуністами, що не проводилась під тиском колишніх націонал-соціалістичних елементів (боротьбистів, винниченківців)⁷. Вона була продовженням реформістської "непівської" політики групи Бухаріна-Сталіна, але сприяла національно-культурному розвитку. Та вже з середини 30-тих років, коли завершувалось становлення тоталітаризму, рештки старих культурно-політичних осередків і зародки нових винищувались. Українська культура, що все-таки плідно розвивалась в 20-ті роки, була розгромлена. Режим, що зміцнів, вже не прикривався "українізацією", в нічних жахах, доносах, "свідченнях" і безконечних стратах конала доба революційних ілюзій.

Входження України до складу СРСР було логічним результатом, бо там, де нація, ще не сформувалась як певна цілісність, де існує розрив між культурою еліти і етнічною культурою, де ще не відстоялося громадянське суспільство, а існують сильні патріархальні, патерналістські традиції, – там завжди існує масова сприйнятливості до "вірусу" силових розв'язань як практичних, так і теоретичних проблем⁸. Візьмемо до уваги й те, що початок ХХ ст. був періодом дій, а не мрій, і неконсолідоване українське суспільство бачило конкретні дії, силу і майбутнє в більшовизмі, який експортувався з Росії і мав, крім усіх інших, імперські основи. Українці "знайшли" себе знов "не в собі".

Відбувалася втеча в "симбіотичну залежність" (за Е.Фроммом)⁹, що на деякий час притлумило відчуття проблем, але не вирішило їх.

СРСР реально був тоталітарною державою. Мрія більшовиків, перетворена на державну утопію, як інші "перетворені форми" (за М.Мамардашвілі) феноменів культури, почала жити своїм відчуженням від безпосереднього буття людини квазіжиттям¹⁰. Стаючи всеохоплюючою, вона трансформувалась в тоталітарний міф із своєю фантомною соціальною міфореальністю, якій потрібна була фантомна людина і відповідна фантомна культура. Такою стала культура соцреалізму, в якій все відбувалося так, як має бути, а не так, як було.

Ця культура без вертикальної (часової) тягості була спрямована на розрив з усталеним, старим світом і зовні нагадувала європейський модернізм ХХ ст., який також був бунтом проти застиглої традиції, відмовою від будь-якого утилітаризму в мистецтві¹¹. Але їй бракувало змістової подібності із модернізмом, що виражалась в свободі творчого вияву. Штучно створена фантомна культура працювала на майбутнє одноваріантне, запрограмоване, стандартизоване, вона була не ціллю, а засобом. В ній бачили не міру людського розвитку, а міру розвитку держави, партії, влади.

З іншого боку, більшовики проголошували себе спадкоємцями всіх прогресивних явищ світової культурної історії, зберігали у своїх гаслах всі високі ідеї гуманізму. Це зумовлювало глибоку внутрішню суперечливість комуністичної доктрини і ідеології. І завдяки цій суперечливості в системі культури тоталітарного суспільства співіснували як грубі пропагандистські підробки під культуру, твори з антигуманною спрямованістю, так і прагнення продовжити найглибші духовні, національні та загальнолюдські традиції, – інколи свідомо розраховані на використання наявних ідеологічних можливостей¹².

Тому поряд із радянською офіційною культурою всі роки існувала неофіційна культура, що виражала себе в тій чи іншій формі. І радянська культура була лише частиною тієї культури, що творилась в епоху СРСР.

В інтернаціональному контексті ідеології СРСР будь-яка культурницька діяльність, якщо вона намагалася дійти реальних коренів національного (в тому числі і українського) буття, неодмінно набувала характеру політичного¹³. І саме на фронтах культури відбувались найважливіші битви¹⁴. Адже нація може себе довершити в умовах симбіозу перш за все через культуру¹⁵: політичну, економічну, правову, художню і особливо народну, хоч би яким важким був цей процес, хоч би скільки разів він

переривався. І саме народна культура залишалася тим острівцем, що допомагав народу сподіватися на життя в бурхливому морі інтернаціонального маразму. Саме вона була тією інваріантною основою, що забезпечувала горизонтальну тяглість і подальший культурний розвиток, давала гуманістичну направленість тій же радянській культурі.

Водночас культура і сама по собі є владою. Сила її влади полягає у внутрішніх закономірностях росту і розвитку, що проявляються через внутрішні сутнісні ритми (нагромадження кількості, нова якість, закони наступництва, точніше історичного зв'язку, коли все нове вираження культури не відмінняє попереднього)¹⁶. Зовнішні обставини, як і характер історичної епохи, можуть впливати і впливають на культурний процес, і маємо зовнішні ритми культури (що виявляються в характері прояву культури, силі її впливу, механізмі функціонування). Зовнішні ритми можуть не збігатися з внутрішніми, але лише в часовому контексті, а не за суттю. Через аритмію епохи духовні вартості не пропадають, а живуть далі в позасвідомій психіці і приходять до свідомого творчого вияву при найменшій можливості за сприятливих обставин.

Внутрішні ритми української культури початку ХХ ст. були направлені на довершення формування нації. Це особливо яскраво проявилось в 20-ті роки, про що вже згадувалось. Але ці ритми були насильно деформовані через аритмію епохи в результаті більшовицьких експериментів.

Офіційні форми, матеріально та ідейно заохочувані владою, були ніби безжиттєвим наростом на живому дереві духовного життя. І середина 50-х років показала, що вибита фізично і понівечена духовно українська культура зберегла на своєму стовбурі, позбавленому розлогої крислатості, дорогоцінні "сплячі бруньки", що марили пробудженням.

Середина 50-х дала ХХ з'їзд КПРС, початок "відлиги" і лібералізацію суспільного життя, що виявилось у припиненні кампанії проти націоналізму, уповільненні темпів русифікації, реабілітаційних процесів¹⁷. З'явився такий прошарок населення, що відіграв роль інтелігенції, активізувались люди "шевченківського типу"¹⁸. В культурному русі окреслювалась європейська і урбаністична орієнтація, громадянська направленість, публіцистичність, пошук і використання нових форм, що було симптомом нового за суттю, а не стилістично, культурного явища: митці ніби заново перерахували відомі речі, йшло перевідкриття найелементарнішої буттєвості¹⁹.

Приблизно через 40 років Україна, зруйнована війною, але геополітично об'єднана знову нарешті доростає до усвідомлення свого етнокультурного простору²⁰. Започатковується створення УРЕ, роботу над якою очолив поет-академік М.Бажан. Згодом за ініціативою і під орудою П.Тронька розгортається робота над 26-ти томною "історією міст і сіл", що сколихнуло широкі кола місцевих краєзнавців. У Львові поновлюють роботу Інститут суспільних наук, Музей етнографії і народних промислів, Український поліграфічний інститут ім.І.Федорова. Діє інститут мовознавства, фольклору і етнографії, першим директором якого був М.Рильський. В його надрах реалізуються видання "історії українського мистецтва" (6 томів), згодом – багатотомний звід українського фольклору, працю над яким очолив О.Дей та І.Березовський. Розгортається робота над словником української мови, Словником мови творів Т.Г.Шевченка, яку очолюють акад. І.Білодід і В.Русанівський. Активізуються шевченкознавчі студії в інституті літератури, які в 70-ті роки завершуються створенням енциклопедичного видання повного зібрання творів Т.Шевченка. Було здійснено багатотомні видання творів М.Коцюбинського, І.Франка, Л.Українки.

Тому закономірно, що культура кінця 50-х – початку 60-х рр. стала ідейно-естетичним і національно-сутнісним продовженням тенденцій розвитку культури бурхливих 20-х років, насильно перерваних раніше. У контексті 50-60-х рр. утворюються змістовий перегук часів, помітне бажання вести свій духовний родовід з "класичного" періоду духовного розвою, з найпритягальніших 20-х років.

Підкреслимо, що культурне відродження 20-х почалося з літературного, так само і в 60-ті література знов стала флагманом національно-культурного становлення.

З'являються шістдесятники, які шукали нове не як самоціль, бо були сповнені громадянських почуттів. Саме шістдесятництво нагадало, що майбутнє в минулому, що ніяка описовість, псевдопафос не втримають літературу в літературі, для цього є інший інструмент, пов'язаний з душею, – в літературі відновлюється ліризм, романтизм; прагнення художньої і естетичної неповторності призвело до прориву в ірраціональний, позасвідомий світ людського буття. Після "Сонячних кларнет" П.Тичини це була друга спроба української літератури ХХ ст. оволодіти позасвідомим, що на Заході не зникало з часів З.Фрейда і модерністів²¹.

Тому тільки в 60-ті почала відроджуватися культура аналітико-психологічного роману, проблемної філософської прози з увагою до моральних колізій сучасної людини: "Дикий мед" Л.Первомайського, "Сестри Рільке" І.Вільде, "Вир" Г.Тютюнника, "Людина і зброя", "Собор" О.Гончара тощо.

Як і в трагедійні 20-ті роки осмислення найдраматичніших проявів народного життя, трагічного пафосу втрат призвело до високої частоти звертань до баладних жанрів в поезії, прозі: "Людина і зброя" О.Гончара, "Лебеді материнства" В.Симоненка, "Балада про ступу" І.Драча.

Відроджується пам'ять про книжкові новинки 20-х років. З'являються твори "неокласиків" М.Зерова, М.Драй-Хмари поряд з реально сушим М.Рильським; твори Є.Плужника, А.Копштейна, В.Кобилянського, В.Еллана-Блакитного.

Поновлюється книгознавча галузь, що активно розвивалась в 20-ті роки. В культурі книги, мистецтві книжкової ілюстрації відбувався перехід до нової манери, акварелевої розмивки, дрібної деталізації малюнка до контрастно-експресивної манери 20-х: силуетні малюнки І.Селіванова до "Вершників" О.Яновського нагадують рішення, застосовані А.Маренковим (1928р.), в цій же манері працюють П.Якутович ("Fata morgana" М.Коцюбинського), С.Адамович ("Земля" О.Кобилянської)²².

Здатність культурної людини "мислити книгою" стає характерною для культурної атмосфери 60-х, але духовно походить з 20-х. Показовою в цьому відношенні була книга-спогад про В.Еллана-Блакитного М.Бажана.

Не вдаючись до порівняння за іншими параметрами, слід вказати, що під кінець 60-х синусоида політико-ідеологічного "захисту" просигналізувала активізацію охоронницьких настанов. І як в кінці 50-х – початку 60-х рр. ідейно схожий з 20-ми роками, так і кінець 60-х - 70-ті рр. стали виявляти свою схожість з 30-ми²³. З'являється "самвидав", "шухлядна література" (як в 20-ті М.Хвильовий написав "Україна чи Малоросія", тепер І.Дзюба. "Інтернаціоналізм чи русифікація" – дві роботи офіційно неприйнятливі, здобули неофіційне визнання). Починаються репресії (так звані "тихі", "м'які", хвиля за хвилею), цькування тощо.

Знову внутрішні ритми української культури зазнали деформації в часі, просторі і по колу осіб. Але і період "застою" був все-таки часом подальших пошуків прогресивними силами шляхів культурної реанімації і суспільного оновлення. Тому остаточний розвал тоталітарної системи виявив не духовну пустелю, а повнокровне культурне підґрунття національного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Культура українського народу: Навч. посібн./ В.М.Русанівський, Г.Д.Верес, М.В.Гончаренко і ін. – К., 1994. – С.213.;
2. Грабовський С. Українська мрія: триумф і трагедія // Сучасність. – 1995. - №3. – С.140.;
3. Історія світової культури: Навч. посібн. / Керівник авт. колективу Л.Т.Левчук. – К., 1999. – С.48.;
4. Наконечний Р. Філософія і нація, діалектика їх взаємозв'язку і взаємозалежності. // Культурне відродження в Україні. Збірник статей. – Л., 1993. – С.169.;
5. Гель І. Грані культури. – Л., 1993. – С.12.;
6. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.571.;
7. Там само. – С.579.;
8. Грабовський С. Утопія, тоталітаризм і свобода // Сучасність. – 1995. - № 1. – С.77.;
9. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990. – С.200.;
10. Див.: Грабовський С. Утопія, тоталітаризм і свобода. – С.75.;
11. Черненко О. Постмодернізм:

український аспект // Всесвіт. – 1997. – №8-9. – С.148.; 12. Див.: Попович М. Нарис історії культури України. – С.625.; 13. Рябчук М., І це вони “запрещали”? (Самвидав як явище популярної культури) // Сучасність. – 1998. – №1. – С.114.; 14. Гель І. Грані культури. – Л., 1993. – С.17.; 15. Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності. // Сучасність. – 1995. – №5. – С.99.; 16. Філософія. Курс лекцій // І.Б.Бичко, Ю.В.Осічнюк і ін. – К., 1991. – С.443.; 17. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.421.; 18. Див.: Культура українського народу. – С.258.; 19. Див.: Попович М. Нарис історії культури України. – С.711.; 20. Див.: Культура українського народу. – С.252.; 21. Наєнко М. Три уроки шістдесятництва // Освіта. – 1997. – №21-22 (19-26 березня) – С.12.; 22. Див.: Культура українського народу. – С.256.; 23. Там само. – С.262.

Н. А. Дроботенко

СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Зовнішня політика займає важливе місце в діяльності кожної держави. На сьогоднішній день молода Українська держава переживає складний період свого становлення і утвердження в системі міжнародних відносин. В умовах розбудови незалежності особливого значення набувають дослідження з історії сучасної дипломатії України. Перші кроки України на міжнародній арені як суб'єкта міжнародної політики, процес формування власної зовнішньополітичної концепції надає актуальності статті.

Потрібно зазначити те, що проблематика цього питання не досить широко висвітлена в українській історіографії. При широкому виборі літератури з питань сучасної історії України, поодинокими залишаються видання узагальнюючого характеру, присвячені зовнішній політиці України 90-х років ХХ ст. Найбільш широко висвітлює названу проблему монографія О.Івченка.¹ Частково дана проблематика представлена в колективній праці, де розглядається діяльність України в ООН.² Міжнародні угоди, резолюції та проекти України за період 1991-1995 рр. представлені в збірнику документів.³

1991 рік став доленосним для України та переломним для зовнішньої політики держави. Адже якщо говорити про міжнародну діяльність республіки до 1991 року, то остання проходила в фарватері зовнішньої політики СРСР, а всі ініціативи, з якими виступала Україна в міжнародних організаціях (зокрема, ООН), узгоджувались з радянським керівництвом. Дипломатичні представництва в Україні склались переважно з консульств, а їх кадри були укомплектовані молодими дипломатами, які проходили в Україні своєрідне стажування. Саме так сприймала Україну світова громадськість. Г.А.Кіссінджер, колишній державний секретар США, в оцінці зовнішньої політики до проголошення незалежності Україною, зазначав: “Зовнішня політика України почалася лише з моменту проголошення країною своєї незалежності. До цього часу вся дипломатична діяльність республіки сприймалась світовим співтовариством як діяльність на міжнародній арені Радянського Союзу. Окремо від СРСР українську дипломатичну діяльність ніхто серйозно не оцінював”.⁴

Визнання України на міжнародній арені відбувалось поступово і мало досить складний характер. Ще до прийняття Акту проголошення незалежності в 1991 році була проведена значна робота по активізації зовнішньополітичної діяльності. Досить болісно проходив процес визнання України на міжнародній арені. США фактично не були готові до появи нових незалежних держав і підтримували перш за все реформи політичної системи СРСР в напрямку збереження цілісності Радянського Союзу. Зокрема, відомий американський політолог З.Бжезинський на початку 90-х років навіть не прогнозував можливість розпаду СРСР і утворення незалежних держав на терені комуністичної імперії. Він стверджував, що справжня конфедерація чи співдружність була б найкращим варіантом для всіх зацікавлених сторін: для росіян, для більшості неросіян і, звичайно, для “зовнішнього світу”.⁵ Аналогічних поглядів дотримувалась і Адміністрація Президента Сполучених Штатів. На початку серпня тодішній президент США Джордж Буш намагався

переконати українських парламентаріїв у недоцільності втілення власних національних інтересів. В підтримку курсу М.Горбачова він висловився також і в особистій телефонній розмові, що відбулась 30 листопада 1991 року, в якій значна частина обговорюваних питань стосувалась майбутнього підписання Україною союзного договору, що викликало негативну реакцію з боку Голови Верховної Ради України Л.Кравчука.² Слід зазначити, що позиція американського Конгресу в цьому питанні була більш гнучкою. Зокрема, Конгрес ухвалив цілу низку документів, присвячених Україні. Серед них лист Сенату до Президента Дж.Буша від 15 листопада 1989 р., в якому висувалась пропозиція аби останній вимагав від Горбачова легалізації заборонених українських церков; резолюція обох палат про тиждень пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр.³ Велике значення мав виступ в квітні 1991 року групи народних депутатів України, лідерів націонал-демократів в складі Михайла та Богдана Горинів, Івана Драча, Дмитра Павличка, Лариси Скорик та інших, які прибули на запрошення американського парламенту.⁴

Водночас світ відкриває Україну: в 1991 році з візитами тут побували прем'єр-міністр Великобританії М.Тетчер, канцлер ФРН Г.Коль та Президент США Дж.Буш.

Однак після серпневого путчу США змінює своє ставлення до незалежних республік. Думка політичної еліти Америки вже свідчить на користь нових держав: "Третьей среди важнейших перемен на европейской карте - (В XX столетии - Н.Д.) - стало появление Украины".⁵ Водночас в політичному середовищі триває дискусія стосовно питання процедури визнання нових держав, яка б мала надавати більший вплив на нові країни: шляхом швидкого визнання (Р.Чейні) чи визнанням як винагородою за виконання певних вимог (Дж.Бейкер).⁶ Аналізуючи наступний хід подій, можна стверджувати, що остання позиція перемогла. На зустрічі з представниками української діаспори 28 листопада Дж.Буш зазначив, що США визнають незалежність України після проведеного 1 грудня 1991 року референдуму. Однак і це не була остаточна умова. "Російський" фактор також відіграв свою роль, Штати обіцяли не визнавати України, доки цього не зробить Росія. Нарешті 12 грудня Дж.Бейкер розставив всі крапки над "і" та визначив ті умови, які потрібні для отримання визнання новими державами з боку США: воєнна та особливо ядерна безпека, демократія та ринково зорієнтована економіка. Лише отримавши зобов'язання України приєднатися до договору про скорочення звичайних озброєнь у Європі та договору про нерозповсюдження зброї, США 25 грудня 1991 року визнали Україну, як і Росію.⁷

Повірений у справах США в Україні Дж. Гундерсон основними чинниками, що сприяли визнанню нашої держави Штатами, назвав наступні: результати референдуму, підсумки зустрічі керівників України, Білорусі та Росії в Мінську, а також дотримання Україною міжнародних угод з прав людини і роззброєння, насамперед Гельсінської угоди і рішень Паризької конференції.⁸

Офіційне визнання України та встановлення з нею дипломатичних відносин відбулося відразу після референдуму. Вже 2 грудня 1991 року незалежність України визнали Польща та Канада і заявили про намір встановити дипломатичні відносини. 3 грудня Україну визнала Угорська республіка і першою в той же день встановила з Україною дипломатичні відносини. 4 грудня нашу державу визнали Литва та Латвія, 5 грудня - Росія, Болгарія та Аргентина. Лише 25 грудня США визнали Україну. Протягом грудня Україну визнали 67 країн.⁹ За перший рік незалежності Україну визнала 131 держава світу та 120 встановило дипломатичні відносини.¹⁰ В цілому на 1997 рік нашу державу визнали 150 країн, з них 134 встановили дипломатичні відносини.¹¹

18 лютого 1992 року вперше відбулося вручення вірчих грамот Посла іноземної держави Президентові України -Надзвичайним і Повноважним Послом ФРН Хенніке Фон Бассевітцом.

А.Зленко, міністр закордонних справ України, в 1992 році визначив три пріоритети української дипломатії: забезпечити мирну розбудову України; приділяти увагу вирішенню економічних проблем, а саме, привабити світовий капітал через

інвестиції; виправдати кредит міжнародної довіри: ратифікувати Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, а також приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.⁹

З метою успішної реалізації першого завдання починається розбудова дипломатичної служби України, створення відповідної договірної та законодавчої правової бази. Перед молодого державою виникають передовсім дві основні проблеми: кадрова та проблема створення та розміщення посольств за кордоном.

Потрібно зауважити, що на початковому етапі у країні не бракувало труднощів у вирішенні кадрової проблеми. На середину 1992 року Міністерство закордонних справ України налічувало всього 200 штатних працівників, 10-14 іноземних установ, і це були переважно генеральні консульства держав колишнього "соціалістичного" табору.¹⁰ Україні не вистачало як досвідчених дипломатів, так і молодого поповнення. До 1992 року єдиний в Україні факультет іноземних відносин Київського державного університету готував спеціалістів-міжнародників переважно на замовлення дружніх соціалістичних держав. У тому ж році було відкрито факультет міжнародних відносин у Львівському університеті, де почали готувати дипломатів для роботи в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Для підготовки професійних дипломатів в 1995 році була створена Дипломатична Академія України, яка вже в липні 1998 року випустила перших 42 магістри зовнішньої політики. За словами Л.Кучми, ця подія стала етапною віхою в розвитку дипломатичної служби України.¹¹ Аналізуючи склад дипкорпусу держави в 1992 році, О.Івченко виділяє його три складові кадрові течії. По-перше, це були дипломати, що представляли Україну в міжнародних організаціях: Г.Удовенко, Сліпченко, Ю.Кочубей, Ю.Батюк. Другу течію склали дипломати українського походження, які перейшли до МЗС України. Зокрема, Дмитро Ткач перейшов із посольства Росії в Угорщині на посаду посла України в Угорській республіці; Анатолій Орел з посади в радянському посольстві в Італії став послом в цій же державі. Третю течію репрезентували непрофесійні дипломати, переважно парламентарії: Юрій Щербак, Левко Лук'яненко, Георгій Ходоровський.¹ Ситуація значно поліпшилась, і за 6 років Україна вже мала у своєму розпорядженні близько 1500 службовців МЗС.¹⁰ Труднощі, які виникли на шляху проведення зовнішньої політики дипломатами України, можна проілюструвати на прикладі Амбасаді України в Брюсселі. Очолював посольство В.Василенко, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія, на якого також покладені обов'язки представництва української держави в Королівстві Нідерланди та Люксембурзі, а також Європейському Союзу та Раді Північноатлантичного співробітництва. Штат посольства, який забезпечував контакти з цим регіоном, складав 10 чоловік.¹² Така ситуація була характерна для всіх українських представництв і посольств. У представництві України при ООН було всього 8 працюючих, що ставило нашу країну за чисельністю штату на 70-80 місце серед інших членів ООН.¹³

Одними з перших на дипломатичну службу було призначено посла в Німеччині-І.Піскового, в Чехо-Словаччину Р.Лубківського, до США О.Г.Білоруса.¹⁴ Першою в історії української дипломатії жінкою, яка обійняла посаду посла, стала Ніна Ковальська, яка буде відбивати інтереси України в Швейцарії.¹⁵

Україна мала також значні проблеми з відкриттям посольств у зарубіжних країнах. На початку 1992 року міністр закордонних справ України Анатолій Зленко зауважив, що незважаючи на всі укладені угоди країн СНД, Україна мусить використовувати посольства колишнього СРСР, оскільки в деяких залишилися представники України, які раніше входили до дипломатичних представництв СРСР (зокрема, в Оттаві, Вашингтоні, Белграді, Празі, Варшаві, генконсульство в Мюнхені).¹⁶ В Австрії, Польщі, Фінляндії та Ірані представництва нашої країни розміщувались у будівлях СРСР включно до 1994 року. Водночас велися переговори з Росією стосовно частки майна колишнього СРСР за кордоном, яка належала Україні.

За Ялтинською Угодою від 3 серпня 1992 р. було визнано право України на закордонну власність колишнього СРСР для відкриття дипломатичних та консульських представництв. Було встановлено механізми передачі його в рахунок частки активів-16,37%-, що належали Україні. У ході переговорів була підготовлена документація на передачу об'єктів у 65 країнах світу. Однак російська сторона невдовзі скоротила їх до 36 об'єктів у різних країнах і надала їх Україні на умовах оренди.¹⁷ Однак на переговорах у Москві російська сторона відмовилась підписати угоду про об'єкти закордонної власності всупереч Дагомиській Угоді від 23 червня 1992 р. про передачу Україні у власність окремих об'єктів за кордоном для розміщення її дипломатичних та консульських представництв та Ялтинській Угоді між Україною та Росією про реалізацію права на закордонну власність колишнього СРСР) і був підписаний тодішнім прем'єр-міністром В.Фокіним Протокол про передачу Україні в оренду 16 об'єктів у 15 країнах, більшість з яких не є пріоритетними для нашої держави та зі значною частиною яких Україна взагалі не мала дипломатичних відносин. Загальна площа переданих об'єктів становить 14509.5 кв. м, що значно менше від 16,37% площ загальної власності колишнього СРСР за кордоном¹⁷.

У відповідь на намагання російської сторони змінити статус власності у деяких країнах, МЗС України зверталось до держав, де є така власність, з проханням сприяти збереженню державної власності СРСР до остаточного вирішення цього питання Україною і Росією. Зокрема, такі ноти були направлені цим країнам у червні 1992р., у лютому 1993р., у вересні 1995р., у жовтні 1996 р., у грудні 1997р. та у березні 1998р.

На початок 1998р. Україною було відкрито дипломатичні представництва у 78 країнах на всіх континентах - всього 68 дипломатичних та консульських представництв, у тому числі 49 посольств. Перше посольство України відкрилось в Угорщині на початку 1992 року.¹⁸

Розгортання дипломатичної мережі відбувається декількома шляхами: орендою приміщень, купівлею будинків та будівництвом нових приміщень, або за принципом взаємності, а також коштом громадських організацій української діаспори.

Так, державою було придбано нерухомість у власність для її дипломатичних потреб у 17 країнах – Австрії, Королівстві Бельгія, Канаді, Латвії, Литві, Німеччині, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Чехії, Італії, Естонії, ПАР, Греції, ОАЕ. Обмін приміщеннями відбувся з Кубою, Словаччиною, Китаєм, Болгарією, Узбекистаном, Туркменістаном, Молдовою, Грузією та США.¹⁷ В Аргентині, зокрема, приміщення для дипломатичного представництва було орендовано¹⁸. В Латвії Україна купила приміщення, але на землю розповсюджується принцип взаємності – на відповідних умовах виділено ділянку під посольство Латвії у Києві. В Ашгабаті новозбудоване посольство не буде власністю України, однак сукупний строк оренди становитиме 98 років. Зараз значна робота ведеться в архівах з документами, які б встановили права України за кордоном. Зокрема, Україна намагається відстояти свої права спадкоємниці УНР. Прецедент було покладено: відбулися переговори стосовно незаконно конфіскованого в середині 20-х років українського посольства в Берліні, будинок якого був власністю Української Народної республіки.¹⁹ В міру поліпшення внутрішньоекономічного становища Україні доведеться більше будувати та реконструювати.

Значну допомогу в розбудові посольств надала українська діаспора. Зокрема, за сприяння громадських організацій діаспори в Сполучених Штатах було відкрито представництво України ООН в приміщенні Українського інституту Америки, який пан Джус купив і заповідав передати для "амбасди незалежної України"; генеральне консульство України в Чикаго.²⁰ Після 4-місячних поневірянь посольство України в Оттаві отримало нове приміщення завдяки допомозі українських громадських організацій в Канаді та пана Е.Гуцуляка. Ключі від нового приватно придбаного будинку вручено першому послу України в Канаді – Л.Лук'яненку.²¹

Динаміка відкриття посольств України свідчить, що найбільше їх було відкрито у перші роки становлення державності та встановлення дипломатичних відносин: у 1992р. – 19, 1993р. – 14, 1994р. – 6, 1995р. – 5, 1996р. – 5 посольств. Якщо розглянути зростання кількості дипломатичних та консульських представництв, то, починаючи з 1992 р. – коли існувало 26 дипломатичних установ, в 1993 р. їх кількість збільшилась на 19, у 1994 – на 9, у 1995 та 1996 рр. – на 7, і у 1996 р. вона становила 68 одиниць.¹⁹

Як бачимо, із 68 різних дипломатичних установ 49 складають посольства, розміщені в столицях держав. Решту становлять консульства, причому, в 1997 р. їх очолювало лише 12 почесних консулів у різних країнах світу. Порівняно з іншими державами, це незначний показник. Так, у Німеччині 400 почесних консулів, у Великобританії – 238, 140 -у Австрії, 120- у Швейцарії, 112- у США. Важливість інституту почесних консулів полягає в тому, що такі службовці підсилюють пріоритет країни, в якій вони перебувають. Водночас даний інститут використовують як перший етап до налагодження двосторонніх дипломатичних відносин країни, які не мали їх до цього часу.²²

Як суб'єкт міжнародної політики, Україна значно активізувала свою міжнародну діяльність, про що свідчить кількість візитів глав іноземних держав. Якщо в період з 1966 до 1986 року Україну відвідало з візитом 13 керівників держав, то у 1992-1998 роки 43 глави держав, не враховуючи візитів прем'єр-міністрів, міністрів, урядових та парламентських делегацій.²³

Зараз в Україні акредитовано більш як три з половиною тисячі зарубіжних дипломатів, діє 60 посольств, п'ять почесних консульств, 9 представництв міжнародних організацій. В інших містах держави – Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Сімферополі та Маріуполі – відкрито загалом 10 консульських установ іноземних держав і два представництва міжнародних організацій.¹⁰

Слід зазначити і успіхи України у міжнародній договірній правоздатності. За сімдесят років перебування України в складі СРСР нею самостійно було укладено близько двохсот угод. До 1997 року нашою державою було укладено близько двох тисяч міжнародних договорів міждержавного, міжурядового та міжвідомчого характеру з вісімдесятьма державами світу. “В історії міжнародного права досвід України є унікальним, адже створити всього за п'ять років незалежності таку солідну договірно-правову базу навряд чи кому вдавалося до нас”.²⁴ Особливе місце серед договорів посідають загальнополітичні, практично кожен з них містить відмову від територіальних претензій. З огляду на це, пріоритетом договірної політики є укладання політичних договорів нашими сусідами. Далі йдуть договори в політичній галузі з державами Європи та СНД. Лідерство за кількістю зараз отримують міжнародні угоди України з економічних питань. Серед них слід виділити загальноекономічні (про торговельно-економічне співробітництво), інвестиційні угоди. Значне місце в договірній базі займають угоди про уникнення подвійного оподаткування (з підписаних 30 угод третина вже набула чинності). Сюди ж можна віднести кредитні угоди, угоди про будівництво різноманітних об'єктів. Окрему ділянку становлять військові та військово-технічні угоди. При цьому можна відзначити певні особливості угод з різними країнами. Так, зі США угоди укладаються переважно в двох напрямках – “стратегічно – ядерний” та “аерокосмічний”.²⁴

Наступним завданням, яке накреслило МЗС України, стало вирішення питання вступу держави до міжнародних організацій, а також розв'язання економічних проблем. Слід зазначити, що керівництво України допустило чимало прорахунків, наслідки від яких не змогли передбачити і пізніше їх довелося виправляти. Йдеться, зокрема, про підписання Президентом України в Алма-Аті угоди про правонаступництво Росії в усіх міжнародних організаціях. Зокрема, Україні довелося відстоювати свої права в П'ятому комітеті ГА ООН з бюджетних питань на розмір внеску до бюджету організації. Виступаючи проти збільшення внеску України в 1,5 рази (з 1,18 до 1,87%) – до речі, за розміром внеску Україна посідала 13 місце серед 175 країн-учасниць ООН- Постійний

представник України при ООН Ю.Батюк навів наступні контраргументи: "Основной критерий определения взносов государств – их платежеспособность. Какова же платежеспособность государства, не интегрированного в мировую экономику, все активы которого в свободно конвертируемой валюте заморожены в банках России, 70% оборота которого – это бартер, испытывающего в течении ряда лет экономический спад, обремененного выплатами по внешним долгам бывшего СССР и расходующего 18% национального дохода на ликвидацию последствий чернобыльской катастрофы? Неужели все это свидетельствует в пользу увеличения взноса на 50%?"²⁵.

Протягом 1992 року Україна вела переговори стосовно входження держави до ряду провідних економічних організацій. Зокрема, в січні 1992 року Україна першою серед республік колишнього СРСР подала заявку про вступ до МВФ.²⁶ Процес входження до цієї організації не був затяжним і вже 27 квітня того ж року Україна стала повноправним членом МВФ та МБРР.

Щодо виконання третього пріоритету зовнішньої політики – виконання Україною договорів щодо ядерного роззброєння, Україна 1 липня ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, а 16 листопада 1994 року приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і стала без'ядерною державою. Л.Кравчук, відзначаючи внесок України в справу миру, зазначив: "повне знищення ядерної зброї робиться вперше в історії"²⁷.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Івченко О.Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. - К.,1997;
- 2.Король І. Мазола В.Павленко Г.Участь України в миротворчій діяльності ООН.-Ужгород, 1995; 3.Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.). У 2-х кн.: Кн.2/ Упоряд В.В.Будяков та ін; Редкол. Г.Й.Удовенко. - К.,1998.;4 Так сказав Кіссінджер// Урядовий кур'єр.-1992.-№3.-С.7;
- 5.Українська державність у ХХ столітті: Історико- політологічний аналіз /О.Дергачов(керівн. авт. кол-ву).- К.,1996.; 6.Бжезинский З. Надо определить свою роль// Гол.Укр.-1992.-9 окт. ;7.Гундерсон Дж. США активно відкривають Україну// Політика і час.-1992.-№2; 8.Урядовий кур'єр.-1992.-2 грудня ; 9.Три пріоритета украинской дипломатии // Голос Украины.-1992.-31 декабря ;10.Гуменюк Б.І. Блажей В.В.У процесі становлення// Політика і час.-1998.-№11-12; 11.Куликов В.С.Сприяючи економічному процвітання держави// Політика і час. - 1999.-№1; 12.В.Василенко"Активное участие в европейских структурах – залог обеспечения национальных интересов"// Голос Украины.- 1992.-25 декабря ; 13.Батюк В.Свої люди за кордоном //Урядовий кур'єр.-1992.-№12; 14.Джигун В.Дипломати торують стежки/ Уряд.кур'єр.-1992.-№16; 15.Н.Ковальська: "Робота стала для мене другим університетом"// Політика і час.-1998.-№5; 16.Зленко А. Нові реалії зовнішньої політики// Політика і час.-1992.-№1; 17.Рилач Ю. Святун В. За "нульовим варіантом"// Пол-ка і час. - 1998.-№6; 18.Урядовий кур'єр.-1992.-№13; 19.Рилач Ю. О. Програма відкриття посольств реалізується неухильно// Пол-ка і час. - 1997.-№8.-С.11; 20.Батюк В.Свої люди за кордоном// Уряд.кур'єр.-1992.-№12.-С.9; Генконсульство Украины открыто в Чикаго//Голос Украины.-1992.-7 октябр.-С.6; 21.Никула А.С новосельем, посольство! //Голос Украины.-1992.-13 окт.; 22.Гуменюк Б. Консульські установи та організація їх роботи// Пол-ка і час. - 1997.-№8; 23. У протоколі немає дрібниць// Політика і час.-1999.-№3.; 24.Мошук О.Гарантія незворотності міжнародного визнання// Політика і час.-1997.-№5-6; 25.Ситников Б. Украина решительно возражает/ Голос Украины.-1992.-11ноября; 26.Україна незабаром стане членом Всесвітнього банку/ Урядовий кур'єр.-1992.-№6; 28. Голос України.-1992.-24 листоп.

Т.С.Пашиніна

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Перехід України від тоталітаризму до відкритого демократичного суспільства, який супроводжується неминучими економічними труднощами, руйнуванням старих і виникненням нових стереотипів з особливою силою впливає на молодь.

На сучасному етапі погляди політиків повертаються до найбільш активної і непередбаченої, найбільш сміливої і вразливої частини українського суспільства – людей віком до 30 років. І незабаром прийде той час, коли з природніх причин, шляхом зміни поколінь до влади придуть молоді люди – нові особистості, погляди яких формуються

вже на зовсім нових реаліях, нових поглядах на життя та на економічний розвиток управління країною.

М.Грушевський не раз наголошував на тому, що саме молодь є майбутнім нації, що саме молодому поколінню належить вирішальна роль у справі духовного оновлення країни.

Історія будь-якої країни переконливо свідчить: ніякі державні перевороти, революції, реформи тощо не проходили без участі молоді.

Ось чому подальший розвиток країни неможливий без урахування моральних цінностей, пріоритетів, інтересів молодого покоління. Саме тому різноманітні політичні партії, течії держави, яка в 1991 році проголосила незалежність і переживає сьогодні період становлення своєї державності, ведуть боротьбу за вплив на молодь. Сьогодні майже кожна політична партія, а їх в Україні зареєстровано близько 100, має молодіжних партнерів.

Для молодіжних рухів притаманне те, що завоювання державної влади не є метою будь-якого молодіжного об'єднання. Але політичні партії, мета яких якраз і полягає в тому, щоб прийти до керівництва державою, вміло використовують молодь задля реалізації своїх власних потреб. І тому навколо молодіжних питань і за вплив на молодь постійно точиться непримиренна боротьба різноманітних політичних угруповань.

Особливо загострилася ця боротьба в умовах передвиборчої кампанії. Аналіз активізації молодіжного руху в період виборів доводить, що навіть наслідки радянської командно-адміністративної системи бюрократизму, псевдопатріотизму не позбавили молодь бажання об'єднуватись навколо ідеї і заради ідеї.

І сам по собі цей факт можна було б розглядати як позитивний, якби не враховувати того, що молодь з її надмірним максималізмом і прагненням будь-якою ціною самореалізуватись, значною мірою не підготовлена до політичного вибору і часто виявляє поспішність і нерозбірливість у своїх політичних прихильностях і вподобаннях.

Не дивно, що стан соціальної нестабільності, економічної та політичної кризи в Україні особливо сильно і негативно впливає на молодь, як одну із найнезахищеніших верств населення, створюючи сприятливу базу для крайніх політичних течій, підтримка яких може обернутися трагедією в першу чергу для самої ж молоді.

Серед причин такої нерозбірливості можна назвати такі:

- по-перше, сьогодні ми намагаємось прискореними темпами, стрімголов подолати те, до чого людство йшло поступово, крім за кроком. Майже 9 років демократичного суспільства навчили тому, як обережно треба підходити до так званих різноманітних новацій для молоді. Нерідко молодих людей приваблюють гасла та обіцянки, які мають яскраво виражений рекламно-агітаційний, політично-популістський чи релігійно-догматичний присмак;
- по-друге, до кінця 1991 року характерними особливостями колишнього Радянського Союзу були єдина централізована форма правління, необмежена влада комуністичної партії та існування уніфікованих комуністичних молодіжних організацій, які доповнювали адміністративні структури, керовані центром.

З огляду на це цілком очевидно, що при формуванні нових систем молодіжної політики Україна, як і решта колишніх союзних республік, зіткнулась з низкою серйозних проблем. Суспільство в цілому вразили такі хвороби, як безробіття, незабезпеченість житлом, злочинність, зростання кількості захворювань, розчарування в цінностях буття. А звідси і невпевненість у завтрашньому дні. Не дивно, що за таких обставин молодому поколінню важко зорієнтуватись, визначитись, не помилитись у своєму політичному виборі.

Цілком очевидно, що глибока загальна криза, яка вразила все суспільство, пояснює ті численні молодіжні проблеми, які навіть важко перерахувати.

Перш за все зупинимось на демографічній ситуації: слід сказати, що за останні роки населення України характеризується високим рівнем постаріння і відповідно

низькою часткою молоді. Так, за даними Держкомстату України на 1 січня 1999 року питома вага осіб віком 15-28 років у загальній кількості постійного населення держави становила лише 20,4 відсотка, ледве перевищуючи 10 мільйонів осіб. Ще нижча частка молоді спостерігається в сільській місцевості України – 18,2 відсотка, що є характеристикою демографічної деградації на селі¹.

Викликає серйозне занепокоєння і стан здоров'я молоді. Адже поширеність усіх хвороб серед підлітків України в 1998 році збільшилась порівняно з 1996 роком на 21,4 відсотка².

Залишається достатньо високим рівень захворювань молоді на алкоголізм та наркоманію, що призводить до збільшення кількості ВІЧ-інфікованих молодих людей.

Не краще становище молоді на ринку праці. Станом на 1.01.1999 року на ринку праці країни перебувало 319064 чоловік, з них 97,2 відсотка – особи в віці 18-27 років³. Змінюється і ставлення молодих людей до будь-якої праці взагалі, коли вони не бачать зв'язку між власною працею і кінцевим результатом.

А звідси і прояви злочинності серед молодого покоління, яка продовжує залишатися досить масовою. Специфічною ознакою неповнолітньої злочності є їх груповий характер. Так, у 1998 році, за даними того ж Держкомстату виявлено 4,8 тисячі угруповань антигромадської спрямованості. У них неповнолітніх – понад 12 тисяч⁴.

Ці та інші проблеми обумовлюють з одного боку тяжіння молоді до будь-якої політичної діяльності з метою впливу на перебіг подій у державі, з другого – пояснюють недовіру і відчуженість у питаннях ставлення до політичних партій та об'єднань.

Слід відзначити, що сама проблема молодіжного руху в Україні стикається з цілою низкою серйозних проблем:

- по-перше, це недосконалість і нескоординованість нормативних актів і законів, які приймаються щодо молоді;
- по-друге, процеси подальшого розшарування суспільства за економічними, правовими, політичними ознаками обумовили і негативно позначилися на соціальному, моральному, психологічному світогляді молоді;
- по-третє, молода людина вступає в активне суспільне життя в період загострення міжнародних чвар і конфліктів, міжнаціональних війн і децентралізації цілих соціальних систем;
- по-четверте, молода людина з одного боку відчуває тиск спадщини старої соціальної системи, а з другого – відчутну нестачу інформації щодо реалізації молодіжної політики в Європі;
- по-п'яте, серед різноманітних політичних гасел і обіцянок поліпшити, збільшити, виплатити, розрахуватись молодь виглядає дещо розгубленою, про що вже йшлося раніше.

Молодіжний рух, у межах і під впливом якого формується особистість, реально існує у двох якісно різних формах:

1. у формі організованих і прямо чи опосередковано керованих дорослими колективів;
2. у формі стихійно-згуртованих об'єднань, груп спілкування.

Структури та функції щодо форм суттєво відрізняються одна від одної. Якщо в першому випадку йдеться про політизацію молодіжного руху, його припартизаційний характер і втрати ним до певної міри своєї самостійності, то в іншому випадку, коли йдеться про стихійні угруповання, мова йде про неформальні об'єднання, до яких приєднуються молоді люди, які, як правило, не знайшли застосування своїм здібностям, які прагнуть самореалізації і яких об'єднує жадоба свободи.

Перша група вбачається більш меркантильною. Соціальні дослідження, проведені у Вінницькій області серед молодих осіб, які входять до складу тієї чи іншої партії, красномовно свідчать саме про це. Відповіді на запитання "Чому я за займаюсь політикою?" розділились таким чином.

Хочу впливати на перебіг подій у державі	11%
Бачу в цьому перспективу для моєї кар'єри	32%
Бачу в цьому засіб самореалізації	29%
Важко відповісти	28%

Постає питання: чи може бути взагалі об'єктивним чи виправданим процес політизації молодіжних рухів і об'єднань.

Так, якщо подивитись на проблему з того боку, коли на зміну консервативному партноменклатурному кадровому апарату приходить сповнена сил і енергії, ініціативна, компетентна нова генерація.

Ні, якщо подивитись на проблему з іншого боку. Молодіжні об'єднання, керовані більш досвідченими політиками, з часом можуть повністю втратити свою самостійність, ініціативність і стати, нарешті, додатком, органом, нездатним самостійно вирішувати будь-які проблеми і вагомо впливати на перебіг подій у країні. Досвід соціалістичних часів переконливо свідчить про те, що постійна партійна турбота і опіка можуть завести молодіжний рух у глухий кут, як, наприклад, комсомол з усіма його перевагами на кінець 80-х років став повністю залежним від КПРС, загубив своє обличчя, вже не прискорюючи, а відверто гальмуючи молодіжні процеси в країні.

“Припартизацію” молодіжного руху в країні можна зрозуміти тільки за тих умов, якщо молодь певною мірою зберігає свою незалежність, право на свою думку, свій шлях, ініціативу.

Ситуацію можна було б вважати задовільною, якби партії проводили досконалий аналіз цілей, потреб інтересів молоді і рахувались із його результатами. Але, на жаль, стосунки, що складаються на сьогодні між політичними партіями і молодіжними рухами, усе частіше стають об'єктом сумнівів і об'єктивної критики.

На думку кандидата історичних наук Корнієвського О.А., вихід з цього становища треба шукати у вирішенні таких завдань: “Уточнення узгодженості програм тактики дій організацій, по-перше, з тією політикою, що нині ініціюють державні громадсько-політичні та інші соціальні інституції стосовно молоді..., по-друге, врахування тих умов, які створені владою щодо реалізації соціальної самотворчості молоді та її об'єднань”⁵.

Молодь повинна бути і є надійним і дієвим помічником держави, але ніколи не може бути додатком до будь-якої політичної партії.

Проблеми молодіжного руху в Україні складні і суперечливі.

Узагальнюючи негативні риси, притаманні власне молодіжному руху, можна назвати наступні: недостатня матеріальна база, постійна фінансова скрута, нерозвиненість організаційних структур на місцях, нестача підготовлених кадрів для роботи з молоддю тощо. Ці об'єктивні проблеми, що гальмують молодіжний рух у країні, можна було б доповнити ще й суто суб'єктивними, як, наприклад, амбіційність деяких лідерів громадських молодіжних організацій, гуртківщина. Так, ще у 1990 р. виникла ідея створення молодіжного парламенту. У 1998 р. вона нарешті була реалізована, та через чвари, непоступливість лідерів молодіжних організацій було утворено 2 парламенти: Український молодіжний парламент та Молодіжний парламент України. Отже, замість єднання молодіжного руху, його посилення, молодіжний парламентаризм в Україні призвів до його роз'єднання. Цей факт підкреслює трансформаційні процеси в молодіжному середовищі і його конфліктний потенціал, а також говорить про те, що ця проблема вимагає глибокого теоретичного вивчення. Сьогодні в Україні на державному рівні формується і реалізується суттєво нова молодіжна політика.

Приділяючи значну увагу молодіжним проблемам, урядом затверджено ряд програм, які включають деякі аспекти соціальної роботи з молоддю:

- національна програма “Діти України”;
- національна програма планування сім’ї;
- національний план дій на 1997-2000 роки щодо поліпшення становища жінок і підвищення їх ролі в суспільстві;
- комплексна програма розв’язання проблем інвалідності;
- національна програма протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу;
- комплексно-цільова програма боротьби із злочинністю;
- національна програма профілактики СНІДу;
- програма зайнятості населення тощо.

Але попри всі намагання уряду впливати на молодіжні проблеми і молодіжну політику, ситуація в молодіжному середовищі, на жаль, залишається складною і неоднозначною. Не можна ставити під сумнів доцільність реалізації цих та інших програм. Але для того, щоб цей механізм запрацював ефективніше, необхідні нові підходи до вирішення молодіжних проблем. У першу чергу необхідно враховувати реальні інтереси, проблеми і орієнтації окремих регіонів України з їхніми соціально-економічними, історичними, етнічними, національно-культурними особливостями. Адже саме ці особливості і обумовлюють роздробленість молодіжного руху України.

Молодіжний рух в Україні має глибоку історію і своїм корінням сягає далеко в минуле. На думку вчених Безулика Т.В., Білого А.І., Головатого М.Ф., Головенько В.А., Чорноівана А.І., перший період його зародження започаткувався у процесі формування громадських структур, що з’явилися досить давно і спочатку були тісно пов’язані з “дорослими” громадськими об’єднаннями, у першу чергу так званими церковними братствами, які найбільш активно заявили про себе ще у XVI-XVIII століттях. Часто братства мали й окремі “молодечі” або “младенческіє” братства⁶.

Молодіжний рух в Україні пройшов досить складний період і сьогодні вступив у принципово новий етап свого розвитку.

Проблеми, недоліки, які існують сьогодні в державі щодо питань молодіжної політики, ставлення молоді до політичних процесів, не можна сприймати однобічно, тільки як брак свідомості чи відсутності почуття патріотизму.

Причина таких явищ лежить, перш за все, у площині недооцінки потенціалу молодих людей з боку держави. Цілком природно, що коли сьогодні суспільство не знайде підходів до вирішення молодіжних проблем, воно може втратити потужний інтелектуальний і моральний важіль впливу на суспільні відносини в майбутньому.

Тільки досконале вивчення молодіжних проблем, поєднання зусиль науковців різних галузей з нагромадженим досвідом практиків, обережне, але й сміливе ставлення до проблеми дасть змогу зробити крок до розуміння сучасного молодіжного руху як складової суперечливих соціально-економічних проблем перехідного періоду в країні, визначить його місце в історичному розвитку держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про становище молоді в Україні за підсумками 1998 року: Щорічна доповідь Президентів України, Кабінету Міністрів України.- К., 1999.-С.5-12; 2. Там само,- С.25-28; 3. Там само,- С.46-48; 4.Моніторинг громадської думки населення України: інформаційний бюлетень.- № 12.- К., 1998; 5. Литвин В.М., Білий А.У., Корнієвський О.А., Лисенко В.І. Динаміка зміни соціально-політичних орієнтацій молоді України. - К., 1993.- С.27; 6. Молодіжний рух України: довідник. - К., 1996.- С.4.

Л.С. Мельницук

ТРАДИЦІЇ, ВІРУВАННЯ ТА ЗВІЧАЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ГОНЧАРІВ (НА МАТЕРІАЛАХ БУБНІВСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ОСЕРЕДКУ)

“Ментальність кожного народу визначають його ремесла”, – зауважував свого часу відомий український скульптор правозахисник Іван Гончар¹. Тим-то в усі часи, а

надто тепер, коли ми відроджуємо свою державу і культуру, зростає увага істориків, археологів, етнографів до вивчення народних звичаїв та обрядів саме в середовищі тих чи інших ремісників, а не відірвано, узагальнено-розчинено в народній масі. Це справді актуальна тема досліджень, адже саме такий підхід до вивчення народних звичаїв та обрядів, а саме вони складають основу національної свідомості, дозволить в усій повноті з'ясувати, хто ми, якими були і якими стали.

Подільські ремесла – багатющий матеріал для таких досліджень і, до речі, – цілина, в яку, по суті, втручалися епізодично і яку ми не вельми піднімаємо й тепер. Як свідчать етнографічні матеріали, з-поміж гончарів, та й серед інших ремісників, існувало своєрідне бачення навколишнього світу, багато вірувань, звичаїв та забобонів, безпосередньо пов'язаних з їх працею. Навіть свята були, які особливо пошановували сільські ремісники. Серед них – день Семена* (14 вересня за новим стилем). Його ще називають "свіччиним весіллям", або святом запалення каганця (в деяких регіонах – женіння каганця)².

Колись у давній Україні від цього дня бралися за роботу усі сільські ремісники. Сільськогосподарські турботи, в основному, вже були позаду і майстри мали змогу займатися сільським ремеслом. У цей день, увечері, вони збиралися у хаті одного з майстрів чи шинку і "засиджували" вечір з горілкою. Такі "засиджини" тривали цілий тиждень, аж до Другої Пречисти. Вечері, 14 вересня, майстри здійснювали цікавий обряд запалення ("женіння") каганця, при якому і працюватиме гончар чи інший ремісник довгими осінніми чи зимовими вечорами.

Існує в народі вірування в те, що саме на Семена омолоджується, набирає сили новий вогонь. У цей день господар гасив "старий" вогонь в печі, при допомозі кресала добував новий, від нього запалювали вогнище в печі, свічки, каганці. Адже від Благівіщення до Семена вогню в хатах не світили. Сільський трудівник піднімався з зорею і лягав на спочинок, коли опускалися сутінки. Для всіх мирських справ йому вистачало світлового дня, а при потребі присвічувала піч.

Отож на Семена з "нового" вогню і запалювали в хаті свічки, каганці, щоб при їх допомозі продовжувати трудовий день. Цей обряд дійшов до нас ще з дохристиянських часів, коли наші предки поклонялися Сонцю, Вогню, вірили в їх здатність оберігати, очистити, наділити силою. Запалений в цей день "молодий" (дужий) вогонь в оселі брав на себе, за народними віруваннями, життєдайну функцію Сонця, щоб "без його сили не замерзла, не загинула" людина взимку. З часом, з появою в оселях електроенергії, обряд поступово втратив свою силу, хоча зустрічається серед сільських майстрів ще й зараз.

Бубнівські гончарі, зокрема, мали свої улюблені дні роботи й дні, коли не можна було працювати. Про це писала в згаданій уже статті Л.Шульгіна³, посилаючись на мешканців Бубнівки. Ми дозволимо собі навести повністю цей уривок. Отож, дні, коли не можна робити: "Понеділок – гончарський день: в неділю везут, продають, п'ють по чарці, а в понеділок похмеляються і знов п'ють. Через це гончар в понеділок не робить: в неділю повіз у базар або баришник забрав, то в понеділок гроші має - от цілий день і п'є, робить не буде гончар у понеділок".

Крім цього, як скрізь на Україні, понеділок мають за тяжкий день і тому не починають у понеділок роботи. За тяжкий день ще мають суботу. Кажуть: "в понеділок і суботу починати – тяжкий день, довго буде робити. Копать буде в понеділок, тільки як брати у понеділок глини, то аби небагато – мішок або сорочку, бо довго буде робить, доки зробить". Однак гончарі не завжди глядять цього: "як треба, то й в понеділок буде копать і робит опісля, а жінки повсігда нагадують, щоб не робив: там коло глини не дуже порайся, бо понеділок, – то щоб не довго робив опісля"⁴.

* За релігійним календарем цей день називається святом Преподобного Семена Стовпника і матері його Марфи (прим. авт.)

Як бачимо, цей невеликий уривок зі статті засвідчує працьовитість бубнівських гончарів, їх заповзятливість і почасти упертість в роботі. Вони більше віддають перевагу культу роботи, а не якимось там жіночим забобонам.

Гончарські звичаї та обряди, вірування склалися на основі багатовікових спостережень ремісників, а приходили у побут, уже пройшовши "обробку" в їх аналітичному розумі. Про це свідчать хоча б забобони, пов'язані з виробництвом посуду. Серед найпоширеніших з-поміж них ті, що пов'язані з виготовленням посуду "на біль", себто гладущиків на молоко, горщиків на сметану тощо. Тут особлива увага зверталася на те, коли роблять посуд і як його роблять. "Як непотрібний ладущик, що не так роблений, то з нього буде летіти, не буде спрагу, буде вода: стрясла ладущиком, так ніби відтрясла сметану, як добрий ладущик, а гинший непотрібний, то в ньому ніколи не буде сметани"⁵.

Відповідно до таких вірувань, стадущики на молоко виготовляли тоді, коли місяць стояв уповні (тоді вони будуть повні сметани), а щоб гладущики "повні були", їх робили натщесерце. Вважалося, що добре робити гладущики, в яких би повно сметани було, в першу суботу нового місяця, а якщо гладущик коли-небудь зроблений, то з нього мало користі, адже в ньому ніколи не буде сметани.

Ці, як ми кажемо, забобони, застерігали гончарів від браку і, звісно, змушували дотримуватись неписаних правил ремесла: якщо покупці на базарі помічали, що в когось гладушки не такі, їх просто не купували, а, значить, гончар зазнавав збитків.

Досить поширеним був погляд, що гладушки треба виготовляти вранці, до схід сонця, "на новому місяці", "коли місяць вповні", інші до цих вимог додавали ще одну – щоб їх робити натщесерце, "до непочатої води". Деякі гончарі до схід сонця набирали води, на якій замішували глину, а, прийшовши до криниці, казали: "Я прийшов по воду, гладушки робити на сир, на сметану, на масло". Йдучи в шахти по глину, вибираючись на торг, гончарі хрестилися, традиційно освячували глинища. За свого захисника мали святого Миколу⁶.

Бубнівські селяни вірили, що кількість та якість молока залежить від того, як зроблено гладущика й дорожче платили за посуд, що відповідав цим вимогам, хоча гончарі нерідко сміялися з того.

Досить поширеним серед гончарів було вірування в те, що горнята на сметану мають бути зроблені з "слимаків". "Горня на сметану заказують, то з самого того слимаку, що збирається з пальців, тоді, бач, буде так сметану збирати; тоді сметану збирає, як слимаки з пальців обирає" (записано зі слів народного майстра України, члена Спілки народних мистецтв, директора Меморіального музею-садиби братів Герасименків у с.Новоселівка Т. Шпак, 1997).

Використовували посуд і до чарівництва, на що треба було робити "на відлів". "Загадують горнятко на відлів робити, і горщик на відлів, і покрішка на відлів, і святити ножа сім год, і той ніж у новий горщик покласти, і, кажут, такий горщик, на відлів роблений, дуже до папороті здатний, як папороть цвіте. "На відлів" горщика робити, треба руки у середину держати, й круга під себе, не туди торкати ногами, а під себе, й руки треба вивертати, так ніби навиворіт" (Т. Шпак). За віруванням, ці горщики можна було використати як на добре, так і на зле, навіть відьмувати ними. Тому гончарі боялися робити "на відлів", часто відмовлялися від такого замовлення, хоч воно завжди вигідно коштувало. Бо – "то може вадити, буває руки покрутить гончареві, чи виверне". Цікаво, що такі замовлення надходили з сусідніх сіл, односельчани ніколи у своїх гончарів не замовляли таких горщиків, бо дуже боялися розголосу.

Існувало чимало звичаїв, що стосувалися купівлі гончарного посуду. Приміром, коли купували гладущика, жінки ніколи не ставили його на землю, і як правило, ніколи не торгувалися: скільки правив гончар за свій товар, стільки й давали. Принісши гладущик з базару додому, в ньому варили курку, а тоді, вимастивши свяченим салом, клали у піч. І аж після цього в такий посуд можна було наливати молоко. Вважалося, що як одразу налити молока в куплений гладущик, то він усе молоко забере, а як він вивариться,

вимаститися, то не буде забирати нічого. До того ж гладущик повинен був мати усередині пуп: "той, що без пупа, той і виварений бере" (записано від заслуженого майстра народних мистецтв України, племінниці братів Герасименків, Ф. Міщенко, 1998).

Важка гончарська праця здавен, хоч і користувалася повагою в народі, однак не завжди приносила великі прибутки, надто тим, хто не вмів бути, як би ми тепер сказали, вправним комерсантом, а користувався послугами баришників та перекупників-євреїв. Дотепний народ склав чимало приказок та приповідок про невдачі та бідність гончарів, як, між іншим, і про інших ремісників. Побутувала, зокрема, така приказка: "Швець без чобіт, колісник без коліс, а гончар без миски". А ось приповідка, знову ж таки записана в Бубнівці: "Гончар не хазяїн – все коло круга, й жити – в балгані, й спати – в балгані, а в хазяйстві нема нічого, тільки вічно робить". До речі, і в пісні співалося: "біжи за гончара, готові злидні: то кола нема, то тина нема, то дверей нема".

Спеціально гончарських пісень у Бубнівці не знають. Кажуть майстри: "Хіба при такій праці заспіваєш?" Правда, у соціально-побутовому фольклорі знаходимо характеристику і цього заняття. Наприклад, серед бубнівських майстрів у 20-х роках побутувала така пісня:

Гончар глину місит.

Гончареві біда висит.

Гончариха питається,

Що так серце хитається.

Не журися, моя мила,

Наша біда, наша й глина.

Або ще одна:

Гончар, моя мати,

Гончар просить, треба дати,

Гончареві треба дати.

Хоть за горщик, хоть за миску,

Треба дати

Хоть ту кришку.

Чи така, наприклад:

Ой, матусю, жалуй мене,

За гончара віддай мене,

А той гончар горшки возить,

А він мене заморозить. Мамцю моя!

Гончар горшки пір'ям пише,

Сам поїде, мене лишить.

Мамцю моя!

Гончар горшки розмалює,

Обернеться, поцілує.

Мамцю моя!

Гончар горшки загрузає,

Своє серце звеселяє.

Мамцю моя!

Ой, жіночко, все блищить.

Моя душа не болить.

Мамцю моя!

Як горшечки продамо,

Добрі гроші візьмемо.

Мамцю моя!

Гончар горшки продає,

В гончарика гроші є.

Мамцю моя!
В гончарика грошей яма,
Буду гарна й непогана.

(Записано з уст Ф. Міщенко, заслуженого майстра народних мистецтв України, 1998).

Гончарі рідко коли самі продавали посуд, бо не хотіли за комерцією час гаяти, найбільшого віддавали свій товар "гуртом", тобто оптом, або ж виробляли й продавали його на замовлення. Отож не дивно, що з їх праці й користувалися спритні баришники. Баришниками були люди з місцевих таки селян. Ті, що постійно займалися торгівлею, наперед скуповували у гончарів їх вироби, дотримували їх до потрібного часу (коли на той чи інший посуд був найбільший попит), відтак продавали. Так було в давнину, але вже під час приїзду в Бубнівку експедиції Ю. С. Александровича у 1925 році місцеві селяни визначали, ще баришників уже нема, бо мало гончарів і не так купують глиняний посуд, як колись. Тому гончарі продають його самі, але "на базарі уроздріб рідко коли продають, бо дорожчий час – бодай дешевше продати купцеві, ніж пильнувати самому"⁷.

На основі багаторічних спостережень народ визначив і кращі терміни для торгівлі посудом. Вважалося, що найліпше продавати гончарні вироби з першої до другої Пречистої, на Покрову, на Дмитра, на Івана Богослова, Чесного Хреста. Найбільше потрібно його було й під осінь, коли традиційно масово справляли весілля. Непоганим попитом користувалися вироби гончарів і на Проводи, але тоді їх розкуповували гірше, як, до речі, й на Трійцю. Відвозили гончарі свій товар баришникам і після Різдва, але мало хто полюбляв ті поїздки: дороги засипало снігом, а часті хуртовини нерідко збивали сани з правильного шляху і такі перевезення дорого обходилися.

Бубнівські майстри продавали, або точніше, доставляли свої вироби перекупникам у Гайсин, Тростянець, Верхорівню, пристосовуючись до днів, на які там припадали базари. Пролягали їх маршрути й далі: у херсонські степи, до Балти, що на Одещині. Коли базари були переповнені товаром, то гончар, аби не тратити часу, віддавав свої вироби баришникам за півціни.

Проте і баришники часто ставали лише посередниками у торгівлі гончарським посудом. У них його перекуповували торгаші-євреї. Як правило, вони підходили до баришників гуртом, попередньо змовившись про ціни, і виторговували товар за менші гроші, нерідко мотивуючи це тим, що такого посуду вже закуплено багато й на нього малий попит.

Продаж горщиків "на роздріб" теж мав свою специфіку і свої премудрості. Вважалося, що продавати посуд на ярмарку не всякий потрапить: "гинший такий, що цього не гідний, – не може доглянути, то грошей передаст... А гинший легкий на руку: справно з грішми, ніхто не вкрав, не роздушив, а буває замічаєш, що вкрав хтось, то краще мовчи, бо зробиш тяганину, покинеш товар, то ще гірше, коли будеш тягатися – ти ж їхав на ярмарок, а не на тяганину"⁸.

Продаючи товар "на роздріб", гончар виставляв найкращі речі коло воза так, щоб привабити покупців й швидко продати. Коли були великі торги й багато товару, то виставляли багато посуду, бо прискіпливі жінки-покупці довго роздивлялися той чи інший виріб, вибирали, аби купити дешевше. Що ж до крадіїв на базарі, то вважалося, що найспритніші з них теж з жінок. Бубнівчани навіть помічали, де найбільше крадуть товару. Гроші ховали на возі в горняті або тримали коло себе, щоб далеко не шукати. Того горнятка добре пильнували, аби хто не поцупив.

В усній народній творчості знаходимо ряд цікавих пам'яток сатиричного змісту, які висміюють вади гончарів. Найбільше з них присвячені критиці пияцтва серед них. У Бубнівці любили примовляти: "Гончар не хазяїн, бо він п'янюга", "Упився як швець, або як гончар." Причину злиднів серед гончарів пояснювали так: "Не ведеться гончарам через те, що вони пропили Петрові ризи. От з гончарів і сміються: ага, пропили ризи, тепер маєте бдити". Або інший варіант, більш поширений, записаний також у Бубнівці: "Ідуть

гончарі з ярмарку у понеділок, небазарно було їм; теперечки іде якийсь дядько..., а вони не знають, хто це. Ану, сватку, (каже іден до другого), здеремо з нього сорочку, та й продамо... Вони зразу до того чоловіка кинулись, роздерли на ньому шмаття, а він стоїть у ризах, як святий, так золото аж сяє... Взяли вони ті ризи золоті, занесли в село, продали, пропили ризи, пропили й щастя, бо Петро прокляв їх. Клятьба на їх від Петра положена: щоб ви, каже, робили не доробилися і щоб мали по чарці. От вони й прокляті: є хліб, а нема солі. Так і гончареві: як є голиво, нема дров; ще й їдної миски нема, а кортит по голиво йти; а голива не вкусиш, 60 грошей нема. От вони тепер і шамають: чарка є, бо гроші пропивають, а їсти нема чого. Через це гончар не хазяїн".

Коли ж гончар добре господарював, жив заможнo, про нього говорили, що він "щось знає", або має чорта, який робит. Так, про Андрія Гончара, який мав до десяти челядників та добрий прибуток, в селі розповідали, що до нього приходив чоловік із сусіднього села чорта купувати. Андрій, кажуть, вибив його добре, а той згодом дякував, "що чорта не хотів продати, а навчив діла робити".

Глиняний посуд вважається одним із здобутків старовинної культури. З правіків прийшло до нас і мистецтво гончарів, обростаючи в кожному регіоні своїми традиціями, звичаями і повір'ями. Кожне століття, кожна політична доба і специфіка кожного краю наклали на нього свої нашарування. Попри те, що в роки тоталітарної держави й відповідно космополітичної ідеології воно було не в пошані й зазнавало утисків, цей час створив і свої мистецькі вироби, народив і утвердив у нелегкому труді за шматок хліба нових майстрів, які не тільки свято берегли традиції своїх попередників, а й примножували їх у ділі. Відповідно мінялася й ідеологія професії, її морально-етичні засади. Віриться, що до вивчення цих складних процесів ще прилучаться дослідники-науковці. Але час не чекає. Розбудовуючи молоду українську державу, відроджуючи її культуру, ми не можемо жити й далі в національному безпам'ятстві. Тож почесною справою всіх ентузіастів повинно стати вивчення в своїх селах і містах традицій та секретів прадавніх ремесел, що пережили час, суспільні катаклізми й дійшли до наших днів, аби воскреснути й відродитися в нових майстрах. А ще благородніше - допомогти у цьому відродженні. Як це зараз роблять у Бубнівці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Духовні скарби українського народу в житті молоді // Матеріали науково-практичної конференції. - Тернопіль, 1994. - С. 4; 2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. - К., 1993. - С.453; 3. Шульгіна Л. Гончарство в с.Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. - К., 1929; 4. Там само. - С.166; 5. Там само. - С.168; 6. Сумцов Н. Культурные переживания. - К., 1889. - С.351; 7. Александрович Ю. Бубнівське гончарство. - К., 1929. - Ч. 4-5. - С.5; 8. Шульгіна Л. Вказана праця. - С. 113.

Ю.І.Поп

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АВСТРО-УГОРЩИНИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ.

Російські публіцисти систематично звертались до вивчення проблем монархії Габсбургів, близького сусіда, багатонаціональної держави, де більшість населення складали слов'янські народи. Особливо їх інтерес посилювався у зв'язку з реорганізацією Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську державу на основі Австро-угорської Угоди 1867 року і наступним посиленням національної боротьби.¹

На відміну від офіційної Росії, яку проблеми її сусіда цікавили насамперед з точки зору збереження статус-кво в цьому регіоні Європи, російська буржуазно-ліберальна публіцистика стежила за подіями в Австро-Угорщині з неослабним інтересом до національно-визвольного руху слов'янських народів, ставилася з особливою пристрасстю. У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. в дискусію з цих проблем включаються і представники робітничого руху в Росії.

Цей огляд написаний на основі матеріалів, які публікувались в таких журналах як "Вестник Европы", "Русская мысль", "Русское богатство", "Современный мир", "Жизнь", "Новое слово", "Русский вестник", "Образование", "Мир божий". Крім того, нами використані окремі праці російських публіцистів кінця ХІХ-початку ХХ століття.

Своєрідність модернізаційних процесів у Австро-Угорщині полягала в тому, що всі скільки-небудь значні зміни у внутріімперському житті, як і у зовнішній політиці Габсбургської монархії, знаходили своє віддзеркалювання у сфері міжнародних відносин. Невдовзі після утворення дуалістичної держави, в 1871 р., австрійським урядом К.Гогенварта була зроблена спроба досягти подібної угоди з чехами. Вже тоді було ясно, що справа не обмежиться лише врегулюванням австро-угорських відносин. Але ініціатива Гогенварта потерпіла поразку. Російські публіцисти показали, що небезпека втрати гегемонії австрійських німців у Ціслеїтанії (австрійській частині Габсбургської монархії) і угорців у Транслейтанії (угорській половині імперії) визначили наперед крах зусиль, які направлені на вирішення національної проблеми шляхом створення австро-угорсько-чеської державної федерації. Крім внутрішніх причин, невдача Гогенварта була зумовлена відмінами у ставленні національних еліт до зовнішньої політики Австро-Угорщини. Так, поворот в дипломатії, здійснений в 1866-1871рр. рейхсканцлером Ф. Бойстом в бік союзу Австро-Угорщини з Німеччиною викликав негативну реакцію антинімецьки настроєних чехів. Зовсім інакше, ніж Ф.Бойст, розумів австро-угорське співробітництво прем'єр-міністр Д.Андраші, який шукав антиросійського союзу з Німеччиною. В той же час російські публіцисти вказували на швидку модернізацію чеських областей Ціслеїтанії. "Завдяки цьому, - писав близький до кадетів П.Звездич, - вийшло таке співвідношення сил, при якому грубо насильницьке придушення однієї з національностей, які входять до складу Австрії, всіх інших, які виявились з нею під однією і тією ж політичною покрівлею, стає зовсім нелегкою справою"² Цієї ж думки дотримувався і польський соціаліст Л.Василевський, який підкреслював, що "немає тут (в Австро-Угорщині - Ю.П.) і націй настільки слабких, щоб вони самі відчували потяг до нації - представниці вищої культури і інстинктивно шукали б асиміляції з нею".³

Російські публіцисти гостро критикували так звану австрійську "історичну місію", яка зводилася до того, що Австро-Угорщина, як багатонаціональна держава, повинна здійснити ідею братерства народів різних національностей. Тим самим, як підкреслювала офіційна віденська пропаганда, вона повинна була вказати, що національна ідея не повинна мати своїм неодмінним наслідком національну боротьбу. Але виконати це завдання зараз в Австрії неможливо, констатували російські публіцисти. Як вказував

П.Звездич, "Австрія повинна здійснити свою "історичну місію" тільки таким чином, як цього вимагає склад її населення, у якому німецький елемент за своєю чисельністю не може ігнорувати інші елементи і повинен був примиритися з неминучістю культурного росту інших національностей".⁴

Остання третина XIX ст. відзначається в житті чеської нації значними успіхами в розвитку культури і мови. У зв'язку з цим зайве говорити про політику придушення австрійськими властями національної культури в чеських землях. Кроком в русі до культурно-національної автономії можна розглядати "мовні розпорядження" 1897р. прем'єр-міністра К.Бадені, за якими в судових і адміністративних органах чеських земель закріплювалась рівність чеської мови з німецькою. Але ні ці мовні розпорядження, ні нові компромісні рішення, які прямували за ними, не зменшили гостроти національно-політичних відносин між чехами і німцями. В цілому, "національний досвід" Галичини і чеських земель свідчить про те, що паросткам міжнаціональної толерантності, які пробивались тут, було складно протистояти національному "егоїзму" і інерції гегемонізму зі сторони австро-німців, особливо пангерманців.⁵

Гостра дискусія розгорнулася на сторінках російської преси з цих питань внутріполітичного життя Подунайської імперії. Висловлювались діаметрально протилежні точки зору. На сторінках журналу "Жизнь" виступив зі статтею публіцист П.Теплов. У своїй характеристиці політичної ситуації в Австрії в 1897р. він відкрито стає на захист німецької сторони в протистоянні з чехами. На його думку, чехи, як народ більш низької культури, ніж німці, не мають морального права вимагати рівності чеської і німецької мов. Він вважає панування німецької мови в школах, суді та інших установах законним. Розпорядження же Бадені про рівність чеської і німецької мов він охарактеризував як "змову молодочехів з урядом, яка спрямована проти німців і навіть вважав, що "розпорядження Бадені ставлять чехів у більш вигідне положення, ніж німців".⁶ Слов'янську більшість у парламенті він вважав реакційною і вимагав відставки К.Бадені.⁶ Точку зору російського уряду з цього питання підтримував журнал "Мир божий". В одній із статей читаємо: "Криза, яку переживає в цю хвилину Австрія, має величезне значення для всієї Європи, тому що Габсбургська монархія, безперечно, є дуже важливим фактором європейської політики і європейської рівноваги".⁷ На такій же позиції знаходився і "Русский вестник": "Теперішня боротьба національностей в Австро-Угорщині, яка загострюється з кожним днем, як ніколи раніше нагально ставить питання про можливість і способи подальшого існування Австрійської монархії", а тому необхідно, на думку автора статті, "заради того, щоб виграти 20-30 років спокою, зберігати недоторканість Австро-Угорщини".⁸ І навіть "Вестник Европы", який співчував боротьбі слов'янських народів Австро-Угорщини, характеризуючи чеську програму реформування монархії Габсбургів, писав, що здійснення її неможливе, тому що це призвело б до ускладнень в центрі Європи.⁹

Більш глибоко намагалися дослідити цю проблему ліберальні публіцисти. Уже згадуваний нами П.Звездич писав: "Було б великою помилкою розглядати національні протиріччя в Австрії як скороминуче явище, яке може бути ліквідоване якимись половинчатими мірами дії..., було б помилкою розглядати їх як щось штучно створене і гідне одного лише засудження явище".¹⁰ Продовжуючи дослідження цієї теми в іншій статті, автор вказує, що національні рухи в Австрії - результат природного розвитку, явище, яке є наслідком реальних життєвих умов. П.Звездич піддав різкій критиці твердження німецьких шовіністів, що розпорядження К.Бадені про мови ставили під загрозу існування всього німецького народу в Австрії. При цьому він підкреслював, що розпорядження про мови "ні в якому разі не можуть вважатися правопорушенням, хіба що порушенням певної привілеї, а саме привілеї німецьких чиновників у чеських землях".¹¹

Ширше і глибше досліджував ці питання Л.Василевский, автор декількох праць з історії Австро-Угорщини. "Національне питання, - підкреслював він, - є найважливішим моментом, який визначає функціонування системи в Австрії і разом з тим підточує основи

Причини національних конфліктів він вбачав у політиці національного "егоїзму" і першій гегемонії з боку австро-німців. Рівність всіх націй, яка проголошена австрійською конституцією, "залишається у більшості випадків прекрасною фікцією і жертвою буквою; німці, які складають не більше 36% населення, чинять опір "будь-якій спробі здійснити цю рівність у суспільному житті." Австрійський уряд, який захищає позиції німецької меншості, діє за принципом "поділяй і владарюй", - резюмує Л.Василевський.¹² "За таких умов, - продовжував його думку Н.Лагов із "Русского вестника", - прагнення слов'янських народів Австрії вийти з-під німецької опіки є не тільки нормальним, але і законним, якому не можна не співчувати, хоча воно і вносить в існуючий лад гинучої монархії Габсбургів величезну небезпеку. Звичайно, декому ці прагнення слов'ян до незалежності здаються такими, які хочуть взяти верх над історичним правом німців; але в дійсності якраз слов'яни відстоюють тепер знехтувані раніше грубою силою права, звідси і та незламна енергія, з якою вони прагнуть своєї мети. На їх боці право і правда."¹³ На подібних позиціях знаходився і К.Вейдемюллер, який характеризував двоєдину монархію як об'єднання народів, "які тільки історією, її залізним тиском змушені бути частинами єдиної держави, а не ворогами".¹⁴

"Що чекає монархію Габсбургів у майбутньому?" - вкотре ставили перед собою запитання російські публіцисти після бурхливого 1897 року. Значна частина з них схилилася до того, що єдиним порятунком для імперії може бути введення загального виборчого права, яке дозволить "істинним представникам як чеського, так і німецького народів вирішити в парламенті національні проблеми і стати запорукою, якщо не миру, то у всякому випадку терпимого *modus vivendi*",¹⁵ - писав Л.Василевський. У 1907р. в Австрії було введено загальне виборче право, "якому південно-західна сусідка Росії значною мірою зобов'язана визвольному рухові останньої", тобто буржуазно-демократичній революції 1905-1907рр. в Росії, - писав Л.Василевський.¹⁶ Це ж відзначав П.Звездич і ряд інших публіцистів.¹⁷

Сама реформа, перший парламент, вибраний згідно із законом про виборче право, отримали різну оцінку на сторінках російської преси. У буржуазно-ліберальних колах спостерігалось розчарування складом нового парламенту і робились висновки про те, що реформа не вирішила та і не могла вирішити національні проблеми. А.А.Башмаков писав, що найбільше переваг згідно з реформою отримали німці і найменше слов'яни, особливо чехи і українці.¹⁸ Цю думку поділяв і Л.Василевський, коли писав, що виборче право "ніскільки не послабило природніх прагнень ненімецьких національностей до рівності і свободи".¹⁹ "Той, хто чекав, що із введенням загального виборчого права зникне з лиця землі національна проблема, - той, звичайно, помилявся, - писав А.Глебов і тут же додавав, що такі надії могли мати тільки політичні мрійники."²⁰ На думку І.О.Левина, новий парламент був настільки ж безпорадний у вирішенні національних проблем, як і попередній куріальний парламент.²¹ Розглядаючи кризу парламентаризму в Австрії в цілому, П.Звездич відзначав ту обставину, що нездатність парламенту взяти на себе керівництво державними справами країни корінилася в органічних хворобах австрійського державного ладу.²² У статті "Оновлений рейхсрат" Л.Василевський, підводячи підсумки роботи парламенту в період кризи 1897-1899 рр., писав, що процес об'єднання в Австрії тепер далі від свого кінця, ніж будь-коли раніше.²³

Ще одне питання, яке дискутувалось на сторінках російських журналів, - можливість федералізації Австро-Угорщини. "Тепер, - пише П.Звездич, спостерігаючи за політичною боротьбою в Австрії під час кризи 1897 року, - не тільки чехи, але й ряд німецьких органів преси починають розуміти, що федералізація австрійських земель є єдино можливою формою, яка забезпечить політичне існування Австрії."²⁴ Продовжуючи аналіз цієї проблеми, автор констатує в журналі "Мир божий": "Навіть якщо уряду і вдасться досягти тимчасового миру шляхом деяких поступок національностям, криза як і раніше буде загрожувати добробуту і єдності держави... Благополучне вирішення австрійської кризи можливе тільки на шляхах децентралізації."²⁵ А в 1901р. на сторінках

журналу "Жизнь" він констатує, що "розпад Австрії не принесе користі народам, які входять до її складу".²⁶

І.О.Левин в серії статей спробував проаналізувати основні тенденції розвитку австрійської історії, починаючи з революції 1848 р., і накреслити можливі шляхи подальшого розвитку Австро-Угорщини як держави. "Період, коли німецький елемент був пануючим в Австро-Угорщині, вже давно минув, - пише він. Угода 1867 р. між Австрією і Угорщиною була першим офіційним визнанням неможливості онімечити всю Австро-Угорщину, але містила в собі ту помилку, що намагалась зберегти панування німецького елемента в Ціслейтанії ціною видачі угорцям всієї Транслейтанії. Минулі десятиліття показали, що поділ політичного панування між німцями і угорцями не зупинив національного розвитку слов'янських народів Австрії. Німці в Австрії тепер не тільки не можуть думати про підкорення собі слов'ян, але, навпаки, зайняті захистом своїх прав від натиску слов'ян... Ріст і значення слов'янських елементів у Австро-Угорщині і ставить перед цією імперією необхідність переходу від дуалізму, на якому тепер базується її лад, до іншої форми, більш справедливої в національному відношенні. Без сумніву, час дуалізму в Австро-Угорщині повинен закінчитися в найближчому майбутньому."²⁷ Хоча, мабуть, і сам Левін не вірив у реальність своїх надій. І вже в статті, написаній у Відні влітку 1913 р., він констатує: "Якщо б у верхах австрійської бюрократії було більше людей, які розуміють, що для здоров'я держави більш важлива законодавча робота парламенту, ніж пільги бюрократії, вирішення національної проблеми здійснювалося б в Австрії більш швидкими темпами, ніж тепер".²⁸

Майбутнє Австро-Угорщини темне і незрозуміле, доходить висновку Л.Василевський. "У політичних питаннях з їх страшною складністю прогнозувати взагалі важко, а тим важче робити такі прогнози щодо такої різної в багатьох відношеннях країни, як Австрія. Передбачити образ майбутнього ладу в Австрії, або хоча б відповісти на питання, розпадеться вона на окремі частини або піде і далі шляхом централізації, справа майже неможлива".²⁹

Увага російських публіцистів, в першу чергу близьких до соціал-демократичних кіл Росії, була звернена і до проблем робітничого руху багатонаціональної імперії. "Робітничий клас і соціал-демократія у внутрішній політиці Австрії в останній час відіграють надзвичайно велику роль", - пише К.Вейдемюллер.³⁰ Природно, що національне питання в Австро-Угорщині, відношення до нього соціал-демократичної партії стали однією із важливих тем російської публіцистики початку ХХ століття. На думку М. Ратнера, Ціслейтанія "являє собою справжню лабораторію сучасного національного будівництва",³¹ а "національне питання набуває важливого значення для самого пролетаріату - цього головного носія соціального руху", - констатує А.Глебов.³² "Перед австрійською соціал-демократичною партією на початку століття стояло надзвичайно складне завдання, - пише П.Звездич, - об'єднати пролетаріат ворогуючих між собою націй".³³

На сторінках російських журналів простежується сам процес утворення, росту і розвитку партії робітничого класу в багатонаціональній монархії Габсбургів. "Таким чином, - пише Л.Василевський, - з національним питанням австрійська соціал-демократія вперше віч-на-віч зустрілась в області організаційних питань".³⁴ М.Ратнер, досліджуючи національні проблеми Австрії, у питанні функціонування австрійської соціал-демократичної партії доходить висновку, що в національному відношенні соціал-демократія являє собою ніби маленький місцевий інтернаціонал, федерацію національних соціал-демократичних організацій: німецької, чеської, польської, русинської, південнослов'янської, італійської. Ці партії в національних питаннях повністю автономні, а в питаннях політичних, економічних і соціальних виступають солідарно, як єдиний союз. Такий організаційний принцип знаходиться у повній відповідності з програмою національної автономії, яку прийняла австрійська соціал-демократична партія для

вирішення національного питання монархії, хоча "в самій партії не раз виникали суперечності саме через національні проблеми".³⁵

Австрійська дійсність вимагала розробки національної програми, яка б мала практичне значення для всіх без винятку народів Австрії. "Національне питання в Австрії, - пише Л.Василевський, - злободенне, яке експлуатується політиками всіх можливих відтінків, це питання, на яке кожен політик, в тому числі, звичайно, і політик соціалістичного табору, повинен реагувати не абстрактними формулами, а абсолютно реальною програмою".³⁶ Такої ж думки дотримується і М.Ратнер.³⁷ На думку Л.Василевського, програма повинна забезпечити свободу і рівність всіх націй і національних меншин у державі. А це не просто зробити в Австро-Угорщині. "Крім зовнішніх перешкод, є ще серйозні внутрішні проблеми, які полягають у тому, що територіальний і національний поділ в Австрії не збігаються один з одним... Яке ж це буде вирішення питання, який нарешті спокій принесе автономія областей, із яких кожна сама по собі стане ареною національної ворожнечі і національного гніту? У кожній автономній області знадобилося б утворити нові законодавчі органи, які б регулювали взаємовідносини національностей в межах даної області і стояли б на сторожі мирного і справедливого співжиття в ній окремих мовних і етнічних груп. Очевидно, рішення повинні бути направлені не в бік автономії областей, а в бік автономії національностей, що, звичайно, ще більше ускладнює завдання".³⁸ На думку М.Ратнера, Л.Василевського і інших така програма була прийнята на загальноавстрійському з'їзді соціал-демократії в Брюнні в 1899р. Аналізуючи хід дебатів і саму програму, М.Ратнер відзначав її компромісний характер. Компроміс був досягнутий між прихильниками територіальної і культурно-національної автономії. "Тепер ідея національної автономії включена в програму сильної, могутньої партії, в соціал-демократичну програму",³⁹ - пише С.Лозинський. Звичайно, "майже ніхто не вбачав у цій програмі спробу увіковічнити політичне існування Австрії, сприяти її розвитку, могутності і життєвості",⁴⁰ - констатує Л.Василевський. Програма не зняла протиріч між окремими національними загонами соціал-демократії імперії, в першу чергу, між чеською і німецькою соціал-демократією. Широкий резонанс в російській публіцистиці викликали праці К.Реннера і О.Бауера та ідеї, які автори формулювали в них. У праці "Держава і нація" (1899р.) і інших дослідженнях Реннер розробив план перетворення дуалістичної монархії. В основі поглядів Реннера на національне питання в той час лежала концепція "принципу персональності", згідно якої окремим національностям імперії пропонувалося надати не територіальну автономію, а забезпечити захист представників кожної національності у всіх частинах Австро-Угорщини. Такого положення, на думку Реннера, можна було досягти шляхом перетворення кожної із національностей у правовий суб'єкт.

На відміну від Бауера, який обстоював автономію по національним округам, Реннер на основі концепції "органічного законодавства" виступав за правове регулювання відносин між різними націями Австро-Угорщини. В наступних працях, а саме в книзі "Боротьба націй в Австрії за державу" (1902р.), Реннер певною мірою відійшов від своїх теоретичних розробок на догоду практичним розрахункам, що з ним відбувалося постійно протягом його довгого життя, він розробив план подвійної організації Австро-Угорщини по адміністративним областям і національному принципу. Згідно цього плану, передбачався поділ імперії на самокеровні округи, які включають у себе по можливості представників однієї національності. Тобто Реннер допускав здійснення територіального принципу. В тих округах, де жодна із національностей не переважала, Реннер пропонував здійснити "принцип персональності". В кожному такому окрузі представники національних груп повинні були вирішувати свої національні справи в рамках округу, створюючи національні корпорації, які б приєднувались до великого організму всієї нації або національності. Ці останні національні об'єднання повинні були, за Реннером, займатися питаннями, пов'язаними з національною культурою.

У цьому і полягала горезвісна концепція "культурно-національної автономії" австрійської соціал-демократії, головним автором якої деякі дослідники помилково називають не Реннера, а Бауера. Концепція культурно-національної автономії Реннера, заснована на "принципі територіальності", здається актуальною. Організацію держави не за національними регіонами, як це було здійснено більшовиками, а за адміністративними округами, без поділу націй і національностей на "малі" і "великі", можна вважати більш розумною в плані переборення націоналістичних і сепаратистських проявів. Здійснення такого плану, однак, зустрічало ряд перешкод. Реннер, зокрема, явно недооцінював силу націоналістичних стремлінь "молодих" національностей Австро-Угорщини; їх прагнення до власної національної держави, хоча в боротьбі з чеськими соціалістами Реннер і Бауер виступали не стільки інтернаціоналістами, скільки захисниками позицій німецької "соціал-демократії в Австрії", свідченням чого є початок видання в 1907р. теоретичного органу німецької соціал-демократії журналу "Дер Кампф".⁴¹ Праці Реннера, а потім і Бауера, з національного питання викликали критику з боку і російських публіцистів.

Критиці було піддано особисті погляди К.Реннера і О.Бауера. Л.Василевський називає К.Реннера австрійським патріотом, який зовсім не помічає прагнення майже всіх народів Австрії до центрів поза межами монархії. А книга К.Реннера (Р.Шпрінгера) "Боротьба народів Австрії за державу" "містить у собі багато цікавих і повчальних доказів економічного і історичного характеру, які підібрані так вміло, що цим маскується вся тенденційність поглядів Шпрінгера, який прагне будь-що врятувати Австрію від плачевної участі, якою загрожує їй подальше загострення внутрішніх національних протиріч і зовнішньої австро-угорської кризи." Сумнівно, - підсумовує Л.Василевський, - щоб австрійські соціал-демократи поділяли точку зору Р.Шпрінгера, "тому що для них, прихильників реальної політики, яка відповідає інтересам робітничого класу і визвольним прагненням народів, "подунайська федерація" не може бути тим ідеалом, яким вона є в очах Шпрінгера, полум'яного австрійського патріота, незважаючи на його соціал-демократичні симпатії".⁴²

Критикуючи ряд положень культурно-національної автономії Реннера, Л.Василевський, П.Звездич, А.Глебов, Н.Штрассер врешті-решт ставали на позиції останньої. Про це найбільш яскраво свідчить висновок М.Ратнера: "Це єдино можливе вирішення національного питання, яке може бути узгоджене з найвищим виявом соціальної думки - з соціалістичним світоглядом".⁴³

Природньо, що національна боротьба, яка майже не припинялася в Австро-Угорщині, проникла і в ряди пролетаріату. "І тут вона, - за словами А.Глебова, - зробила ту ж саму руйнівну дію, яку ми спостерігаємо на всьому державному організмі".⁴⁴ Найбільш гострі суперечки між чеськими і німецькими соціал-демократами спричинило питання шкіл чеської національної меншості у Відні, де проживало більше 100 тис. чехів (102974). Цікаво характеризує це питання А.Глебов, який уважно стежив за розвитком подій в Австрії. Він пише: "Боротьба за національну школу зводиться до боротьби за школу для меншості. Ця боротьба головним чином і накладає свій відбиток на сучасну національну боротьбу в Австрії. Тепер боротьба ведеться не на всій державній території, а в окремих общинах, не за національні права взагалі, а тільки за школу в певній общині. Але по суті це та ж велика боротьба австрійських народів за своє національне існування".⁴⁵ Таким чином, мовний, шкільний конфлікт приховував у собі соціальний характер.

З цього питання розгорнулася гостра полеміка у засобах масової інформації, в тому числі і на сторінках російських журналів. Російські публіцисти виступали на захист прав національних меншостей, але, як пише Н.Караваєв із Відня, "Більшість переконана в тому, що вона (боротьба - Ю.П.) припиниться хіба що тільки з введенням національної автономії, із заміною централізму федеративним ладом".⁴⁶

Конфлікт через школи для національних меншостей засвідчив посилення націоналізму як в керівництві австрійської, так і чехослов'янської соціал-демократичних

партіях. Чеський націоналізм був відповіддю на німецький шовінізм у цьому питанні. У свою чергу, чехи взяли курс на подальше розмежування від австрійської партії на національне розмежування і в інших робітничих організаціях, які ще вважалися єдиними, і першими тут стають профспілки, керовані соціал-демократією. Посилаючись на федералізацію партії, матеріальні вигоди, чеські соціал-демократи в 1910р. прийняли рішення про поділ профспілкових організацій. Оцінюючи дії сторін у профспілковому конфлікті, російські публіцисти розділили свої симпатії. Негативне ставлення до позиції чехів висловила Н.Штрассер, заявляючи, що "... цим порушуються і принципово, і практично основи австрійського робітничого руху. На цьому ґрунті росло і загострювалося чеське питання в партії. Національні протиріччя вже послабили партію зсередини, а поділ профспілок за національностями нічого, крім шкоди, австрійському робітничому рухові не принесе".⁴⁷

Однако автор розуміє реалії імперії, коли пише, що "чеський сепаратизм - не партійна хвороба; корені його сягають в історію, яка зв'язала два народи такими тісними стосунками, які часто створюють замість братерства і любові ворожість і ненависть".⁴⁸ У гострій полеміці з чеськими соціал-демократами їх німецькі колеги не змогли навести достатньо аргументів для підтвердження інтернаціоналізму австрійських соціалістів, як результат "... сьогодні більшість чеських соціал-демократів знаходиться у відкритій війні з загальноавстрійською партією", - констатував у листі із Відня Л.Василевський,⁴⁹ а "австрійська соціал-демократія як єдина партія існує хіба що тільки на папері",⁵⁰ - писав у свою чергу А.Глебов, поділяючи позицію чеських соціалістів.

"Що чекає Австро-Угорщину у майбутньому?", - вкотре ставили перед собою це питання російські публіцисти. "Тепер дрібними поступками навряд чи можна буде чогонебудь досягти. Здається, наступив той момент, коли Австрія змушена буде вирішити національне питання, якщо хоче піти далі у своєму державному розвитку".⁵¹ Чи можна це зробити? Запитували себе російські публіцисти. М.Ратнер у листі із Відня пише: "Очевидно, не розпуском парламенту, не мистецтвом розрубувати гордієві політичні вузли, які природно зав'язані, вирішуються проблеми сучасного суспільного і державного життя. Необхідна серйозна політична творчість, до якої нездатна правляча бюрократія".⁵²

Таким чином, аналіз російської преси засвідчує, що російські публіцисти комплекс національних проблем в монархії Габсбургів бачили глибше і точніше, ніж їх австрійські колеги. Головне полягало в тому, що вони дивилися на багатонаціональну державу очима зовнішнього спостерігача, який невідкладний тиску однієї із сторін у внутрішньо-політичному протистоянні в Австрії. Вони були майже одностайні в тому, що порятунок багатонаціональної імперії у глибоких соціальних, економічних та політичних реформах, хоча не бачили сил, які здатні були розробити і здійснити національно-державні реформи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Турок В.М. Проблемы дуализма в русской дореволюционной историографии. - М., 1967. - С.23; 2. Государственный строй и политические партии в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах. - СПб., 1905. - Т.1. - С.8; 3. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. - СПб., 1906. - С.45; 4. Государственный строй и политические партии в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах. - С.10; 5. В Австрии. /Австрийский кризис/. // Мир божий. - 1899. №7. - С.53; 6. Теплов П. Политическая жизнь в Австрии в 1897 году. // Жизнь. - 1898. - № 5. - С.184, 339; 7. В Австрии. /Австрийский кризис/. // Мир божий. - 1899. №7. - С.50; 8. Будущность Австрийской монархии. // Русский вестник. - 1898. Т.256. - С.293-297; 9. А.Г. Спор о языках в Австрии. // Вестник Европы. - 1900. - №12. - С.825; 10. Государственный строй и политические партии в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах. - С.107; 11. Звездич П. Торжество чешской национальности и федералистические устремления чехов. // Русское богатство. - 1897. - №9. - С.62; 12. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. - С.45-48; 13. Лагов Н. Агония Австрии. // Русский вестник. - 1901. - №4. - С.563-564; 14. Вейдемюллер К. За рубежом. Внешняя и

внутренняя политика Австро-Венгрии. // Современный мир. - 1909. - №3. - С.100; 15. Василевский Л. Из Австрии. Политическая эволюция современной Чехии. // Новое слово. - октябрь 1897. - кн.1. - С.175; 16. Василевский Л. Обновленный рейхсрат. // Русское богатство. - 1907. - №11. - С.69; 17. // Образование. - 1907. - №2. - С. 138; 18. Башмаков А.А. Избирательная реформа в Австрии. - СПб., 1907. - С.22; 19. Василевский Л. Обновленный рейхсрат. // Русское богатство. - 1907. - №11. - С.71; 20. Глебов А. Новый парламент. // Русская мысль. - 1911, кн.10. - С.65; 21. Левин М. Австрийские дела. // Русская мысль. - 1913, кн.9. - С.10; 22. Звездич П. "Историческая миссия" Австрии. // Русское богатство. - 1897. - №12. - С.121; 23. Василевский Л. Обновленный рейхсрат. // Русское богатство. - 1907. - №11. - С.50; 24. Звездич П. Торжество чешской национальности и федералистические устремления чехов. // Русское богатство. - 1897. - №9. - С.77; 25. Звездич П. В Австрии. // Мир божий. - 1899. - №7. - С.52-53; 26. Звездич П. Результаты выборов в Австрии. // Жизнь. - 1901. Т. IV. - С.390; 27. Левин И.О. Некоторые политические итоги и перспективы. // Русская мысль. - 1913. Кн.2. - С.4-5; 28. Левин И.О. Австрийские дела. - С.10; 29. Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы. - С.50-51; 30. К.Ведмюллер. За рубежом. Внешняя и внутренняя политика Австро-Венгрии. // Современный мир. - 1909. - №3. - С.102; 31. Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии. // Вестник Европы. - 1911. кн.1. - С.142; 32. Глебов А. Профессиональное рабочее движение и национальные противоречия. // Русская мысль. - 1910. - №12. - С.82; 33. Звездич П. Избирательная система в австрийском парламенте. // Образование. - 1906. - №2, отд.2. - С.141; 34. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты. // Русское богатство. - 1906. - №9. - С.50; 35. Ратнер М. Национальные и политические моменты в парламентской жизни Австрии. // Вестник Европы. - 1911. кн.1. - С.149; 37. Ратнер М. Национальный вопрос в свете социалистического мировоззрения. // Русское богатство. - 1908. - №2. - С.54; 38. Василевский Л. Австро-Венгрия. - С.49-50; 39. Лозинский С.Г. Национальный вопрос и политические партии в Австрии. - М., 1907. - С.80; 40. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты. // Русское богатство. - 1906. - №9. - С.59; 41. Кретиный С.В. Карл Реннер: жизнь и деятельность. // Новая и новейшая история. - 1999. №5. - С.118-119; 42. Василевский Л. Национальный вопрос и Австрийские социалисты. // Русское богатство. - 1906. №9. - С.64; 43. // Русское богатство. - 1908. №4. - С.167, 171, Див: Формы национального движения в современных государствах. Под. Ред. Кастелянского А.И. - СПб., 1910. - С.810; 44. Глебов А. Профессиональное рабочее движение и национальные противоречия. // Русская мысль. - 1910. №12. - С.76; 45. Глебов А. Борьба за национальную школу в Австрии. // Русская мысль. - 1912. кн.8., отд.2. - С.76; 46. Караваев А. Сорок лет австрийской всеобщей народной школы. // Современный мир. - 1910. №5., отд.2. - С.27; 47. Штрассер Н. Письмо из Австрии. // Вестник Европы. - 1912. кн.1. - С.356; 48. Там само. - С.363; 49. Василевский Л. Накануне новых выборов в парламент. // Русское богатство. - 1911. №5. - С.74; 50. Глебов А. Профессиональное рабочее движение национальные противоречия. // Русская мысль. - 1910. №12. - С.78; 51. Там само. - С.79; 52. Ратнер М. Парламентские выборы в Австрии. Письмо из Вены. // Вестник Европы. - 1911. Июль. - С.326.

О.П. Шкробтак

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ У 1946-1959 РОКАХ

В історії зовнішньополітичної діяльності франкістської Іспанії чітко вирізняється 5 періодів: 1) 1936-1939р.р. – громадянська війна та орієнтація на держави осі; 2) 1939-1945р.р. – політика нейтралітету та “невоюючої країни”; 3) 1946-1950р.р. – період міжнародної ізоляції; 4) 1950-1959р.р. – визнання більшістю країн ООН франкістського режиму та входження Іспанії у провідні міжнародні організації; 5) 1960-1975р.р. – період десарполізму.¹

З кінця 1943 р. СРСР розпочав активну дипломатичну підготовку на предмет ідентифікації франкістського режиму як фашистського, що забезпечило б його відповідне покарання та міжнародну ізоляцію. Окрім цього, у 1944 р. за вказівкою Москви і при її різнобічній ідеологічній та матеріальній допомозі відновилась на території Іспанії широкомасштабна партизанська війна проти режиму Франко, яка тривала до 1951 р.²

Ставлення країн антигітлерівської коаліції до ініціатив Радянського Союзу було різним. Англія в особі У.Черчілля висловлювалась за розуміння проблем іспанського режиму. Англійський прем'єр навіть підкреслював можливість створення з Іспанією спільного антикомуністичного альянсу. Натомість президент США Ф.Рузвельт, даючи інструкції новому американському послу в Іспанії А. Армюру, наголосив у березні 1945 р., що в “об'єднаних націях нема місця для уряду, що утворений на фашистських засадах”.³

На Потсдамській конференції після довгих дискусій її учасники прийняли антиіспанську резолюцію, що унеможливлювала вступ Іспанії в ООН.⁴

Ряд держав вдалися до дій, адекватних рішенням голів трьох держав у Потсдамі. Так, 1 березня 1946 р. французький уряд, керований генералом де Голлем, заклав франко-іспанський кордон. У квітні цього ж року східноєвропейські країни, що опинилися у зоні впливу СРСР, розірвали в односторонньому порядку дипломатичні відносини з Іспанією. США, Англія та Франція опублікували заяву, в якій висловлювали сподівання, що іспанці мирно усунуть режим Франко і утворять Тимчасовий уряд, який проведе вільні вибори.⁵

Нарешті, розгляд "іспанського питання" в ООН, ініційований Радянським Союзом, завершився прийняттям у грудні 1946 р. резолюції, за якою франкістський режим визнавався фашистським та причетним до розв'язання другої світової війни. Країнам-членам ООН пропонувалось згорнути стосунки з Іспанією, відкликати своїх амбасадорів. Іспанія позбавлялась також права стати членом ООН та вступати у міжнародні організації, що діяли під її егідою.⁶

Міжнародний бойкот стосовно Іспанії вилився також в те, що на неї не було поширено дію "плану Маршалла".

Так почався складний для Іспанії період міжнародної ізоляції. На велелюдному мітингу (500 тис. чол.), що відбувся на Пласа-де-Оріенте, каудильйо у відповідь на оонівську резолюцію заявив: "...Не може не дивувати те, що відбувається в ООН щодо Іспанії. І це тоді, коли 12 націй, недавно незалежних, піддані комуністичному терору та переслідуванням". Резолюцію ООН він розцінив як пряме втручання у внутрішні справи іспанців і закликав їх до єдності.⁷

Політика ізоляції призвела до майже повного згортання зовнішньоторговельних стосунків, що суттєво ускладнило внутрішнє становище в Іспанії, особливо на продовольчому ринку. На допомогу прийшла пероністська Аргентина, яка не пристала до резолюції ООН. За аргентино-іспанською угодою, підписаною 30 жовтня 1946 р., франкістський уряд отримав кредит у 350 млн. песо для закупівлі на аргентинському ринку 400 тис. т. пшениці, 120 тис. т. кукурудзи, 20 тис. т. мороженого м'яса, 5 тис. т. солонини, 10 тис. т. чечевиці, 50 тис. ящиків яєць, понад 8 тис. т. масла, посівне зерно та інші товари. Впродовж 1947-1948 рр. Іспанія та Аргентина продовжували співпрацю, уклавши ще ряд торговельних угод. Договір від 9 квітня 1948 р., що отримав назву протоколу Франко-Перон, передбачав пролонгацію поставок пшениці в рахунок аргентинських кредитів аж до 1951 р. Натомість Іспанія оголосила ряд своїх портів та міст, наприклад, Кадіс та Барселону, порто-франко для торгівлі з Аргентиною. Правда, варто зауважити, що Аргентина все ж переслідувала свої корисливі цілі, оскільки згодом зажадала повернення кредитів у доларах, тоді як у договорах розрахунки проводились у песо або песетах. До того ж закупівельні ціни на аргентинську пшеницю виявилися завищеними вп'ятеро.⁸

Не пристала до антиіспанської резолюції ООН і Португалія, яка у 1948 р. пролонгувала на 10 років "іберійський пакт", укладений Франко і Салазаром у роки другої світової війни. У 1954 р. було укладено нову угоду про координацію дій генштабів збройних сил обох країн, яка започаткувала щорічні консультації вищих військових функціонерів Іспанії та Португалії. У 1957 р. в рамках "іберійського блоку" створено спеціальний міністерський комітет з питань економічної політики та співпраці з європейськими економічними структурами.⁹

Міжнародні санкції щодо франкістської Іспанії не припинялись. Так, конференція, що відбулася у серпні-вересні 1947 р. у Парижі за участю представників Франції, Англії, США, СРСР, висунула вимогу до уряду Іспанії звільнити окуповану нею у 1940 р. зону Танжера. Натомість учасники конференції оголосили створення у зоні Танжера тимчасового уряду та відновлення міжнародної системи правління від 1923 р., марокканський султан поновлювався у своїх правах. Іспанія, незважаючи на її протести, не брала участі у конференції. Вона негайно вивела свої війська з цієї зони.

Проте СРСР вимагав також, щоб іспанці були виведені зі складу танжерської адміністрації. Але іспанці становили більшу частину європейського населення цього міста, крім того, Іспанія постачала туди продовольство. Тому три західні держави відмовилися погодитись на вимогу СРСР про виведення іспанців з адміністрації і згодились лише на те, щоб не запрошувати Іспанію на конференцію, яка мала остаточно визначити статус цієї зони. Конференція мала відбутися не далі як через 6 місяців. Але ця конференція так і не відбулася, і тимчасовий статус Танжера залишився.¹⁰

На танжерській проблемі була зав'язана і інша – марокканська. Марокко все ще залишалось головним пріоритетом для військових Іспанії взагалі, і для каудильйо, зокрема. Саме тут у Марокко він здобув славу найуспішнішого генерала. Під контролем Іспанії знаходилась північна частина марокканської території з населенням в 1 млн. чол. За іспано-французькою конвенцією про розділ Марокко (1912 р.) марокканська територія була фактично колонією Іспанії, хоча юридично вважалась володінням марокканського султана. Іспанський уряд з хвилюванням спостерігав за піднесенням національно-визвольного руху, зокрема, у французькій частині Марокко. Не можна сказати, що керівник Іспанії Ф. Франко володів заздалегідь продуманою стратегією стосовно протекторату у Марокко. Він розумів, що втримати його не вдасться, все ж сподівався на поступовість цього процесу (в межах 25 років). Проте історичні реалії виявились сильнішими. 7 квітня 1956 р. за обопільною іспано-марокканською угодою було визнано незалежність і повний суверенітет Марокко з усією приналежною атрибутикою (власними: зовнішньою політикою, армією, територією). Проте міста Мелілья, Сетуа та район Іфні залишались під управлінням Іспанії.¹¹

Програвши битву на міжнародній арені, франкістський уряд приділяв значну увагу ідеологічному обґрунтуванню нової держави. У цьому контексті продовжувався діалог з Ватиканом, ряд попередніх угод з яким було підписано ще у 1941, 1946, 1950 роках. За ними значно розширювались, з одного боку, повноваження католицької церкви та кліру у сфері освіти, релігійного виховання у іспанських збройних силах, з іншого, посилювалась роль держави у суто конфесійних справах, наприклад, право світської влади призначати єпископів. Укладенню конкордату передувала копітка підготовча робота. В Іспанії працювала спеціальна комісія, яка 6 квітня 1951 р. вручила проект конкордату папі Пію XII. Основна проблема на шляху його ратифікації полягала у правах протестантських общин, на суворому дотриманні яких наполягали США.¹²

27 серпня 1953 р. було підписано конкордат між Іспанією та Ватиканом. По суті, договір лише підтверджував характер стосунків між церквою та державою при франкістському режимі. Разом з тим підписання конкордату стало подією першочергового значення, яка зміцнила міжнародні позиції Іспанії. У своєму посланні до кортесів з нагоди підписання конкордату голова держави Ф. Франко перерахував заходи іспанських урядів “щодо ліквідації сектантського законодавства республіки”: відміна закону про розлучення та цивільний шлюб, про конгрегації, про відновлення “Товариства Ісуса”, введення релігійної освіти у всіх навчальних закладах, надання орденам та конгрегаціям прав на створення та утримання власних шкіл, відновлення бюджетних витрат на потреби церкви, відбудова культових споруд, що постраждали у ході громадянської війни. Існувала також угода між Іспанією та Ватиканом від 7 червня 1941 р. про призначення єпископів, за якою папський нунцій погоджував з іспанським урядом список з 6 кандидатів, папа вибирав з цього списку 3 кандидати і, нарешті, Ф. Франко вибирав з цих трьох одного.¹³

В конкордаті за католицькою церквою визнавались великі юридичні права. Гарантувався статус орденів, релігійних асоціацій та їх майна (ст.4); культові споруди, резиденції церковних ієрархів, приміщення вищих церковних навчальних закладів звільнялись від оподаткування (ст.20); їм забезпечувались державні дотації (ст.18-19); підтверджувались права церкви у сфері освіти (ст.26-27). Спеціально обумовлювався

також у ст.6 конкордату обов'язок кліру щоденно проводити молитви за Іспанію і главу держави відповідно до "традиційної формули та вимог святої літургії."¹⁴

Наступна дипломатична колізія франкістської Іспанії пов'язана з утворенням держави Ізраїль та першою арабо-ізраїльською війною. Режим Ф.Франко зберіг непогані стосунки з арабськими державами, тому відкрите визнання Ізраїлю могло завадити його позитивному іміджу у арабському світі. Проте Іспанія була поставлена у скрутне становище самими ізраїльськими урядовцями, які зайняли ворожу позицію щодо "іспанського питання" в ООН. Моше Шарет – представник Ізраїлю в ООН у телеграмі прем'єру Бен Гуріону писав: "Наша думка така, що Франко – союзник Гітлера". Хоча Ізраїль не стверджував, що іспанський режим прямо причетний до переслідувань та фізичного винищення євреїв, але співпраця з країнами осі дозволяла їм інкримінувати Іспанії відповідальність за холокост. На той час фактична сторона цієї справи була ще маловідома. Нині є всі підстави стверджувати, що режим Франко не вводив антисемітських законів не тільки на території власної держави, але навіть у Танжері. Більше того, Іспанії вдалось різними шляхами врятувати від депортації, а, отже, від смерті 3800 євреїв; доведено, що 801 іспанський єврей був репатрійований з Франції та Греції; 155 чол. були врятовані від таборів смерті; 2795 іспанських євреїв отримали захисні протекційні документи від режиму Франко. Іспанія використовувалась також єврейськими біженцями як транзитна територія. Загальна кількість євреїв, що скористалась даною ситуацією, обліковується від 37000 до 50000 чол.¹⁵

"Холодна війна", конкретизація якої припадає на 1947 р., спричинилася до різних перемін у взаєминах між франкістською державою та міжнародним співтовариством. Окрім зовнішніх факторів, пов'язаних з глобальною конфронтацією двох світових систем, непересічну роль у цих зрушеннях зіграла поступова та послідовна лібералізація франкістських державних структур, відновлення монархічного устрою в Іспанії відповідно до закону про престолонаслідування від 1947 р. Глава держави Ф.Франко, позитивно оцінюючи налагодження стосунків із західними демократіями, все ж наголошував на тому, що неодмінною умовою цієї співпраці залишається невтручання іноземних держав у внутрішні справи Іспанії.

Вирішальним фактором виходу з ізоляції та інтеграції Іспанії у європейські та світові організації стала співпраця з Сполученими Штатами, спорадичні контакти з якими, здебільшого у військовій сфері, почалися з 1947 р., а регулярні - з 1950 р. У 1947 р. з візитами у Мадриді побувало ряд відомих конгресменів, у наступному – командувач Середземноморським флотом США адмірал Ф. Шерман. Адмірал переслідував конкретну мету - в'яснити можливість укладення двосторонньої угоди, яка б дозволила розмістити на іспанській території військові бази в обмін на американську військову та економічну допомогу. З деякими візитерами зустрічався каудильйо. Він заявив: "Іспанія є атлантичною державою. Ми не можемо змінити закони географії. Перепони, які, можливо, постануть на шляху до взаєморозуміння, йтимуть не від нас. Але ми не можемо не поставити першу умову нашої співпраці: збереження за нами права управляти своєю країною так, як ми цього хочемо."¹⁶

Своєрідним каталізатором американо-іспанського діалогу стала корейська війна. Проіспанська політика США увінчалась успіхом. 4 листопада 1950 р. Генеральна Асамблея ООН (39-"за"; 10 - "проти"; 12 - "утрималось") схвалила з подання 7 латиноамериканських держав текст резолюції, яка скасовувала рішення ООН від 1947 р. про відкликання послів з Мадрида та позбавлення Іспанії права брати участь у міжнародних організаціях. Одним із перших послів західних держав, що вручив вірчі грамоти, був посол США Стентон Гриффис. США, щоправда, наполягали на одній умові, яка стосувалася ширших прав представників різних конфесій. Режим відхилив цю вимогу. У листі до Г.Трумена каудильйо підкреслював релігійну єдність іспанської нації на відміну від релігійного плюралізму, що існує у США. Тоді ж Іспанія стала членом ФАО, у 1951 р. - Міжнародної організації цивільної авіації, у 1952 р. - ЮНЕСКО.¹⁷

У 1950 р. адміністрація Трумена прийняла рішення про виділення Іспанії позики в розмірі 62,5 млн. дол., у 1951 р. – 100 млн. дол., у червні 1952 р. ця сума була збільшена до 125 млн. дол. По-різному оцінюється американська фінансова допомога. Цікавою є позиція самого Ф.Франко щодо американської допомоги, яку він висловив у травні 1949 р.: “Сподівання на подарунки аморальні і це не в натурі іспанців. Ми не відмовимося від іноземної допомоги, тому що це прискорить темп нашої відбудови, але якщо ця допомога супроводжуватиметься шантажем, ми відкинемо її і будемо домагатися своєї незмінної мети самі, хоч і повільніше.”¹⁸ Відомий російський іспаніст С.П.Пожарська справедливо зауважує, що проникнення іноземного капіталу (в основному американського) в іспанську економіку вимивало залишкові елементи автаркії, а інтернаціоналізація економічних проблем в Іспанії виявилася тим стимулом, що спричинив політичну еволюцію режиму по шляху наближення до західної політичної та економічної моделі.¹⁹ Іспанський історик та економіст Р. Тамамес вважає американську допомогу малозначущою для розвитку його країни, навіть мізерною, особливо у порівнянні з допомогою США західноєвропейським країнам за планом Маршалла. США, на його думку, збували в Іспанії свою надлишкову продукцію (бавовна та соєва олія складала 50% допомоги). Така допомога лише послабила продовольчу проблему в Іспанії, дозволивши стабілізувати ціни на продовольчому ринку впродовж 1951-1956 рр. та зменшити квоти продуктів, що розподілялись за картками.²⁰

Варто наголосити на тому, що керівник Іспанії Ф.Франко повадився досить незалежно, йдучи на переговори з західними державами, у тому числі з США. Він підкреслював цим, що змінилися вони, але не принципи та позиція Іспанії. Так, на іспано-американських переговорах виникла гостра полеміка навколо питання про масштаби та характер американської допомоги. Іспанська делегація наполягала на регулярній допомозі США, а також на тому, щоб створення військових баз на півострові прямо залежало від розробки конкретних програм допомоги. Американці погодилися.²¹

Виступаючи у кортесах з нагоди підписання договору з США, каудильйо зазначив, що зовнішня політика режиму у роки громадянської війни і у роки другої світової війни була незмінною і слугувала гідності, величі та прогресу нації. Нині Європа поділена на переможців та переможених, вона виведена з рівноваги амбіціями СРСР. Цей фактор спричинив лінію поведінки Іспанії у стосунках з Європою. Укладаючи договір з США, іспанська нація перш за все відстоює свої власні інтереси і водночас інтереси оборони Заходу і робить це у рамках дотримання нашого непохитного суверенітету. Договір зі США започатковує добрі стосунки між іспанським та американським народами. Він також зміцнює “іберійський блок”.²²

26 вересня 1953 р. було підписано договір між Іспанією та США. Він складався з трьох угод: а/ про взаємну безпеку; б/ про економічну допомогу; в/ про оборону. Загальна сума американських видатків складала за договором на наступні чотири роки 465 млн. дол. США несли витрати на створення інфраструктури військового значення, будівництво доріг, портів, оборонних об'єктів. Американські зобов'язання поширювалися на поставки військової техніки, зброї та спорядження для переоснащення іспанської армії. Натомість Іспанія дала згоду на створення ряду військово-повітряних та військово-морських баз. Мадрид надавав привілеї та пільги іноземному капіталу, знижував митні тарифи, вводив преференційну систему оплати та розрахунків при закупівлі американцями іспанських матеріалів.²³

Два роки поспіль Іспанія була включена у список з 16 країн – майбутніх членів ООН. У грудні 1955 р. Іспанія стала повноцінним членом цієї міжнародної організації. Каудильйо заявив, що це є справедливим актом, хоча й запізнитим. “Ми йдемо в ООН з чистим сумлінням і відкритим серцем, без інших прагнень, окрім прагнення справедливості, миру”.²⁴

Наприкінці 50-х – початку 60-х років відновили всебічну співпрацю з Іспанією ФРН, Франція, Великобританія, Бельгія та інші держави. Прямим наслідком цих

двосторонніх зв'язків стала інтеграція Іспанії у багатосторонні міжнародні економічні структури : у 1958 р. – асоційований член Організації європейської економічної співпраці, Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку.

Апогеєм іспано-американських взаємин став візит президента США Д.Ейзенхауера до Іспанії в грудні 1959 р.

Рубіж 50-60 років позначився водночас для Іспанії важливими внутрішніми переминами, а саме: переходом від політики автаркії до відкритої ринкової економіки західноєвропейського взірця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jose Manuel Sabin Rodriguez. La dictadura franquista. 1936-1975. Textos y documentos.- Madrid, 1997. – P.197-198 (далі – Textos y documentos...); 2. Листер Э. Из опыта партизанской войны в Испании. 1939-1952 гг. // Проблемы мира и социализма.-1965.- №2.-С.58; 3. Пожарская С.П. Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936-1975. – М., 1982. – С.151-152; Черчилль У. Вторая мировая война. Кн.3.Т.5-6.- М., 1991.- С.675; 4. Textos y documentos..., P.207; 5. Fusi Juan Pablo. Franco. Spanien unter der Diktatur. 1936-1975.- Munchen, 1992.- P.95-96; 6. ООН. Генеральная Ассамблея. Пленарные заседания. Стенографический отчет. 23 октября- 16 декабря 1946 г. – Нью Йорк, 1946.-с.239-269; Burgos Espadas Manuel. Franquismo y politica exterior. – Madrid, 1988. – P.160-172; 7. Textos y documentos..., P.208-209, 243-244; Burgos Espadas Manuel, P.173-174; 9. Franco Bahamonde F. Discursos y mensajes de S.E. el Jefe del Estado a las Cortes españolas. 1943-1961.- Madrid, 1961. – P.219-220; Красиков А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. – М., 1989.- С.70, 112; 10. Дюрозель Жан-Батист. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – Київ. - 1995.- С.384-385; 11. Textos y documentos..., P.214-216, 268; Franco Bahamonde F. Discursos..., P. 220 – 223; Красиков А. Испания и мировая политика, С.128; 12. Burgos Espadas Manuel, P.200 –203; 13. Пономарева Л.В. Испанский католицизм XX века. – М., 1989. – С.153; 14. Там само, С.154 –155; 15. Textos y documentos..., P.177; Bernd Rother. Franco und die deutsche Judenverfolgung. – Vierteljahrshefte zur Zeitgeschichte. – April 1998.- № 2. – P.189-221; 16. Textos y documentos, P.210; Красиков А. Испания и мировая политика, с.:8; 17. Textos y documentos, P.209-210; 18. Gallo M. Spain under Franco. –New-York. 1974. –P.189; Descola Jean. Oh España. – Barcelona, 1976. – P.324; Красиков А. Испания и мировая политика, С.84; 19. Пожарская С.П. Испания и США. – С.282-285; 20. Textos y documentos, P.214; 21. Престон Пол. Франко. – М., 1999. – С.460-465; 22. Textos y documentos, P.250; 23. Textos y documentos. – P.210; Красиков А. Испания и мировая политика. – С.89-90; Престон Пол. Франко. – С.471; 24. Textos y documentos. – P.268.

Т.І.Пилипенко

“ОРГАНІЧНИЙ ЗАКОН ДЕРЖАВИ” 1967 РОКУ ТА ЙОГО РІЛЬ В КОНСОЛІДАЦІ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Кульмінаційним моментом у процесі інституювання франкістської державності стало прийняття народним референдумом 14 грудня 1966 року “Органічного закону держави”. За цей закон проголосували 18643 тисячі громадян, що склало 85,5% виборців і 97,86% учасників референдуму. Основна мета його, вказана в преамбулі – “завершити інституціоналізацію національної держави”¹, повністю відповідала необхідності законодавчого закріплення функцій державного механізму, його компетенції та взаємовідносин законодавчих, виконавчих та судових органів влади. Франкізмові справді вдалося консолідувати навколо себе іспанське суспільство у зв’язку із різкими змінами на краще у виробництві та матеріальному добробуті іспанців. Прийняття “Органічного закону” стало логічним продовженням лібералізаційних процесів, проголошених франкістською адміністрацією в 1962 році, він започаткував засади досить визначеної інституційної системи.

Комплексний аналіз “Органічного закону”, його складових частин та ролі у подальшому реформуванні франкізму у бік демократизму здійснив російський дослідник В.А.Савін у статті “Франкістська диктатура і “Органічний закон держави” 1967 р.”² І хоча автор не завжди уникає догматичних марксистсько-ленінських оцінок, проте, загалом,

об'єктивно аналізує диспозиції статей цього закону, робить спробу з'ясувати його значення для демократичного реформування франкістської держави.

Безперечно, найбільш розлогу характеристику "Органічного закону" дають іспанські вчені-правознавці. Так, зокрема, детально аналізує його юридичну природу в своїх працях Хуан Фернандо Бадія ("Режим Франко: політико-юридичний аспект"), Мануель Фрага Ірібарне ("Законність та представництво"), Трокуато Фернандес Міранда ("Держава та конституція"), Бернардо Діас-Ності ("Франкістські кортеси. 30 органічних років"), Хуан Соле-Тура ("Вступ до іспанського політичного режиму")³. Всі без винятку автори стверджують, що "Органічний закон" проголошує спадковість між повноваженнями Ф.Франко як глави держави та майбутнім монархом. До прийняття "Органічного закону" вся законодавча влада знаходилась в руках Ф.Франко (на підставі двох законів від 30 січня 1938 року та 8 серпня 1939 року). І хоча в основних конституційних законах мають місце посилання на ці нормативні акти, однак, в жодному з них повноваження Ф.Франко конституційно закріплені не були. Окрім того, законом "Про юридичний статус державної адміністрації" від 20 липня 1957 року виконавча влада в особі ради міністрів також підпорядковувалась главі держави.

На підставі "Органічного закону" майбутній монарх персоніфікував національний суверенітет і, стаючи "верховним представником нації", перетворювався в одноосібного необмеженого суверена⁴.

У сфері законодавства майбутній глава держави отримував право санкціонувати закони або повертати їх в кортеси для повторного доопрацювання. Монарх мав право скликати кортеси та на відкритті сесії адресувати прокураторам (депутатам) своє звернення, в якому визначалася програма діяльності законодавчої палати. Слід відзначити, що "Органічний закон" не встановлював права монарха розпускати палату. Разом з тим, майбутній глава держави отримував певну компенсацію у вигляді права призупиняти сесію кортесів на необхідний термін⁵. Рішення щодо наявності поважної причини, що є підставою для необхідної відстрочки скликання легіслатури чи призупинення роботи сесії, приймалося на вимогу кортесів чи уряду за згодою Ради королівства.

Майбутній глава держави згідно "Органічного закону", так само, як і Ф.Франко, повинен був здійснювати керівництво урядом, головувати на його засіданнях. При цьому міністри королівського уряду несли відповідальність лише перед главою держави. За наявності правила контрасигнації право приймати рішення та відповідальність за їх виконання розмежовувалась: правом користувався король, а відповідальність покладалася на міністрів⁶. Відповідно до закону парламент не володів жодними контролюючими функціями щодо уряду. Наступник Ф.Франко на посту глави держави отримував право призначати на вищі державні посади чи звільняти з них, що є свідченням відповідальності цих осіб перед монархом. Як і каудильйо, закон наділяв майбутнього монарха вищою військовою владою, проголошував вождем національного руху з правом делегування цього повноваження уряду, від його імені мало здійснюватися правосуддя та помилювання. Заслугує на увагу диспозиція ст.8 "Органічного закону", яка проголошувала недоторканність особи глави держави та обов'язок глави уряду, глави кортесів та глави Ради королівства, яким майбутній монарх може доручати виконання своїх владних обов'язків, а виконувати їх вони повинні виключно в межах повноважень, визначених монархом⁷.

Щодо обмежень прав глави держави, зафіксованих в "Органічному законі", слід відзначити, що ратифікацію міжнародних договорів стосовно суверенітету та територіальної цілісності Іспанії, оголошення війни та миру, передачу своїх прав монарх міг здійснювати лише на підставі повноважень, отриманих від кортесів⁸.

Окрема стаття "Органічного закону" передбачала також обов'язкову згоду Ради королівства на відстрочку сесії кортесів, прийняття надзвичайних заходів при наявності серйозної загрози для країни⁹. І хоча обмеження ці незначні, щоб суттєво змінити статус

глави держави, проте "Органічний закон" дозволив законодавчо поєднати встановлену у 1947 році монархічну форму правління з принципами франкізму. Не випадково у законі фігурує лише термін "глава держави". Йдеться, таким чином, і про каудильо, і про майбутнього монарха. Дійсно, трансформація франкістських структур відбувалася за правилами, які запропонував сам Ф.Франко¹⁰.

"Органічний закон" вніс суттєві зміни в правовий статус уряду, повноваження якого до цього були визначені законом 1957 року "Про юридичний статус державної адміністрації", однак цей нормативний акт не ввійшов до числа "основних" конституційних законів франкістської держави. Рада міністрів, замість повноважень органу, що лише керує діяльністю державної адміністрації, отримала статус органу державного механізму, за допомогою якого глава держави міг здійснювати управління королівством. "Органічний закон" визначав склад уряду, термін його повноважень, можливі причини відставки глави уряду та членів Ради міністрів, порядок формування нового складу Ради¹¹. Згідно із законом глава уряду займав високе керівне становище, скеровував генеральну політику, координував діяльність окремих органів уряду та адміністрації, сам формував склад Ради міністрів, пропонував главі держави кандидатури на пости міністрів, яких той затверджував¹². Водночас глава уряду за посадою був прокуратором кортесів, за дорученням глави держави міг здійснювати функції вождя національного руху.

Однак слід зауважити, що закон досить розпливчасто визначає функції Ради міністрів. Згідно з п.2 ст.13 "Органічного закону" цей орган мав визначати національну політику, забезпечувати застосування законів, здійснювати регламентовану владу, допомагати главі держави в політичних та адміністративних справах¹³. Проте, хоча диспозиція статті сформульована дещо неконкретизовано, що внесло певні суперечності стосовно повноважень глав держави та уряду, слід відзначити, що на законодавчому рівні значно розширились права та повноваження як глави уряду, так і кабінету міністрів. Заслугує на увагу надання уряду права делегованої законотворчості: при отриманні спеціальних повноважень від кортесів уряд може надавати своїм рішенням сили закону, однак попередньо заручившись підписом глави держави¹⁴.

Окремо передбачалася "солідарна" відповідальність глави уряду та міністрів за рішення, прийняті радою міністрів. І хоча закон не визначає, перед ким є відповідальною рада міністрів, уряд фактично несе відповідальність перед главою держави¹⁵.

Заслужують на увагу суттєві зміни, які вніс "Органічний закон" у діяльність кортесів – традиційного інституту іспанського державного механізму. У складі палати з'явилась нова група депутатів-прокураторів, які обирались главами родин та заміжніми жінками. В результаті нововведення скоротилась значна кількість депутатів за рахунок представників від синдикатів, муніципалітетів та провінційних депутацій. Так створювалось "сімейне представництво" із 108 депутатів. Таким чином, з 564 депутатів кортесів глава держави призначав 153 депутати, тоді як за першим законом "Про заснування іспанських кортесів" від 17 липня 1942 року він призначав половину депутатів.

Російський дослідник В.А.Савін розділив компетенцію кортесів на три сфери: законодавчу, конституційну та контрольну. Законодавча діяльність кортесів зазнала ряду змін: глава держави міг повертати закон на доопрацювання при ідентичності трьох умов: волі власне глави держави, волі уряду з мотивованим зверненням і, нарешті, волі Ради королівства, яка обов'язково мала дати на це свою згоду. Ф.Франко в своєму посланні кортесам від 22 листопада 1966 року проголосив: "Кортеси беруть на себе повноту законодавчих функцій". Одночасно частина законодавчих функцій делегувалась главі держави та уряду, які мали право видавати декрети-закони у надзвичайних випадках¹⁶. Суть конституційної функції полягала в затвердженні можливого кандидата на пост глави держави за обопільною згодою кабінету міністрів та Ради королівства. Контрольну функцію кортесів за діяльністю уряду В.А.Савін вважав малоефективною з причини

відсутності застосування санкцій¹⁷. Проте не можна не визнати очевидного факту розширення їх значних повноважень в сфері фінансів щодо вотування бюджету та контролю за генеральними рахунками держави¹⁸.

"Органічний закон" значну увагу приділяє правовому статусу іспанського правосуддя, яке проголошується повністю незалежним і таким, що здійснюється від імені глави держави. Закріплюється принцип незалежності суддів, їх незмінності та відповідальності лише перед законом. Всі іспанці визнаються рівними в сфері правосуддя. Судочинство здійснювалось судами загального провадження, військовими судами, а також церковними в межах встановлених конкордатом Ватикану. Загальне керівництво судами здійснював Голова Верховного Суду, який обирався іспанськими юристами і володів необхідними професійними та моральними якостями¹⁹.

"Органічний закон" передбачав створення Фіскального міністерства, органу, що мав здійснювати зв'язок між урядом та судами, повинен був сприяти здійсненню правосуддя щодо захисту законних публічних інтересів, домагатися для суддів та судів підтримки з боку юридичних спілок, забезпечувати їх соціальні інтереси²⁰.

Спеціальний розділ "Органічного закону" присвячений Національній раді, яка наділялася повноваженнями органу державного механізму, що виконував поряд з політичними функціями також законодавчі, суть яких зводилась до попереднього розгляду проектів основних законів, до їх обговорення в кортесах. Важливим, на нашу думку, є те, що цей орган брав на себе функції конституційного контролю, подібні до тих, які здійснюють конституційні суди правових держав. Так, Національна рада наділялась правом подання конституційної скарги протягом двох місяців після затвердження закону чи поправки до закону главою держави, якщо вважала, що прийнятий закон чи поправка суперечать іспанському законодавству²¹.

Все наступне іспанське законодавство значною мірою стало продовженням "Органічного закону". Ряд законодавчих актів були видані або як доповнення до нього, або розвивали його окремі положення. Це, передусім, стосується закону від 5 квітня 1968 року, що врегульовував процес подання конституційних скарг, "Органічного закону руху та його національної ради" від 28 липня 1967 року, "Органічного закону про Раду королівства" від 23 липня 1967 року, декрету від 29 грудня 1968 року щодо введення органічного статуту руху, закону про релігійну свободу від 28 червня 1967 року, закону щодо перегляду регламенту іспанських кортесів від 22 липня 1967 року, кількох декретів, що стосувалися представництва в кортесах різноманітних груп населення. Ці нормативно-правові акти внесли суттєві зміни в структуру та повноваження окремих органів держави. Логічним продовженням процесу оновлення державного механізму Іспанії стало призначення в 1972 році глави уряду, тобто відокремлення його від посади глави держави.

Таким чином, "Органічний закон держави" завершив конституювання франкістської держави, процес демократичного оновлення державних інституцій і, найголовніше, створив засади післяфранкістського переходу до парламентської монархії, переконливо засвідчив логічну послідовність всіх фаз конституційного розвитку франкістського авторитарного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ley Orgánica del Estado. Título I. - El Estado Nacional. Artículo 1º. José Manuel Sabin Rodríguez. La Dictadura Franquista (1936-1975). Textos y documentos. Madrid. - 1997. - p.103; 2. Савин В.А. Франкитская диктатура и "Органический закон государства" 1967 г. // Советское государство и право. - 1974. - №5; 3. Juan Fernando Badia. El Regimen de Franco: un enfoque político-jurídico. Barcelona-Mexico: Editorial Tecnos. S.A. 1984; Manuel Fraga Iribarne. Legitimidad y representacion. Barcelona-Mexico. Ediciones Grijablo. S.A., 1973; Torcuato Fernandez-Miranda. Estado y constitucion, Madrid, Espasa-Calpe, S.A., 1975; Bernardo Diaz-Nosty. Las Cortes de Franco. 30 años orgánicos, Barcelona, Dopesa, 1972; Juan Solé-Tura. Introducción al régimen político español. Barcelona, 1972; 4. Ley Orgánica del Estado. Título II. - El jefe del Estado. Artículo 6º. Jose Manuel Sabin Rodríguez. La Dictadura Franquista (1936-1975). Textos y documentos. Madrid. - 1997. - p.104; 5. Там само. - Artículo 7º, p.104; 6. Там само. - Título IX. - Relaciones entre los altos órganos del Estado. Artículo 53º. - p.112; 7. Там само. - Título II. - Artículo 8º. - p.105; 8. Там само. - Artículo 9º. - p.105; 9. Там само. - Artículo 10º. - p.105;

10. Hooper Gohn. The New Spaniards (new revised edition) – Oxford. - 1995. - p. 135; 11. Ley Orgánica del Estado. Título III. – El Gobierno de la Nación. Artículo 13°. - p.106; 12. Там само. - Artículo 13°. - p.107; 13. Там само. - Artículo 13°. - p.106; 14. Там само. - Título IX. – Relaciones entre los altos órganos del Estado, Artículo 51°. - p.112; 15. Там само. – Título III. Artículo 20°. - p.107; 16. Савин В.А. Вказана праця. – С.125; 17. Ley Orgánica del Estado. Título IX. – Artículo 53°. - p.112; 18. Ley Orgánica del Estado. Título V. - La justicia., Artículo 29°. - p.109; 19. Там само. – Artículo 32°-33°. - p.109; 20. Там само. – Artículo 35°. - p.109-110; 21. Там само. – Título IV. – El consejo Nacional. – Artículo 22°. - p.108.

Д. О. Мельников

МОЛОДЬ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ БУДІВЕЛЬНИМ ВИРОБНИЦТВОМ

/на прикладах студентських будівельних загонів та МЖК 80-х рр./

Розвиток виробничої демократії є однією з головних умов кардинальної економічної реформи, переходу економіки до ринкових відносин. Важливе значення при цьому набуває функція управління виробничим процесом безпосередньо самими працівниками. Нові підходи до розвитку форм власності, розширення демократії у сфері виробництва повинні докорінно змінити зміст функції управління, надати їй соціально необхідну, науково обґрунтовану, демократичну суть.

У залученні працівників до управління виробництвом важливе місце відводиться молоді, яка складає значний процент виробничого потенціалу України. І хоча зараз в українській економіці існують досить серйозні проблеми і в першу чергу ті, що впливають на зайнятість населення, в тому числі і молоді (пропозиція молоді на ринку праці протягом 1998 року порівняно з минулим збільшилась на 140,6 тис. осіб, або на 35,3% і становила 538,7 тис. осіб, а на 1.01.1999 року на ринку праці перебувало 319064 чоловік безробітної молоді, з яких 97,2%— особи у віці 18-27 років)¹, залучення її до управління виробничими процесами, розвиток управлінських засад є необхідною умовою демократизації у сфері виробництва. Великі надії покладають на молодь і тому, що їй необхідно впроваджувати у практику задумане сьогодні, шукати нові шляхи і підходи до організації і управління виробництвом, формувати нові виробничі структури, які відповідають запитам часу, виробляти продукцію, яка буде користуватися попитом на ринку, долати в собі стереотипи старого мислення, формувати нові виробничі відносини.

У зв'язку з цим виникає необхідність наукового аналізу, критичної оцінки діяльності громадських організацій, трудових колективів щодо залучення молоді до управління виробничими процесами у 80-і роки. Саме в цей період в практиці молодіжних ініціатив широкого розвитку набули студентські загони та будівництво молодіжних житлових комплексів (МЖК).

Управлінські функції молоді, розвиток самоврядування проявлялися в діяльності студентських будівельних загонів, які з'явилися в Україні в 50-х– на початку 60-х років. Керували їх роботою штаби, які були створені при обкомах комсомолу. До їх складу входили відмінники навчання, громадські активісти, учасники студентського руху, представники комітетів комсомолу. Штаби займалися питаннями підготовки студентської молоді до участі в трудовому семестрі: проводили агітаційну роботу серед молоді, формували загони, організовували навчання їх членів та відправку на роботу.

Безпосереднє керівництво студентськими загонами на місцях здійснювали зональні (районні) штаби. Вони координували роботу загонів: організовували набір студентів, здійснювали контроль за їх діяльністю в місцях дислокації, надавали допомогу в організації робіт, у налагодженні побутових умов студентам, сприяли реалізації культурної програми. З часом їх функції взяли на себе обласні штаби, які фактично і витіснили цей управлінський орган у студентському русі. Вони були переведені в ранг інспекторських служб обласних штабів, що призвело до значного скорочення працівників цього органу управління, створення дволанкової системи управління студентськими загонами.

З середини 80-х років основні функції управління студентськими загонами взяли на себе районні, міські та вузівські комітети комсомолу. Але ця реформа не виконала свого завдання, а сприяла появі нових проблем: знизилась ефективність, оперативність керівництва. Працівники міськомів і райкомів комсомолу, як правило, не завжди розумілися в питаннях організації трудової діяльності майбутніх спеціалістів. Багато з них у літні місяці знаходилися у відпустках, а у сільських райкомів до того ж була пора збирання урожаю, і їм, як правило, було не до студентів.

Діяльність студентських будівельних загонів будувалась на принципах самоуправління. Студенти самостійно вирішували питання про формування загонів, брали участь в укладанні угод, розподіляли функціональні обов'язки під час робіт, слідували за організацією виробництва, налагодженням побуту і відпочинку молоді.

Успішна робота будівельних загонів залежала від умілого вибору командирів і комісарів загонів. Як правило, вони призначалися ще в навчальних закладах. Це були студенти, аспіранти, молоді викладачі, представники допоміжного персоналу вузів і технікумів, які добре знали справу. Керував роботою загонів штаб, в який, крім командира і комісара, входили представники замовників, медичний працівник, студенти.

Основні функції управління роботою штабів брали на себе командир та комісар загону. Не випадково парткоми і комітети комсомолу прагнули до того, щоб керували загонами молоді члени і кандидати в члени партії. Значна частина з них сумлінно виконувала свої функціональні обов'язки, уміло керувала роботою штабів, зі знанням справи організовувала членів студентських загонів на активну, творчу працю.

Разом з тим, партійний вплив на будзагони мав ряд істотних недоліків, які, як нам здається, зумовили їх подальшу долю, поступове затухання цієї важливої молодіжної ініціативи. Взявши на себе роль керівників студентських будівельних загонів, партійні організації забули про головне, про те, що їх дії були направлені на обмеження прав молодіжних трудових колективів. Відповідно зменшувалась роль штабів, як органів студентського самоуправління. Якщо в 60-х роках командири і комісари студентських будівельних загонів, як правило, вибиралися на загальних зборах загонів, то в наступні роки їх призначали комітети комсомолу, попередньо погодивши кандидатури з парткомами навчальних закладів. Такий підбір кадрів на ці посади обмежував права молодіжних трудових колективів самостійно вирішувати питання життєдіяльності загонів.

Не завжди було виправданим призначення молодих членів партії на посади командирів і комісарів загонів. Безпартійні юнаки та дівчата, які мали стаж студзагонівської роботи, не гірше, а може й і краще могли справлятися з цією роботою. Прикладів цього було достатньо, як і того, що коли молоді комуністи, очолюючи студентські загони, нерідко проявляли некомпетентність, безпринципність і безвідповідальність, що призводило до грубих порушень виробничої дисципліни, техніки безпеки, створювало проблеми при вирішенні виробничих завдань². Крім того, існуюча на той час "єдина система комуністичного виховання", яку проводили в загонах партійні і комсомольські організації, не відповідала дійсності, мала поверховий характер, що, безумовно, шкодило справі виховання молоді, негативно впливало на їх духовність.

Якість і результати роботи студзагонів залежали від рівня компетентності управлінських кадрів. Щорічно республіканським штабом студентських будівельних загонів проводилися семінари керівників обласних загонів. У 80-х роках підготовку керівників зональних і районних загонів взяли на себе зональні і обласні комсомольські школи. На місцях цю роботу проводили обласні штаби. У зручній для студентів формі вони проводили навчання командирів, комісарів і майстрів загонів, залучали до цієї роботи господарських керівників, досвідчених будівельників, які ділилися з молоддю досвідом своєї роботи, навчали її, як потрібно управляти трудовими колективами, основним принципам господарської діяльності, допомагали керівникам молодіжних загонів планувати свою роботу в третьому трудовому семестрі.

Щорічно в постійно діючих в Україні школах командирів, комісарів, майстрів, лікарів навчалось близько 6 тис. юнаків та дівчат³. Систематично проводились обласні та республіканські семінари командирів, начальників та усіх працівників обласних штабів студентських загонів. Відбувалися зміни в підготовці кадрів нижчої ланки загонів. Якщо на початку 70-х років вона проходила в школах командирів, комісарів і майстрів, яку організовували республіканські і обласні штаби студентських будівельних загонів, то у 80-х роках цю роботу взяли на себе факультети громадських професій вищих та середніх спеціальних навчальних закладів.

Підготовка керівників студентських загонів давала в основному непогані результати. Більшість з них справлялася зі своїми обов'язками. Загони, якими вони керували, виконували поставлені перед ними завдання. Проте, як показали соціологічні дослідження, 13,5% учасників студентських загонів не були задоволені організаторськими здібностями своїх командирів, їх умінням створювати сприятливий морально—психологічний клімат в колективі⁴.

У середині 80-х років на посади командирів і комісарів загонів почали призначати викладачів та співробітників вузів і технікумів. Крім того, що вони мали вже відповідний життєвий досвід, навички роботи з молоддю, потреба в залученні їх до управління загонами була зумовлена і тим, що серед студентів ставало все менше і менше молодих людей, які відслужили в армії, мали трудовий стаж, скорочувалась і кількість студентів, літній канікулярний період яких складав два місяці, — в багатьох вузах у зв'язку зі змінами навчальних програм під час навчання таким був тільки один курс. І, нарешті, це була вимога Мінвузу СРСР, який вважав за необхідне, щоб керівниками загонів були викладачі, з яких адміністрація вузів може більше запитати про стан справ у загонах, ніж зі студентів-керівників.

Разом з тим, досвід тих років довів, що ця практика не завжди і не скрізь була виправданою, переорієнтація на керівників-викладачів не завжди сприяла зміцненню керівництва загонами і давала бажаний педагогічний ефект. З'явилося чимало негативного. Викладачі-керівники загонів почали шукати вигідні об'єкти, де можна було більше заробити. До складу загонів вони почали зараховувати своїх колег, знайомих, рідних, для того, щоб дати їм можливість заробити, перед цим надавали їм вигідні посади у загонах. Це було порушенням Статуту студентських загонів. Досить часто такі члени загонів, крім належної їм заробітної платні за місцем безпосередньої роботи, одержували гроші в загоні, що було порушенням діючого на той час законодавства. Тільки за студентами—учасниками літніх робіт студентських загонів зберігалася стипендія за літні місяці.

Подібних фінансових порушень раніше не було. Правоохоронні органи виявляли порушення фінансово-господарської дисципліни в загонах, карали винних. Про це не раз писалось в пресі тих років.

Для поліпшення роботи основних органів управління — штабів — на місцях в 1984–1985 рр. ЦК ЛКСМУ провів реорганізацію зональних штабів, замінивши їх інспекторськими службами обласних загонів. Помітно були скорочені управлінські штати. Разом з тим були розширені функції управління загонами—міськкомаами, райкомаами і комітетами комсомолу вузів. Цей крок був нічим не виправданий, навпаки, реформа сприяла появі нових проблем, зменшила ефективність, оперативність керівництва. Працівники міськкомів та райкомів були, як правило, недостатньо компетентні у питаннях організації трудової діяльності молодих робітників. Як наслідок цього, комітети комсомолу, прагнучи задовольнити замовлення господарських організацій і підприємств у студентських загонах, відійшли від основного принципу формування цих колективів — добровільності, замінивши його адмініструванням, зарахуванням в загони не підготовлених і небажаючих працювати студентів та учнів. Заміна принципу добровільності при формуванні студентських загонів адмініструванням, зарахування в загони не підготовлених і небажаючих працювати у них студентів, праця по декілька

чоловік на різних об'єктах, проживання на приватних квартирах призвели до дискредитації патріотичного руху. Поняття "студентський загін" втратило свій попередній зміст. Розвитку принципів добровільності перешкоджала жорстка централізована система планування та розподілу студентських загонів, яка повинна була базуватися на принципах демократичного централізму. В організації руху будівельних загонів насаджувалися паперово — бюрократичні методи управління, дріб'язкова опіка і регламентування виробничої, громадської, шефської діяльності, організації відпочинку молоді. І як результат — знижувались показники виробничої діяльності колективів, збільшувалась кількість травмованої молоді, порушень виробничої дисципліни. Якщо в 1985 році із загонів за порушення виробничої і загонної дисципліни було відраховано 130 чоловік, то в 1987р. — 326. Якщо в 1984р. у студентських загонах України було травмовано 15 чол., в тому числі 5 зі смертельним наслідком, то в 1986р. травмовано було 20 чол., в тому числі 7 з смертельним наслідком⁵. Це зумовило падіння престижу загонного руху серед студентства. Чисельність загонів в Україні почала скорочуватись.

Зміни, які розпочалися в Україні у другій половині 80-х рр., в зв'язку з реалізацією ідей перебудови торкнулися і студентського будівельного руху. Був взятий курс на відродження принципів добровільності і демократизму під час формування загонів, підвищення ролі загонних зборів, збереження процедури виборності командира та комісара. Для утвердження демократичної системи управління загонами, розвитку самоуправлінських засад на місцях почали створюватись ради загонів. Його члени вивчали стан справ в молодіжних колективах, на своїх зборах розглядали питання, пов'язані з поліпшенням роботи загонів і їх керівників.

Для розширення демократичних основ в діяльності студзагонів в 1988 році були прийняті нові документи, які регламентували їх діяльність, — Положення про Всесоюзний студентський загін та Положення про штаби добровільних трудових об'єднань молоді. Вони узаконили принципи добровільності участі студентів в цьому русі, розширювали можливості молодіжних колективів самостійно вирішувати питання їх життєдіяльності. Командири і комісари загонів почали вибиратися на загальних зборах загонів. Положення про штаби добровільних трудових об'єднань молоді орієнтувало громадські організації на створення системи трудових студентських колективів, які б діяли за принципами господарського розрахунку та самофінансування.

В Україні почався пошук нових форм діяльності штабів студентських загонів. Найбільш вдалою з них було розширення їх поля діяльності не тільки на будзагони, але й на інші трудові об'єднання молоді. У деяких містах були створені штаби трудових об'єднань молоді. При них створювались госпрозрахункові центри, малі підприємства та кооперативи. Вони займалися не тільки виробництвом та реалізацією продукції, але і здійснювали посередницькі функції, допомагали молодим людям знайти роботу. Прикладом такої діяльності була робота обласного штабу студентських загонів в Донецьку. При ньому функціонувала кооперативна фірма "Студентський центр сервісу", госпрозрахунковий центр громадського залучення і тимчасового працевлаштування молоді, госпрозрахунковий молодіжний центр "Спектр", молодіжний кооператив по вирощуванню, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції "Біом", молодіжний ремонтно — будівельний кооператив "Райдуга". Міським штабом м. Макіївки були створені 6 молодіжних кооперативів з пошиву одягу для молоді і дітей, ремонту квартир, холодильного устаткування, догляду за дітьми тощо⁶.

Разом з тим, функціонування штабів трудових об'єднань молоді під керівництвом штабів будівельних загонів, на нашу думку, було недоцільним. Двоступенева структура управління трудової діяльності молоді створювала ускладнення в управлінні, гальмувала розвиток активності молодих людей у справі. Хоча сам факт організації управлінських центрів трудової діяльності молоді був необхідним і, напевне, повинен був мати своє майбутнє.

Розвиток управлінських функцій молоді відбувався і при будівництві молодіжних житлових комплексів (МЖК). Їх поява була не випадковою. Молодим сім'ям у 80-х роках, щоб отримати житло, потрібно було стояти у черзі 10-15 років.

Отримавши підтримку уряду (5 липня 1985 року Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову №628 "Про допоміжні заходи щодо будівництва молодіжних житлових комплексів та кооперативних житлових будинків для молоді") в Україні розпочалось будівництво молодіжних житлових комплексів. Першими новоселами молодіжних житлових комплексів стали молоді виробничники в містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Ворошиловграді, Комсомольську Полтавської області, Ялті та Києві. За півтора року (1986—перша половина 1987 рр.) 436 молодих сімей вселялися в нові квартири, побудовані за участю самих жителів⁷.

Молодіжні житлові комплекси—це не тільки добротне житло, але і ціла система допоміжних послуг для тих, хто проживає у них: дитячі садки, школи, пункти прокату, столи замовлення, майстерні, культурні і спортивно—оздоровчі центри.

Для управління справами будівництва і функціонування МЖК при них створювались ради. Вони виконували функції керівництва колективом МЖК. Під час здійснення громадської діяльності рада МЖК заключала контракти, представляла колектив у судових, адміністративних закладах і громадських організаціях, розпоряджалась у відповідності із затвердженими загальними зборами кошторисами, грошовими коштами колективу МЖК. До функцій ради МЖК входило також керівництво діяльністю колективів молодіжних комплексів, забезпечення виконання рішень зборів членів колективу молодіжного комплексу.

Загальні збори членів молодіжного колективу, як вищого органу управління МЖК, вибирали ревізійну комісію, яка здійснювала контроль за доцільними витратами коштів і використання майна колективу МЖК. Ревізійна комісія здійснювала контроль за дотриманням радою Положення про МЖК, діючого законодавства, виконанням рішень загальних зборів, забезпеченням виконання договірних зобов'язань колективу МЖК, збереженням його майна, законністю угод та господарських операцій.

При будівництві молодіжних комплексів виникало багато проблем у зв'язку з відсутністю будівельних матеріалів. З великими труднощами доводилось "вибивати" необхідні будівельні матеріали і конструкції. Труднощі, які виникали на початку будівництва МЖК, зумовили створення будівельних кооперативів, які виготовляли будівельні матеріали і конструкції. За порівняно незначний час в Україні були створені молодіжні формування—будівельний кооператив "ЛуганськоблМЖКбуд", будівельні управління "Молодьжитлобуд" у містах Одесі та Харкові, госпрозрахункові молодіжні ділянки в Києві, Донецьку, Ялті, Кіровограді, Броварах Київської області, Севастополі. Вони стали основою для створення у лютому 1989 року республіканської асоціації молодіжних житлових комплексів. Асоціація стала новою молодіжною громадською організацією, яка на добровільних засадах об'єднала організації молодіжних житлових комплексів, ради колективів будівельників. Засновником асоціації МЖК виступив ЦК комсомолу республіки.

Взявши на себе функції об'єднати зусилля молоді при будівництві житлових комплексів, ця молодіжна організація стала свого роду центром, який координував роботу окремих молодіжних колективів, впливав на хід будівельних робіт, сприяв вирішенню проблем, які виникали під час спорудження МЖК. А таких проблем було чимало. Одна з них була пов'язана із забудовою комплексів та відносинами з жителями району. У зв'язку з цим ради МЖК проводили опитування, дослідження серед жителів району, розташованого поблизу МЖК. Так, наприклад, при забудові молодіжного житлового комплексу в районі Сихов-13 в м.Львові молодь провела опитування жителів району, де буде споруджуватися МЖК, про їх ставлення до будівництва і функціонування комплексу. З 348 опитаних сімей 94 виявили бажання працювати в центрі науково-технічної творчості молоді (НТТМ), який повинен був бути створений при МЖК, 65% опитаних підтримали

ідею про створення кабельного телебачення в районі, 186 чоловік запропонували свою допомогу в його створенні, 35% жителів виявили бажання відвідувати комп'ютерний клуб. Значна кількість жителів району підтримала ідею будівництва молодіжного житлового комплексу, бачили в ньому основу для роботи з молоддю⁸.

У 80-х роках партія і уряд приймали постанови і рішення щодо активізації ролі трудящих, молоді в управлінні суспільним виробництвом. Але реальної віддачі від них в тій мірі, в якій планувалося, не було. Далекі були вони від практичної діяльності трудових колективів, не враховували специфіку кожного трудового колективу. Як наслідок, рішення, які приймалися зверху, розпорошувалися у виробничих справах на місцях. До того ж існуюча практика централізованого керівництва підприємствами сковувала ініціативу молоді в управлінні справами виробництва, перетворювали форму громадського управління у формальність.

Разом з тим, на відповідному етапі участь молоді в управлінні суспільним виробництвом мала тенденцію до розвитку. Управлінські функції молоді проявлялися в молодіжних трудових формуваннях: студентських будівельних загонах та при будівництві молодіжних житлових комплексів. Але з часом частина з них, зіткнувшись з серйозними проблемами в організації виробництва, забезпеченні його необхідними матеріалами і фінансовими засобами, соціальними проблемами стали поступово самоліквідуватися, набувати нових форм відповідно до нових умов господарювання і політичного життя в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України.—К.—1999.—с.21; 2. Державний архів Донецької області, ф.7490, оп.1, спр.21, арк.218; державний архів Луганської області, ф.3634, оп.1,спр.47,арк.141; державний архів Київської області, Ф.1089, оп.8,спр.291, арк.224; 3. Марченко Л.А., Стоян А.Н., Семестры гражданской зрелости.—К.,1988.—с.30; 4. Там само.—С.30-31; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.7 оп.18, спр.1972, арк.3; спр.1973, арк.14; державний архів Донецької області, ф.742, оп.3, спр.64, арк.63-64; 6. Марченко Л.А., Павленко А.Н. Комсомол—организатор перестройки, трудовой деятельности студенческой молодежи //70 лет ВЛКСМ: История, опыт, проблемы. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции.—М.,1989.—с.179; 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.7 оп.18, спр.1957, арк.10-14; 8. МЖК—рік третій вирішальний // Ленінська молодь.—1989.—4 лютого.

О.А.Неприцький

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ: ШЛЯХ ДО СЕПАРАТИЗМУ РЕГІОНІВ ЧИ ПОБУДОВА “ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОМУ”?

Останніми десятиліттями Європа невпинно рухається шляхом інтеграції. Об'єднання 15 країн в Європейський Союз наочно демонструє тенденції глобалізації європейської політики та економіки. Але в той же час спостерігаються прагнення етнокультурної та соціально-політичної ізоляції.

У 90-х роках ХХ століття порушився звичайний уклад життя західних демократій, пов'язаний з протистоянням комуністичному світові. З розпадом Радянського Союзу припинилась “холодна війна” і, відповідно, припинила існування абсолютно чужа для Заходу система цінностей, з котрою потрібно було боротись і мобілізувати для цього сили. Риторика європейської єдності припинила виконувати покладені на неї функції, оскільки після зникнення зовнішнього ворога відпала нагальна потреба в суворій дисципліні і єдності євроатлантичного, загалом, та європейського співтовариства, зокрема.

По всій Європі з новою силою спалахнув процес так званої “етнічної мобілізації” — інтересу недержавних націй до своєї історії, мови, культури, традицій, та спроб виразити цей інтерес у сучасних суспільних процесах.¹ Перед урядами постало принципове

питання: яким чином відреагувати на етнічну активність малих націй. Державні кордони Європи рідко збігаються з етнічними, а тим більше, з релігійними кордонами. Це легко пояснюється історично, але згадування історичних перипетій, як правило, лише загострює існуючі міжетнічні та міжконфесійні конфлікти.

Розвиток подій на будь-якій території зі змішаним населенням може піти або шляхом мирного співіснування і політичної стабільності, або прямувати до жорстоких конфліктів. Значною мірою це залежить від внутрішньої етнічної політики уряду.

У Великобританії, як наслідок завоювницької політики Англії в середні віки, склалась досить непроста ситуація. Сполучене Королівство зараз складається з власне Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, котрі в свою чергу поділяються на 56 графств.

Великобританія в цьому плані достатньо органічно вписується в регіональну структуру внутрішньоадміністративного поділу Європи (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Структура субнаціональних органів влади країн ЄС²

Країни	Регіони	Проміжні органи влади	Місцеві адміністрації
Австрія	9 земель		2347 комун
Бельгія	3 "-	10 провінцій	589 комун
Великобританія	4 "-	56 графств	482 округи
Німеччина	16 "-	426 округів	16086 комун і 117 городів
Греція			359 округів і 5562 комуни
Данія		14 графств	275 комун
Ірландія		29 графств	83 муніципії та 5 міст
Іспанія	17	50 провінцій	8098 комун
Італія	20	95 провінцій	8066 комун
Люксембург			118 комун
Нідерланди		12 провінцій	633 муніципії
Португалія	2 автономних регіони		305 муніципії та 4220 приходів
Фінляндія	1 автономний регіон	19 провінцій	455 комун
Франція	26	100 департаментів	36433 комуни
Швеція		23 округи	288 комун

В адміністративному поділі Сполучене Королівство особливо не виділяється на тлі всієї Європи. В етногеографічному ж аспекті Великобританія відзначається компактним проживанням малих націй в адміністративно оформлених регіонах, що створює сприятливі умови для самоорганізації національних рухів. Коли в Уельсі та Шотландії процес боротьби за етнічні права проходив порівняно цивілізовано і, головне, безкровно, то Північна Ірландія не зупинялась навіть перед такими крайніми засобами, як криваві терористичні акти.

Ідея самоврядування в Шотландії обговорювалась з минулого століття, але ніколи боротьба за неї не доходила до крайніх варварських проявів націоналізму. У 1886 році була створена Шотландська асоціація самоврядування, котра лише за період з 1889 по 1913 рік п'ятнадцять разів ставила питання про самоврядування на розгляд британського парламенту.³ Однак безуспішно. У 1885 році було засновано посаду міністра у справах Шотландії, що входив до складу урядового кабінету. У 1928 році виникла Шотландська

національна партія, котра сповідувала ідею національної незалежності. Після Другої світової війни ця партія незмінно має представників поміж британських парламентарів.

В Уельсі, починаючи з XIX, отримала розповсюдження ідея рівності валлійської та англійської мов (ця вимога була формально задоволена британським урядом лише в 1967р.). У 1925 році утворилась націоналістична партія Плейд Кімру. Після Другої світової війни активізувався рух за національну автономію та самоуправління, котрий став невід'ємною частиною політичного життя Уельсу ще з минулого століття.

Далеко не так спокійно прокладав собі шлях радикальний ірландський націоналізм. За час протистояння конфлікт все більше поглиблювався на етнічному та релігійному ґрунті. Основою конфлікту залишалась нація, і є помилковим вважати північноірландський конфлікт суто релігійним.

В цьому випадку релігія стала оберегом культурних традицій та носієм національної самосвідомості. Межі релігійні наклались на етнічні кордони. Релігійна сегрегація лише доповнює і чіткіше відображає національне розмежування (ірландці-католики й колоністи-протестанти).

Проблема міжнаціональних взаємин ускладнюється тим, що конституційно вона входить до складу Сполученого Королівства, тоді як географічно та культурологічно Північна Ірландія відрізана від британської території і становить єдине ціле з Ірландією. Жителі Північної Ірландії є підданими Сполученого Королівства. У той же час Ірландська республіка згідно з конституцією вважає Північну Ірландію де-юре своєю складовою і видає жителям, що населяють провінцію, ірландські паспорти. Серед мешканців, які населяють Північну Ірландію, є ті, хто вважає себе британцем чи ірландцем; інші стверджують, що вони ольстерці.

Ольстер, як одна з ірландських провінцій, значно більший, ніж та її частина, котра має назву Північна Ірландія. При поділі країни сам Ольстер було розшматовано: з дев'яти графств шість утворили Північну Ірландію, а три увійшли до складу Ірландської Вільної Держави.

Лондон особливо жорстоко повопився з Ірландією як внутрішньою колонією. З самого початку колонізації ірландці-католики серією так званих каральних законів, були позбавлені всіх основних політичних і громадянських прав. У боротьбі за повернення втрачених прав кристалізувався ірландський визвольний рух. У 1905 році оформилась націоналістична партія Шинн Фейн (у перекладі з гельської – “Ми самі” або “Лише ми”). А бойовики Ірландської республіканської армії своїми терактами жахали весь світ. Лише з 1968 року їх жертвами стали 3200 осіб.⁴

В останній чверті XX століття в Європі розпочався вже згадуваний процес етнічної мобілізації. У Великобританії почали активніше лунаєти голоси з вимогами самоврядування для регіонів Сполученого Королівства. У 1977 році урядом Каллагана були прийняті закони про референдуми з питань деволюції Шотландії та Уельсу. (Деволюція - передача влади від центрального уряду органам місцевого самоврядування). У сучасній Великобританії цей термін означає передачу влади від єдиного парламенту Сполученого Королівства законодавчим органам Шотландії та Уельсу.) 1 березня 1979 року в Шотландії відбувся перший референдум з деволюції. Чисельна перевага - 52% “за” і 48% “проти”⁵ - не принесла перемоги прихильникам деволюції, оскільки на підтримку ідеї висловилося лише 32,9% від внесених до списків, тоді як закон передбачав, що необхідно 40%, аби уряд вважав референдум позитивним.⁶ В Уельсі ж ідея деволюції взагалі зазнала нищівної поразки: 80% “проти” і лише 20% “за”.⁷

Ця поразка спричинила падіння уряду Каллагана, прихід до влади консервативної партії під керівництвом Маргарет Тетчер і повний провал на виборах націоналістичних рухів. Усі ці чинники сприяли відкладенню проєктів передачі повноважень.

З 1979 до 1997 року 18 років поспіль при владі у Великобританії перебувала консервативна партія, очолювана спочатку Маргарет Тетчер, а потім її учнем і наступником Джоном Мейджором. Зробивши багато для піднесення міжнародного іміджу

Великобританії, полопшення соціально-економічної ситуації в країні, консервативні уряди загнали в глухий кут міжетнічну проблему. Регіони Сполученого Королівства мали чи не найменшу свободу, порівняно з іншими регіонами Європи.⁸

Широка свобода дій парламенту та уряду була можливою не лише завдяки конституційній вищості парламенту, але особливо тому, що постійні реформи протягом століття призвели до ситуації, коли населення було слабко пов'язане з локальними структурами, котрі частіше сприймалися як зосередження державних служб, аніж елементи місцевої демократії. Останнім в цій низці реформ був закон 1986 року, що скасував Раду Великого Лондону та ради метрополітенських графств. Останній прем'єр-міністр уряду консерваторів, як і Маргарет Тетчер, чітко висловлювався проти будь-якого надання більшої влади регіонам, що на його думку, загрожувало розвалом Королівства. У 1991 році уряд Мейджора планував масштабну реформу, яку однак не було проголосовано відразу після того, як вибори до парламенту 1992 року знову віддали перемогу консерваторам.⁹ Таким чином, місцевим владам було залишено функції місцевого планування, підтримки місцевих шляхів, інколи місцевий транспорт, житло і прибирання вулиць; деякі повноваження, спільні з радами графств, як-от щодо культурних і спортивних закладів; у метрополітенських зонах – опіка освітою, бібліотеками та соціальною допомогою.

Але сила дії, як відомо, дорівнює силі протидії. Тиск центрального уряду, помножений на загальноєвропейські процеси активізації етнічної мобілізації, породив значний спротив у регіонах Сполученого Королівства (крайнім виразом цього спротиву була діяльність Ірландської Республіканської армії). Таку ситуацію вміло використав у своїй передвиборчій агітації лідер лейбористської партії Тоні Блер на загальних парламентських виборах 1997 року. Питання конституційної реформи разом з проблемою європейської інтеграції стали наріжним каменем його передвиборчої платформи.

Напередодні виборів лейбористи розпочали співпрацю з ліберальними демократами у сфері конституційної реформи і створили об'єднані "конституційні комітети", котрі були спрямовані на вироблення узгоджених позицій за основними напрямками реформ.

Одним з основних напрямків перетворень було надання більшої автономії Шотландії та Уельсу, а також основним регіонам самої Англії. Між лейбористами та ліберальними демократами були істотні розходження. Останні ставили за мету "федералізацію Британії". Лейбористи ж ставились поміркованіше до передачі частини повноважень центру на місця. Загалом такі проекти мали на меті органічніше "вписати" Великобританію в політичну структуру Європейського Союзу, котрий активізував свою регіональну політику.

Тоні Блер вловив дух часу, і результати не забарились. На травневих виборах 1997 року лейбористська партія здобула блискучу перемогу: 45% голосів проти 31% консерваторів. Середній рівень переходу голосів від консерваторів до лейбористів склав 10,5%. А від Уельсу та Шотландії не було жодного депутата-консерватора.¹⁰

Що ж стосується електоральної катастрофи, яка спіткала британських торі в Шотландії та Уельсі, то тут слід зазначити й такий аспект, як зростання впливу національних партій цих регіонів. Шотландська національна партія, яка виступала за повну незалежність Шотландії, отримала тут 22% голосів, а за валійську "Плейд Кімру", яка домагається широкої автономії, проголосувала десята частина виборців.¹¹

За 11 місяців до цього, 30 травня 1996 року, відбулися вибори до Ольстерського форуму. Дві основні юніоністські (або "пробританські") партії – Ольстерська юніоністська та Демократична юніоністська – отримали близько 25% і 19% голосів відповідно. У націоналістичній же частині політичного спектру найбільшого успіху досягла Соціал-демократична лейбористська партія (22%), що дотримується доволі поміркованих поглядів. Але абсолютно всі спеціалісти відзначили успіх – близько 15% голосів проти

10% у 1992 році – радикально налаштованої націоналістичної партії “Шинн Фейн”, яка є тісно пов’язаною з Ірландською республіканською армією.¹²

Так прагнення етносів до національного самовизначення і самореалізації зустрілось з регіональною політикою Європейського Союзу та прагненням лейбористів здобути перемогу на парламентських виборах. Внаслідок цього відбулась зміна уряду і перемога “єврофілів” над “євроскептиками” у політичному житті Сполученого Королівства.

Прийшовши до влади, уряд лейбористів почав здійснювати обіцяні реформи. Першочерговими постали завдання, пов’язані з наданням більшої автономії Шотландії та Уельсу й основним англійським регіонам, а також мирне врегулювання конфлікту та поліпшення стосунків центрального уряду з Північною Ірландією.

Доля Асамблеї Уельсу та шотландського парламенту була вирішена у вересні того ж 1997 року. Питання виборних органів для Уельсу й Шотландії було невіддільним від питання патріотизму, і тому позитивна відповідь на нього була фактично неминучою. До речі, Тоні Блер (котрий сам родом із Шотландії) в агітаційній поїздки по регіону особисто переконував його мешканців відповісти “так” на питання референдуму, апелюючи до національної гордості шотландців.

Консерватори спробували в антидеволюційній пропаганді використати неминучість накладення додаткового податкового тягаря зі створенням нових державних органів. Торі провели підрахунки і напередодні шотландського референдуму заявили, що новий парламент обійдеться щорічно кожному платнику податків у суму близько 180 доларів США. А колишній прем’єр-міністр Маргарет Тетчер заявила, що “сепаратизм - ось кінцева мета, до котрої ведуть сьогоднішні висловлювання про деволюцію”.

Попри такі категоричні заяви консерваторів, шотландський парламент і Асамблея Уельсу набули не так вже й багато влади. В основному, вона обмежена місцевим самоврядуванням, а важливі державні функції, як і раніше, залишилися за Вестмінстерським палацом.

Така реформа швидше не розвалює країну, а наближає її до держави федеративного зразка, прикладом якої є Сполучені Штати Америки, Швейцарія чи Німеччина.

На референдумі в травні 1998 року мешканці Лондону висловились за прямі вибори мера та окремої асамблеї з 25 членів, котра замінила б скасовану Маргарет Тетчер у 1986 році Раду Великого Лондону. Того ж року, як частину програми поліпшення економічного розвитку регіонів і надання їм більшої свободи в діяльності та прийнятті рішень, уряд створив 9 Агенцій регіонального розвитку в самій Англії. Територіальні кордони діяльності новостворених агенцій дублюють територіальні кордони регіональних урядових установ. Лондон розглядається як окремий регіон (поза дев’ятьма вищезгаданими).¹³

В уряді лейбористів на посаду міністра у справах Північної Ірландії було призначено Марджоні Моулем. Таке рішення віталось міністром іноземних справ Ірландії Діком Стрінгом та лідером Шинн Фейн Джеррі Адамсом, вибраним до (Палати громад). Вони не помилились, що процес урегулювання ольстерської кризи зрушить з мертвої точки. Моулем особисто відвідала Ольстер незабаром після її нового призначення і провела консультації з керівництвом Шинн Фейн, а Тоні Блер запросив Адамса до Лондону для відновлення переговорів.

Результатом цих зусиль стало відновлення самоврядування в Ольстері. 4 грудня 1999 року було проведено перше засідання коаліційного уряду Північної Ірландії, сформованого з представників католиків і протестантів - основних громад краю, що десятиліттями перебували у, здавалося, безвихідному протистоянні. Таким чином, після 30 років прямого правління з Лондону Ольстер повертається до самоврядування і демократії.

У 1998 році Нобелівською премією миру було нагороджено двох британських парламентарів - Джона Х'юма, лідера Соціал-демократичної лейбористської партії, та Девіда Трімбла, лідера ольстерських юніоністів, за їх зусилля в пошуках мирного вирішення конфлікту в Північній Ірландії.

У світлі цих подій стає зрозумілою позиція тих дослідників, що приписували особливу політичну силу інституційним реструктуризаціям. Маніпулювання політичним устроєм може призвести до тривалого й ефективного зменшення етнічного антагонізму. Отже, фокус змістився від традиційних політичних кліше поводження з малими націями до нових патернів вивільнення потенціалу міжетнічної підтримки та зменшення конфронтацій. Таким чином, шляхом маніпуляцій виборчими системами було зменшено імпульс конфліктності в міжнаціональних стосунках і зроблено крок до зміни самої системи управління.

Це стало можливим лише з приходом до влади Лейбористської партії в 1997 році й послабленням монополії влади консервативних торі. До цього, як вважають деякі британські дослідники, в Сполученому Королівстві (а особливо в Північній Ірландії) існував "дефіцит демократії", котрий покривався за рахунок "псевдодемократії", коли все управління регіонами здійснювалось без підтримки його мешканцями.¹⁴ Проводячи конституційну реформу в Сполученому Королівстві, лейбористи не лише досягли певної нормалізації внутрішньополітичного життя країни, але й зміцнили її позиції в Європейському Союзі. В структурах ЄС все більшу роль відіграють малі нації, котрі, маючи навіть сильно обмежені ознаки державності, розраховують на представництво в Європейських структурах.

Ілюстрацією збільшення впливу регіонів на політику Європейського Союзу є регіональний комітет ЄС. До нього входить понад 200 представників регіональних та місцевих влад, як правило, обраних на прямих виборах. Комітет працює в п'ятих напрямках: освіта, культура, охорона здоров'я, транс-європейські мережі та регіональна політика. Він також, за власним бажанням, діє в інших напрямках і дає Єврокомісії та Раді Європи знати його позицію з питань, котрі перетинаються в розрізі проблем євроінтеграції та інтересів регіонів.¹⁵

Поряд із все ширшим включенням місцевих влад у європейську політику одним з напрямків діяльності Євросоюзу є підтримка і допомога "слаборозвиненим" регіонам. Усунення великої різниці між рівнем розвитку різних регіонів дозволить розбудовувати міцну транснаціональну структуру ЄС без внутрішньої загрози сепаратизму.

У Спільній Європі політичні та економічні процеси набули переважно наддержавного характеру. Це спричинило певні зміни в свідомості європейців. Усвідомлення приналежності до певної політичної одиниці слабшає і, відповідно, посилюється відчуття етнічної приналежності, культурної окремішності.¹⁶ Чим тіснішим робиться світ, тим наполегливіше етноси шукають свою нішу в ньому.

Звідси породжується трикутник відносин: ЄС - столиця - регіони. Лише підтримуючи паритетні стосунки між вершинами цього трикутника, можна сподіватись на життєстійкість Єдиної Європи як політичної та економічної структури.

Приклад вирішення етнічних проблем у Великобританії є показовим для інших країн Європи та світу. За останні роки уряд реструктуризував електоральну систему та схему управління регіонами, надавши їм більше свободи в діяльності, прийнятті та виконанні рішень. Зменшив напругу в гарячій ольстерській точці та фундаменталізував позиції Великобританії в європейських структурах через зміцнення і піднесення ролі регіонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Детальніше про етнічну мобілізацію див. Мінгазутдінов І.О., Полтораков О.Ю. Феномен «етнічної мобілізації» та його наслідки для Західної Європи. // Вісник Київського університету ім.Тараса Шевченка. Серія міжнародні відносини. - 1998. - №10. - С. 4; 2. Иванов И.Д. Европа регионов. // Мировая экономика и

медународные отношения. - 1997. - №9. - С. 9. 3. А.К. Вместе и порознь. // Итоги. - 1997. - 16 сентября. - С. 24. 4. Иванов И.Д. Европа регионов. // Мировая экономика и международные отношения. - 1997. - №9. - С. 6; 5. Кан А. Деволуция по-шотландски. // Итоги. - 1997. - 16 сентября. - С. 24; 6. Зиллер Ж. Политико-административні системи країн ЄС: порівняльний аналіз. - К., 1996. - С. 183; 7. Кан А. Деволуція по-шотландски. // Итоги. - 1997. - 16 сентября. - С. 24; 8. Зиллер Ж. Политико-административні системи країн ЄС: порівняльний аналіз. - К., 1996. - С. 148-149; 9. Там само. - С. 149; 10. Загальні парламентські вибори у Сполученому Королівстві. - К., 1997. - С. 75; 11. Перегудов С.П. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI век? // Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - №3. - С. 75; 12. Мінгазутдінов І.О., Полтораков О.Ю. Феномен «етнічної мобілізації» та його наслідки для Західної Європи. // Вісник Київського університету ім.Тараса Шевченка. Серія: міжнародні відносини. - 1998. - №10. - С. 6; 13. Britain 1998. The official yearbook of the United Kingdom. - London, 1999. - P. 7,9; 14. Duffy M., Evans G. Building bridges? The political implications of electoral integration for Northern Ireland. // British journal of political science. - Volume 25. - Part 1. - January 1995. - P. 123-124; 15. How is the European Union meeting social and regional needs? - Brussels - Luxembourg, 1996. - P. 17; 16. Танчин І. Європейський сепаратизм: урок для України. // Європа: ідеї та процеси. - Чернівці. - 1998. - С. 41.

М.В.Стопчак

ТВОРЧИЙ СПАДОК ПЕРШИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИРЕКТОРІЇ.

Проголосивши 24 серпня 1991 року Акт про незалежність України, український народ крок за кроком розбудовує власну державу. Це – складне завдання, його вирішення відбувається у гострому протиставленні з силами досить потужної комуністичної опозиції у Верховній Раді України, що мріє про відродження “єдиного і неподільного” Радянського Союзу; воно гальмується через некомпетентність ряду працівників державного апарату в центрі і на місцях, їх небажання і невміння по-новому працювати в умовах державотворення. Не до кінця теоретично вибудована концепція державотворення, свідченням чого є поява Указу Президента України від 15 січня 2000 року про проведення у квітні цього ж року Всеукраїнського референдуму. На нього виносяться питання про створення в Україні двопалатного парламенту, право Президента розпускати цей парламент, ліквідацію депутатської недоторканості тощо. Отже, йде пошук власного шляху державотворення. Але, торуючи цей шлях, не слід забувати про досвід державотворення минулих поколінь українців, зокрема, за доби Директорії. Уважний аналіз стану державотворення в сучасній Україні свідчить про те, що багато нинішніх проблем, навіть та послідовність, з якою вони виникають, в значній мірі ідентичні з проблемами, що їх переживала Директорія. Все це зумовлює необхідність уважного ставлення до досвіду Директорії по створенню української державності з тим, щоб не припуститись аналогічних помилок.

Вивчення державотворчої діяльності Директорії – надзвичайно складне завдання. Як зазначав відомий дослідник історії Української революції 1917-1920 рр. професор В.Ф.Солдатенко, “...із оцінкою Директорії, Української Народної Республіки “другого видання” ситуація виглядає вкрай заплутано, майже безнадійно”¹, підкреслюючи при цьому, що поза увагою дослідників залишається багато аспектів досвіду УНР доби Директорії, зокрема, оцінка сутності теоретичного аспекту стратегії державного будівництва². Проте значну можливість для дослідження основних тенденцій розвитку української державності в період боротьби з гетьманатом і згодом відродження УНР надають праці перших істориків Української революції – М.С.Грушевського, П.Шاپовала, В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, С.Петлюри та інших, які самі були активними учасниками тих подій. “Історіографічна оцінка досвіду, - як справедливо підкреслював В.Ф.Солдатенко в інтерв'ю головному редактору газети “Історія України”, - базується не лише на оригінальній оцінці фактів, а й на основі аналізу тих уявлень, які мали про революцію, її причини, сутність, характер, мету, стратегію і тактику, розстановку класових і національно-політичних сил, рушійні сили, її натхненники і організатори”³.

Глибоке вивчення праць вищезазначених істориків дозволяє виділити два етапи державотворення за час існування Директорії. Зміст першого з них – це пошуки стратегії державотворення. Хронологічні рамки цього етапу, на наш погляд, – листопад 1918 року – серпень 1919 року. Одним з перших полеміку щодо майбутнього державного устрою України розпочав лідер колишньої Центральної Ради М.С.Грушевський. У своїй статті “Роковини”, присвяченій річниці III Універсалу Центральної Ради, М.Грушевський зазначав, що основні напрямки розвитку української державності вже визначені у документах Центральної Ради, і тому потрібно лише активно втілювати їх у життя. “Тепер, - писав М.С.Грушевський, - коли ідея національного самоозначення, ідея народоправства, ідея соціалістичного хазяйства йде все ширшим ходом по землі, змітаючи

з неї найтвердіші твердині реакції, менше ніж коли допустимі малодушні сумніви в тім, що та політична і соціальна база, на котрій будувала будучність України, її демократія рік тому, може бути викривлена, вивернена, розбита, знищена якими-небудь супротивними течіями.

Україна не може бути позбавлена самоозначення і державного життя. А воно може бути збудоване нормально, трірко і, певно, тільки на принципах, вказаних великими актами ЦР".⁴

Однак, ця думка М.Грушевського не була сприйнята його колишніми соратниками з визвольної боротьби. Це виявилось вже під час засідання 13 листопада 1918 року, коли була створена Директорія. За спогадами Р.Лашенка, одного з активних учасників цього засідання, а згодом професора Українського Вільного Університету, після обрання Директорії "зібрання приступило до обговорення тих головних базових точок, які нова влада повинна була задекларувати. Проф. Швець пропонував, щоб Директорія оголосила акт про скликання розігнаної німцями Центральної Ради і ту ж думку гаряче підтримував Шаповал."⁵ Але, як зазначає Р.Лашенко, більшість учасників зборів, у тому числі і В.Винниченко, відкинули цю пропозицію, вважаючи, що Центральна Рада втратила свою популярність, і підтримали точку зору про те, що "треба закликати до життя... таку установу, коло котрої купчилися би найширші кола, якомога ширші верстви української людності і взагалі усього населення України. Такою установою можуть бути Установчі збори України, або парламент з установчими функціями".⁶

Отже, розвиток української державності за принципами, визначеними Центральною Радою, було відкинуто Директорією. Вона опинилась перед необхідністю шукати свій власний шлях. Його пошук виявився надто складним і болючим. У першому офіційному документі Директорії – відозві до населення, виданій в ніч з 14 на 15 листопада 1918 року, присутні лише загальні гасла, тобто була відсутня розгорнута програма державотворення. "... Всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені, - говорилось у відозві. - А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі".⁷

На те, що значна кількість питань, пов'язаних із майбутнім української державності, залишилась поза рамками відозви, звернув увагу лідер українських есерів П.Христюк. У своїй праці "Замітки і матеріали до історії української революції" він писав: "Поза загальними фразами про необхідність повалення поміщицько-буржуазного режиму і відновлення політичних і соціальних революційних здобутків українського народу, що мали бути закріплені Українськими Установчими Зборами, не знаходимо у відозві більш конкретного і сталого визначення цілей боротьби; одне тільки було зазначено в ній з безсумнівною ясністю: оборона незалежності Української Держави в формі Української Народньої Республіки."⁸

Правда, П.Христюк дає своє розуміння причин такої ситуації. На його думку, на момент проголошення відозви головним завданням Директорії було збройне повалення гетьманського режиму П.Скоропадського, питання ж про майбутній політичний і соціально-економічний лад мали розглядатись після досягнення перемоги.⁹

Праці перших істориків Української революції свідчать про те, що керівництво Директорії, у тому числі її Голова В.Винниченко, розуміли нагальну потребу визначитись із майбутніми засадами української державності після перемоги над гетьманщиною. Про це свідчить праця В.Винниченка "Відродження нації". З неї випливає, що питання державотворення активно обговорювались вже на перших засіданнях Директорії. "Директорія, - говорив В.Винниченко, - повинна зразу ж голосно означити перед широкими масами, що керівництво ведеться колективом, партіями, а не окремими особами..., що на першому місці стоять соціально-економічні інтереси працюючих класів, що рух є республіканський і що в той же час чисто національний, український, проти руської буржуазії і німецької гетьманщини".¹⁰

Але такі загальні гасла не давали відповіді на питання про конкретну форму, у якій буде реалізована українська державність, рушійні сили, які на практиці будуть цю державність будувати. Вирішення цього завдання, на думку лідера українських есерів П.Христюка, виявилось надзвичайно важким для керівників Директорії. Він викладає і своє бачення причин цього. “Невдячна” суспільно-економічна структура України, - писав П.Христюк, - не сприяла виробленню ясної класової революційної лінії. 80% селянського, хліборобського населення, менше 10% пролетаріата, все це в'язало українські соціалістичні революційні партії в їх соціалістичних планах. Селянський характер Української революції, здавалось, не підлягав ніякому сумнівові. В українській політичній пресі того часу повстання проти гетьманщини називали просто селянським повстанням; головною підпорою революції всі українські соціалісти вважали малоземельне та безземельне селянство. Робітництво при цьому вважалось цілком другорядним фактором”¹¹

Проте хід антигетьманської боротьби показав керівникам Директорії, що активною силою цієї боротьби були і робітники. “Повстанська армія, - зазначав В.Винниченко, - поповнялась переважно пролетарським елементом, себто тим елементом, який, насамперед, найбільше зазнав страждання й пониження від панства й який не мав великого хазайства, що прив'язувало б його до хати. По містах і містечках активною ініціативною силою було, розуміється, робітництво, як українське, так і не українське.”¹² Все це змушувало Директорію при виробленні стратегії державотворення брати до уваги, в першу чергу, інтереси і настрої саме пролетарської та напівпролетарської верстви українського міста і села, які були близькі й іншим категоріям працюючих. При цьому керівники Директорії розуміли, що ці верстви, будучи радикально налаштованими щодо засад державотворення, і, схилившись до запровадження в Україні радянської влади, змусять і саму Директорію радикально переглянути свою програму.¹³ Враховуючи ситуацію, що склалась, лідер Директорії В.Винниченко запропонував запровадити в Україні систему радянської влади. Обґрунтовуючи свою позицію, В.Винниченко писав у праці “Відродження нації”: “Маючи це на увазі, передбачаючи, що цього руху спинити неможливо..., знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а, з іншого боку, бажаючи не випустити ініціативи й керівництва з національно-українських рук, щоб так зберегти національні і державні наші завоювання в цій революції, я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одпихнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села і міста.”¹⁴

Проте В.Винниченку не вдалось переконати інших членів Директорії в доцільності своєї пропозиції, вони зустріли її вороже. Особливо негативно поставився до цієї ідеї С.Петлюра, який був прибічником іншої, “європейської” моделі влади. Таким чином, Директорія на кінець 1918 року опинилась перед альтернативою: або обрати європейську модель, пов'язану з утвердженням принципу розподілу влад, розвитком парламентаризму (в українських умовах – скликанням Установчих Зборів), або ж взяти на озброєння ідею диктатури пролетаріату і “республіки Рад”.

У працях перших істориків Української революції, зокрема, І.Мазепи, здійснена спроба відповісти на питання про причини, які могли викликати до життя подібну альтернативу. І.Мазепа у своїй праці “В огні і бурі революції” переконливо доводить, що для неї в Україні на кінець 1918 року склався цілком реальний ґрунт. “В середині самих українських провідних кіл, - писав І.Мазепа, - під впливом більшовицьких успіхів відбувався глибокий процес роз'єднання на два табори: одного протибільшовицького – і другого, що схилився до ідеології більшовиків. Невдачі Центральної Ради в попередню добу революції і поширення симпатій до більшовиків серед українських мас – все це на

багатьох вплинуло так, що, мовляв, треба й нам, українцям, стати на позицію совітів, щоб не розійтись з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительства на чолі з соціалістами. Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, а тому й на революцію на Україні дивилися, як на "початкову фазу" світової революції"¹⁵.

Розв'язати цю дилему Директорія спробувала на так званій "Державній нараді", яка відбулась 12-14 грудня 1918 року у Вінниці, де тоді перебувала штаб-квартира Директорії. У нараді, крім членів Директорії, також взяли участь представники найбільш впливових, політичних партій, зокрема, есерів, соціал-демократів, соціалістів-самостійників та деяких інших. Проте і на цій нараді ідея "радянської влади" не знайшла підтримки. Опинившись у меншості, Голова Директорії В.Винниченко, за його ж власними словами, пішов на хитрість. "...Я, - писав В.Винниченко, - на другий день по одкіненню сістєми чисто радянської влади, вніс нову пропозицію: прийняти систему "трудових рад", себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами, це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду"¹⁶.

У запропонованій В.Винниченком формулі було багато суперечливого, незрозумілого, особливо щодо питання про те, кого вважати трудовим людом. Чи входили сюди, скажімо, служителі культу, письменники, чиновники, адже вони теж не жили з експлуатації чужої праці? Але і сам В.Винниченко у "Відродженні нації" зізнається у недосконалості ідеї трудових рад. "Розуміється, - писав він, - в цій формулі вже були неясності, недоговореності, якесь зм'ягчення чогось, затушовування ясних і всім уже відомих принципів."¹⁷

Але, незважаючи на ряд суперечностей, пропозиція В.Винниченка задовольнила всіх: партії і Директорію. Отже, після наради у Вінниці, визначився третій шлях при розробці стратегії державотворення, який полягав у намаганні створити "вертикаль" трудових рад: на місцях – губернські і повітові, а в центрі – Конгресс трудового народу.

Праці перших істориків Української революції свідчать, що Директорія надто повільно і непослідовно впроваджувала схвалену нею ж ідею трудових рад у життя. Увійшовши 19 грудня 1918 року до Києва, пише з іронією П.Христюк "... Директорія на цілий тиждень попала в жовто-блакитні обійми Національного Союзу і геть зомліла в тих обіймах, забувши про революцію, про селян і робітників."¹⁸ І лише 26 грудня 1918 року Директорія обнародувала текст Декларації, наведений у праці В.Винниченка "Відродження нації", у якій дещо конкретизувала принцип трудових рад. "Влада в Українській Народній Республіці, - зазначалось у Декларації, - повинна належати лише клясам працюючим – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю"¹⁹, а "кляси не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарства й одзначали своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою"²⁰. Остаточне вирішення питання про форму влади в УНР, - підкреслювалось у Декларації, - відкладається до скликання Конгресу Трудового Народу України.²¹

Проте подальший розвиток подій показав, що висування ідеї трудових рад, як форми державності, лише на короткий час примирило різні політичні сили, та й самі автори цієї ідеї, зокрема, В.Винниченко, не виявили послідовності у її відстоюванні. Це яскраво виявилось під час роботи VI конгресу УСДРП (10-12 січня 1919 р.), тобто партії, лідером якої був Голова Директорії В.Винниченко. Перипетії обговорення ключового питання на конгресі - про поточний момент, ми знаходимо у праці І.Мазепи "В огні і бурі революції". Він зазначав, що при обговоренні партія повинна була визначитись із ставленням до Директорії і радянської форми влади. При обговоренні поточного моменту, писав І.Мазепа, з'їзд фактично розколовся. Частина делегатів відстоювала радянську систему влади, інші – парламентську. У цій ситуації зміст підсумкових рішень конгресу залежав значною мірою від позиції керівного ядра УСДРП, в першу чергу, - Голови

Директорії і лідера партії В.Винниченка і голови уряду В.Чехівського. За свідченням І.Мазепи, вони зайняли протилежні позиції. В.Чехівський висловився за радянську форму влади на Україні. "В гарячій промові він доводив, що є совіти й совіти, - пише І.Мазепа, - й що сама по собі совітська система й більшовизм - це дві зовсім різні речі. Він відкидав більшовицьку методику, як диктаторську та насильницьку. Чехівський із запалом говорив, що в революційні часи нам не треба парламентів на основі загального виборчого права, які мовляв, бувають на руку буржуазії, а треба совітів в їх "чистому, неопоганеному виді", совітів "без терору й насильства".²²

В той же час, зазначає І.Мазепа, в промові В.Винниченка не було ясної позиції, але вона була "протисовітська".²³ "Треба насамперед, - говорив В.Винниченко, - відшукати вдовольняючі форми державного розвитку... Я не вважаю, що соціальну революцію доконче мусять переводити совдепи".²⁴

Підсумовуючи обидва виступи, І. Мазепа констатував: "Як один, так і другий не мали ясного погляду на справу. Замість того, щоб справу творення незалежної України покласти в основу всебічного визволення українського народу..., вони блукали між кличами демократії та диктатури й шукали виходу для "гармонійного поєднання" ідеї національної з соціальною в неясних формулах про "трудова влада", про "ради трудового народу" і т.п."²⁵

В результаті обговорення Конгрес підтримав позицію В.Винниченка, відхиливши проект резолюції незалежників, що обстоювали систему радянської влади на Україні. "Позиція "українських совітів" була розбита",²⁶ - із задоволенням констатує І.Мазепа, оскільки він, разом із очолюваною ним катеринославською делегацією УСДРП, виступав на з'їзді з антирадянських позицій. За словами І.Мазепи, в основу резолюції з'їзду про поточний момент була покладена пропозиція саме "катеринославців". Цю резолюцію наводить у своїй праці "Замітки і матеріали до історії української революції" П.Христюк.

"Сучасна революція на Україні, - говорилося у резолюції, - є лише початкова підготовча стадія соціалістичної революції, стадія здійснення в першу чергу всіх загально-демократичних реформ, стадія панування справжнього демократизму, через який і на підставі якого можливий успішний перехід до соціалізму. Виходячи з цього, Конгрес висловлюється за скликання в найближчому часі органа всенародного представництва, парламенту, обраного на основі загального і т.д. виборчого права".²⁷

Отже, підсумки роботи УІ конгресу УСДРП засвідчили, що українська соціал-демократія не зуміла досягти єдиної точки зору щодо питання про форму української державності. Значною мірою цьому сприяла відсутність чіткої позиції в її керівному ядрі. Адже лідер УСДРП і Голова Директорії В.Винниченко протягом місяця кардинально змінив свою точку зору на прийнятність для України радянської форми влади.

Невдалою була і наступна спроба провідників Української революції порозумітись щодо ключових питань державотворення; ця спроба була здійснена на черговій Державній нараді, скликаній Директорією 16 січня 1919 року у Києві. На нараді, крім членів Директорії і уряду, були представники УПСР, УСДРП, Селянської Спілки, соціалістів-самостійників і Січових Стрільців. Про підсумки наради досить ґрунтовно пише І.Мазепа. Він відзначив, що на нараді окреслилось кілька точок зору щодо майбутнього державного устрою УНР. Частина учасників (ліве крило УСДРП, представники Селянської Спілки і партії есерів) - відстоювали радянську форму влади, інша (соціалісти-самостійники) - висловились за диктатуру Директорії. Праве крило УСДРП виступило з не зовсім ясною ідеєю напівдиктатури Директорії шляхом обмеження прав майбутнього Трудового Конгресу дорадчими функціями, а представники Січових Стрільців запропонували замість Директорії встановити військову диктатуру у складі триумвірату Є.Коновальця, С.Петлюри та А.Мельника. Дискусії ні до чого не призвели, тим більше, що і виступи членів Директорії не внесли ясності. "З членів Директорії, - відзначав І.Мазепа, - різко проти більшовиків висловився Петлюра. Швець говорив невиразно. Винниченко, як і завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу."²⁸ І

підводячи невтішний підсумок наради, І.Мазепа пише: "Коли після всіх цих промов представники Січових Стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все так, як було".²⁹

В обстановці повної невизначеності щодо державотворчої перспективи України провідні політичні сили Української революції зібрались на Трудовий Конгрес України, що відкрився в Києві 22 січня 1919 року. Правда, дослідники розходяться щодо кількості делегатів, обраних на Конгрес. Так, П.Христюк свідчить, що на Конгрес прибуло близько 300 делегатів,³⁰ а І.Мазепа наводить цифру у більш ніж 400 делегатів, з яких 36 представляли ЗУНР.³¹ Але, незважаючи на певні розходження, перші історики Української революції, особливо П.Христюк, М.Шаповал, І.Мазепа, в своїх працях приділили значну увагу роботі Трудового Конгресу України. Так, П.Христюк наводить текст "Інструкції для виборів на Конгрес трудового народу України", затверджений Директорією 5 січня 1919 року, подає, як і М.Шаповал, аналіз чисельного і якісного складу обраних на Конгрес делегатів. З "Інструкції", зокрема, випливає, що делегати на Конгрес обирались на куріальній основі, причому розподіл мандатів був нерівним: від селянства мало бути обрано 377 делегатів, робітників – 118, "трудової інтелігенції" – 33. Крім того, передбачалось окреме представництво Всеукраїнського залізничного з'їзду – 20 делегатів, і Всеукраїнського поштового з'їзду – 10 делегатів.³² Отже, представництво від двох останніх професійних груп практично дорівнювало представництву від усієї "трудової інтелігенції". Правда, з вищеназваних праць не зовсім зрозуміло, хто власне належав до "трудової інтелігенції". Так, в праці М.Шаповала ця категорія делегатів визначалась надто нечітко: "... робітники на ниві народної освіти і службовці в народних кооперативах, земських та міських самоврядуваннях та інших установах державних, громадських і приватних".³³

Оцінка дослідниками якісного складу делегатів Конгресу також була неоднозначною. М.Шаповал, зокрема, вважав, що обраний на Конгрес склад делегатів буде здатним вирішити одне з найважливіших завдань революції – передати владу трудящому люду. Навпаки, П.Христюк та І.Мазепа вважали склад Конгресу невідповідним настроям мас. Зокрема, П.Христюк вважав, що цьому сприяли не лише об'єктивні причини (наступ радянського війська, інтервенція білогвардійців і французів, виступи частини селян проти Директорії тощо), але й недалекоглядна політика самої Директорії. Лідер есерів негативно поставився до заборони брати участь у виборах на Конгрес республіканській армії і до створення курії трудової інтелігенції. Явно не сприйняв він запрошення до участі у роботі Конгресу з вирішальним голосом і депутатів з Галичини, оскільки, на його думку "Галичина переживала саме початкову стадію національно-буржуазної революції; перед вела там дрібна буржуазія, яка зовсім не розуміла і не хотіла розуміти наддніпрянського "більшевицького" селянства".³⁴ Затверджені в "Інструкції" принципи обрання на Конгрес делегатів П.Христюк пояснював намаганням Директорії сформувати слухняну більшість для проведення бажаних для Директорії рішень.

Праці перших дослідників Української революції дають досить повну картину роботи самого Конгресу. Вони свідчать, що в ході його роботи висловлювались різноманітні, часом кардинально протилежні пропозиції: від передачі влади радам робітничих і солдатських депутатів і негайного проголошення України соціалістичною республікою до формування так званого "Малого конгресу" з повноваженнями "верховної влади" або європейського варіанту парламентської республіки. При цьому, в працях ряду авторів дається оцінка центрального на Конгресі виступу Голови Директорії В.Винниченка 25 січня 1919 року. Сам виступ найбільш повно цитує у своїй праці "В огні і бурі революції" І.Мазепа.³⁵ У своєму виступі В.Винниченко говорив про заслуги і прорахунки Директорії, труднощі внутрішньополітичної обстановки, негативний вплив більшовицької Росії на хід проведення в Україні соціальних реформ. Завершуючи свою доповідь, Голова Директорії підкреслював, що він залишається противником

більшовицької системи влади: "... Наші реформи - не большевизм. Ми не большевики. Директорія у своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціальна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хочуть, щоб і ми загинули разом з ними.

Большевики вішають нам петлю на шию, тому можливо, що у нас будуть китайсько-латишські совіти. Але наш народ нікому не дозволить сісти йому на плечі".³⁶

Антибільшовицька за змістом промова В.Винниченка, зазначав І.Мазепа, справила враження на учасників Конгресу. "Але в ній, як і в промові на партійному з'їзді, не було ясної відповіді на головне питання, яке тоді мучило всіх: що ж робити далі. Деякі фракції висловлювались навіть за те, щоб у своїй постанові Конгрес указав на цю "прогалину" в програмовій промові голови Директорії".³⁷

На відсутність конструктивізму, чітких орієнтирів на майбутнє у виступі В.Винниченка звернув увагу і П.Христюк. "За В.Винниченком, - пише автор, - пішли інші "ура-патріотичні промови". І знову, як і, приблизно рік тому... соціально-економічний, класовий момент в українській революції було затушковано моментом національно-політичним. Питання про радянську форму влади знову було цілком ідентифіковано з питанням національного поневолення України Московщиною".³⁸

Врешті-решт, Конгрес після гострих дискусій в умовах швидкого наступу російських радянських військ 28 січня 1919 року ухвалив "Закон про форму влади на Україні". Його основні положення зафіксовані у працях І.Мазепи та П.Христюка.³⁹ Аналіз закону свідчить, що на Конгресі Директорії і українським політичним партіям так і не вдалось досягти єдності у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення. Адже з одного боку, Конгрес висловився проти організації робітничої диктатури і за "демократичний лад на Україні", доручивши своїм комісіям і уряду "підготувати закон для вибора всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки". А з іншого боку - не відмовився від "трудового принципу", ухваливши, що місцева адміністрація повинна "працювати в контакт і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників".

Оцінки підсумків роботи Трудового Конгресу в працях перших дослідників Української революції переважно критичні. Голова Директорії В.Винниченко характеризував Конгрес як "мертво народжений". І.Мазепа зазначав, що "перебування Директорії в Києві закінчилось під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил".⁴⁰ Негативно оцінював підсумки роботи Конгресу і П.Христюк. "Взятий Директорією з отаманами курс ліквідації революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правицею Конгресу..., - писав автор. - Конгрес відбувся, але того Конгресу, про який йшлося в дні революційного піднесення робітничо-селянських мас проти гетьманщини, Конгресу пролетаріату і революційного селянства не було".⁴¹

Наступ більшовицького війська змусив Директорію 2 лютого 1919 року, тобто майже одразу по закінченню роботи Конгресу, залишити Київ. Отже, і питання про стратегічні засади державотворення залишилось відкритим і недовершеним. Його вирішення ускладнювалось тим, що Директорії довгий час довелося вести життя, яке В.Винниченко характеризував як "вагонне животіння, блукання по станціях, містечках, без притулку, без ладу, без війська, без території й з ворогами з усіх боків".⁴² У цей період відбувались постійні дискусії між провідними політичними силами Української революції з приводу трудового принципу формування влади. В умовах успішного наступу радянських військ і невдач армії УНР ці сили, і в першу чергу УПСР і УСДРП, почали еволюціонувати в бік визнання трудових рад. Про це свідчить Декларація новоствореного соціалістичного уряду Б.Мартоса від 12 квітня 1919 року, яка наведена у вищезазначених працях як П.Христюка, так і І.Мазепи. У ній уряд, зокрема, заявляв, що "... у внутрішній політиці... ним буде вжито найенергійніших заходів, аби всюди організувалися

робітничо-селянські трудові ради для контролю над діяльністю місцевих властей. На цю справу Народне Правительство призначає спеціальні кошти по удержанню трудових рад, як державних інституцій.”⁴³ Одночасно з оголошенням Декларації, як зазначав І.Мазепа, українські партії есерів і соціал-демократів за погодженням із Урядом, Петлюрою і Макаренком 18 квітня 1919 року схвалили умови порозуміння з “соціалістичними протибольшевицькими силами по той бік фронту, які стоять на ґрунті самостійності України”. У третьому пункті цього документу зазначалось, що “трудові ради мають на місцях контрольні функції до вирішення питання про форму влади в центрі і на місцях”.⁴⁴

В умовах роз’єднання провідних політичних сил хиталась у корінних питаннях державотворення і Директорія. Але в кінці літа 1919 року Директорія визначилась. В умовах, коли революція в Європі йшла на спад, а також, виходячи з необхідності порозумітись з Антантою, керівні кола УНР висловились за парламентську форму влади в Україні, таким чином остаточно відмовившись від ідеї трудових рад. Так, 12 серпня 1919 року Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Декларацію, у якій зазначалось, що уряд у згоді з Директорією УНР “... виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенародного, безпосереднього, таємного, рівного й пропорційного виборчого права”.⁴⁵

Таким чином, серпнева Декларація знаменувала завершення першого етапу державотворення і початок другого етапу, який охоплює період з серпня 1919 року по листопад 1920 року. Для цього етапу характерна спроба українських лідерів запровадити в Україні саме парламентську форму влади.

Після серпневої Декларації уряду ідея скликання парламенту набирає вже конкретних обрисів. Зокрема, на нараді членів Трудового Конгресу у Кам’янці 17 вересня 1919 року було прийнято рішення про необхідність створення предпарламенту з метою “управління планомірного будівництва держави”. Він мав “існувати до скликання Парламенту або сесії Трудового Конгресу”.⁴⁶ А в оприлюдненій в цей же день С.Петлюрою відозві “До населення всієї соборної України” парламентські плани Директорії сформульовані вже досить конкретно: “Щоб остаточно збудувати та завершити будівлю Української Держави, Уряд Республіки при першій змозі скличе Велику Державну Раду, - яка прозветься українським Парламентом з установчими функціями, до складу якого увійдуть представники найширших кіл українського громадянства. Цей парламент, а не хтось інший, розв’яже справу нашого державного устрою і дасть нарешті спокій, лад і силу Державі”.⁴⁷

Висловлена у відозві ідея скликання парламенту знайшла своє відображення у відповідній декларації Уряду УНР від 24 вересня 1919 року, яку наводить у своїй праці “В огні і бурі революції” І.Мазепа.⁴⁸ В свою чергу Уряд доручив міністерству внутрішніх справ підготувати відповідний проект закону. Але війна з Добровольчою армією Денікіна, що розпочалась у жовтні, наступні драматичні події, пов’язані з невдачами вояків УНР, перешкодили здійсненню цих планів.

Протягом 1920 року, як свідчать праці перших істориків Української революції, інші документи, питання про скликання повноважного законодавчого органу в офіційних документах Директорії та Уряду УНР зустрічається досить часто. Так, в умовах приходу на Україну поляків 2 червня 1920 року Уряд УНР обнародував “Декларацію Правительства Української Народної Республіки”. Документ, наведений у вищезазначеній праці І.Мазепа, був явно антибільшовицького спрямування. “Порядок на Україні, - говорилось в Декларації, - повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народне представництво – парламент... Тоді не зможе одна якась партія підбивати під себе всю людність, як цього хотять большевики-комуністи для своєї партії”.⁴⁹ До того ж часу, зазначалось далі в Декларації, поки не складуться умови для виборів у парламент, Уряд в найближчій часі скличе предпарламент, який буде

здійснювати поточну законодавчу роботу, яку до цього змушена була здійснювати Рада Народних Міністрів.⁵⁰

Але цей та інші подібні документи виявились лише декларацією про наміри і на практиці не втілювались у життя. Це значною мірою, поряд з іншими причинами, пояснювалось і тим, що у 1920 році, особливо після 21 травня, коли С.Петлюра став одноосібним керівником Української Держави, значно загострились протиріччя між ним та Урядом УНР. С.Петлюра, отримавши виключні повноваження, не хотів обмежувати свою владу ніякими законодавчими актами. Тому він, зокрема, відмовився підписати схвалений 14 лютого 1920 року Урядом І. Мазепи "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР". Адже цей закон передбачав скликання до 1 травня 1920 року передпарламенту під назвою "Державна Народна Рада", а до його скликання Директорія (з 21 травня її фактично уособлював С.Петлюра) повинна була здійснювати свої повноваження виключно через Раду Народних Міністрів. І.Мазепа наводить у своїй праці роздратований відгук С.Петлюри про цей закон: "Текст "Тимчасового закону" утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим, як ухвалений наспіх, обов'язує до перегляду".⁵¹

Не внесли ясності у взаємовідносини між Директорією і Урядом і два закони, що фактично підсумовували процес українського державотворення в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 років. Вони наведені у праці М.Шаповала "Велика революція і українська визвольна програма".⁵² Це "Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" та "Закон про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки". Затверджені С.Петлюрою 12 листопада 1920 року, вони хоча і проголошували ідею розмежування функцій між Директорією, Радою Народних Міністрів та Державною Народною Радою (предпарламентом), але, насправді, не усуваючи старих суперечностей, породжували нові. Так, з одного боку Голова Ради Народних Міністрів призначався Директорією, яка за його поданням призначала членів Уряду, а з іншого боку, Уряд відповідав за свою діяльність не перед Директорією, а перед Державною Народною Радою, яка могла відправити у відставку як окремого міністра, так і увесь Уряд. У законах взагалі не було визначене місце Уряду в системі виконавчої влади; у них спостерігалось й "паралельне законодавство", оскільки Уряд у період, коли Державна Народна Рада не функціонує, отримував право видавати постанови, які після затвердження їх Головою Директорії набували сили закону.

Все це свідчило про те, що провідні політичні сили УНР і у 1920 році так і не зуміли досягти єдності у визначенні основних засад державотворення, зокрема, у таких ключових питаннях як форма влади, взаємовідносини між гілками влади. Схилившись з серпня 1919 року до парламентської моделі влади, керівники УНР, як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, не зуміли втілити цю модель у життя, залишивши її на рівні декларації про наміри.

Таким чином, праці перших істориків і історіографів Української національно-демократичної революції 1917-1920 років є надзвичайно важливим історичним джерелом вивчення державотворчої діяльності Директорії. Їх цінність полягає, перш за все, у тому, що ці праці писались не просто талановитими дослідниками, а діячами, які були безпосередньо причетні до практичної діяльності Директорії, належали до провідних політичних сил Української революції. Глибоке вивчення цих фундаментальних праць дозволяє побачити дуже складний, надзвичайно суперечливий процес розробки провідниками Української революції теоретичних засад української державності, виділити основні його етапи, з'ясувати глибинні причини, які завадили реалізувати ці засади на практиці.

Звичайно, через належність до різних політичних сил ці праці були позначені певними рисами суб'єктивізму, міжпартійного протистояння. Це вимагає від сучасного дослідника і певного критичного підходу до міркувань і оцінок, висловлених у цих

працях. Відсутність такої критичності, зазначав В.Ф.Солдатенко, "шкодить з'ясуванню істини, часто заплутує, здавалось, уже витлумачені моменти, викликає сумніви і навіть недовіру щодо підсумкових оцінок і висновків".⁵³

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція як суспільний феномен. // Історія України. - 1999. - №39. - С.4; 2. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. // Український історичний журнал. - 1999. - №2. - С.33; 3. Солдатенко В.Ф. Українська революція як суспільний феномен. // Історія України. - 1999. - №39. - С.4; 4. Грушевський М. Роковини. 20/7 падолиста 1917 року. // Літературно-науковий вісник. - 1918. - Річник XIX. Т. XXII. - С.6; 5. Лашенко Р. Як обирали Директорію УНР. // Розбудова держави. - 1992. - №6. - С.26; 6. Там само. - С. 26-27; 7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т.ІІІ. - Прага, 1921. - С.132; 8. Там само; 9. Там само. - С.133, 134; 10. Винниченко В. Відродження нації. - Ч.ІІІ. - К. - Відень, 1920. - С.132-133; 11. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. - Т.ІV. - Прага, 1922. - С.3; 12. Винниченко В. Вказана праця. - С.133; 13. Там само. - С.132; 14. Там само. - С.134; 15. Мазепа І. В огні і бурі революції. У 4-ч. Ч.1. - Аусбург, 1950. - С.74; 16. Винниченко В. Вказана праця. - С.191; 17. Там само. - С.141; 18. Христюк П. Названа праця. - С.12; 19. Винниченко В. Названа праця. - С.170; 20. Там само. - С.172; 21. Там само. - С.174; 22. Мазепа І. Вказана праця. - С.80; 23. Там само. - С.79; 24. Робітнича газета. - 1919. - №434. - 16 січня; 25. Мазепа І. Вказана праця. - С.79; 26. Там само. - С.81; 27. Христюк П. Вказана праця. - С.53; 28. Мазепа І. Вказана праця. - С.84; 29. Там само; 30. Христюк П. Вказана праця. - С.59; 31. Мазепа І. Вказана праця. - С.88; 32. Христюк П. Вказана праця. - С.59; 33. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. - С.128; 34. Христюк П. Вказана праця. - С.58; 35. Див.: Мазепа І. Вказана праця. - С.89-91; 36. Мазепа І. Вказана праця. - С.90-91; 37. Там само. - С.91; 38. Христюк П. Вказана праця. - С.62; 39. Див.: Мазепа І. Вказана праця. - С.94-95; Христюк П. Названа праця. - С.67; 40. Мазепа І. Вказана праця. - С.96; 41. Христюк П. Вказана праця. - С.67-68; 42. Винниченко В. Вказана праця. - С.293; 43. Христюк П. Вказана праця. - С.121; 44. Мазепа І. Вказана праця. - С. 175; 45. Копиленко О., Копиленко М. "Друга" УНР: спроба історико-теоретичного аналізу.// Право України. - 1996. - №8. - С.57; 46. Мазепа І. Вказана праця. - С. 85; 47. Петлюра С. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - С.163-164; 48. Мазепа І. Вказана праця. - С.88; 49. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. Т.ІІІ. - Мюнхен, 1951. - С.212; 50. Там само. - С.214; 51. Там само. - С.15-16; 52. Див.: Шаповал М. Вказана праця. - С.186-189; 53. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: проблема вивчення концепції та оцінки історіографії. В кн.: Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків, 15-17 листопада 1995 року). - Харків, 1995. - С.261.

О.В.Зінько

МОЛОДІЖНІ ПРОСВІТИ ДОБИ УКРАЇНІЗАЦІЇ В ЛІТЕРАТУРІ 20-х р. ХХ ст.

20-ті роки були добою національно-культурного відродження України. Десять років проведення офіційної політики коренізації (в Україні – українізації) об'єктивно підживлювали національні почуття, відроджували ідеї незалежної української державності.

Незважаючи на різне трактування українізації сьогодні, як політики окупантів, обманної українізації, золотого віку українців під владою Рад, доби національної реформи, злету української культури, симбіозу націоналізму та комунізму, головним досягненням цього періоду було активне впровадження досягнень української культури серед населення України, об'єднання української культури з освітою, значну роль у розповсюдженні якої відігравала українська молодь.

Історіографічний аналіз літературних джерел 20-х років підтверджує відсутність єдиної точки зору на українізацію і у дослідників молодіжної проблематики цього періоду. Частина авторів ставилась до ідеї українізації недовірливо¹. На них мав вплив той факт, що серед керівництва України були відкриті супротивники українізації, які підтримували "теорію боротьби двох культур". Згідно з цією теорією першість відводилась російській культурі, як культурі, пов'язаній з прогресивним пролетаріатом та містом, на протипагу українській культурі села. Оскільки російська культура рано чи

пізно має перемогти, обов'язок комуністів та комсомольців полягав у підтримці цього "природного процесу".

Літературні джерела дозволяють зробити висновок, що багатьох авторів лякало саме поняття "українізації", бо свої корені ця політика брала з періоду Української Народної Республіки. Йшлося про рішення Ради Міністрів УНР (березень 1918 р.) відносно введення української мови в діловодство та заміну російського герба українським, що призвело до злету самопізнання українців.

Ті автори, які підтримували українізацію, активно пропагували її ідеї серед молоді². Фактично література відображала розмаїття позицій та оцінок, які існували тоді у суспільстві. Публікувались різні точки зору, в тому числі і на політику партії, бо українізація розглядалась саме як важливий елемент її політики.

Дослідників цікавила проблема впливу українізації на молодь. Вчені розуміли, що вона призведе не тільки до національно-культурного відродження, а й до злету національного самопізнання, особливо серед молоді як найбільш чутливої та романтичної з усіх прошарків українського суспільства. Пов'язуючи українську національну ідею з петлюрівщиною, яка відкидала Радянську владу та уособлювала український націоналізм, багато дослідників 20-х років, підтримуючи такий стереотип, побоювались його відродження. Але центрами відродження української національної ідеї в ті роки фактично стали "просвіти", активну участь у яких брала молодь України.

"Просвіти", як українські культурні центри виникли ще у 19 столітті. У Східній Україні вони створювались на зразок західноукраїнських культурно-просвітницьких центрів, Львівського товариства "Просвіта". Автори 20-х років акцентували увагу на тому, що "просвіти" були опозиційними організаціями царській владі на селі. Їх діяльність заборонялась за антивладну пропаганду, що викликало повагу серед молоді до "просвіти". Дослідники також пояснювали, що "просвіта", будучи культурно-просвітницьким центром українського села, уособлювала єдину форму, де молодь могла виявити свої уподобання до самодіяльності³. Деякі автори звертали увагу на те, що молодь захоплювалась театральною діяльністю "просвіт", а саме виставами українських письменників, в яких вона активно брала участь⁴.

Автори 20-х років обґрунтовували злет діяльності "просвіт" українською революцією, але не тільки діяльності як культурно-просвітницьких центрів, а й як центрів національного відродження вільної та незалежної України, що плекало активну участь у "просвітах" української молоді. Наприклад, В.Доленко, з одного боку, констатував факт об'єднання "просвітою" всіх наявних елементів, які були на селі, створюючи рух національного відродження, ідеї якого вбирала українська молодь. "Просвіта" відтворювала національні почуття, відкривала нові обрії, створювала ідеал лицаря козака, яскравими фарбами малювала минуле славної України. А з іншого боку, саме в залученні молоді до історії України бачив автор небезпеку "просвіт", пояснюючи неможливість існування "просвіт" як культурно-просвітницьких центрів на селі. "Економічний розвиток селянства призведе до неминучого відродження ідеї ідеологічної. Вона буде захоплювати молодь "блакиттю" українського неба, "жовтизною" її степів, наближаючи до невдалого кандидата в гетьмани – Симона Петлюри", - натякаючи на відродження ідеї незалежної державності, продовжував автор⁵.

Підтримуючи звинувачення в петлюрівщині та націоналізмі, значна частина авторів 20-х років поступово починає звинувачувати "просвіти" в дрібнобуржуазності. Це пояснюється тим, що першими історіографами молодіжного руху були, в основному, партійні та комсомольські керівники різного рангу. Тому, з одного боку, вони підтримували офіційну політику проведення національно-культурних перетворень в Україні, а з іншого боку, не виходили за рамки класових пріоритетів в оцінці реальних процесів.

Такі автори не приховували свого негативного ставлення до участі молоді в просвітянському русі, доводили, що "просвіта" виявляється неспроможною для

революційної пропаганди та має бути замінена новими соціалістичними формами просвітницьких установ – хатами-читальнями, агітпунктами та сельбудами, аби витіснити “просвіт” як монополію єдиної культурної організації на селі.

Обґрунтовуючи такі висновки, автори 20-х років починають стверджувати, що в “просвіті” входить тільки петлюрівськи налаштована молодь, що всі зусилля Радянської влади пристосувати її для обслуговування культурно-просвітницьких потреб ні до чого не привели. 99 із 100 “просвіт” займаються нікому не потрібними виставами, а для боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією потрібні нові форми⁶. Автори наводили приклади спроб переробки “просвіт” у “червоні просвіти”, але й у “червоних просвітах” виявлялось, на їхню думку, “жовто-блакитне обличчя”. Справжніми “червоними просвітами” називались тільки ті, якими керували комсомольці. Всі інші характеризувались виключно як націоналістичні⁷.

Досліджуючи діяльність “просвіт” у 20-х роках, зарубіжні україністи, навпаки, називали просвітницький рух українським національно-культурним рухом, який пробуджував національно-державну думку, акцентували увагу на великому впливові просвітянського руху в царині національного виховання української молоді⁸.

Література 20-х років звертала увагу на те, що в “просвітах”, як культурних центрах, головну роль грала непролетарська молодь: вихідці з Комуністичної юнацької спілки, Української комуністичної робітничої спілки та безпартійна молодь. Але історія некомсомольських молодіжних організацій не була об’єктом історичних досліджень, як не була об’єктом досліджень участь непролетарських молодіжних організацій та безпартійної молоді в процесі культурного відродження України доби українізації.

Як відомо, непролетарські молодіжні організації 20-х років підтримували ідеї незалежної України, а тому, коли не збулися їхні надії на розбудову української державності, кюсовці, укрюсовці та інші бачили у “просвітах” можливість вираження національної самобутності. Але доба українізації збіглася з періодом проблемності існування непролетарських молодіжних організацій. Їх поступовий розпад фактично призвів до розпаду й “просвіт”, бо для комсомольської молоді національна ідея “просвіт” не збігалася із заданістю комуністичного виховання.

Значна частина авторів 20-х років щиро підтримувала політику українізації. На їхню точку зору впливав той факт, що ця політика підтримувалась та проводилась визначними в ті роки авторитетами в культурі, такими як прозаїк та поет М.Хвильовий, в економіці – М.Волобуєв, в політиці – А.Шумський, В.Затонський, М.Скрипник, в історії – М.Грушевський. Значна частина дослідників вірила, що українізація – це необхідний елемент будівництва соціалізму в Україні, в якому активну участь має брати українська молодь⁹. При цьому перевага віддавалась комсомольській молоді. Ці автори навіть не згадували у своїх працях про існування на початку 20-х років інших молодіжних організацій, що підтверджує факт замовчування сторінок молодіжного руху доби українізації.

Формою втілення українізації за допомогою молоді дослідники 20-х років називали культурно-масову роботу комсомолу. У деяких публікаціях стверджувалось, що йдеться й про українізацію комсомолу, навіть зверталась увага на неправильне сприйняття деякими комсомольськими організаціями українізації як чергової політичної кампанії¹⁰. У літературі акцентувалось на тому, що молодь повинна йти разом з історичним прогресом, вивчати українську мову, будувати українську культуру¹¹, створювати нову, соціалістичну за формою, пролетарську культуру. Якщо розвиток національної культури вимагав знайомства із досягненнями культури нації всіх поколінь, то пролетарська культура віддавала перевагу досягненням культури певного класу, в даному випадку пролетаріату.

У той же час літературні джерела підтверджують той факт, що українізація дійсно розглядалась як чергова політична кампанія, яка необхідна для посилення впливу більшовизації українського народу, в тому числі і української молоді¹².

За досягнення доби дослідники тих років вважали той факт, що просвітницька робота комсомольської молоді на селі ведеться українською мовою. Але майже всі джерела насправді нагадували інструктивні рекомендації комсомольським організаціям з приводу просвітницької роботи. Участь в цій роботі непролетарської молоді розглядалась як необхідна умова до вступу в комсомол. Сама ж культурно-просвітницька робота комсомольців в рамках ленінської національної політики в 20-х роках включала в себе вивчення історії України, української мови, народної творчості, постановки українських народних вистав, народних танців¹³. Фактично, комсомольцям пропагувались форми й методи роботи, які проводила в свій час "просвіта". Однак вже йшлося про необхідність ідеологічного впливу на маси через культурно-освітні установи, про перемогу соціалізму у духовній сфері через українізацію.

Таким чином, аналіз літературних джерел 20-х років свідчить про те, що просвітнянський рух не тільки сприяв знайомству із досягненнями української класичної культури, з національними цінностями попередніх поколінь, а й виховував у молоді український "дух". Але більшість авторів не сприймала прояву української молоді села національного самобуття, тому розглядала просвітнянський рух лише як буржуазний, петлюрівський, націоналістичний, який доцільно замінити новими соціалістичними формами масових просвітнянських установ. Участь непролетарських молодіжних організацій та безпартійної молоді в національно-культурному відродженні України доби українізації об'єктом досліджень авторів 20-х років не була.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Семенов П. Уроки трех кампаний. // Коммунистическая мысль. – 1922. – № 8. – С.61-63; Лебедь Д. Деякі питання партійного з'їзду. // Комуніст. – 1925. – 17 березня; Зарва І. На широкий шлях. // Юнацький рух на Україні. Хрестоматія. – Х., 1927. – С.164-166 та ін.; 2. Височиненко С. Підсумки Пленуму ЦК ЛКСМУ. // Молодий більшовик. – 1925. – № 2. – С.39-41; Кинжалов Ф. Национальный вопрос на Украине и комсомол. // Юный коммунист. – 1926. – С.23-26; Пікалов Ф., Шик Б. Комсомол у культурній революції. – Х., 1929 та ін.; 3. Семенов П. Названа праця, Зарва І. Названа праця; 4. Владченко К. Внедрение в село. // Юный коммунар. – 1921. – № 5. – С.25-27; Алов В. Наши "светлячки". // Юный коммунар. – 1922. – № 5-6. – С.56-57 та ін.; 5. Доленко В. В наступление по всему фронту. // Юный коммунар. – 1922. – № 3-4. – С.17; 6. Там само. 7. Владченко К. Названа праця. – С.27; Зарва І. Названа праця. – С. 164; Семенов П. Названа праця. – С.62-63; Алов В. Названа праця. – С.56-57. 8. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. – Б.м., 1939; Дорошенко В. "Просвіта", її заснування й праця. – Філадельфія, 1959; Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією: матеріали до історії боротьби українського народу в 20-30-х роках. – Мюнхен, 1956. – С.27-75 та ін.; 9. Кинжалов Ф. Национальный вопрос на Украине и комсомол. // Юный коммунист. – 1926. – № 16. – С.26; Пікалов Ф., Шик Б. Комсомол в культурній революції. – Харків, 1929. – С.16; 10. Адамович О. За культурний рост деревни. – Л., 1929; Пікалов Ф., Шик Б. Названа праця. – С. 16, 18, 27; 11. Канцелярський П. Для чого треба українізуватися. // За цілковиту українізацію! Чому треба вивчати українську мову та як її треба вивчати. – Дніпропетровськ, 1929. – С.5-7.; 12. Робота КСРМУ в деревні. // Юный коммунар. – 1920. – № 1. – С.20-21; Практические мероприятия по проведению в жизнь постановлений апрельского пленума ЦК КП/б/У об украинизации. // Известия ЦК КП/б/У. – 1925. – №5. – С.36-37; Ряпю Я. Народна освіта на Україні за 10 років. – К., 1927. – С.7 та ін.; 13. Кинжалов Ф. Названа праця – С.23; Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації. – Артемівськ, 1928; Два роки .1925-1927. Збірник комсомольського осередку. – Харків, 1928; Полоцький О. Культурна п'ятирічка України, 1929; За цілковиту українізацію! Чому треба вивчати українську мову та як її треба вивчати. – Дніпропетровськ, 1929 та ін.

С. І. Дровозюк

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історіографія голоду 1932-1933 рр. налічує нині десятки книг і статей, у яких висвітлюються політико-економічні передумови голодомору та його демографічні наслідки¹. Зокрема, вагомий внесок у дослідження голоду 1932-1933 років зробили історики С.Кульчицький², В.Марочко³, Є.Шаталіна⁴, які розкрили причини геноциду, його

етапи та масштаби. Проаналізувавши економічну політику більшовицького режиму, С.Кульчицький дійшов висновку, що «під виглядом хлібозаготівельної кампанії було розгорнуто небувалий терор голодом»⁵. Ґрунтовні дослідження, що відзначаються конкретикою соціально-психологічних спостережень, опублікував І.Шульга. Він відтворив жахливу картину людомору на Поділлі і зробив висновок, що голод не тільки «фізично знищував, він деформував характери тих, що лишалися живими»⁶.

Особливість масового голоду-геноциду 1932-1933 рр. полягає у тому, що у ньому значно більшою мірою, ніж у інших суспільно-історичних явищах, виражена морально-психологічна сторона. Це обумовлено, зокрема, природою голодомору, під час якого в людському організмі відбувалися незворотні фізіологічні зміни, деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна народна мораль. Цей аспект дослідження набуває актуальності також у зв'язку з тим, що соціально-історична психологія розглядається як один із найпродуктивніших напрямів сучасного історичного знання⁷. Водночас такий підхід до названої проблеми допоможе глибше зрозуміти природу теорії і практики більшовизму, що мав на меті встановлення тотального контролю над свідомістю людей.

Питання про дослідження морально-психологічних аспектів голоду однією з перших в українській історіографії поставила Л.Коваленко. Вона констатувала, що на відміну від економічних, соціальних, демографічних, політичних наслідків голодомору в Україні, «духовні втрати, що їх завдала українському народові злочинна політика тоталітарної системи на селі», залишаються поза увагою істориків. Міркування авторки розширюють поле дослідження, конкретизують структуру духовного мікрокосму селянина, форми і зміст духовного життя в умовах голоду⁸. Ряд актуальних питань щодо вивчення голодомору поставив В.Марочко, який наголосив, що необхідно з'ясувати «морально - етичні та соціально-психологічні наслідки жахливої трагедії ХХ століття». На думку автора, досі не з'ясовано мотиви свавілля, яке чинили над своїми односельчанами так звані активісти⁹. Відомий дослідник голодомору В.Маняк також вважає, що зібрані свідчення про фізичний і психічний стан людей, спосіб думання в умовах суцільного голоду чекають своїх дослідників.¹⁰

Історики однак не у тому, що одним із найжахливіших наслідків голоду була масова деморалізація народу. На думку тієї ж Л.Коваленко, у свідомості селянина «відбувся жахливий зсув: крадієство вже не вважалося гріхом, ганьбою, його перестали засуджувати».¹¹

Дослідники голодомору зафіксували досить широкий спектр морально-психічних станів та актів поведінки під час голоду. На думку В.Маняка, «аморальність стала нормою людських взаємин», а «страх перетворився на природну форму людського існування»¹². При цьому у працях істориків та публіцистів ставиться питання не лише про безпосередні, а й віддалені у часі морально-психічні наслідки голоду. Так, В.Марочко вважає, що очевидці голодомору і навіть їхні діти успадкували генетичне почуття страху¹³. Натомість Р.Подкур зробив висновок, що у 1933 р. «настрої на фоні масової смертності стали войовничими, голодні люди почали втрачати страх перед системою»¹⁴. В.Маняк пояснює це інстинктом самозбереження, який в критичну мить долав в людині людяність, совість і страх¹⁵. Ці висновки свідчать, очевидно, про складну динаміку почуттів в залежності від фізіологічного стану організму.

Серед почуттів та станів дослідниками виділяються також ненависть, злоба, жорстокість¹⁶, моральне спустошення, байдужість¹⁷, дратівливість, агресивність¹⁸, підвищене збудження, повна депресія, смуток, втрата почуття приналежності до родини¹⁹, нещира покора, тривога²⁰, розлученість, крайній відчай, божевілля²¹, насильство, заздрість, темні пристрасті²², образа, сподівання, пасивність, пригніченість²³ тощо. За визначенням Т.Поліщука, мешканці сіл, які вижили, були виснажені фізично і зламані морально, перетворювалися на духовно спустошених зомбі, згустки болю і образи²⁴.

Окремий аспект становить характер та динаміка настроїв в умовах тотального голоду. Так, Л.Коваленко наводить дані, які свідчать про поширення апокаліптичних

застроїв. Люди говорили про кінець світу і про Страшний Суд, про відмову Господа від рабів своїх, про входження на землю в образі людському самого сатани²⁵. Був зафіксований новий духовний феномен, який представники ДПУ визначили як «прагнення війни». Це явище відображене у таких висловлюваннях селян: «Краще вмерти на війні, ніж чекати повільної смерті», «Скоріше б почалася війна з Японією і тоді нашим стражданням був би покладений кінець», «Скоріше б війна, бо так далі жити не можливо», «Дай бог, щоб скоріше Японія розпочала війну» тощо.²⁶

Голодомор породив і постійно підживлював низку суспільних явищ, які ще тривалий час негативно позначалися на духовному житті українського народу. Серед них увагу дослідників голоду привернули доноси. Прагнучи збагнути їх суть, В.Маняк запитує: «Що ж це було насправді? Знання соціалізму чи пошесть?». На його думку, доноси «спонукали директивними приписами згори, підірвалися зсередини, широко практикувалися знизу»²⁷. Р.Конквест також відніс цей феномен до глибоких психічних симптомів голоду²⁸.

Голод був не лише наслідком жорстокої, антилюдської політики хлібзаготівель і колективізації, а й сам породив нову хвилю нечуваної жорстокості. Масового поширення набули катування голодних людей, які у будь-який спосіб намагалися роздобути їжу. Не випадково на це явище звернули увагу І.Шульга²⁹, В.Марочко та інші дослідники. Так, В.Марочко виявив архівні документи, що розкривають жахливу картину самосудів, вчинених у Вінницькій, Дніпропетровській та Київській областях. Влітку 1933 р. у с.Бурти Смілянського району Київської області голова сілради та уповноважений облівконкому арештували двох дівчаток віком 12 і 14 років, яким палили руки сірниками, кололи голками пальці, били, тримали без їжі і води³⁰. Подібну картину малює виявлена нами таємна доповідна записка «Про самосуди у Вінницькій області», подана в липні 1933 р. на ім'я секретаря Вінницького обкому КП(б)У³¹. Самосуди, здійснені представниками сільської адміністрації та активістами в умовах масового голоду, потребують спеціального соціально - психологічного аналізу.

Дослідники звернули увагу на те, що в умовах голоду нового змісту набули переживання, пов'язані з вірою і церквою. Розглядаючи тогочасні дії влади як «нагітання антирелігійного психозу», Л.Коваленко наголошує, що не випадково розправа над вірою та церквою народу збіглася в часі з кампанією насильницької колективізації. Вона характеризує антирелігійну політику як один із «засобів духовного поневолення народу, перетворення його на безсловесних рабів, на безвільну, нищу, аморфну біомасу»³². Р.Подкур, який ретельно проаналізував документи ДПУ, показав, що продовольчі труднощі стимулювали зростання релігійності.³³

Оскільки виразником настроїв, прагнень та ідеалів українського селянства, носієм національної свідомості була сільська інтелігенція, її морально-психічний стан суттєво впливав на духовне життя села. Голод призвів до того, що інтелігенція втратила здатність виконувати свої функції. Духовна сфера сільських учителів, лікарів, агрономів була зруйнована, зазнав удару саме той прошарок сільського населення, який акумулював найвищі духовні цінності народу. Становище сільської інтелігенції в умовах голоду розглянув В.Г.Касьянов, який слушно зауважив, що 1933 р. є не лише роком небаченого голодомору, а й початком масових репресій проти інтелігенції. Деякі учителі стали не лише жертвами, а й учасниками жахливих акцій сталінського режиму. брали участь у викритті «ворогів», вилученні хліба. Привертає увагу міркування В.Г.Касьянова про те, що спалах репресій в Україні у 1933 р. пояснюється не тільки загостренням загальнополітичної ситуації у зв'язку з голодомором, а також у зв'язку з тим, що на той час у суспільстві вже була вихована масова звичка до насильства щодо інтелігенції³⁴.

Увагу істориків та публіцистів привернуло становище дітей під час голоду 1932-1933 рр.. С.В.Кульчицький та Є.П.Шаталіна вперше в українській історіографії зібрали і проаналізували фактичний матеріал, що розкриває становище дітей в Україні в той час. Зокрема, цінним джерелом є наведені ними дитячі листи, що дають можливість

реконструювати емоційну сферу дитини³⁵. М.Запаско зробила спробу визначити вплив голоду і всієї атмосфери, породженої ним, на дитячу пам'ять і свідомість. Авторка ставить досить актуальне питання: «Як же сприймали голодні діти світ, ... як вони переживали все це?». Змальовуючи у спогадах страшний картину голоду, стан своєї емоційної пам'яті, авторка запевняє, що «ні почуття страху, ні переживання жалю, пов'язаного з цим страшним горем, не відтворюються у пам'яті». Вона пояснює цей стан тим, що голод притуплював, загальмовував дитячі почуття³⁶. О.Воронцов та А.Кичак у брошурі «Подільські діти 1933-го» наводять архівні документи, що ілюструють психічний стан дітей під час голоду. Осиротілі діти мандрували у пошуках їжі, їх цькували собаками, відганяли від жител, на них полювали людиоди³⁷. Отже, історикам та психологам ще належить встановити, якого страхітливого удару завдав більшовицький режим генофондові українського народу, катуючи дітей голодом і страхом.

Складним для пізнання з соціально-психологічної точки зору є канібалізм, що набув поширення під час голоду 1932-33 рр. В.Маняк характеризує цей стан як отупіння, здичавіння, втрату людської подоби, потворну аномалію. Він слушно зауважує, що для з'ясування причин і природи цього явища важливе значення мають спогади очевидців-фахівців: лікарів, вчителів, психологів³⁸. Власне бачення соціально-психічних передумов канібалізму висловив Б.Хандрос у документальній повісті «Смертні листи». На основі документів та спогадів він зробив спробу простежити історію сім'ї людиодів. Автор дійшов висновку, що «канібалізм - межа між людиною і нелюдом, між людиною і звіром». На думку дослідника, у час соціальних потрясінь, стихійних катастроф, масового психозу суспільство «... деформується настільки, що людина у своєму падінні може опуститися до рівня звіра...». У пошуках витоків цього явища автор звертає погляд до дикої природи³⁹. Факти канібалізму помітно змінювали систему цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими. На це звернули увагу О.Воронцов та А.Кичак. Виявлені ними документи свідчать, що у селах, мешканці яких звикли до канібалізму, «поширювалися чутки про доцільність споживання людського м'яса». За даними авторів, лише за січень-травень 1933 р. факти вбивства дітей для споживання були виявлені у 53 селах 19 районів Поділля⁴⁰.

Характеризуючи морально-психологічні наслідки голоду, дослідники, як правило, мають на увазі духовний стан жертв голодомору. На нашу думку, осмислення причин і наслідків цієї трагедії українського народу спонукає до аналізу психіки творців і безпосередніх виконавців політики геноциду. Не випадково Л.Коваленко запитує: «Хто були ці люди, з якого кореня проросла їхня жорстокість?»⁴¹. Згадуючи про представників сільської адміністрації, які проводили хлібозаготівлю, Б.Хандрос характеризує їх як «справжніх потвор», «садистів-катів»⁴². Значно м'якші характеристики представникам влади дає у зв'язку з цим С.Гальчак. Він пише, що влада усвідомлювала свою причетність до злочину перед народом, тому її представникам можна пред'явити звинувачення у безпринципності⁴³.

Отже, дослідники голоду 1932-1933 рр. розглянули ряд морально-психологічних аспектів цієї проблеми, що дає орієнтири для наступних пошуків, створює певні передумови для написання спеціальних праць з питань духовного життя в умовах масового голоду. Огляд доробку істориків та публіцистів підтверджує, що без врахування змін, які сталися під впливом голоду у морально-психічній сфері, картина голоду буде неповною. Водночас помітно, що характеристики морально-психічного стану, що даються у працях дослідників голодомору, часто мають гіпотетичний характер, оскільки недостатньо підкріплюються фактами. Нагромаджені емпіричні матеріали (спогади, архівні документи) є достатніми для здійснення спеціальних історико - психологічних досліджень. З цією метою доцільно ширше використати інструментарій психологічної науки, уточнити словник досліджень, доповнити його поняттями та термінами соціальної психології. Зокрема, історики давно використовують для аналізу однотипних документів контент-аналіз, що дозволяє зробити ґрунтовніші висновки. Для реконструкції усієї

сукупності морально-етичних та соціально-психічних явищ та процесів періоду голодомору необхідно також чіткіше визначити структуру дослідження. Вона повинна охопити широкий спектр настроїв, почуттів та психічних станів, що дозволить встановити реальні масштаби та глибину руйнування духовної сфери українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий голод в Україні 1932-1933: Збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів, виголошених та друкованих у пресі в 1983 році на відзначення 50-річчя голоду в Україні в 1932-1933 роках.-Торонто, 1988; Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.-К., 1990; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів.-К., 1992; Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства: Друге, доповнене видання.-Дніпропетровськ-Мюнхен, 1993; Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор.-К., 1993; 2. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду.-К., 1989; Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому».-К., 1991; Кульчицький С. Людомор-33: продовження геноциду // Україна.-1992.-№28; Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. (Документальна розповідь).-К., 1989; 3. Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини і наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.-К., 1991.-вип.1; Марочко В.І. 1932-1933 рр.: Голодомор в Україні: Причини і наслідки: Конспект лекцій.-К., 1994; 4. Шаталіна Є.П., Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 рр.) // Український історичний журнал.-1989.-№7-12; 5. Кульчицький С. Голодомори в радянській Україні: схожість та відмінність // Історія в школах України.-1998.-№3.-С.22; 6. Шульга І.Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р.-Вінниця, 1993; Шульга І. Людомор на Поділлі.-К., 1993.-С.144; 7. Гуревич А.Я. История и психология // Психологический журнал.-1991.-Т.12.-№4.-С.3; 8. Коваленко Л. Духовна руїна.-В кн.: 33-й: Голод: Народна книга-меморіал.-К., 1991.-С.17; 9. Марочко В.І. 1932-1933: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспект лекцій.-К., 1994.-С.58; 10. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал.-К., 1991.-С.556; 11. Там само, С.548; 12. Там само, С.467; 13. Марочко В.І. 1932-1933 рр.: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспект лекцій.-К., 1994.-С.58; 14. Подкур Р.Ю. Документи державного політичного управління як джерело вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі.-В кн.: Голод 1932-1933, 1946-1947: Вінницька область: Документи і матеріали.-Вінниця, 1998.-С.33; 15. 33-й: Голод...-К., 1991.-С.467; 16. Там само.-С.548; 17. Там само.-С.556; 18. Шульга І. Людомор на Поділлі.-К., 1993.-С.130; 19. Там само.-С.147; 20. Коваленко Л. Вказана праця.-С.18; 21. Конквест Р. Вказана праця.-С.265, 267, 288; 22. Хандрос Б. Смертні листи: документальна повість.-К., 1993.-С.41; 23. Шаталіна Є.П., Марочко В.І. Вказана праця.-С.100, 106; 24. Поліщук Т. Живі не встигли ховати мертвих.-В кн.: Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих).-К., Х., Нью-Йорк, Філадельфія.-1997.-С.44; 25. 33-й: Голод...-К., 1991.-С.545; 26. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф.Р(п)136, оп.3, спр.8, арк.6-19; 27. 33-й: Голод...-К., 1991.-С.466; 28. Конквест Р. Вказана праця.-С.288; 29. Шульга І. Людомор на Поділлі.-К., 1993.-С.79, 152-153; 30. Марочко В.І. 1932-1933 рр.: Голодомор в Україні: Причини і наслідки: Конспекти лекцій.-К., 1994.-С.38; 31. ДАВО.-ф.Р(п)43.-оп.1.-спр.271.-арк.14-18; 32. 33-й: Голод...-К., 1991.-С.547; 33. Подкур Р.Ю. Вказана праця.-С.32; 34. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція у 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К., 1992, вип.2.-С.93-94, 98; 35. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказана праця. 36. Запаско М. Діти 1933-го року // Дзвін.-1990.-№12.-С.71; 37. Воронцов О., Кичак А. Подільські діти 1933-го.-Вінниця, 1996.-С.13; 38. 33-й: Голод...-К., 1991.-С.556; 39. Хандрос Б. Вказана праця.-С.117. 40. Воронцов О., Кичак А. Вказана праця.-С.8; 41. Коваленко Л. Вказана праця.-С.22; 42. Хандрос Б. Вказана праця.-С.41; 43. Гальчак С. «Білі плями» скорботи (Причини голодомору 1932 - 1933 та голоду 1946 - 1947 років на Поділлі).-Вінниця, 1999.-С.26.

Ю.А. Зінько

ХРИСТИЯНСЬКА ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКА ЦЕРКВА УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

Релігійне відродження, яке відбувається в українському суспільстві, посилює інтерес до історії релігії. Особливу увагу привертає минуле й сучасне християнських протестантських громад, які мають в Україні давню історію і на сучасному етапі прагнуть розширити сфери участі у релігійному житті.

Через складність взаємовідносин держави і протестантських організацій, які за радянських часів в Україні існували приховано і зазнавали переслідування як релігійна община, їх історія в повній мірі не досліджувалась. Комуністична партія, уряд радянської країни проводили цілеспрямовану роботу по обмеженню впливу релігійних громад на

населення та віруючих, намагались поставити їх під контроль державних органів, робили все можливе для дискредитації релігійних конфесій та груп, окремих священників і віруючих. Тому в СРСР, за умов панування комуністичної ідеології, могли з'явитись дослідження тільки антирелігійного змісту, в яких протестантська церква змальовувалась як антидержавна та шкідлива для соціалістичного суспільства.

У радянській історіографії переважають публікації, які стосуються антирелігійної діяльності комуністичної партії та держави. Покажемо у цьому плані збірник документів і матеріалів "Про релігію і атеїзм"¹. Зібрані у виданні джерела були покликані допомагати радянським агітаторам та пропагандистам у проведенні антирелігійної роботи та вихованні радянських людей у дусі "науково-атеїстичного світорозуміння". У той же час, вони характеризують ставлення радянської держави, комуністичної партії до релігії і церкви. Представлені у збірнику витримки з праць Маркса, Енгельса і Леніна, рішення партійних з'їздів та конференцій, положення радянського законодавства щодо свободи совісті свідчать про прагнення радянських лідерів перетворити СРСР у першу в світі країну масового атеїзму.

Через призму комуністичних ідеологічних догм та партійних настанов висвітлювали радянські історики протестантську церкву 20-30-х років. Частина подібних робіт надрукована у збірнику "Критика релігійного сектантства"². Представлені праці дають загальну уяву про стан розробки проблеми і одночасно допомагають збагнути картини з життя релігійних громад в СРСР, а також в Україні, їх стосунки з державою. В них відчувуються ідейні позиції партії з питань антирелігійної роботи. Зміст та висновки досліджень підганялись авторами під рішення з'їздів комуністичної партії, постанови пленумів та партійних нарад, які представлені в окремому розділі видання.

Публікації свідчать про те, що в 20-30-х роках вже були означені головні принципи ставлення держави до "релігійного сектантства" як соціального явища, так само як і принципи марксистсько-ленінського вивчення його. Подаючи картини з життя релігійних протестантських громад на фоні тодішніх процесів індустріалізації, колективізації, класової боротьби, в публікаціях безапеляційно доводиться теза - "боротьба проти релігії - боротьба за соціалізм". Нав'язується думка, що класовий ворог використовує релігійну свідомість віруючих в цілях, далеких від релігії, а це, природно, вимагає повсякденної і наполегливої антирелігійної роботи. У працях промовисто заявляється, що боротьба з релігією у 20-х роках сприяла політичному вихованню рядових віруючих і їх масовому виходу вже в першій половині 30-х років з релігійних громад.

Дослідники Г.І.Езрін, В.А.Куроедов, В.В.Клочков, посилаючись на законодавство та Конституцію СРСР, намагались довести, що в Радянському Союзі віруючим "вперше в історії людства" була гарантована свобода совісті, однак з перших днів існування радянської держави вона зіткнулась із "змовою" релігійних громад проти радянської влади.³ Тільки тому, стверджують автори, "контрреволюційна діяльність релігійних організацій зустрічала відсіч з боку держави". Обґрунтовувалась думка про ведення нищівної боротьби проти "порушників" Конституції і радянських законів. Не вдаючись до показу конкретних заходів держави відносно релігійних громад та віруючих, стверджувалось, що поширення атеїзму в масах, усвідомлення більшої частини духовництва безперспективності протидії владі, а також побоювання остаточно втратити свій вплив на віруючих змусило більшість релігійних об'єднань лояльно ставитись до радянської влади.

Однак історики радянської доби визнавали, що такі дії провокували розколи серед релігійних громад, множили ряди віруючих, які не погоджувались із політикою радянської влади відносно протестантської церкви. На таких позиціях залишились істинно-православні християни, істинно-православна церква та деякі інші, до яких держава застосовувала всю силу радянського законодавства з питань релігії та церкви, звинувачуючи в антигромадських діях, "контрреволюційній діяльності", здійсненні "ізувірських" обрядів тощо. Автори завзято намагались показати позитивне значення

атеїстичної пропаганди та антирелігійної роботи з метою зменшення кількості віруючих та релігійних течій, які отруюють життя людей, відривають їх від суспільно корисної праці, від сім'ї, змушують вести бродяжницький спосіб життя.

Після другої світової війни в СРСР і в Україні активізувалось релігійне життя. Розгортали свою діяльність протестантські християнські громади. Однак прагнення керівництва комуністичної партії та держави відновити жорсткий контроль за суспільством повертало до такого ж контролю над релігією і церквою. Відновлювалась практика обмеження діяльності та переслідування протестантських релігійних організацій. Тому і в післявоєнних дослідженнях розгорталась нова хвиля звинувачень та цькування віруючих. У своїй праці М.Т.Куц, описуючи життя релігійних протестантських громад Львівщини, яких нараховувалось в області близько 100, стверджує, що всі вони живуть за рахунок трудящих мас, обдурюють народ, виступають проти існування Радянської України, отримують великі гроші від іноземних країн, вдаються до шпигунства і готуються до нової імперіалістичної війни.⁴ Виконуючи соціальне замовлення, автор добирає неймовірно жахливі факти з життя віруючих, подає матеріали "викривального" характеру, які "свідчать" про "антисуспільну" діяльність баптистів, євангелістів, адвентистів, п'ятдесятників, єговістів. Є очевидним те, що подібні публікації покликані були підготувати суспільну думку для розгортання широкомасштабної боротьби з релігією і церквою.

У 60-80-х роках ХХ ст. політичне керівництво та уряд країни продовжували роботу по обмеженню впливу релігійних конфесій і течій на віруючих. У цей час радянські історики, в тому числі й українські, опублікували чимало праць, в яких тією чи іншою мірою розглядалися певні аспекти політики держави щодо релігії і церкви. Щоправда, проблеми, які досліджувалися, подавались у вигляді "турботи комуністичної партії та радянської держави про реальне забезпечення громадянських прав і свобод, у тому числі і свободи совісті", "боротьби проти релігійної нетерпимості", "за свободу віросповідання", "за реалізацію принципу, згідно з яким вибір тієї чи іншої релігії – справа особистої волі людини, його совісті". Однак проголосивши ці принципи, дослідники відразу ж вдаються до пропаганди політики КПРС у релігійному питанні, яка, як вони зазначають, базується на "марксистсько-ленінському матеріалістичному розумінні суті релігії, її соціальної ролі, історичного, соціального, гносеологічного коріння, яке обумовлює її існування, шляхи її поступового зникнення у процесі суспільного розвитку". Тому примирення марксизму і релігії означало б "зведення марксистської програми побудови суспільства, вільного від класового гніту, до рівня нездійснених соціальних утопій".⁵ Це означало, що прагнення швидкої побудови "нового комуністичного суспільства" вимагало посиленої боротьби з релігійною ідеологією і віруючими. Адже, як стверджувалось, "деяка частина людей ще в полоні релігійного дурману і сприймає ідеї християнства..., а це відволікає від активної участі в соціально-економічних перетвореннях суспільства".⁶ З'явилися праці А.І.Клибанова, А.О.Єришева, В.І.Мельника, В.М.Арестова, Е.Г.Філімонова, П.І.Косухи, Ю.І.Терещенка, в яких розглядаються особливості діяльності "християнського сектантства" в умовах активізації атеїстичної пропаганди та посилення антирелігійної роботи. У працях цього періоду обов'язково йшлося про зменшення за роки радянської влади кількості віруючих та доводилось те, що новому типу людини – радянській людині, притаманне глибоке атеїстичне переконання. Але щоб пояснити все ж настирливе прагнення людини до віри, до Бога, у дослідженнях продовжувала побутовувати теза про "пережитки минулого". Протестантські релігійні громади подавались як "родимі плями" старого світу, соціально-історичний пережиток, який дістався радянському суспільству від минулого. Логіка аналізу діяльності релігійних общин зводилась до пояснення участі в них найбільш "темних і відсталих" верств населення. Нав'язувалась думка про те, що членами "сектантських громад" можуть бути тільки "малоосвічені відлюдки", люди похилого віку, непрацюючі, або ж представники несвідомої частини

населення, переважно селянства, яке ще остаточно не позбулося дрібнобуржуазної психології.

Ряд авторів намагались дати аналіз релігійним догмам протестантів, з'ясувати особливості їх віровчення.⁸ У публікаціях піддавались критиці тлумачення віруючими таких соціальних категорій, як суспільство і праця, правові і політичні ідеї, моральність, наука і мистецтво, велась дискусія з приводу загальнолюдських цінностей, піднімалась проблема боротьби двох ідеологій – буржуазної і комуністичної. В.М.Арестов, досліджуючи релігійні громади баптистів Харківщини, доводив, що вони, втрачаючи вплив на маси, на віруючих, вдаються до фальсифікацій і наклепів як засобу “порятунку віри”. Найбільше критикувались дії релігійних груп, які входили до Ради церков євангельських християн-баптистів. Автор стверджував, що для таких громад характерні наступальні тенденції: “протиправні, антисуспільні дії; наклепи на радянський державний і суспільний лад; постійний зв'язок і контакти із закордонними буржуазно-клерикальними підривними центрами; фальсифікація марксизму-ленінізму, особливо у питаннях свободи совісті, науки і культури; використання з наклепницькою і пропагандистською метою фальшивок антирадянського характеру, сфабрикованих і поширюваних як закордонними антикомуністичними підривними центрами, так і вожаками релігійно-екстремістських груп, які діють в середині країни”.

Більш науковий характер мають видання, які складають бібліотеку “Современные религии”.⁹ У книгах цієї серії йдеться про головні релігійні напрямки і найбільш поширені релігійні організації, їх структуру, та діяльність на території СРСР і в Україні. Із залученням широкого кола джерел та літератури висвітлюється історія, догматика, моральні принципи, місце в суспільстві та стосунки з державою церков баптистів, адвентистів, п'ятдесятників, свідків Єгови та інших протестантів. Однак і названі автори не змогли звільнитись від пут комуністичних ідеологічних догм, в основі яких був “войовничий” атеїзм. Вони однобічно підійшли до розгляду проблем, висвітлюючи діяльність протестантських релігійних громад, продовжували змальовувати віруючих “відлюдками”, “ізувірами”, які тільки й калічать долю людини та її душу.

Окремі аспекти історії протестантської християнської церкви у XX столітті розглядали дослідники Ф.Гарковенко та Ф.Федоренко.¹⁰ Вони, як і інші, пояснюють збереження активності релігійних громад в радянській державі “доброю волею” радянської влади, яка дала “сектам рівні права з іншими релігійними організаціями” та “повну свободу совісті”, а “секти, поповнившись... різного роду людьми із “бувших”,... виступали проти нової влади... оголосили її сатанистською”.¹¹ Нещирістю і підступністю віруючих, їх агресивністю, злочинними діями проти людини і суспільства пояснюють дії партії і радянської влади по обмеженню діяльності релігійників, розгортанню широкої антирелігійної роботи. Називаючи протестантизм пережитком капіталістичного минулого, згадані дослідники обґрунтовували думку про те, що на шляху побудови нового комуністичного суспільства необхідно вести нещівну боротьбу із цими пережитками минулого у свідомості людей. Так, А.В.Белов у розділі “Адвентизм і комунізм”, відповідаючи на питання про можливість існування в радянському суспільстві християнської ідеології, зазначає: “Там, де панує ідеологія комуністична, не залишається місця для ідеології буржуазної, ідеалістичної, релігійної”. Тому, вважає автор, не витримують критики твердження А.Демидова (виклав погляди адвентистів на книгу Х.Джонсона “Христиане и коммунизм” у рукопису “Голос протестантського заходу” – авт.) про те, що “можуть і повинні знайти співіснування ідейний комунізм і ідейне ж, прогресивне і людяне християнство”.¹²

Демократичні процеси, що розпочалися в СРСР з другої половини 80-х років, певною мірою дозволили вченим більш критично підходити до аналізу проблем релігії і її ролі в суспільстві. З нових концептуальних позицій підходить до з'ясування взаємин держави і церкви та сучасних тенденцій у пізньому протестантизмі В.Є.Сленський.¹³ Його праці помітно відрізняються новим аналізом діяльності релігійних громад в контексті

труднощів та суперечностей розвитку радянської держави, осмисленням змін в протестантизмі, які відбувалися в умовах оновлення суспільства в ході перебудови. Вперше мова йдеться про непримиренну боротьбу між релігією і атеїзмом, а про "цивілізовану полеміку між ними", яка ні в якому випадку не спрямовувалася б на відкидання за межі людської культури жодного з них. Виводиться думка про те, що наше суспільство по правді вистраждало розуміння згубності домагання однієї форми ідеології, одного типу світогляду на монопольне володіння істиною. Але слід чимало зробити для подолання "броні багаторічних нашарувань" в цій сфері, виробити і взяти на озброєння такі підходи, як пріоритет загальнолюдських цінностей, правова держава, права людини, нерозривність історико-культурної та духовної спадщини, плюралізм.

Розпад радянської тоталітарної держави, проголошення незалежності України, крах комуністичних ідеологічних догм дозволили науковцям більш об'єктивно висвітлювати історію релігії і церкви, зокрема, протестантської. Щоправда, в Україні ще не з'явилися ґрунтовні праці з цієї проблеми, але останнім часом з'явилося цілий ряд публікацій у наукових періодичних виданнях. Заслужують на увагу статті В.Войналовича, А.Зінченка, І.Меркатун, В.Барана, В.Пашенка.¹⁴ Хоч дані автори окремо не досліджували діяльність протестантських релігійних громад, однак важливим є те, що вони зробили спробу переосмислити роль церкви в суспільстві, показати її непрості взаємовідносини з державою (передусім в 20-30-х та 50-60-х роках) та подвійний характер політики комуністичної партії, офіційної влади у питаннях релігії.

Досить ґрунтовно розглядає дії держави по обмеженню діяльності релігійних конфесій і течій в Україні та реакцію на неї кліру та віруючих О.Бажан.¹⁵ Автор доводить, що з кінця 50-х і до 80-х років вище політичне керівництво України, уряд республіки, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР грубо втручались у справи релігійних конфесій та проводили роботу по обмеженню їх впливу на віруючих. На прикладах з життя євангельських християн-баптистів, п'ятдесятників, прибічників церкви Адвентистів сьомого дня, єговістів показано, які складні і суперечливі процеси, здебільшого спровоковані радянськими владними структурами, проходили в середовищі цих релігійних громад, як політичне керівництво країни перешкоджало у задоволенні духовних запитів, позбавляло елементарних прав і свобод віруючих.

Історії протестантизму в Україні присвятив свою працю В.Любашенко.¹⁶ Автор вперше в українській історіографії на основі багатого фактичного матеріалу зробив спробу висвітлення генези, етапів еволюції та сучасного стану протестантизму в Україні. У книзі подається широка палітра пізніх протестантських течій, що зародилися в Україні, аналізуються зміни в протестантизмі впродовж останнього століття, його місце в суспільних та міжконфесійних процесах. Автор доводить, що протестантизм кінця ХХ століття прагне посісти чільне місце не тільки в релігійному, а й суспільному житті України, перейшовши у ступінь свого церковного буття, хоч протестантизм з різних об'єктивних і суб'єктивних причин займає в Україні очікувальну позицію, уникаючи кардинальних змін у своїх структурах, у стосунках з іншими релігіями і суспільством в цілому.

Отже, незважаючи на значну кількість наукових праць, пізньопротестантська церква в Україні досліджена фрагментарно. До того ж протестантизм у працях істориків радянського періоду розглядався побіжно і переважно як релігія, яка була шкідливою для "нової" радянської людини. У дослідженнях науковий аналіз поступався ідеологічній пропаганді, увага концентрувалась на негативному висвітленні протестантської церкви, а реальний стан конфесії спотворювався, уявлення про неї деформувалося, вона протиставлялась іншим релігіям. Тільки в умовах незалежної України з'явилися можливості для глибокого і об'єктивного висвітлення історії протестантизму в Україні, його місця в нашій історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973; 2. Критика релігійного сектантства. Опыт изучения релігійного сектантства в 20-х – начала 30-х годов. – М., 1974; 3. Клочков В.В. Закон и религия. – М., 1982; Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – М., 1984; Эзрин Г.И. Государство и религия. Религиозные организации и политическая структура общества. – М., 1974; 4. Куц М.Т. Релігійне сектантство. – Львів, 1958. – С. 7; 5. История и теория атеизма. – М., 1987. – С. 375; 6. Идеология сучасного релігійного сектантства. – Львів, 1971. – С. 3; 7. Арестов В.Н. Баптизм без маски. – Харьков, 1983; Клибанов А.И., Косуха П.И. Сучасне християнське сектантство. – К., 1966; Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. – Львов, 1985; Про характер сучасних сектантських вірувань. – К., 1968; Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М., 1973; Филимонов Э.Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы. – К., 1981; 8. Терещенко Ю. Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників. – К., 1975; Ерышев А.А. Евангельские христиане-баптисты. – К., 1960; 9. Белов А.В. Адвентизм. – М., 1973; Митрохин Л.М. Баптизм. – М., 1974; Москаленко А.Т. Пятидесятники. – М., 1973; 10. Гаркавенко Ф. Секты, их вера и дела. – К., 1960; Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. – М., 1965; 11. Там само. – С. 97; 12. Белов А.В. Названа праця. – С. 172; 13. Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. – К., Т-во “Знання” УРСР. – (Серія 5 “Науково-атеїстична”, № 12). – 1989; Він же. – Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. – 1991. – № 2. – С. 8-12; 14. Баран В. Влада і церква: З історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113-128; Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х - 50-ті роки ХХст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 207-226; Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 1992. – № 1. – С. 104-114; Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х років на Україні // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 70-76; Пашенко В. Приборкання церкви: кінець 60-х // Людина і світ. – 1999. – № 5. – С. 14-19; 15. Бажан О. Розділяючи на “чистих” і “нечистих”. Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру та віруючих в 60-80 роках // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 218-234. 16. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995.

О.П. Іваницька

АВТОРИТАРИЗМ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Наукове обґрунтування концепції авторитаризму має тривалу історію на Заході. Вивчення її у державах, що виникли на теренах колишнього СРСР, в тому числі в Україні, почалося у 90-х роках. Якщо ідентифікацію тоталітаризму опрацьовано досить широко і різнопланово, то з концепцією авторитаризму (від лат. *auctoritas* - влада, вплив), його системотвірними ознаками справа стоїть набагато складніше. У науковій літературі ці категорії здебільшого підмінялись або ототожнювались як абсолютно ідентичні. Основна причина такої ситуації у спільній кореневій основі їх появи та зовнішній подібності. Ці обставини зумовлювали використання їх як слів-синонімів, особливо тоді, коли дослідники ставили перед собою завдання вивчити конкретику тоталітарно-авторитарних держав. Проте тоталітаризм – соціальний феномен винятково ХХ століття. Авторитарні системи мають давню історію, вони панували у попередніх століттях, збереглися у різних формах і в новітній час.

Складність розмежування тоталітарних й авторитарних порядків полягає у тому, що коренева основа їх походження є спільною. Це – гострі соціальні катаклізми (війни, революції), криза традиційних соціальних та політичних структур, традиційного способу життя, криза масової свідомості на світоглядному та побутовому рівнях, часто-густо запізніла капіталістична модернізація, психологічний дискомфорт.

Не викликає сумніву той факт, що тоталітарна небезпека існувала у повоєнній Європі не тільки у Німеччині, Італії, Росії, але і більшості країн європейського континенту. Майже повсюдно виникали та діяли тоталітарно зорієнтовані групи, рухи, як ліві, так і праві. Безперечним є те, що через гостроту соціально-економічних та національних протиріч країни центрального та східноєвропейського регіону не змогли створити сильні громадянські мононаціональні чи багатонаціональні спільності (окрім Чехословаччини). Молоді держави – Польща, Угорщина, Югославія, Албанія – лише

імітували засади повноцінної парламентської демократії і політичні системи, що тут встановилися, не були демократичними. Це стосується в цілому й Болгарії та Румунії. Водночас, відмовившись або не спромігшись зробити панівними демократичні форми функціонування влади, правляча еліта не висловлювала прагнення для ідеологічної монополії, до усунення політичних конкурентів, тобто до встановлення тотального контролю над суспільством; вона також не допустила до влади тоталітарні організації. Загалом тут встановилися авторитарні форми політичного володарювання, інколи їх іменували традиційними диктатурами чи режимами особистої влади.

Прикладом може слугувати також Іспанія. Якщо припустимо, що Ф.Франко та його спільники справді були прихильниками тоталітаризму, то що перешкоджало розвиватися тоталітарним порядкам в Іспанії за своєю власною логікою? Напевно, в кожному конкретному випадку фактори, що блокують такий процес, різні. Вирішальне значення має тут перш за все міцність традиційних домодернізаційних економічних та соціальних структур. Таке блокування відбулося головним чином у країнах з сильною католицькою церквою та її переважаючим впливом у національно-духовному житті суспільства; відповідну роль зіграли монархічні інститути та аристократія.

Непересічний інтерес складають для нас роздуми італійського філософа та комуніста А.Грамші про авторитаризм, хоча автор не вживав даного терміну і поіменував його як "цезаризм". Викликає захоплення грамшівський аналіз, вирізнення ним найсуттєвіших нюансів "цезаризму" (авторитаризму), його природи, особливостей, умов встановлення.

Не кожен диктатуру вважав А.Грамші, як уже підкреслювалось, тоталітарною. Розглядаючи у "Тюремних зошитах" закономірності становлення "нового типу держави", він використовував термін "цезаризм", який сам італійський теоретик вважав швидше всього, образним визначенням, аніж науковою дефініцією. "Цезаризм", за А.Грамші, є віддзеркаленням такої ситуації, коли протилежні сили знаходяться у стані катастрофічної рівноваги..., при котрій продовження боротьби може мати лише один наслідок: взаємне знищення сил, що борються. "Виходом з названої ситуації може бути "цезаризм", який, на думку А.Грамші, набуває форми "арбітражу" при посередництві знаної особистості. Він підкреслював також, що у сучасну епоху "цезаризм" може існувати і без героїчної особистості, її функції можуть взяти на себе партія чи інші, наприклад, корпоративні організації.¹

В ідентифікації "цезаризму" (авторитаризму) і тоталітаризму, яку знаходимо у "Тюремних зошитах", існує багато спільного. Разом з тим, за логікою А.Грамші, "цезаристські" та тоталітарні режими – далеко не одне і те ж. Перші, як правило, виникають в період виснаження чи небезпечного протистояння різних сил ("катастрофічна рівновага") і виконують відповідні модернізаційні функції. Інші (тоталітарні) пов'язані з досягненням новою соціальною групою апогею свого панування, що супроводжується усталенням і навіть окостенінням створеної нею політичної системи. "Цезаризм", на думку А.Грамші, може бути прогресивним, коли "дарма що з допомогою певних компромісів та умов" - допомагає прогресивній силі. А у "сучасних історико-політичних рухах" феномени "цезаризму" можуть бути, вказується у "Тюремних зошитах", перепорою для утвердження відвертих реакційних форм.²

У той же час, підкреслював А.Грамші, в умовах, коли перетворюючий потенціал "цезаризму" значною мірою вичерпується, такий режим у випадку збереження своєї міцності може перетворитися у тоталітарний. Першопричина такої трансформації лежить у сфері соціальних зрушень. Тоді... "керівна група, досягнувши насиченості, перетворюється у вузький клан, який прагне увіковічити свої егоїстичні привілеї, регулюючи чи навіть попереджаючи виникнення сил протидії."³

Найсуттєвішою прикметою у справі розмежування "цезаристських" та тоталітарних режимів має слугувати, за А.Грамші, роль пануючої партії (чи квазі-партії) у захисті "усталеного порядку речей": *"...якщо партія є прогресивною, вона виконує цю*

функцію “демократично”, якщо партія є регресивною, вона виконує цю функцію “бюрократично”. В останньому випадку партія репрезентує собою нерозмірковуючого виконавця, вона є (у технічному відношенні) поліцейською організацією і її назва – “політична партія” є простою метафорою, що носить міфологічний характер.⁴

Отже, А.Грамші чітко розмежовував тоталітарні та авторитарні (“цезаристські”) режими. Серед факторів, що спричиняють авторитарні порядки, італійський філософ визначив такі: непримиренне, загрозливе для нації протистояння соціальних сил, наявність корпоративної організації чи “героїчної особистості”, які здатні на колективні дії з метою стабілізації суспільного життя на традиційних засадах. Однією з найсуттєвіших відмінних прикмет тоталітаризму та авторитаризму є, як вважає А.Грамші, наявність у першому випадку “бюрократичної партії”, а у другому – “квазі-партії”. Це підтверджує історична практика. Так, роль “бюрократичної партії” відігравали при фашистському, націонал-соціалістичному та сталінському режимах відповідно фашистська, націонал-соціалістична, комуністична партії; при франкістському – роль “квазі-партії” належала “Іспанській фаланзі”, що репрезентувала іспанський варіант фашизму; ця партія ніколи не була масовою, що не перебирала державних функцій, її ідеологічні принципи не стали ідеологією франкізму. Більше того, вона була інтегрована у 1937 р. з метою контролю над ультрафалангістськими групами, що закликали до “чистої” (фалангістської на зразок націонал-соціалістичної) революції разом з іншими консервативними політичними силами у рух-партію “Іспанська традиціоналістська фаланга і ХОНС”.⁵

Водночас у конкретних історичних умовах країн Центральної та Східної Європи після першої світової війни, громадянської війни 1936-1939 рр. в Іспанії авторитарні режими відіграли прогресивну роль і слугували підґрунтям подальшої суспільної демократичної модернізації.

Разом з тим А.Грамші вказував на можливість переростання авторитарної системи у тоталітарну. Конкретним підтвердженням грамшівського висновку стала фашистська Італія. Він вказував, що дійсно фашистська тоталітарна система в Італії починається з осені 1926 р., коли Б.Муссоліні ввів серію надзвичайних законів.⁶

У 90-і роки активізувалося концептуальне опрацювання авторитаризму, його сутності та системотвірних ознак. З'явилися перші теоретичні розробки авторитаризму в Україні. Так, В.Якушик вказує на такі ознаки авторитарного режиму: 1) в діяльності органів політичної влади переважають методи відвертого диктату; 2) з процесу прийняття та реалізації рішень цілком або в основному виключаються методи знаходження компромісу, взаємного погодження (в ході обговорення) різних позицій; 3) органи політичної влади мають дискреційні повноваження, тобто право, власного розуміння політичної діяльності, право діяти на власний розсуд, у тому числі з порушенням норм закону; 4) виконавчі органи влади наділені широкими законодавчими повноваженнями; 5) обмежена або повністю відсутня сфера застосування принципу гласності у діяльності органів політичної влади; 6) обмежені громадянські, політичні та особисті права і свободи, а також юридичні гарантії їх забезпечення. Автор розрізняє три види авторитаризму: 1) реформаційний; 2) стабілізаційний; 3) винятково деструктивний.⁷

Польський історик Анджей Фрішке характеризує режим “санації” як плюралістичний авторитаризм.⁸

Непродуктивною є оцінка авторитаризму як тільки негативного явища. На наш погляд, в умовах соціально-політичної кризи, слабкої політичної структурованості суспільства, авторитарна влада може стати запорукою його подальшої стабільності. Іспанський приклад підтверджує це.

Український вчений Г.І.Чернявський вважає, що авторитаризм – обов'язковий елемент тоталітарного суспільства, але він може існувати і поза тоталітарною системою. Якщо тоталітаризм – макро, - розмірковує він, – то авторитаризм – мікросистема;

тоталітаризм пронизує все суспільство, авторитаризм поширюється тільки на його владні структури.⁹

Російські дослідники внесли істотні доповнення у теорію авторитаризму, підкресливши, що при авторитарній системі існують відповідні елементи демократії: вибори, парламентська боротьба, обмежена опозиція, при цьому "сильна рука" не допускає лише відкритого двобою різних політичних сил і створює умови для гармонізації інтересів та здійснення демократичних реформ.¹⁰

Нам видається досить продуктивною методика порівняльного аналізу прикметних ознак авторитаризму й тоталітаризму, що її запропонував московський політолог Д.О.Фадеев, досліджуючи закономірності трансформації радянського режиму на терені Російської Федерації. На його думку, перехід від авторитаризму до демократії потребує перш за все заміни політичної системи, а від тоталітаризму – як політичної, так і соціально-економічного ладу.¹¹ Підтвердження останнього спостерігаємо в усіх державах Центральної та Східної Європи, колишніх радянських республіках.

Американський дослідник Х.Лінц, який упродовж тривалого часу вивчає франкізм і одним з перших зініціював його ідентифікацію як авторитарного режиму, дає своє категоріальне визначення авторитаризму: "Авторитарні режими є політичними системами з обмеженим політичним представницьким плюралізмом, без єдиної розробленої і спрямовуючої ідеології (але з специфічною системою поглядів), при яких відсутня політична мобілізація – інтенсивна чи екстенсивна... і в яких лідер (або, можливо, вузька група) здійснює владу в межах обмежень, формально недостатньо уточнених, але в дійсності достатньо передбачуваних."¹²

Своєрідним підсумком роботи українських науковців в царині тоталітарно-авторитарної проблематики стала публікація 2-томного збірника матеріалів міжнародної наукової конференції "Тоталітарні й анти тоталітарні рухи в Болгарії, СРСР та інших країнах Східної Європи. 20-80-і роки XX ст." (Харків, 1994-1995).

Перш за все автори наголошують на принципових відмінностях між тоталітарними та авторитарними системами та вказують на цілий ряд прикметоутворюючих авторитаризму. Серед інших: відсутність чітко розробленої унітарної ідеології, неоднорідність соціальної опори, наявність, якщо не харизматичного, але лідера, що користується авторитетом усіх груп і стежить за дотриманням балансу інтересів цих груп, існування "обмеженого" плюралізму, орієнтація на пріоритет особи та приватну власність, поєднання централізованої та ринкової економіки, застосування репресивних методів до тих, хто виступає проти режиму. На думку дослідників, авторитаризм спирається на діюче законодавство, його розвиток неминує веде до поліпшення матеріального добробуту більшості громадян, він допускає опозицію, якщо вона не має на меті насильницької зміни існуючого режиму. Саме вказані обставини, як стверджують дослідники, обумовлюють еволюційний, ненасильницький перехід авторитаризму у демократію. Нарешті, досліджуючи конкретику української демократизації, вони дійшли висновку, що авторитаризм є закономірним та історично обумовленим проміжним етапом при заміні тоталітарної системи на демократичну.¹³

3-поміж системотвірних ознак авторитаризму, що подають науковці, варто виділити ті, які набувають, на наш погляд, найпринциповішої ваги при ідентифікації авторитарної політичної системи. Це в першу чергу стосується ідеології, точніше, її відсутності у традиційному розумінні цього слова. Проілюструємо це на прикладі авторитарного франкістського режиму Іспанії. Передовсім підкреслимо, що франкізм з моменту виникнення і впродовж свого розвитку не мав унітарної, новоствореної ідеології. Швидше варто відзначити використання ним національного ідейного матеріалу, який був неоднорідним, як і неоднорідні його джерела – національні, філософські і політичні доктрини та традиціоналістські уявлення того конгломерату сил, на який спирався режим. Дослідники радянської доби (Хуан Вісенс, Л.В.Пономарьова, С.П.Пожарська), зарубіжні (Жорж Сорія, Макс Галло, Р.де ла Сієрва, Стенлі Пейн) засвідчують, що ідеологічні засади

франкізму залишалися у своїй сутності незмінними. Це, на думку Х.Вісенса, авторитаризм, націоналізм, екзальтоване проголошення єдності нації, патерналізм, католицизм; Жоржа Сорія – католицизм та намагання перетворити його у глобальну, всеохоплюючу ідеологію; Л.В.Пономарьової – доктрина “іспанської ідеї”, або “іспанідад”, суть якої зводиться до того, що католицизм був і буде душею іспанської нації, основним змістом багатовікової історії Іспанії.¹⁴ С.П.Пожарська у свою чергу стверджує, що франкістський режим не міг бути ідеологічно пов’язаний з тими силами, що заперечували католицизм як принцип, тобто з нацизмом.¹⁵

Можна підсумувати вищесказане у тому сенсі, що вітчизняні та зарубіжні іспаністи одностайні в тому, що легітимізація принципів та структур франкістського режиму з самого початку мала релігійну основу, що саме католицька церква та її вчення стали провідною ідейною, консолідуючою силою франкістської державності.

Резюмуючи нашу розвідку у проблематику авторитаризму, підкреслимо, що авторитарна система може бути ініційована у тих суспільствах, що опинилися у стані соціального розламу, які запізнилися з капіталістичною модернізацією, де переважають традиційні докапіталістичні соціальні та економічні структури, які є слабо структуровані у політичному сенсі, у суспільствах з давніми та стійкими традиціями церкви та переважаючим впливом її вчення у національно-духовній сфері суспільного життя, сталими засадами монархічних та аристократичних інститутів.

Найсуттєвішими рисами авторитаризму є: 1) наявність лідера, який користується авторитетом серед усіх представників правлячого блоку та більшості громадян, який стежить за дотриманням балансу інтересів провідних соціальних груп; 2) відсутність новоствореної унітарної ідеології, що закликає до тотальної перебудови суспільства, а натомість орієнтація на традиційні національні ідейні та моральні цінності; 3) відсутність єдиної добре організованої партії, що узурпує всю державну владу; 4) опора авторитарної влади на традиційні соціальні структури; 5) наявність “обмеженого” плюралізму; 6) перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресій проти тих, хто прагне підірвати стабільність режиму; 7) почасти контрольована і досить ефективна ринкова економіка.

Таким чином, авторитарний режим – це хоча і однокореневий, але цілком самостійний, принципово відмінний від тоталітарних систем соціально-політичний феномен як попередніх століть, так і XX століття. Водночас авторитарні режими за відповідних умов відіграють прогресивну роль у суспільстві, яке перебуває в стані соціального протистояння, не допускають до влади відверто реакційних режимів і можуть відігравати роль проміжного етапу у переході до демократичного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грамши А. Избранные произведения. В трех томах. Том 3. Тюремные тетради. – М., 1959. – С.185-187; 2. Там само. – С.185-190; 3. Там само. – С.142-143; 4. Там само. – С.186; 5. Stanley G. Payne. A history of fascism, 1914-1945. – Wisconsin, 1995. – P.252-267, 441-461; 6. Белоусов Л.С. Муссолини: диктатура и демагогия. – М., 1993. – С.101-140; 7. Якушик Б. Різновиди політичних режимів // Віче.-1995.-№9.-С.129-133; 8. Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы. – Мировая экономика и международные отношения // 1995.-№7.-С.51; 9. Чернявский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма: Учебное пособие. – Харьков, 1993. – С.11; 10. Политическая Россия сегодня. Исполнительная власть. Конституционный суд, лидеры партий и движений. – М., 1993. – С.66; 11. Фадеев Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования. – 1991.-№2.-С.117-123; 12. Пожарская С.П. Франкизм как испанская разновидность фашистской государственности. – Фашизм и антидемократические режимы в Европе. – М., 1981. – С.47-63; 13. Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СРП и других странах Восточной Европы. 20-80-е годы XX века. В двух томах. Том 2. – Харьков, 1995. – С.70-77; 14. Висенс Хуан. Записки по истории франкистского режима. Проблемы испанской истории. – 1979. – М., 1979. – С.93-105; Жорж Сориа. Война и революция в Испании. 1936-1939. В двух томах. Том 2. – М., 1987. – С.323; Пономарева Л.В. Испанский католицизм XX века. – М., 1989. – С.5-7; Stanley G. Payne. El regimen de Franco. 1936-1975. – Madrid 1987. – P.175-221; 15.

В.Ю. Годлевська

ІСПАНІЯ: ПЕРЕХІД ВІД АВТОРИТАРИЗМУ ДО ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (1975-1982 рр.). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Закономірності та особливості розвитку післяфранкістської Іспанії, її переходу до повноцінної демократії віддзеркалені насамперед у різних документальних джерелах. Перша група матеріалів стосується демократичної інституційної еволюції франкістського режиму, яка припадає на початок 60-х – середину 70-х рр. XX ст. Це, насамперед, органічний закон від 1967 р. та ряд інших про розширення повноважень парламенту та обмеження прав глави держави, нову систему представництва у виборних органах, лібералізацію економіки, політику десарролізму тощо.¹ Їх аналіз дозволяє стверджувати, що мирний і в цілому безболісний характер іспанської демократизації спричинений поступовою демократичною трансформацією франкізму в останній період його функціонування.

Наступна група джерел стосується соціально-економічного та політичного становища іспанської держави після смерті фундатора авторитарного режиму Ф.Франко Баамонде. Вона відкривається політичним заповітом каудильйо, який має швидше символічне, аніж практичне значення.² Найпринциповішої ваги набирають у цьому контексті закон про політичну реформу та пакт Монклоа. Пакт – це угода, підписана у 1977 р. урядом, представниками кортесів та всіма політичними партіями (як правими, так і лівими) про стратегію будівництва демократичного суспільства в Іспанії.³ Унікальний своєю історичною та політичною значущістю цей документ може слугувати прикладом розв'язання проблем посттоталітарного періоду у державах, що виникли на теренах колишнього СРСР.

Пакт Монклоа складається з двох окремих документів: 1) програми оздоровлення і економічної реформи та 2) програми діяльності політичних та юридичних інституцій. Сторони визначили рамки, сфери та рамки реформаторської політики, які стосувались монетарних та фінансових заходів, соціального страхування, зайнятості, прерогатив автономій (Каталонії, Галісії, Країни Басків), діяльності політичних та громадських організацій, органів місцевого самоуправління тощо.⁴ Досвід іспанської демократизації свідчить про те, що її успіх багато в чому залежав від мистецтва компромісів, що допомагало консолідувати суспільство. Найвищу ціну за мирний перехід до демократії заплатили іспанські комуністи: підпис під пактом Монклоа коштував їм повної саморуйнації. Очевидною є практична цінність іспанського досвіду демократизації для українських реалій.

Окрему групу матеріалів складають статистичні дані: результати референдумів 1976 та 1978 рр. на підтримку Закону про політичну реформу та проекту Конституції, парламентських виборів 1977, 1979 та 1982 років, динаміка росту ВВП, зарплатні тощо.⁵

Специфіку розвитку післяфранкістської Іспанії допомагає зрозуміти знайомство з дослідженнями іспанських науковців. Перш за все, – це праці Амандо де Мігеля та Ф. Ортіса, що видані російською мовою.⁶ Амандо де Мігель вбачає причину мирного та поступового переходу іспанського суспільства до демократії в авторитарній сутності франкістського режиму, його перманентній еволюції в сторону демократизації. О.Ф.Ортіс подає складну палітру політизації післяфранкістської Іспанії, можливі альтернативи її розвитку, роль соратників Ф. Франко у формуванні національного консенсусу.

В ряді інших праць іспанських науковців простежується значна полярність поглядів на досліджувану нами проблематику. Проте всі автори заперечують фашистську сутність франкізму і наголошують на взаємозалежності та спадковості франкістської та післяфранкістської Іспанії.

Проблематика іспанської демократизації не стала ще предметом наукових розвідок у вітчизняній історіографії. Варто зауважити, що українська іспаністика здійснює свої перші кроки. Така галузь історіографії була монополізована радянським центром, тут існували установи, відділи, школи, провідні фахівці, що здійснили репрезентативну фактологічну роботу в царині вивчення історії франкістської та післяфранкістської Іспанії.

Наукова іспаністика у колишньому СРСР зародилась в 30-х роках. Історична література про франкізм та постфранкізм значна, і кількість її зростатиме у зв'язку з інтересом до унікального іспанського варіанту демократизації. Серед представників радянської та російської іспаністики слід виділити праці академіка І.М. Майського, С.П. Пожарської, Х. Вісенса, Х. Гарсія, Л.В. Пономарьової, В.В. Кулешової, Т.М. Баранової, Л.І. Лук'янової, М.Т. Мещерякова, О.А. Сагомоняна та інших.⁸ Кожен із них вніс вагомий внесок у розробку окремих проблем франкістської та післяфранкістської Іспанії, її соціально-економічного та політичного розвитку. Завдяки їм молода українська іспаністика дістала опору на серйозну фактологічну базу.

Перш за все питання історії післяфранкістської Іспанії і, зокрема, особливостей становлення парламентського демократичного ладу висвітлені в ряді загальних комплексних робіт російської історіографії.⁹ Не викликає заперечень фактологічний аспект таких досліджень стосовно історії Іспанії після 1975 р. У цих фундаментальних дослідженнях вивчається процес становлення представницької демократії в Іспанії, відновлення та діяльність різних політичних партій і найбільше увага дослідників зосереджена на функціонуванні Іспанської компартії, яка на їх думку, пропонувала найбільш прогресивний шлях розвитку Іспанії після 1975 р. Маємо приклад застосування старих наукових підходів в інтерпретації фактів, адже відомо, що ІКП закликала до радикального розриву з франкізмом, що неминуче спричинило б нову громадянську війну в Іспанії. Отже, автори, у зв'язку з відомими причинами сповідували марксистсько-ленінську методологію, звідси – інтерпретація ними франкізму як фашистського тоталітарного режиму. Таке винятково ідеологічне визначення франкістської системи, що було започатковане ще у 40-х роках ХХ століття, не дозволило догматикам вияснити автентичні причини та специфіку іспанського демократичного переходу.

С.П.Пожарській, професору, доктору історичних наук, належить провідне місце у розвої іспаністики як у колишньому СРСР, так і нині у Росії. Коло її наукових інтересів і науковий доробок розлогі. Це – проблеми зовнішньополітичної діяльності франкістського режиму, його політичних та економічних засад, генезису, ролі та місця фаланги в іспанському суспільстві і, нарешті, створення політичного портрету та життєпису Ф.Франко.¹⁰

Для нас найбільший інтерес складає історичний портрет Ф. Франко, поданий С.П.Пожарською в 90-х роках. Її оцінки ролі та місця цього неординарного іспанського військового та політичного діяча зазнали значної еволюції, вони не містять відповідної упередженості і мають об'єктивний характер. Більше того, авторка надає ролі Ф. Франко навіть месіанського звучання і вважає, що специфіка іспанської демократизації спричинена значною мірою діяльністю Ф. Франко.

Особливе місце займають праці російських дослідників Д.А. Фадеева та С.М. Хенкіна.¹¹⁻¹² Так, нам видається, продуктивною методика порівняльного аналізу прикметних ознак авторитаризму і тоталітаризму, що її запропонував Фадеев Д.А. На його думку, перехід від авторитаризму до демократії потребує перш за все змін в політичній системі. Підтвердження цього маємо в Іспанії.

Дослідження Хенкіна С.М. написані з позиції найновіших методологічних засад. У цьому їх перша найвагоміша значущість. Інша цінність робіт московського дослідника полягає у комплексному аналізі передумов, ходу та етапів становлення демократії в Іспанії, показові партійно-політичної боротьби на перехідному етапі, формування консенсусу між політичними силами.

Підсумовуючи історіографічний огляд, зазначимо, що нагромаджений документальний та теоретичний матеріал дозволяє узагальнити історичний досвід демократизації по-іспанськи і тим самим заповнити існуючу наукову прогалину у вітчизняній іспаністиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jose Manuel Sabin Rodriguez. La dictadura franquista (1936-1975). Textos y documentos.-Madrid, 1997.-p.54, 77-84, 101-114, 186-192, 382-388; 2. Testamento politico del general Franco.-ABC, viernes, 21 de noviembre de 1975.-p.1.; 3. Los Pactos de la Moncloa.-Madrid, Presidencia del Gobierno Coleccion Informe, num.17, 1977; Ley 1/1977, de 4 de enero, para la reforma politica.- Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975-1986).- Madrid, 1992.-p.471-472.; 4. Los Pactos de la Moncloa.- Transicion politica.- p.483-487; 5. Alvaro Soto. La transicion a la democracia. Espana, 1975-1982.-Madrid, 1998.- p.194-203. 6. Амандо де Мигель. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя.- Москва, 1985; Ортис А.Ф. Розрыв или реформа: выбор испанских демократов. // Кентавр.-1993.-№3; 7. Cierva R. de la, Vilar S. Pro y contra Franco.-Barcelona.-1985; Garcia Escudero, Jose Maria. Historia politica de las dos Espanas. Tomo 3-4.-Madrid-1976; Montalban Manuel Varques. Los demonios familiares de Franco.-Barcelona.-1979; Menendez Pidal Ramon. Los espanoles en la historia.- Madrid.-1982; Ruiz David. La dictadura franquista. 1939-1975.- Oviedo.-1978; Esteban Jorge de y Guerra Luis Lopes. Las crisis del Estado franquista.- Barcelona.-1977; Cierva R. de la. La Transformacion de Espana.- Madrid, 1997; Alvaro Soto. La Transicion a la democracia. Espana, 1975-1982.-Madrid, 1998; Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975-1986).-Madrid, 1992.; 8. Майский И.М. Испания. 1808-1917. Исторический очерк.-М.-1957; Висенс Хуан. Записи по истории франкистского режима // Проблемы испанской истории. 1979.-М.-1979; Гарсиа Хосе. Испания XX века.-М.-1967; Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк.-М.-1975; Пономарёва Л.В. Испанский католицизм XX века.- М.-1989; Авилова А.В., Веденяпин Я.С. Экономика Испании.- М.-1978; Хенкин С. М. демократии /.-М.-1993; Понеделько Г.Н. Государство в экономике Испании: взгляд в прошлое и современность.-М.-1991; Кулешова В.В. Проблемы Испании в политической публицистике Рамиро де Мазесту 1896-1936 гг. Из истории испанской консервативной общественно-политической мысли // Проблемы Испанской истории. 1979.-М.-1979; Мещеряков М.Т. Испания в огне.- М.-1971; Баранова Т.Н., Лукьянова Л.И. Испания: истоки и современные тенденции оппозиционного движения.-М.-1977; Сагомонян А.А. Партизанская борьба в Испании в 1940-е годы. Новые архивные материалы // Новая и новейшая история.-1966.-№1.-С.230-234. 9. Современная Испания.-М.-1983; Красиков А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории.-М.-1989; Пономарёва Л.В. Испанский католицизм XX века.-М.-1989. 10. Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида /внешняя политика Испании в годы второй мировой войны/.- 1971; II ж. От 18 июля 1936-долгий путь.-Мю-1977; II ж. Франкизм как испанская разновидность фашистской государственности // Фашизм и антидемократические режимы в Европе.-М.-1981.-С.47-63; II ж. Испания и США: Внешняя политика и общество. 1936-1876.-М.-1982; II ж. Генералиссимус Франко и его время. //Новая и новейшая история.-1990.-№ 6.-С. 164—185; II ж. Думал ли Франко о будущем? // Проблемы испанской истории. 1992.-М.-1992.-С. 5-15; II ж. Фашистская фаланга в Испании //Новая и новейшая история.-1972.-№5.-С. 103-115; 1973.-№1.-С. 120-134. 11. Фадеев Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода. //Политические исследования.- 1992.-№ 1/2.-С.117-123; Його ж. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко// Политические исследования.-1991.-№ 5.- С. 121-127; Хенкин С.М. Испания: время перемен.-М.-1986; Його ж. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии).-М.-1993; Його ж. От авторитаризма к демократии. Опыт перехода (Испания, страны Восточной Европы)// Социальные идеалы и политика в меняющемся мире.-М.-1992. 12. Гонсалес Ф. Нет магической формулы реформ //Латинская Америка.-1991.-№2.-С.-8; Стрижевская Ю. Переход от авторитарных режимов //Общественные науки и современность.-1992.-№ 5.- С. 145-151; Старостина Е. Политическая культура Испании. Соотношение традиционных и новых элементов//Мировая экономика и международные отношения.-1994.-№ 2.- С. 114 -122; Черкасова Е. Испания: переход к демократии и национальный вопрос. //Мировая экономика и международные отношения.-19- №4.-С.121-127; Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете. Первое сентября.-1997.- январь.-№ 4.-С.1-3.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У процесі розбудови громадянського суспільства в Україні утверджуються демократичні принципи суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Цьому значною мірою сприяє діяльність неурядових громадських організацій.

Концептуально-методологічні принципи формування і діяльності громадських організацій сформульовані у ряді Законів України¹ та Конституції України.² З їх урахуванням вказану проблему досліджують вчені, історики, соціологи, політики.

Ці проблеми відображено у ряді монографій з питань державотворення, розвитку багатопартійності, економічних перетворень в сучасній Україні.

У 1991-1999 роках опубліковано понад чотири тисячі праць з проблем державотворення, в тому числі близько 200 монографій та збірок наукових праць, 1200 брошур, 2600 статей та повідомлень. Питання статусу, місця і ролі громадських організацій в сучасній Україні найбільш широко висвітлені у працях про суть розбудови громадянського суспільства, розвиток демократії, шляхи вдосконалення держави, реформування органів державної влади та самоврядування.³ Ці ж питання розкриті у працях про перспективи розвитку України, зокрема у монографії «Україна - 2000: економічні пріоритети та сценарії розвитку».⁴ У ній комплексно аналізуються пріоритети національної безпеки і зовнішньої політики України в контексті геополітичних реалій сьогодення, національних інтересів та цілей. Обґрунтовується висновок, що єдино можливою пріоритетною моделлю аналізу має бути егоцентрична модель. При цьому акцентується, що взаємодія України з регіональним і глобальним оточенням повинна починатися з того, що відправною точкою суб'єкта геополітики може бути лише власна територія (як центр і початок відліку) і власні інтереси, які є абсолютно пріоритетними.

Значну увагу приділено процесам інформатизації (збирання, обробка, аналіз, систематизація, збір інформації з питань захисту та впровадження в життя базових національних інтересів), яка розглядається як передумова соціального та технологічного прогресу, чинник забезпечення національної безпеки.

Статті концептуально-методологічного характеру з проблем становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні опубліковані у наукових збірках «До нової України», які щорічно видаються в Оттавському університеті Центром українознавчих студій. До першого випуску, опублікованого під назвою «Україна й новий світовий порядок, 1991-1996» ввійшли статті Б.Кравченка «Будівництво держави й громадянського суспільства в Україні після незалежності», Б.Гаврилишина «Україна, 1991-1996: зміни в економічній системі й структурі», М.Жулинського «Культурна, освітня й мовна політика в Україні, 1991-1996», І.Дзюби «Проблеми культури в незалежній Україні», Б.Гудзяка «Українське релігійне життя протягом перших п'яти літ незалежності», А.Зленка «Становлення зовнішньої політики України, 1991-1996», І.Харченка, А.Веселовського «Стратегія української зовнішньої політики».⁵

Другий випуск щорічника, який має назву «Назустріч наступному століттю», складено з матеріалів наукової конференції в Оттавському університеті 2-3 жовтня 1998 року. Збірка складається із вступної доповіді Д.Мейса «Україна на порозі нового тисячоліття» та трьох тематичних блоків - «Нова Конституція України: розвиток і перспективи» (С.Головатий, Е. та К.Ратушна, Б.Футей, В.Шаповал, Г.Сас), «Майбутнє господарчих реформ та інвестиційні можливості в Україні: економічні, політичні й правові аспекти» (А.Аслунд, Р.Шен, В.Лановий) і «Мова, культура й національна ідентичність в Україні» (М.Рябчук, М.Найдан, А.Березенко, Є.Сверстюк).⁶

Місце і роль громадських організацій в суспільно-політичному житті України висвітлені у працях, присвячених реформуванню політичних структур в процесі розбудови громадянського суспільства.

У семи розділах колективної монографії «Політичні структури та процеси в сучасній Україні (політологічний аналіз)»⁷ розкриті принципово важливі проблеми: а) методологічні підходи до дослідження проблеми; б) найхарактерніші особливості і тенденції полікотворення в Україні; в) політичні структури сучасної України; г) сучасний стан багатопартійності в Україні; д) політична діяльність суб'єктів політики; е) демократизація - визначальний імператив сучасності; ж) внутрішньополітичні проблеми та зовнішня політика незалежної України; з) трансформація політичних структур у країнах СНД, Балтії, Центральної та Східної Європи. Автори вводять поняття «політичні структури», розглядаючи його як прояв специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що утворюють політичну систему. Досить обґрунтовано ними визначена суть політичної системи. Під цим поняттям представлена сукупність політичних інститутів - державних установ, політичних партій, громадських організацій. Важливим є положення про те, що не всі громадські організації, що існують у конкретному суспільстві, є безпосередньо політичними, а лише ті, діяльність яких пов'язана з формуванням і здійсненням політичних цілей і завдань.

У невеликій за обсягом монографії А.Пойченка «Політика: теорія і технологія» розкриті складності аналізу і пізнання політичних відносин, визначення об'єкта політики в структурі буття людини, розуміння політики як теорії.⁸ До об'єктів політики віднесені громадські організації.

Різні аспекти реформування політичної системи сучасної України висвітлюються у працях, присвячених становленню багатопартійності, виникненню і діяльності певних політичних партій наприкінці 80-х - на початку 90-х років. В них міститься й матеріал про громадські організації, їх роль у становленні політичних партій, визначенні шляхів реформ у політичній та економічній системі, залученні до їх проведення громадян.⁹

Різні аспекти становлення, розвитку і діяльності громадських організацій відображені у працях про економічні реформи в Україні.¹⁰

Значним є науковий доробок безпосередньо про передумови становлення, розвиток та форми діяльності громадських організацій. У 1991-1994 роках з вказаної проблеми публікувалися в основному збірки документів, статті та невеликі за обсягом брошури.

Серед публікацій 1995-1998 років домінують матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій та монографії (колективні та індивідуальні).

У 1995 році опубліковані тези доповідей Всеукраїнської конференції «Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем, перспектив». Особливої уваги заслуговує аналіз доповідей С.Курикіна «Неурядові організації, політичні партії та буферний період в Україні», Г.Сьоміної «Неурядові організації в Україні: проблеми та перспективи», М.Шахова «Перспективи розвитку НУО в Україні», В.Мокляка «Можливості та перспективи здійснення соціальної політики держави через програми НУО», Н.Побойної «Важелі впливу неурядових організацій на державні структури», Г.Калмикової «Взаємовідносини між молодіжними неурядовими організаціями і органами влади місцевого самоврядування», Л.Лобанової «Жіночі неурядові організації в Україні: стан розвитку, проблеми».¹¹

Своєрідною за структурою і змістовною за спрямованістю є збірка матеріалів семінару «Розвиток недержавних організацій через правову реформу», який у серпні 1996 року провів у Києві світовий Конгрес Українських Юристів спільно з Міжнародною Фундацією Виборчих Систем (IFES).¹² У книзі виділені розділи «Голоси електорату», «Офіційна транскрипція семінару», «Конституція України», «Закон України про прийняття Конституції України і введення її в дію», «Закон України про звернення громадян», «Закон України про об'єднання громадян».

У першому розділі вміщені матеріали орієнтовного характеру - результати опитування для з'ясування громадської думки про недержавні організації та коментарій до них американського дослідника-аналітика Елегі Наталі Сkochилас. На основі опитування зроблені висновки: а) половина громадськості (54%) підтримує створення

недержавних організацій, вважаючи, що вони є важливим компонентом українського суспільства та що існуюче оточення сприяє їх розвитку; при цьому відзначено, що одна чверть населення ставиться до цього байдуже, а друга чверть - стримані або мають негативне ставлення щодо недержавних організацій; б) хоч недержавні об'єднання знаходяться на етапі формування, вони стають невід'ємною частиною суспільно-політичного життя в Україні.

Результати опитування засвідчили, що значна кількість громадськості підтримує точку зору, що «громадяни мають можливість об'єднуватися у групи та створювати об'єднання без участі уряду для покращення своїх умов життя».¹³

У другому розділі вміщено виклад виступів учасників семінару. У вступному слові народного депутата України, Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та судово-правової реформи, Президента Світового конгресу юристів В.Стретовича підкреслено, що розбудова політичної, правової і соціальної системи української держави об'єктивно вимагає створення неурядових громадських організацій, які покликані залучати людей до участі в суспільно-політичному житті.

Директор програми Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Європі та Азії Джуліан Геран Пілон розповіла про цілі програми та пообіцяла полегшити започаткування та розвиток мережі недержавних об'єднань в Україні.

Суддя Федерального Суду Претензій Сполучених Штатів Америки Богдан Футей, Радник з правових знань Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) Стівен Нікс, Директор програм Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Європі та Азії Джуліан Гері Пілон розповіли про законодавчу базу, матеріально-фінансові засади, форми діяльності недержавних громадських організацій у США та інших західних країнах.

На семінарі виступили представники більш як 30 недержавних громадських організацій, які на час проведення семінару вже функціонували в Україні.

Результати опитування для з'ясування громадської думки про недержавні організації, яке у 1996 році проведено в Україні, свідчили про те, що по-різному ставляться до недержавних організацій люди певного віку і певної освіти. Усвідомлення важливості недержавних організацій була більшою серед людей з вищою освітою та меншою у людей старшого віку. Прихильниками створення недержавних організацій було 60 відсотків опитаних осіб віком від 18 до 24 років. В цілому, особи, молодші 55 років, більш схильно розглядали недержавні організації як необхідні, ніж люди, старші за віком.

Три четверті опитаних з університетською та 57 відсотків з середньою освітою вважали недержавні організації необхідними.¹⁴

Заслугує значної уваги матеріал Є.Захарова, в якому висвітлені питання історії українських неурядових громадських організацій; взаємодії неурядових громадських організацій з органами влади; класифікація і огляд діяльності громадянських організацій; діяльність правозахисних неурядових громадських організацій.¹⁵

Як матеріали для дискусії та використання, опубліковано збірник «Правова база діяльності громадських організацій в Україні». У статті К.Диканя «Проблеми правового унормування діяльності громадських організацій» проаналізовано положення Закону України «Про об'єднання громадян» та сформульовані судження щодо його вдосконалення. Вказуючи на роль Закону для становлення неурядових громадських організацій в Україні, автор водночас вказує на його недоліки. По-перше, він вважає, що необхідно чіткіше визначити суть понять «громадська організація», «політична партія». Спеціального розкриття потребують поняття «рух», «конгрес», «асоціація», «фонд», «спілка». По-друге, автор доводить, що дію Закону слід поширити на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що не мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди органів місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради і комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається відповідним

законодавством. По-третє, чіткіше визначити статус благодійних фондів. По-четверте, законодавчо урегулювати характер участі громадських організацій у суспільно-політичних акціях.¹⁶

У статті О.Копиленка «Законодавство про громадські організації: нинішній стан та шляхи удосконалення» аналізуються законопроекти «Про політичні партії», «Про неурядові (громадські) організації», «Про молодіжні громадські організації», які у 1991-1993 роках розглядалися Верховною Радою України. О.Копиленко вказав, що використання терміну «неурядові організації» є невдалим «...запозиченням зарубіжної термінології, яка до того ж «не вписується» у Конституцію України, адже за її 36-ю статтею громадяни України мають право на об'єднання у політичні партії та громадські організації». Водночас відзначено, що не слід у законах різко регламентувати діяльність громадських організацій, бо цьому присвячується окремий розділ у їх статутах.¹⁷

У статті З.Стрика «Правове регулювання діяльності третього сектору в Україні» наголошується, що важливо і необхідно вдосконалювати законодавство про громадські організації. Це, зокрема, проявляється у відсутності в законах понять «неурядові громадські організації», невизначеності суті термінів «фонд», «благодійні організації».¹⁸ Багатоплановою за структурою і змістовною за спрямованістю є монографія «Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України».¹⁹ По-перше, в ній висвітлені передумови, шляхи та етапи становлення громадських об'єднань в Україні наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ століття. По-друге, охарактеризовані громадські організації, що виникли у вказаний період, розкриті їх цілі та форми діяльності. По-третє, певною мірою названі риси, які свідчать про те, що автори вже розглядають громадські організації як неурядові структури. По-четверте, сформульовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства в питанні про місце і роль громадських організацій в сучасній Україні.

Діяльність різних за складом і формами функціонування громадських організацій проаналізована у книзі «Розвиток демократії в Україні: 1997 рік». У ній виділено розділи: «Молодіжні рухи», «Профспілковий рух», «Неурядові дослідницькі установи, правозахисні організації», «Держава і церква», «Жіночий рух».²⁰

Починаючи з 1996 року, у назвах і змісті публікацій утвердилося поняття «неурядові громадські організації». Ряд авторів пов'язує їх діяльність з третім сектором, формування якого відбувається в Україні.²¹

Багатопланово досліджені проблеми молодіжного руху в Україні. У 1995 році Верховна Рада України заслухала доповідь Кабінету Міністрів України «Про становище молоді в Україні». У ній відзначено, що в Україні діють 30 всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій і більше 200 регіональних молодіжних об'єднань. Проведена їх класифікація за суттю цілей та форм діяльності. На вирішення соціальних проблем молоді спрямовували свої заходи Українська студентська спілка, Союз Українського студентства, Спілка молодіжних організацій України, Всеукраїнської ради молодих вчених і спеціалістів, Спілки української молоді, Українського фонду молодіжного співробітництва «Лідер», багатьох молодіжних об'єднань. Благодійною діяльністю займалися Український благодійний фонд допомоги потерпілим на Чорнобильській АЕС, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск». Чимало молодіжних організацій займалися вихованням дітей (Українська скаутська організація «Пласт», Українське аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ», Спілка піонерських організацій України). Водночас відзначено, що молодіжні громадські організації охоплюють лише 1,5 відсотки молоді. З урахуванням цього констатувалось, що: а) існування молодіжних об'єднань, їх робота стосуються вузької частини молоді, насамперед, самого керівництва цих організацій та їх апарату; б) молодіжний рух в Україні слабкий, малочисельний, організаційно не структурований.²²

У 1991-1999 роках з вказаної проблеми опубліковано понад 80 монографій (індивідуальних та колективних), брошур та наукових збірників, 97 статей у журналах та

газетах, захищено дві докторські та 5 кандидатських дисертацій, проведено 8 міжнародних та 5 загальноукраїнських науково-практичних конференцій. У 1991 році опубліковано збірник матеріалів про молодіжні об'єднання, в якому вміщені довідки про громадські організації молоді, що виникли наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Про соціальний склад, структуру, форми діяльності ряду молодіжних організацій узагальнено і проаналізовано значний матеріал у колективних монографіях «Молоде покоління України: ескіз соціального портрету» і «Молодь України: для неї і про неї».²³ У 1993-1994 роках 27 праць, в тому числі монографію і 6 брошур, опублікував М.Ф.Головатий. Враховуючи стан наукової розробки проблеми, він зосередив увагу на дослідженні таких важливих питань: а) фактори та особливості становлення нових молодіжних об'єднань в процесі утвердження української державності; б) місце і роль молодіжних організацій у політичній системі незалежної України; в) шляхи становлення, особливості, характер та механізм реалізації державної молодіжної політики в сучасній Україні; г) участь молоді у реформуванні економіки, духовному житті, діяльності законодавчих і виконавчих структур влади. Принципове значення має висновок про те, що державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому держава, а також політичні партії, громадські об'єднання, організації, рухи, соціальні інститути вступають у відповідні взаємини з молоддю, сприяють (або ні) реалізації її інтересів, запитів і потреб.

У книзі О.Донія «Покоління оксамитової революції» окреслено сутність покоління 90-х років і визначені основні його завдання: громадські, політичні, культурні. Аналізується діяльність найбільш масових молодіжних громадських організацій, переважно студентських.²⁴ Праці про жіночий рух в Україні можна поділити на три групи. Першу становлять невеликі за обсягом статті. Серед них виділяються публікація Л.Смоляра, в яких коротко характеризується структура, цілі та форми діяльності восьми жіночих організацій, які виникли наприкінці 80-х - в першій половині 90-х років. До них віднесені «Союз Українок», «Спілка жінок України», «Жіноча громада», «Український комітет солдатських матерів», ліга «Матері і сестри-воїни України», «Федерація багатодітних жінок», «Асоціація «Надія».²⁵ До другої групи належать матеріали міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій з проблем жіночого руху.²⁶ Третю групу становлять монографії та збірки наукових праць про участь жінок у суспільно-політичному і соціально-економічному житті. Ряд з них присвячені аналізу місця жінок у трудовому потенціалі України.²⁷

Чимало науковців присвятили свої праці діяльності неурядових громадських організацій, які займаються проблемами екології.

У дисертації «Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України», яку в 1994 році захистила Л.Я.Угрин, є положення і висновки про загальні тенденції розвитку нових суспільних об'єднань в незалежній Україні. Екологічні організації, рухи та партії представлені як складова системи суспільних об'єднань. При цьому вони характеризуються як нетрадиційні суспільні об'єднання, що виникли і діють на певній професійній основі. Автор доводить, що екологічні організації в Україні поєднують в собі ознаки соціального і політичного руху. Автор виділив чотири групи екологічних об'єднань. Зокрема, вказано, що вони сформувалися у сферах: а) суспільно-виробничій; б) праці та бізнесу; в) соціального захисту та самозахисту; г) релігії та культури, дозвілля та відпочинку. З урахуванням цього охарактеризовані передумови виникнення найбільш чисельних екологічних об'єднань України – Екологія і світ, «Небайдужі», асоціації «Зелений світ», партії зелених України. На основі аналізу програмних документів та рішень керівних органів зроблено висновок, що екологічні організації за своєю орієнтацією та діяльністю мають політичний зміст. Усі вони домагаються утвердження державної незалежності України, неухильного проведення реформ політичної та економічної систем, розвитку ринкових відносин.²⁸

Діяльність екологічних громадських організацій відображена у працях з історії партії зелених України.

Аналіз публікацій про громадські організації в сучасній Україні свідчить, що ця проблема відображена у монографіях, брошурах, статтях з проблеми державотворення, становлення і розвитку багатопартійності, проведення економічних реформ. Значна увага приділяється узагальненню досвіду молодіжних, жіночих, екологічних, громадських організацій. Однак й досі відсутня узагальнююча робота про місце і роль громадських організацій усіх типів у розбудові громадянського суспільства в Україні.

У публікаціях з проблеми не розкриті досить принципові питання: 1) про статус громадських організацій з точки зору їх внутрішньої структури, соціального складу, цілей; 2) про форми і методи діяльності, шляхи взаємодії між собою, з політичними партіями, органами державної влади та місцевого самоврядування; 3) про участь неурядових громадських організацій у проведенні реформ політичної та економічної систем; 4) про культурно-освітню та благодійницьку діяльність неурядових громадських організацій; 5) про результативність організаційної, масової та культурно-освітньої діяльності неурядових громадських організацій. У працях з проблеми практично не використані поточні архіви відповідних громадських організацій. У них наведені факти, дані в основному за 1991-1997 роки.

До позитивних моментів слід віднести те, що дослідники проблеми вже застосовують поняття «Неурядові громадські організації» відповідно до розкриття його суті, а також статусу та форм діяльності.

У дослідженнях не розкривається статус, форми і методи діяльності громадських організацій, які створені при органах виконавчої влади та самоврядування.

Конституцією України 1996 року передбачено, що Президент України має право створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Станом на 1 листопада 1999 року у президентських структурах існувало 17 таких організацій (рад, комітетів). Понад 50 подібних організацій діяли при Кабінеті Міністрів України, міністерствах та державних комітетах, близько 1000 при обласних, міських та районних держадміністраціях та обласних, міських, районних радах. До складу громадських організацій, які створені при органах державної влади, входять державні службовці, науковці, депутати (за згодою), представники політичних партій, неурядових громадських організацій. Громадські організації при органах державної виконавчої влади та самоврядування звичайно очолюють керівні особи - віце-прем'єри, заступники міністрів, голови певних державних адміністрацій. Такі організації мають статус дорадчого органу. Їх рішення мають рекомендаційний характер. Неурядові громадські організації можуть лише ініціювати розгляд певного питання.

Отже, дослідження проблеми про місце і роль громадських організацій у розбудові громадянського суспільства в Україні не тільки актуальне, але й необхідне. Дослідження названої проблеми дозволяє більш широко розкрити питання про участь громадян у суспільно-політичному житті сучасної України. Діяльність громадських організацій сприяє реалізації прав та свобод громадян України, створює необхідні умови для подальшої демократизації та проведення економічних реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закони України "Про об'єднання громадян" (Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №34. - С.504); "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (Відомості Верховної Ради України. - 1993. - №16. - С.166); "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (Урядовий кур'єр. - 1999, 12 січня); "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності." (Урядовий кур'єр. - 1999, 12 жовтня);
2. Конституція України. - К., 1996. - С.5-10;
3. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. - К., 1997; Піховщик В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні в 1994-1996 роки. - К., 1997; Двері в демократію. - Львів, 1998; Скрипник О.В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства в Україні. - К., 1995; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / Авторський колектив Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Коломієць С.С. та ін.; Рябов С.І. Політологічна теорія держави - К., 1996; Мельник М. Українські проблеми (збірник статей і коментарів). - К., 1999; Мороз О. Україна: шляхи вдосконалення держави. - Львів, 1998;
4. Україна 2000:

геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Авторський колектив. Під ред. Гончаренко О.М. – К., 1999; 5. Towards a New Ukraine. Ist Meeting the Next Century. Chift of Ukrainian Studies University of Ottawa. – Ottawa., 1997; 6. Towards a New Ukraine. II Meeting the Next Century. Chift of Ukrainian Studies University of Ottawa. – Ottawa., 1998; 7. Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз). / Авторський колектив. Під ред. Рудича Ф.М. – К., 1995; 8. Пойченко А. Політика : теорія і технологія. – К., 1996; 9. Гарань О. Від утворення Руху до багатопартійності. – К., 1991; Джос Ф.Х. Політична палітра сучасної України. – Київ-Вінниця., 1993; Журавський В.С. Україна політична : переступити через прірву. – К., 1995; Кремень В.Г., Базовкин Є.Г. Політичні партії України. – К., 1998; Абетка української політики. Довідник. – К., 1999; 10. Шморгун О. Україна – шлях відродження : економіка, політика, культура. – К., 1994; Бобіко О.Д. Україна 1991-1995 р. – Тіні минулого чи контури майбутнього? – К., 1996; Лукашевич Л.М. Україна : історико-економічний огляд. – К., 1997; 11. Неурядові організації в умовах ринкової економіки : різнобічна досвід, проблем, перспектив. Всеукраїнська конференція. Тези виступів. – К., 1997; 12. Семінар “Розвиток недержавних організацій через правові реформи”. 28-29 серпня 1996 року. Київ-Україна. – К., 1996 ;13. Голоси електорату. // Семінар “Розвиток недержавних організацій через правові реформи”. 28-29 серпня 1996 року. Київ-Україна. – К., 1996 – С.13; 14. Там само. – С.8; 15. Захаров Е. Негосударственные организации в Украине и их взаимоотношения с органами власти; Правозащитные общественные организации. – Вісник Західноукраїнського ресурсного центру. - 1996., травень; 16. Правова база діяльності громадських організацій в Україні. Матеріали для дискусії та використання. – К., 1998; 17. Копиленко О. Законодавство про громадські організації: нинішній стан та шляхи удосконалення. // Правова база діяльності громадських організацій в Україні. Матеріали для дискусії та використання. – К., 1998; 18. Стрик З. Правове регулювання діяльності третього сектору в Україні.// Там само. – С.43-44; 19. Громадські об'єднання : їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України. / Авторський колектив. Під ред. Беренштейна Л.Ю.. – К., 1997; 20. Піховщик В. Розвиток демократії в Україні : 1997 рік. – К., 1998; 21. Третій сектор в Україні та організації, що розбудовують його інфраструктуру. – К., 1996; 22. Про становище молоді в Україні. Доповідь Кабінету Міністрів Верховній Раді України. – К., 1995; 23. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. – К., 1991; Молодь України : для неї і про неї. – К., 1993; Молоде покоління нової України : ескіз соціального портрету. – К., 1995; Молодіжний рух України. Довідник. Частина 1. – К., 1996; Молодь і закон : Збірка нормативних документів і актів з проблем виховання студентської молоді. / Під ред. Косарева Н.І. – К., 1997; 24. Головатий М.Ф. Формування державної молодіжної політики в сучасній Україні (політологічний аналіз). Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора політологічних наук. – К., 1996; Доній О. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2000 року?). – К., 1998; 25. Смоляр Л. Фемінізм в Україні. Традиції та сучасність.// Віче. - 1995. - №6. – С.85; 26. Жіночий рух в Україні : історія та сучасність. Міжнародна науково-практична конференція. – Одеса., 1994; Жінки України : сучасний статус і перспективи. – К., 1995; Жінки України : історія, сучасність та погляд у майбутнє. – Дніпропетровськ., 1996; Хто і як впливає на формування політики щодо становища жінок : Матеріали круглого столу. – К., 1998; 27. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К., 1998; 28. Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук. – Львів., 1994. – С. 14.

Т.П. Пірус

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА П.СКОРОПАДСЬКОГО:
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

Формування та засвоєння учнями історичних понять є провідним процесом у створенні структури історичних знань. В цьому контексті особливо важливим та складним видається розуміння учнями сутності авторитарного режиму гетьмана Павла Скоропадського.

Проблематика формування української державності вивчається в курсі вітчизняної історії. На вивчення гетьманату відведено у нині діючій Програмі з історії України 3 години, а в школах з поглибленим вивченням історії України - 7 годин.¹

Історіографія зазначеної теми розлога, особливо її фактологічний контекст. Але питання сутності та типу держави П.Скоропадського залишається у концептуальному плані далеким від з'ясування. Науковці пропонують досить широку типологію гетьманату: маріонетковий режим, український різновид маріократії, маріонетковий уряд, не монархія і не республіка, авторитарний режим².

В українській історичній науці триває з'ясування форми, типу й характеру гетьманського режиму. На думку В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Наталі Полонської-Василенко, гетьманат став єдиною "правовою" українською державою, витвореною місцевими консервативними силами. Для авторів "уенерівської" школи це був маріонетковий режим, створений німецькими окупантами і позбавлений будь-якої опори в українському суспільстві. У політичному портреті П.Скоропадського, створеному українськими істориками Р.Я.Пірігом та Ф.М.Проданюком, мовиться про нього як про людину, "чиє сходження до гетьманських висот було епізодом, що розділив навпіл десятиліття вірного служіння "Царю и Отечеству" та марних сподівань "дідичної монархії" на терені України". Цікавою є компаративна стаття П.Захарченка "Симон Петлюра і Павло Скоропадський". Подією можна вважати появу колективної праці українських вчених "Останній Гетьман: ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського. 1873 - 1945", що узагальнює наукові пошуки з історії гетьманату³.

Останніми роками питання внутрішньої та зовнішньої політики уряду української держави П.Скоропадського знайшли своє відображення в дослідженнях М'якоти С.Є., Заруди Т.В., Машевського О.П., Клименка-Мудрого В.С.⁴.

Відомий український дослідник В.Ф.Верстюк у визначенні державної форми гетьманату уникає будь-яких двозначностей і кваліфікує його як авторитарний режим. Аналізуючи гетьманську грамоту "До всього українського народу", в якій мовилося про неспроможність попереднього уряду здійснювати державне будівництво, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну "забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці", В.Ф.Верстюк відзначає, що до скликання українського Сейму вся "верховна влада в країні, як законодавча, так і виконавча", мала належати гетьманові. Прерогативи влади гетьмана були розписані в "Законі про тимчасовий державний устрій України". Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, виступав найвищою посадовою особою у зовнішньополітичних справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Усе це свідчило про те, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління приходить авторитарний режим⁵.

Аналіз зазначеного наукового загалу та фактичного матеріалу, незважаючи на розмаїття дефініцій щодо форми державного устрою гетьманату, дозволяє нам

приєднатися до визначення типології держави П.Скоропадського як авторитарного режиму.

У шкільному курсі історії України процес формування поняття "авторитарний режим" повинен починатися з показу його суттєвих ознак та розкриття їх на конкретному історичному матеріалі. Враховуючи той факт, що в шкільних підручниках з історії України⁶ при вивченні теми "Україна в боротьбі за збереження державної незалежності" (1918-1920 рр) та в Програмі з історії відсутнє визначення режиму П.Скоропадського, пропонуємо ввести для вивчення поняття "авторитарний режим" на першому уроці. Для розуміння учнями фактичного матеріалу, який буде вивчатися згодом, необхідно також подати (для запису в зошит) теоретичну модель авторитарного режиму⁷:

1. Відсутність новоствореної унітарної ідеології, яка закликала б до тотальної перебудови суспільства, а натомість орієнтація на традиційні національні, політичні та моральні цінності, часто на релігійні; відсутність однієї добре організованої партії, що узурпує всю владу.

2. Наявність лідера, який користується авторитетом серед усіх представників правлячого блоку та більшості громадян, який стежить за дотриманням балансу інтересів провідних соціальних груп.

3. Перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресії проти тих, хто прагне підірвати стабільність режиму.

4. Наявність обмеженого політичного плюралізму.

5. Почасті контрольована і досить ефективна ринкова економіка.

6. Опора авторитарної влади на традиційні соціальні структури.

Основою формування історичних понять є історичні уявлення. Розглянемо проблему формування історичних уявлень про період гетьманату.

Для розуміння учнями сутності авторитарного режиму необхідно, перш за все, з'ясувати умови, за яких відбувалося становлення української держави Павла Скоропадського. Ці умови є класичним зразком обставин, сприятливими для появи і розвитку авторитарних режимів. Початок 1918 року був позначений в Україні такими подіями:

- більшовицька агресія з півночі та австро-німецька із заходу паралізували місцеву українську владу;

- неефективною виявилась діяльність Центральної Ради через зволікання зі створенням боєздатної армії та адміністративного апарату;

- гостра ворожнеча між двома провідними міністрами в уряді - Винниченком та Петлюрою - щодо політики Центральної Ради зумовила втрату контролю над ситуацією в країні та поразку Центральної Ради;

- пануючі в країні безладдя та анархія виробництва призвели до несприйняття населенням демократичної форми правління, прагнення утвердження сильної виконавчої влади⁸.

Таким чином, авторитарна політична система ініціюється у суспільствах, які опинились у стані соціального хаосу, громадянського протистояння, є слабо структурованими у політичному сенсі, переживають соціально-економічну кризу та морально-психологічний дискомфорт. Ситуація в Україні відповідала цим ознакам.

Виклад фактичного матеріалу вчитель може здійснювати в хронологічному порядку, узгоджуючи його з суттєвими ознаками авторитарного режиму, записаними учнями. Вивчення теми доцільно проводити, використовуючи Таблицю 1. Спочатку в лівій колонці учні записують суттєві ознаки авторитарного режиму, а згодом заповнюють праву колонку, добираючи з розповіді вчителя та шкільного підручника історичні факти, які підтверджують подані в лівій колонці ознаки:

Таблиця 1.

Суттєві ознаки авторитарного режиму.	Прояви суттєвих ознак авторитарного режиму в період гетьманату (історичні факти).
<p>1. Наявність лідера, який, спираючись на традиційні структури та національні групи, традиційні ідейні та моральні цінності, стежить за дотриманням балансу інтересів провідних соціальних груп, очолює виконавчу владу та значною мірою контролює законодавчу владу.</p> <p>2. Відсутність чітко розробленої унітарної ідеології, неоднорідність соціальної опори, відсутність єдиної добре організованої партії.</p>	

У ході вивчення теми вчитель акцентує увагу на подіях, які яскраво ілюструють авторитарний характер гетьманської держави та авторитаризм влади гетьмана.

Підтверджує авторитарний характер гетьманату підтримка Павла Скоропадського провідними соціальними верствами - заможним селянством. Головним виразником цих ідей і центром опозиції до Центральної Ради стала Українська Народна Громада (УНГ), яка об'єднала у своїх лавах землевласників і військових, зокрема, козаків вільного козацтва і офіцерів 1-го Українського корпусу.

Разом з Партією українських хліборобів-демократів та її лідерами М.Міхновським та В.Липинським УНГ відкрито висловлювала думки про те, що лише сильна диктаторська влада здатна вивести державу з безладдя та анархії. Прийнятною, на їх погляд, формою правління, було гетьманство, а найкращою кандидатурою на роль гетьмана - генерал П.Скоропадський. 29 квітня 1918 року за участю майже 8 тис. делегатів у Києві відбувся хліборобський конгрес, який одногослосно обрав гетьманом України П.Скоропадського. Передісторію та уроки квітневого перевороту П.Скоропадський через рік оцінив так: "Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на відстановлення Гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державності... Але тим, що звуть себе українцями, мені хочеться поки що сказати одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б. Тим самим не було б Української держави, яка реально появилась на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства"⁹.

На думку О.Субтельного, "нова держава ґрунтувалась на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засад"¹⁰.

Однією з найпринциповіших ознак авторитарної влади є перебирання нею широких законодавчих та виконавчих функцій. Так, згідно із законом про тимчасовий державний устрій української держави, гетьману належало виняткове право видавати всі закони, формувати уряд, бути верховним суддею, верховним військовокомандувачем та творити зовнішню політику.

Однак, незважаючи на продекларовану повноту влади в Україні, права гетьмана обмежувались співіснуванням республіканських елементів управління. У перспективі повноваження гетьмана мав обмежити законодавчий орган - сейм України, Державний Сенат став найвищою державною інстанцією¹¹. Було відроджено органи місцевого самоврядування, перевибори до яких було здійснено на підставі майнового цензу. Тепер

посади губернаторів і справників було замінено відповідно на посади губернських і повітових старост, які до того ж мали право розпускати місцеві виборні органи. Про поступові кроки до повної концентрації влади на місцях в руках старост (на прикладі Поділля) свідчить дослідження П.С. Григорчука "Політичне становище на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського" ¹².

Природа авторитарного режиму диктує існування звичайних громадянських прав (свободи слова, совісті, друку, зборів) і, насамперед, права на приватну власність, права на працю тощо. У грамоті "До всього українського народу" гетьманом було проголошено відновлення приватної власності, зокрема, на землю, що створило правові підстави для повернення землі й майна також поміщикам. Згодом це спричинило масові селянські повстання. Політичні права громадян в Україні під час гетьманату в силу об'єктивних причин були обмежені. Так, кабінетом міністрів було складено перелік питань, обговорення яких не допускалось в пресі. До них належали: інформація про особу Гетьмана; критика його дій, пов'язаних із виконанням службових обов'язків і будь-яка інформація, що дискредитує особу Гетьмана; критика в грубій формі діяльності Ради Міністрів; неправдиві відомості про зміну складу уряду; заклики в будь-якій формі до ліквідації існуючого державного та суспільного ладу; розпалювання національної ворожнечі; заклики до страйків; повідомлення про повстання та інші протиправні дії; інформація про діяльність окупаційних військ, якщо її джерелом не є офіційні органи ¹³.

Безперечно, в період гетьманату інтереси людини цілковито підпорядковувалися інтересам держави. Однак саме такі кроки П.Скоропадського дозволили протягом короткого часу сформувати дієздатний уряд та місцеві органи влади, навести елементарний лад та ліквідувати беззладдя в Україні, налагодити фінансово-кредитну систему, вирішити питання будівництва військово-морського флоту та створення регулярної української армії, досягти чималих успіхів у національно-культурному будівництві, значних - у зовнішній політиці.

Револуції 1918 року в Австро-Угорщині та Німеччині позбавили П.Скоропадського державно-політичних партнерів і підірвали стабільність влади гетьмана. Держави-переможці світової війни Англія, Франція, США та Італія пообіцяли підтримку за умови встановлення федеративних зв'язків з Росією. В умовах наростання державно-політичної кризи 14 листопада 1918 року була проголошена грамота "до всіх українських громадян", в якій Павло Скоропадський оголошував про зміну урядового курсу: Україні "першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації. Її кінцевою метою буде утворення Великої Росії" ¹⁴. Для України це означало втрату незалежності. Події, які відбувалися впродовж наступного місяця, засвідчили швидке занурення України у вир громадянської війни. 14 грудня гетьман зрікся влади.

Аналізуючи сім з половиною місяців існування держави П.Скоропадського, бачимо авторитарний характер режиму та його лідера.

На нашу думку, останній урок теми доцільно провести як повторювально-узагальнюючий урок. Серед запитань, на наш погляд, обов'язково повинні бути такі:

1. Які факти свідчать про авторитарний характер режиму П.Скоропадського?
2. Назвіть плюси та мінуси внутрішньої політики П.Скоропадського.
3. Чому П.Скоропадський не зміг утримати владу?
4. Чому П.Скоропадському не вдалось знайти компромісу з українською політичною елітою того періоду?
5. Якими були причини падіння політичної системи гетьманату?
6. Як Ви особисто ставитесь до П.Скоропадського як до історичної постаті в історії України?

Завершується урок та вивчення теми заключним словом вчителя про те, що період гетьманату був спробою встановлення авторитарного режиму державним діячем П.Скоропадським; це була спроба об'єднати еліту тогочасного суспільства навколо ідеї незалежності України.

З усього розглянутого можемо зробити висновки:

- гетьманський режим П.Скоропадського у підручниках та програмах з історії повинен бути визначений як авторитарний;

- формування в учнів поняття "авторитарний режим П.Скоропадського" здійснюється через засвоєння ознак авторитарного режиму на основі історичних уявлень про обставини виникнення та становлення гетьманату;

- логічний зв'язок між історичними уявленнями про гетьманат та властивими йому ознаками авторитарного режиму встановлюється через самостійну роботу учнів над таблицею "Історичні уявлення, які свідчать про авторитарний характер української держави П.Скоропадського".

Таким чином, методика вивчення теми "Українська держава П.Скоропадського" спрямована на усвідомлення та розуміння учнями сутності авторитарного режиму гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Програми для загальноосвітніх закладів - історія України. Всесвітня історія (нова редакція). 5-11 класи.- К., 1998.- С.39; Програма для шкіл з поглибленим вивченням історії України (7-11 кл.).- К., 1996.- С.19; 2. Мала енциклопедія етнодержавності.- К., 1998.- С.306, 883. Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник.- Київ - Донецьк, 1998.- С.85. Основи етнодержавознавства.- К., 1997.- С.248. Історія України: нове бачення: У 2-х т./Під ред. В.А.Смолія.- К.: Україна, 1996.- Т.2.- С.54; 3. Грицак Я.Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації. XIX - XX ст. - К.: Генеза, 1996.- С.134. Пиріг Р.Я. Проданюк Ф.М. П.Скоропадський: штрихи до політичного портрету.// УДЖ.- 1992.- №9.- С.91-105. Захарченко П. Симон Петлюра і Павло Скоропадський.// Історія України.- 1999.- №8.- С.1-3. Останній Гетьман: ювілейний збірник пам'яті П.Скоропадського. 1873 - 1945.- К., 1993; 4.Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української держави (травень - грудень 1918 р): Дис. канд. істор. наук. 07.00.01. Київський ун-тет ім. Т.Г.Шевченка.- К., 1997.- С.190. Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української держави: 1918 рік: Автореф. дис. канд. істор. наук. 07.00.01./ Київський ун-тет ім.Т.Г.Шевченка.- К., 1995.- С.15. Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 р.): Автореф. дис. канд. істор. наук. 07.00.01./ Київський ун-тет ім. Т.Г.Шевченка.- К., 1997.- С.16. Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: Автореф. дис. канд. істор. наук. 07.00.01./ Київський ун-тет ім. Т.Г.Шевченка.- К., 1997.- С.22. 5. Історія України: нове бачення: У 2-х т./ Під ред. В.А.Смолія.- К.: Україна, 1996.- Т.2.- С.54. Історія України./ В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смолія.- К.: Альтернативи, 1997.- С.208; 6. Кульчицький С.В. та ін. Історія України: Підручник для 10 кл. серед. шкіл.- К.: "Освіта", 1998.- С.49-69. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1917-1945. 10 клас: Підручник для серед. загальноосв. шкіл.- К.: Генеза, 1998.- С.68-84; 7. Якушик В. Різновиди політичних режимів.//Вісн.- 1995.- №9.- С.130-131; 8. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев.- Львів: Світ, 1996.- С.230-232. Субтельний Орест. Україна: історія /Пер. з англ. Ю.І.Шевчука.- К.: Либідь, 1992.- С.308; 9. Скоропадський П. Спомин.- К., 1992.- С.111-112; 10. Субтельний Орест. Україна: історія /Пер. з англ. Ю.І.Шевчука.- К.: Либідь, 1992.- С.308; 11.Енциклопедія українознавства. Том I.- Львів, 1993.- С.377-378; 12. Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського// Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць.- К., 1999.- С.183-188; 13. Яременко О.І. Політичні права громадян в українській державі 1918 року// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: збірник наукових праць/ За заг. ред. проф. П.С.Григорчука.- Вінниця, 1999.- С.64; 14. Історія України./ В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смолія.- К.: Альтернативи, 1997.- С.217.

В.П.Воловик, П.С.Григорчук

СОЛДАТЕНКО В.Ф. УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: КОНЦЕПЦІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ (1918-1920 РР.). –**К.: ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР "ПРОСВІТА", 1999. – 508 С.**

Той, хто уважно познайомився з фундаментальною працею талановитого історика Валерія Солдатенка та її першою частиною "Українська революція: концепція та історіографія" (К., 1997), де проблему розглянуто до 29 квітня 1918 р., не буде заперечувати, що в українській історіографії стався прорив у новий якісний стан. Ніскільки не принижуючи заслуг істориків, що займалися цією проблемою раніше, треба визнати працю В.Солдатенка на кілька порядків вищою за опубліковані дослідження його колег. Якщо ми вважаємо вірною оцінку О.С.Пушкіна 12- томної праці М.М.Карамзіна, що вилилася у нього в афоризмі: "Карамзін відкрив історію Росії подібно тому, як Колумб відкрив Америку", то справедливо буде визнати, що В.Ф. Солдатенко в сучасній історіографії відкрив "Українську національно-демократичну революцію 1917-1920 рр."

Значення праць Валерія Солдатенка не обмежується їх місцем в українській історіографії. Вони мають прямий вихід на сучасність. Адже революційний процес в країні триває й зараз. Самостійна Україна народжується у труднощах і муках. Тому таким актуальним є аналіз подій 1917-1920 рр. і особливо врахування їх уроків, їх позитивних і негативних сторін. Правдиву історію повинні знати всі громадяни України. Але особливо вона потрібна нашій політичній еліті, урядовцям, депутатам Верховної Ради, нашій інтелігенції. Для них праці В.Ф.Солдатенка повинні стати настільними книгами, з яких буде в значній мірі, черпатися досвід і натхнення в практичній політичній діяльності. В зв'язку з цим треба рішуче відкинути лозунг, яким нерідко користуються наші ЗМІ, а іноді й політичні діячі, що "Історія вчить одному – вона нічому не вчить!" Цей реакційний мішанський принцип шкідливий, він обеззброює людей, відкидає їх суспільну пам'ять, прирікає на стихійність. Справа честі істориків зорієнтувати нашого читача і вказати насправді правдиву, об'єктивну, серйозну наукову літературу, що була б для нього дороговказом у діяльності. Саме такими є праці Валерія Солдатенка.

Автор монографії "Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)", як показує сама назва, поставив за мету розглянути у найбільш загальному вигляді події національно-демократичної революції на основі широкої джерельної бази, особливо ретельно проаналізувавши наукові дослідження (він їх називає "класичними"), мемуари керівників революції та водночас її перших істориків: М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, Д.Дорошенка. При цьому дослідник далекий від будь-якої догматики і прямотинності. Своє методологічне кредо він формує таким чином: "Якщо вірно, що суспільне життя, історичний поступ взагалі, не можна вивчити з точністю математичних формул, то ще більшою мірою це стосується революцій - щонайскладніших суспільних феноменів, численні елементи яких часом вступають у найдивніші комбінації, а в інші моменти з легкістю і надзвичайною швидкістю розпадаються... Не могла бути і не була винятком і Українська революція. Хіба що притаманні їй суперечності виявилися напрочуд динамічно і набули досить яскравих проявів" (с. 258). Додамо, що свій аналіз подій революції автор проводить виключно об'єктивно, толерантно й доказово, його робота абсолютно вільна від тих грубощів і політичних вульгаризмів, які були притаманні значній більшості досліджень радянської історіографії. В той же час він не проходить повз спроби фальсифікації фактів, бездоказовості, тенденційності, кон'юктурщини, історичної малограмотності, що мали місце уже в 90-ті роки (Див.: "Вступ" с. 6-7, 9-16 та інші).

Ще в першій частині свого дослідження В.Солдатенко вмістив ряд політичних портретів провідних діячів Української революції. У другій його частині подані матеріали

й оцінки діяльності Симона Васильовича Петлюри та Ісаака Прохоровича Мазепи. Про першого автор пише: "Він був однією з найпомітніших і, водночас, найсуперечливіших постатей Української революції. Довше ніж будь-хто інший він входив до найважливіших державних установ Української Народної Республіки, був найвпливовішим, по суті, одноосібним лідером українського руху у 1919 -1920 рр., зазнав гучних тріумфів і таких же нищівних поразок. Навряд чи хто за життя мав більше суперників і ворогів і аж досьогодні має такий спектр оцінок - від надміру захоплених (вождь українського війська, вождь української нації – мало не месія) до вкрай зневажливих і принизливих (політичний авантюрист, амбітний делетант, неврастенік)" (с. 28-29). Симон Васильович з властивою йому енергією і завзяттям міг переконати і повести за собою маси, але часто хитався, нерідко помилявся, приймаючи імпульсивні рішення, не міг встояти перед амбітним почуттям будь-що вписати своє ім'я в історію. З цього приводу В.Солдатенко зауважує: "С.Петлюра був живою людиною зі всіма притаманними їй якостями, включаючи й обмежений ресурс сил, зокрема психологічних" (с. 42). Він і після поразки не переставав вірити у те, що Україна рано чи пізно буде незалежною державою. Цій справі він віддав усі свої сили.

Не менш цікавий політичний портрет І.П.Мазепи, якому довелося очолювати уряд Української Народної Республіки у найкритичніший, найскрутніший час – з кінця серпня 1919 р. до травня 1920 р., а пізніше бути міністром внутрішніх справ і міністром земельних справ. Ісаак Прохорович був далеко непересічною людиною. Він довів це своїми справами і всім життям. Всю бутність на високих державних посадах він довів свою мудрість, сміливість та особливу відвагу. Після поразки Української революції, опинившись в еміграції, І.Мазепа продовжує вірити у майбутнє незалежної України, бере активну участь у міжнародному соціалістичному русі, займається викладацькою та науковою роботою. Вчений багато друкується на різних європейських мовах. Одним з найвизначніших його творів став тритомник "Україна в огні й бурі революції", закінчений 1941 року. І.Мазепа міцно займає місце серед найавторитетніших, найпровідніших істориків Української революції.

В монографії В.Ф.Солдатенка даються вичерпні відповіді з найбільш "болючих" питань Української революції. Перш за все дослідник з'ясовує розвиток концепції (платформи) революції на різних етапах. При цьому стає ясным, що гетьманщина – реакційний, контрреволюційний режим, а трансформація концепції Директорії встановлюється на основі її діяльності та аналізі позицій (платформ) різних партій, що діяли на Україні включно до КП(б)У. В дослідженні прослідковується робота урядів УНР у різний час і в різних ситуаціях, що разом із таким же послідовним показом політичної, господарської, військової, дипломатичної та культурної діяльності Директорії дає повну картину історії революційних подій в Україні у 1918-1920 рр.

Безперечною заслугою В.Ф.Солдатенка є періодизація Української революції. Детально зупинившись на різних варіантах своїх попередників (особливо "класиків"), автор подає своє бачення різних періодів революції: "Ураховуючи сумарні надбання в періодизації Української революції... на сьогодні можна запропонувати такий варіант періодизації Української національно-демократичної революції післягетьманського перевороту (хронологічно – з 29 квітня 1918 р. до кінця 1920 р.):

- боротьба українських революційних сил проти гетьманщини і австро-німецьких окупантів (29 квітня - 14 грудня 1918 р.);
- відновлення УНР під проводом Директорії та нові спроби національного відродження (14 грудня 1918 р. – кінець січня 1919 р.);
- наростання суперечностей в революційному таборі в процесі відстоювання української державності. Отаманщина (початок лютого – початок грудня 1919 р.);
- трансформація революційних процесів у військове протиборство за владу в Україні та його наслідки (грудень 1919 р. – жовтень 1920р.);
- завершення Української революції (кінець 1920 р.).

Було б невиправданим перебільшенням вважати, що в пропонованому варіанті розв'язуються всі завдання, дотичні до періодизації революційного процесу в Україні у 1918-1920 рр." (с. 183). Гадаємо, що до обґрунтованої, логічно вибудованої періодизації схвально поставиться і візьме на озброєння переважна більшість істориків цієї проблеми.

Одним із негативних явищ Української революції була отаманщина. Автор рецензованої праці вносить повну ясність і в це питання. Отаманщина мала свої причини, своє коріння, а головне, свої сумні наслідки. Коли С.Петлюра став Головою Директорії, то поєднав у своїх руках військову і політичну владу і став "Головним отаманом", а вся влада стала "отаманською". Один із провідних діячів та історіографів революції В.Винниченко з найбільшою огидою і гостротою реагував саме на отаманщину. Він звинувачував у цьому перш за все С.Петлюру. "Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за свою "діяльність" ці "національні герої" за прикладом "головного національного героя" не визнавали. Формально вони ніби підлягали "Головному Отаманові", але по суті, ця славолубна "балерина" боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих "героїв", щоб не загубити серед них своєї популярності. І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми" (цитуються за В.Ф.Солдатенком, с. 299).

Останнє (єврейські погроми) – неприємна сторінка історії Української революції. Зараз чимало публіцистів, та й істориків намагаються довести, начебто таким ганебним явищам не було місця в УНР, що в цьому винні "червоні", "денікінці", а не українські військові формування, не їх проводирі та врешті політичне і військове керівництво. Автор монографії й тут залишається об'єктивним. Ретельно проаналізувавши фактичний матеріал, він дійшов висновку про те, що це ганебне явище дійсно стосується і більшовицьких, і денікінських військ, але головна вина лежить на українських "отаманах", що збуджували темну ненависть у своїх козаках і пролили багато крові єврейського народу, в тому числі дітей, жінок, старих людей. З наведеного у монографії матеріалу видно, що ні С.Петлюра, ні В.Винниченко та інші верховні проводирі не були антисемітами і навіть намагалися припинити ці дикі розправи, але проводили ці заходи мляво, боялися підірвати свій авторитет і свої відносини з отаманами, а тому, хоч і безпосередньо, їх справедливо буде визнати винними у масових єврейських погромах.

Оригінальним і новаторським є вирішення питань: соборності України в ході революції, неуха до релігійно-церковних справ, зокрема, про автокефалію української церкви; зовнішньо-політичного фактору – практично суціль вороже оточення Української Народної республіки, перманентні військові втручання, окремі повороти і нюанси як-то україно-польські відносини на заключному етапі революції та багато інших.

Причини поразки, уроки та історичне значення Української революції з'ясовуються в останньому параграфі III частини монографії. Перш за все, автор застерігає від підміни оцінок уроків всієї революції в цілісному, завершеному вигляді, оцінками її окремих епізодів, сюжетів, етапів. І додає, що "В іншому разі існує реальна загроза припуститися досить дошкульних прорахунків" (с. 385). Далі наводяться приклади таких "дошкульних прорахунків" сучасних політичних діячів та істориків революції (с. 385-387).

Нагадуючи вижливі принципи твердження керівників та історіографів революції, В.Солдатенко зазначає: "Жоден з авторів не проводить жорсткого розмежування між причинами поразки і уроками досвіду 1917-1920 рр., що у багатьох випадках цілком виправдано обмеженим взаємозв'язком обох елементів" (с.387).

Одним з найважливіших факторів, що пояснює поразку національних сил, виявилась соціальна структура української нації, яка була неадекватною тим завданням, які мала розв'язати революція. Далі автор аргументує це положення і робить висновок: "Одержане в спадщину після 250-річного гноблення неструктуроване українське

суспільство було надзвичайно важко організувати на осмислені, цілеспрямовані дії, передусім, через низький ступінь свідомості його членів" (с. 387-388).

Серйозною проблемою в ході революції постійно було розходження між політичними партіями національного напрямку, які намагалися очолити визвольний рух і повести за собою маси" (с. 389).

До причин поразки революції треба віднести, як констатує дослідник, "відсутність єдності, розбіжності, і навіть суперництво всередині керівного ядра українства" (с. 391). І дійсно, В.Винниченко нищівній критиці піддає С.Петлюру, останній якнайдошкульніше підкреслює вади В.Винниченка та інших членів Директорії й уряду УНР. В монографії з цього приводу наводиться цитата М.Шаповала: "Провідниками української революції стали випадкові люди. Наприклад, М.Грушевський – історик, вів ціле життя науково-історичну працю. Фах історика не є фах політика. Не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керівництва. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Якщо не він, то хто інший? В.Винниченко, член партії соціал-демократів, але головне фах – письменство белетристичне. Політично-керівничий досвід малий та й то одержаний в маленьких підпольних гуртках. Більше живе почуттями, ніж інтелектом, тому органічно не надається на провідника. С.Петлюра – по фаху журналіст, урядовець. У провідники попав випадково, навіть не маючи в той час того, що мали обидва попередні: деякої популярності... Є.Петрушевич (Галичина) єдиний, що по фаху був політиком, як посол до парламенту, але провідником не був – вдача не відповідна" (с. 392). Продовжуючи схвально цитувати М.Шаповала, автор монографії пише: "Особливою бідою лідерів Української революції М.Шаповал вважає відсутність послідовності, витримки, сили духу, що привело до відходу їх від великої політики. "Ясно, що на провідника не створений той, що від боротьби усувається: Чи він "зморився" чи "розчарувався", чи "передумав", чи "образився" - це не важно, а важно те, що відійшов... На основі досвіду Української революції М.Шаповал, як соціолог, обґрунтував ряд вимог, яким повинен був відповідати лідер широкомасштабної політичної боротьби і дійшов висновку, що серед відомих йому особистостей немає жодного такого діяча. Вчений вважає, що короткий час єдиною авторитетною постаттю був М.Грушевський. Іншим же зовсім бракувало цієї якості..." (с. 392-393).

Зупинившись на твердженнях іменитих дослідників, що стосується сумного закінчення зусиль національних сил, В.Ф.Солдатенко зауважує: "Підсумовуючи причини невдач української революції, автори приходять до невтішного висновку про те, що об'єктивних підстав для кінцевої перемоги було дуже небагато, швидше їх в конкретно-історичних обставинах 1917-1920 рр. просто не було. І саме це, а не помилки та прорахунки, скільки їх не було і якими б прикрими вони не видавалися, особливо з позицій часової дистанції, вирішило долю боротьби. Вади і невдачі боротьби за оцінками І.Мазепи "впливали насамперед з загального недозрілого стану української нації, в якому її застала революція. Україна була ще не готова до великих подій" (с. 398).

Поразка революції ще не означала, що вона не мала свого історичного значення. Аналізуючи найцінніші праці попередників, автор рецензованої монографії приходять до висновку: "Надзвичайно критично поставившись до досвіду 1917-1920 рр., історики (колишні політичні діячі) зовсім не були схильні перекреслювати значення Української революції. Вони зовсім не вважали боротьбу марною, або ж такою, в якій українці продемонстрували лише свою "мізерію" (с. 400). Як доказ, він наводить слова С.Петлюри: "Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати до уваги... Признаймося без гордоців і без зайвої скромності, що за час двохлітньої нашої боротьби

ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі" (с. 400-461). Ці слова автор доповнює цитатою І.Мазепи: "Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили не зможуть спинити" (с. 403-404).

Переходячи до деяких побажань авторів і колективу наукових працівників, що допомагали підготувати монографію до друку, хочемо висловити тверде переконання, що надзвичайно важливе і майже бездоганно виконане дослідження в найближчому часі буде перевидане. Адже тираж 3 тис. примірників є справді мізерним. Одразу після свого виходу книга стала бібліографічною рідкістю, її немає навіть в бібліотеках вищих навчальних закладів.

В.Ф.Солдатенко користується єдино вірним науковим прийомом дослідження, а саме: подає думки, положення, позиції й часто фактичну аргументацію своїх попередників, а оскільки вони в переважній більшості були ще активними учасниками відтворюваних подій, то це не тільки історіографічний аналіз, але й аналіз джерел. Дослідник буквально "продирається" крізь хащі історіографії у пошуках істини. І цю істину в переважній більшості він знаходить. Але в ряді випадків (і їх все-таки чимало) про позицію автора можна лише здогадуватися. Після ознайомлення з монографією ми добре розуміємо, що В.Солдатенко принциповий противник "погранної" критики, що він проти всілякої нетактовності та некоректності, що він за скромність дослідницьку і, очевидно, людську. Та в даному випадку, на нашу думку, очевидно, треба дещо поступитися скромністю на користь істині. Для цього треба дещо збільшити присутність авторської думки.

Друге невеличке побажання стосується деяких пунктів плану роботи. Нам здається, наприклад, не зовсім вмотивованим поєднання таких різнопланових сюжетів, як "Завершення Української революції" й "Причини її поразки, уроки та історичне значення". Надалі для полегшення користування монографією варто подробиці дещо її структуру, або не виносячи до "Змісту", застосувати невеличкі "заголовки-ліхтарики" у тексті.

Наступні зауваження стосуються не так автора, як тих працівників, які здійснювали науково-технічну роботу по підготовці книги до друку. Найбільш прикрий їх недоглядом стала невідповідність номерів (індексів) посилань на літературу й джерела в тексті та їх відповідникам в кінці монографії. У тексті йде індексування за розділами, а в "Примітках" дана суцільна валова нумерація. Це дуже ускладнює користування науковим апаратом. Той, хто серйозно хоче працювати над дослідженням, а таких, впевнені, багато, повинен сам приводити у відповідність систему посилань на джерела. А це чимала робота.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує найвищої оцінки. В українській історіографії подій 1918-1920 рр. вона займає особливе місце своєю ґрунтовністю, оригінальністю, новизною, зрілістю, доказовістю висунутих положень. Вона є взірцем і одночасно базою для розв'язання цілого ряду питань Української революції. Історики цих буремних і героїчних років, як і все свідоме українство, будуть з нетерпінням чекати другого поліпшеного видання цього цікавого і цінного дослідження.

С.Л.Калитко

**ОСТАННЯ АДРЕСА: ДО 60-РІЧЧЯ СОЛОВЕЦЬКОЇ ТРАГЕДІЇ.
В ТРЬОХ ТОМАХ. - К.: СФЕРА, 1997-1999.**

Рецензоване науково-документальне видання загальним обсягом 1005 сторінок, яке підготували працівники Служби безпеки України та Національної Академії наук України, містить унікальні архівні матеріали про долю видатних діячів української науки та культури і звичайних громадян, репресованих радянською владою в 20 - 30-ті роки ХХ ст.

У передмові до першого та другого томів публікації документів заступника Голови СБУ В.Пристайка, директора Державного архіву СБУ О.Пшеннікова, доктора

історичних наук Ю.Шаповала зроблено спробу проаналізувати причини політичного терору в Радянській Україні в 20-30-х роках ХХ століття.

Автори стверджують, що терор був необхідною умовою існування політичної системи, яка виникла після жовтня 1917 р., а не виявом негативних рис окремих особистостей, котрі керували країною. Вказуючи, що терор був спрямований проти представників різних верств суспільства та різних національностей, автори зосереджують свою увагу на репресіях проти української інтелігенції, зокрема, тієї частини, яка брала активну участь в політиці українізації.

Негативні висловлювання В.Леніна щодо інтелігенції, вимоги депортації професорів в 1922 р., які наводять автори, на їх думку, визначали ставлення більшовицького керівництва до інтелігенції в цілому.

У стислому екскурсі з історії органів радянських спецслужб в Україні відзначаються деякі особливості діяльності цієї організації.

ЧК, а згодом ГПУ-НКВД діяли насамперед як органи більшовицької партії, її керівництва, - а, отже, захищали їхні інтереси, а не державні. Авторі цитують керівника організації комуністичної партії в Україні Л.Кагановича, який у 1926 р. на IX з'їзді КП(б)У відзначав, що «ми дійсно навчилися мистецтву політичної... поліції, ... ГПУ... працює вельми непогано...»

Підкреслюється, що органи безпеки в Україні, незважаючи на офіційну підпорядкованість республіканській владі, діяли як представники московського керівництва, не допускаючи контролю над своєю діяльністю. З часом ці органи перетворилися на самодостатню організацію, яка не обмежувалася обслуговуванням партійного керівництва, а нав'язувала йому своє бачення певних проблем, перебираючи на себе невластиві їй функції. Наведено дані про структуру, механізми діяльності органів безпеки в Україні, моральні якості деяких співробітників, кількісний склад у 1922-1923 рр.

Постійну увагу до української інтелігенції автори пояснюють прагненням знищити або деморалізувати найбільш визначних її представників, дискредитувати серед широких верств населення ідею української незалежної держави, звести її носіїв - представників української інтелігенції до рівня кримінальних злочинців, платних агентів іноземних спецслужб. Таким чином формувався стереотип про злочинний, кримінальний характер всякої уяви про українську державність поза межами, визначеними московським більшовицьким керівництвом. Це стосувалося також українських національних традицій, спроб їх підтримання. Тому саме поняття «український» асоціювалося з поняттям «буржуазно-націоналістичний».

Як для досягнення цієї цілі збирався «компромат», показано на прикладі діяльності М.Грушевського після його повернення з еміграції в 1924р.

Цікавою ілюстрацією національної політики керівництва більшовицької партії є наведені авторами уривки з таємної інструкції ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм». В час, коли здійснювалась проголошена 1923 р. XII з'їздом РКП(б) політика «коренізації», тобто поширення в радянських республіках освіти рідною мовою, розвиток національних культур, підготовка спеціалістів з представників корінних національностей, співробітники ГПУ УСРР ставили завдання збирати інформацію про прихильників цієї політики в Україні, зокрема, з числа так званої «правої» української інтелігенції. В їх діях по проведенню офіційної політики українізації вбачалася контрреволюційна суть. Найбільш небезпечними центрами названо Українську Автокефальну Православну Церкву та Всеукраїнську Академію наук.

Важливим засобом у боротьбі з інтелігенцією була фабрикація показових процесів. Авторі вважають, що Україна була полігоном для відпрацювання подібних процесів всесоюзного масштабу. Наведено дані про підготовку і проведення таких процесів як «Справа Голубовича» 1921 р. - процес над членами Української партії соціалістів-революціонерів; «Київського обласного центру дії» 1924 р. - над представниками старої інтелігенції; «Спілки визволення України» 1930 р.; «Українського

національного центру» 1932 р.; «Української військової організації» 1933 р.; «Об'єднання українських націоналістів» 1934 р.; «Контрреволюційної боротьбистської організації» 1935 р., 1937 р.; «Української контрреволюційної націоналістичної організації» 1936 р.

Показано роль партійного керівництва Москви та України в організації цих процесів.

Поряд із цим існував дійсний рух опору - такі малочисельні організації як «Українська національно-козацька партія» в 1924-1925 рр. та «Комітет визволення України» в 1929 р.

Новий етап в діяльності органів безпеки почався з приходом до керівництва ними в Москві М.Єжова. Саме тоді прагнення репресувати не лише реальних, а й можливих супротивників, а також політичних опонентів призвело до фізичного знищення діячів партійного і державного керівництва Радянської України, багатьох членів партії. Авторі наводять матеріали про фабрикацію звинувачень в антирадянській діяльності.

У цей час процес винищення інтелігенції в Україні, який набрав постійного характеру, досяг найширшого розмаху, захопивши значну частину комуністичної інтелігенції.

Автори вважають, що М.Єжов влаштовував Й.Сталіна, тому що був безвідмовним виконавцем його волі і бажань щодо політичних репресій.

Автори зупиняються на зміні структури системи НКВД, запровадженій М.Єжовим, зокрема, розширенні місць ув'язнення, використанні в'язнів як робочої сили в радянській економіці, запровадженні більш жорстокого режиму щодо засуджених за політичними статтями тощо. Приводяться накази М.Єжова про створення нових таборів, які згодом наповнювалися в'язнями, тобто спочатку визначалась кількість необхідних робочих рук, а згодом засуджувалась потрібна кількість громадян.

Наведено чисельність ув'язнених у таборах в 1937 р., статистику арештів в Україні протягом 1935-1940 рр., кількість осіб, депортованих з України. Висвітлюючи масові арешти з політичних мотивів, автори цитують зауваження колишнього в'язня-француза, автора «Довідника по ГУЛАГу» Ж.Россі, що на відміну від представників інших національностей, серед арештованих росіян, починаючи з 20-х років, не зустрічалося звинувачених у «буржуазному націоналізмі».

Автори зупиняються на діяльності керівників органів безпеки в Україні В.Манцева, В.Балицького, І.Леплевського, О.Успенського, А.Кабулова, І.Серова та показують безславний кінець більшості з них.

Вказано на репресії серед верхівки керівництва Радянської України та співробітників органів безпеки в другій половині 30-х рр.

Механізм репресій показано на прикладі діяльності висування М.Єжова начальника Полтавського управління НКВД О.Волкова, який мав двокласну освіту.

Автори називають осіб, які реалізовували настанови керівництва ВКП(б) і НКВД СРСР і, таким чином, несли свою частку відповідальності за злочин. Крім вищеназваних енкаведистів до таких належать С.Косіор, П.Постишев, М.Попов, М.Хвиля, В.Затонський, М.Хрущов.

Особлива цінність цього видання полягає в тому, що воно надає можливість ознайомитися з документами, які висвітлюють умови перебування ув'язнених у таборах, систему стеження за ними.

Досить детально автори передмови характеризують діяльність начальника ленінградського управління НКВД Л.Заковського (Г.Штубіса), завдяки якому були фізично знищені тисячі в'язнів соловецьких таборів, серед котрих були й діячі української культури і науки. Л.Заковський вихвалявся, що у нього Карл Маркс зізнався б у роботі на Бісмарка. Лише у Ленінградському та Свердловському (начальник Д.Дмитрієв) управліннях НКВД 100% заарештованих зізнавалися у шпигунстві. Зайве вести мову про вірогідність слідства та законність вироків «трійки» під його головуванням. Адже засуджували до розстрілу заарештованих, які відбували іншу міру покарання.

У виданні вміщено протоколи засідань особливої «трійки» управління НКВД Ленінградської області з постановою про розстріл в'язнів, серед яких багато вихідців з України; матеріали тюремних справ в'язнів та відомості про їх оперативну розробку; спогади в'язнів, які вижили. Частину документів подано у фотокопіях.

Видання дає змогу познайомитися з табірним існуванням, настроями, висловлюваннями в'язнів-політичних діячів, діячів науки, літератури, мистецтва М.Любченка, О.Шумського, П.Солодуба, С.Семка, М.Яворського, М.Слабченка, С.Рудницького, Й.Гермайзе, М.Зерова, Б.Плужника, Леся Курбаса, М.Куліша, О.Слісаренка, Гео Шкурупія, Г.Епіка, М.Ірчана та інших.

Документи свідчать про тих в'язнів, хто народився або проживав на східному Поділлі - С.Вікула, О.Ганджу, П.Железняка, Я.Ковальчука, І.Корсовецького, М.Кошкарьова, (Кошканя), Ю.Манкевича, І.Печенюка, О.Рублевського, В.Хуторянського, Б.Нейманова-Неймана, А.Бенедика, Г.Березовського, І.Лозінського, Т.Перебийноса, В.Шиманського, І.Пушкаря, К.Андрієвського, М.Левковича, Ф.Побережного, Р.Серафинука, В.Сапожнікова, С.Кучерука, Т.Кушніра, О.Бабенка, І.Опольського, І.Дорожного-Міненка, О.Паламарчука, М.Нарушевича.

Отже, рецензоване видання має важливе значення для вивчення історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Опубліковані в ньому документи та науково-аналітична розвідка В.Пристайка, О.Пшеннікова, Ю.Шаповала сприяють подальшому дослідженню цього важливого і складного періоду вітчизняної історії.

О.В.Зінько, Ю.А.Зінько

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ПОДІЛЛІ (20-30-ТІ РР. ХХСТ.)

**/АВТ. КОЛЕКТИВ: В.Ю.ВАСИЛЬСЬВ, С.Л.КАЛИТКО, П.М.КРАВЧЕНКО,
Р.Ю.ПОДКУР. – ВІННИЦЯ, ЛОГОС, 1999. – 247С./**

В умовах демократичних перетворень, які відбуваються в Україні 90-х років, черговою перемогою розвитку джерелознавства є публікація великої кількості документів і матеріалів, які довгий час приховували сторінки політичних репресій 20-х – 30-х рр. ХХ ст. та мали гриф “Таємно”. Рецензоване нами видання дає можливість проаналізувати й осмислити причини, форми і механізми здійснення політичних репресій у Вінницькій області в 20-х – 30-х роках, що було одним з центральних завдань авторського колективу.

Науковий інтерес викликає той факт, що автори не тільки здійснили публікацію нових архівних документів, більшість яких виявлено в Державному архіві Вінницької області, а й здійснили глибоку аналітичну роботу, що дало їм можливість висловити думки щодо проблем репресивно-каральної політики комуністичного режиму на території області. Цим автори вийшли далеко за рамки власне збірника документів, виконавши оригінальне авторське дослідження.

Грунтовний аналіз причин репресій в Україні міститься в статті В.Васильєва, керівника колективу, у якій, окрім конкретного фактичного матеріалу, змальована специфіка репресивної політики сталінського режиму на Поділлі, викликана рядом політичних, економічних, соціальних і національних факторів.

Заслугує на увагу система приміток, які помістили автори у кінці документів. Вони вміщують як інформативний матеріал про осіб, що згадуються в тому чи іншому документі, так і дають пояснення окремим подіям, які мали місце в 20-30-х роках. Крім того, примітки дають можливість читачеві більш глибоко зрозуміти процеси проведення репресивної політики, звернути увагу на головні події того драматичного періоду в історії Поділля. Це підтверджує великий обсяг проведеної науково-дослідної роботи авторами збірника. Не маючи можливості отримати бажаний доступ до чекістських матеріалів, що зберігаються в архівах Служби безпеки України та Федеральної служби безпеки Російської Федерації, автори пішли шляхом створення комп'ютерної бази даних на репресованих за політичними мотивами громадян Вінницької області. В результаті

шестирічної роботи в банк даних (поки що неповних) увійшли відомості про 31121 чоловіка.

Робота включає 105 документів, які розміщені за хронологічним принципом. Автори згрупували їх у чотири розділи, якими підтверджують свою прихильність до точки зору, що здійснення політичного курсу під керівництвом компартії завжди являло собою певну суміш поєднання правових ідей та державного терору як умови виживання режиму. Автори переконані, що причини масового терору крилися в політиці Й.Сталіна та його найближчого оточення. Таким чином вони визначилися в рамках тридцятирічної суперечки світової радянології про співвідношення централізованості та стихійності в здійсненні масових політичних репресій та “антинаціоналістичного” забарвлення репресій в Україні.

В першому розділі “Репресії на Поділлі в період “воєнного комунізму” (1920-грудень 1922 рр.)” автори подають документи та постанови, які засвідчують фактичне продовження громадянської війни в кінці 1920 року, підтверджують незадоволення значної частини населення політикою “воєнного комунізму”, що змушувало більшовицький режим запроваджувати воєнний стан, надавати диктаторські повноваження місцевим органам радянської влади аж до розстрілів громадян, спалювання сіл, використання системи заручництва. Владні настанови законодавчо закріплювали насильницькі, репресивні форми та методи політичного управління в Україні, в тому числі й на Поділлі, де влада зіткнулася з проблемою відсутності владних структур, які підтримували б непопулярну політику серед населення.

В розділі публікуються накази губернської військової наради, командирів військових частин, ударних трійок по боротьбі з бандитизмом, які свідчать про широке застосування репресій у боротьбі з селянством, яке не бажало співробітничати з новою владою, не виконувало продрозкладку. Ці документи свідчать, що терор був головним засобом досягнення мети насадження більшовицького режиму на Поділлі.

В наступному розділі “Репресії на Поділлі у період непу та сталінської революції “згори” (1923-1934 рр.)” подаються документи та матеріали, які характеризують продовження репресивної політики правлячого режиму в роки непу, колективізації та голодомору 1932-1933 рр. Вони підтверджують висновок авторів збірника, що неп не був стратегічним курсом на встановлення громадянського миру в суспільстві, як і відносна відмова від “воєнно-комуністичних” методів діяльності більшовиків. Підтвердженням цього була політична практика, в якій насильство і репресії були первинними в боротьбі з антиколективізаційними виступами в країні, в тому числі і на Поділлі. Жорстоко придушуючи виступи, ГПУ УСРР провело першу заплановану масову депортацію селянства у віддалені райони країни.

Документи й матеріали підтверджують гостру кризу у відносинах влади й суспільства, свідчать про спроби “вичистити”, виселити всі “класово-ворожі елементи” з прикордонної області. Велика кількість людей попадала в число міфічних контрреволюційних організацій з одного боку, а з іншого - вмирала з голоду через виконання Вінницькою областю величезних державних планових завдань. Жорстокі судові репресії застосовувались проти селян, які задля фізичного виживання йшли на так зване розкрадання – “колоскові справи”. Документи свідчать, що селян за такі дії карали як політичних злочинців, засуджуючи до 8-10 років тюремного ув'язнення чи до розстрілу.

Документи розділу “Підготовка та здійснення “великого терору” у Вінницькій області (1935-1938рр.)” дозволяють читачеві “побачити” внутрішні механізми проведення депортацій, діяльність партійно-радянських структур, органів НКВД. До категорії депортованих попадали всі “політично неблагонадійні” з погляду місцевої влади, готувався “резерв” господарств, що підлягали депортації, серед яких переважали етнічні поляки та німці.

Мовою документів висвітлюються різнобічні аспекти проведення репресій як у різних верствах суспільства, так і в партійно-радянських структурах, коли й самі кати і донощики часто ставали жертвами.

Підтвердженням того факту, що репресії продовжувались і в наступні роки, є публікації документів останнього розділу "Механізми проведення масових репресивних операцій Вінницьким обласним УНКВД весною 1938 р.". Документи цього розділу вже були опубліковані О.Лошицьким в журналі "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ". Автори збірника пішли на передрук вже опублікованих документів, виходячи з міркування необхідності аналізу діяльності Вінницького обласного УНКВД періоду проведення масових репресій в 1938 р. Для цього використовуються витяги документів, що ввійшли до архівно-слідчої справи колишнього начальника Вінницького обласного УНКВД І.М.Корабльова.

Документи свідчать, що між відділами існувало своєрідне змагання щодо досягнення більш високих показників щодо зізнання в різних "антирадянських злочинах", бо щоденно ввечері Корабльову доповідали про хід проведення масових операцій і кількість тих, хто визнав себе винним. Особливо вказувалось на численні формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок. Виявляється, що до арешту осіб цих категорій вимагалось менше матеріалів, ніж для арешту інших національностей. Тобто, роблять висновок автори збірника, існував національний підхід, який прищеплювали керівні директиви НКВД СРСР та НКВД УРСР, хоча він і не був визначальним у всі періоди проведення політичних репресій.

Вражаючими є факти досягнення лімітів на арешти та репресії, коли при ліміті області у розмірі 3400 чоловік, заарештовано було в квітні 1938 року 2500 осіб. Для того, щоб виконати ліміт, Корабльов попросив управління НКВД УРСР виділити йому додатково 300-500 чоловік, після чого Вінницьке управління отримало дозвіл розстріляти ще 400 чоловік. Повністю ліміт був виконаний тільки в травні місяці. Всього протягом весни 1938 року було репресовано 3448 чоловік, що перевищувало запланований ліміт на 48 чоловік.

Завершується збірник статтею начальника відділу реабілітації Військової прокуратури Центрального регіону України полковника юстиції А.І.Амонса "Винницька трагедія. Факты и комментарии", в якій акцентується увага на історії отримання документів та матеріалів масових репресій вінничан в роки "успішного" будівництва соціалізму в СРСР.

Збірник вирає і від аналітичних статей, які відкривають кожний розділ, даючи загальну характеристику документів, акцентуючи увагу читача на найбільш важливих моментах.

На нашу думку, проведене наукове дослідження є цінним джерелом для вивчення репресивно-каральної політики комуністичного режиму на території області з одного боку, та викладенням точок зору вінницьких дослідників цієї проблематики з іншого, що має наукове значення для сучасної історіографії.

М.М.Кравець

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШША. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. К., РОДОВІД, 1997. – 384 С.

Холмщина і Підляшша - споконвічні українські землі. Вони входили до складу Київської Русі. Та через складні політичні обставини були відірвані від основної частини українських земель. Усе ж протягом сторіч підтримували з ними економічні і духовні зв'язки. Це знайшло свій вияв, зокрема, в єдиній українській культурі.

У рецензованій монографії великий авторський колектив, очолюваний Валентиною Борисенко, дослідив цілий ряд важливих історико-етнографічних проблем Холмщини й Підляшшя.

Після змістовного вступу у праці дається історична і лінгвістична характеристика краю.

Залишки поселення на Середньому Побужжі сягали часів неоліту, а довкола Берестя - мезоліту. Характерними пам'ятками Зарубинецької культури є могилиники у Великих Гриневичах біля Більська Підляського та в Кленниках біля Берестя. Ця культура стикалася із пшеворською. Ранньосередньовічні поселення займали територію між обома притоками Бугу - Ливцем і Нурцем. Після відносно сприятливого періоду для поселень у Х-ХІІІ ст. прийшов час виснажливих воєн, який тривав протягом ХІІІ-ХІV ст.

На Підляшші у ХV-ХVІІІ ст. велику соціальну групу становили селяни, які перебували у феодально-кріпосницькій залежності від поміщиків. Виникли міста, зокрема, Дорогичин і Більськ.

Змістовний аналіз українського етносу на Холмщині та Підляшші в ХІХ-ХХ ст. Важливий висновок про те, що корінне населення на початку ХІХ ст. зберегло своє українське етнічне обличчя. Проте вже тоді розгорнувся процес колонізації. Згодом російська адміністрація проводила русифікацію. Як зламна подія в історії Холмщини та Підляшшя, названий указ царя Миколи ІІ від 30 квітня 1905 р., який дозволив міняти православне віросповідання на інше. В результаті на латинський обряд перейшло близько 170 тис. колишніх українців-уніатів. Вони стали поляками. Проте розгортався український національний рух. У 1907 р. створено Товариство ім.Т.Шевченка в Кобилянках та Товариство "Просвіта" з осередками у Грубешеві та Сідлцях. Крім того, у Грубешеві виникло українське видавництво.

Український національний рух посилювався в роки першої світової війни. У вересні 1917 р. в Києві відбувся Всенародний з'їзд Холмщини. Його гостем був М.Грушевський, який народився в Холмі. В кінці 1918 - на початку 1919 р. Холмщина була окупована польськими військами. У складі Польщі вона перебувала до 1939 р. У книзі простежено політичне становище окупованих земель. Українське національне життя обмежувалося. Православні церкви руйнувалися.

Із знанням справи досліджено історію Холмщини та Підляшшя в період другої світової війни. У 1944 р. Кремль передав їх Польщі. Інтереси корінного українського населення не були враховані. В наш час проблема збереження етнічної культури українців Польщі потребує державної підтримки.

В окремій частині книги вказані особливості говору українців Холмщини й Підляшшя - одного з діалектів української мови.

Цікавий фактичний матеріал про господарську діяльність, народне житло, народний одяг, повсякденну їжу, ритуальні страви, ремесла й народне мистецтво.

Вдумливо висвітлена духовна та усна народна творчість Холмщини та Підляшшя. Читач знайде матеріали про календарні обряди, писанки, народні вірування, фольклор, живопис.

Зібрані авторами матеріали цінні для вивчення історії Холмщини й Підляшшя. Вони публікуються переважно вперше. Наприклад, Галина Вишневська записала більшість фольклорного матеріалу від своєї матері. Обидві народилися в містечку Тишівцях на Холмщині. Записи зроблені дуже старанно. Автор цих рядків, який проживав біля цього містечка й часто бував у ньому, підтверджує це.

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових
праць. /За заг. ред. проф.П.С. Григорчука./ – Вінниця, 2000. – 284 с.**

**Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове
видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада
1999 року № 3-05/11).**

ISBN 966-621-026-6

Віддруковано у ВАТ «Вінницька обласна друкарня», зам. 2484, тир. 250.

Підписано до друку 14.06.2000.

Формат 60х84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 350 прим. Зам. 192.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33